

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENÖTÖDIK KÖTET

(499., 500., 501. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

TARTALOM.

CDXCIX. SZÁM.

	Lap
AUSZTRIAÉNAK VISZONYA MAGYARORSZÁGHOO. — Báró Wlassics Gyulától	1
A KELETI BÉKE POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE. — Nagy Ferencztől	15
PONORI THEWREWK EMIL EMLÉKEZETE. — Csengeri Jánostól	20
MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. (II.) — Divéky Adorjántól	51
TOMPA MIHÁLY „FEKETE KÖNYVE”	77
PENELOPE. — Költemény. — Kozma Andortól	136
SZEMLE: <i>Színházi szemle.</i> (Szomorv Dezső: <i>II. József császár.</i> — Hevesi Sándor: <i>Görögtűz.</i> — Régi darabok új szereplőkkel: <i>Romeo és Julia.</i> Hejermans: <i>A remény.</i> — Hevesi Sándor: <i>A köszívű ember fiai.</i>) — V. G.-től	13
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Pekár Gyula új könyvei.</i> (Pekár Gyula: <i>Don Juan. A szép Pongrátné krinolinja. A mezitlábás grófkisasszony.</i>) — K. Gy.-től	
2. <i>Az első isonzói csata.</i> (Báró Lukachich Géza: <i>A Doberdo védelme az első isonzói csatában.</i>) — d.-től	
3. <i>A lelki élet.</i> (Kornis Gyula: <i>A lelki élet. I.</i>) — Nagy Józseftől	148

D. SZÁM.

	Lap
AZ ORVOS FELADATA A HÁBORÚ ALATT ÉS A HÁBORÚ UTÁN A NÉPERŐ MEGMENTÉSÉRE ÉS HELYREÁLLÍTÁSÁRA. — Grósz Emiltől	161
XIII. LEO PÁPA ÉS A RÓMAI KÉRDÉS. — (I.) Balanyi Györgytől	171
HOGYAN ÍRTAK ÉS BESZÉLTEK A RÉGI FRANCZIÁK? — Haraszi Gyulától	196
MAGYAR KÖLTŐI VERSENYEK. — Kéky Lajostól	217
MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. (III.) — Divéky Adorjántól	243
A VÖRÖS VIRÁG. — Garsin (Mihajlovics Wsevolod) után.	273

	Lap
LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ KÖLTEMÉNYEIBŐL: 1. <i>Lemegy a nap.</i> —	
2. <i>Végtelen színjáték.</i> — 3. <i>Az ősztön...</i> (Teterrima causa belli... — Horatius.) —	
	290
SZEMLE: <i>Lévay József.</i> —	296
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Világpolitika.</i> — (Balanyi György: <i>A világtörténet legújabb fejezete</i>) (1871—1914). — d.-től	
2. <i>Háború és költészet.</i> — (Sikabonyi Antal: <i>Az alkotó lélek és a háború.</i> — Gömöri Jenő: <i>A nagy háború katonanótái</i>) — s.-től	
3. <i>Angol-magyar érintkezések.</i> — (Fest Sándor: <i>Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István föllépéséig</i>) — Zolnai Bélától	
4. <i>Giordano Bruno.</i> — S. K.-től	300

DI. SZÁM.

	Lap
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS A HÁBORÚ. — Berzeviczy Alberttől	321
A NÉPESSÉG ÉS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS. — Kovács Gábortól	336
MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. (III.) —	
Divéky Adorjántól	364
EGY MAGYARBARÁT ANGOL ÍRÓ HAZÁNKRÓL 1847-BEN. —	
Fest Sándortól	394
XIII. LEO PÁPA ÉS A RÓMAI KÉRDÉS. (II.) — Balanyi Györgytől	398
A ROKKANT TISZTEK ÉS AZ ÉRTELMI SÉGI ROKKANTAK	
JÖVŐJE. — Ferenczi Imrétől	428
AZ IFJÚ CZÁR. — Elbeszélés. — Tolsztoj Leo után, oroszról Trócsányi Zoltántól	440
REGINA. — Költemény. — Bárd Miklóstól	450
SZEMLE: <i>A Berlini Magyar Tudományos Intézet.</i> — Gragger Róberttől	452
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>B. Wlassics Gyula egy új tanulmánya.</i> — (Báró Wlassics Gyula: <i>A tízéves hatásköri bíróság.</i>) — Magyary Gézától.	
2. <i>Könyv az erdőről.</i> — (Bársony István: <i>Az erdő könyve.</i>) — r. r.-től.	
3. <i>Egy revanche-regény.</i> — (Maurice Barrés: <i>Au service de l'Allemagne.</i>) — Petrich Bélától.	
4. <i>Egy modern iskolai dráma.</i> — (Gorzó Gellért: <i>Kapitány György.</i>) — K. E.-től.	
5. <i>Könyv a meséről.</i> — (Nógrády László: <i>A mese.</i>) — Elek Oszkártól.	
6. <i>Egy német háborús regény.</i> — (Clara Viebeg: <i>Töchter der Hekuba.</i>) — Berde Máriától.	
7. <i>Magyar ifjak olasz iskolázása.</i> (Veress Endre: <i>Fontes rerum hungaricarum.</i> I—II.) — Gálos Rezsőtől.	458

AUSZTRIÁNAK VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

(Időszerű elmélkedés.)

A fent írt czím alatt elmélkedik a *Westermanns Monatshefte* egyik legújabb (áprilisi) füzetében Sosnosky Tivadar Ausztria és Magyarország alkotmánytörténeti és a ma fennálló közjogi viszonyáról. Ez az elmélkedés, melyet Sosnosky úr «*Zeitgemässe Betrachtung*»-nak nevez, adta kezembe a tollat, hogy téves állításával szemben is teljesítsem azt az egy évtized óta már megszokott munkámat, hogy a külföldi folyóiratokban hazánk közjogi viszonyaira vonatkozó téves tételeket tőlem telhetőleg iparkodom teljes tárgyilagossággal helyreigazítani. Nem csalódtam a Berlinben megjelenő és már hatvankét évfolyamot megért Westermann-féle vállalat szerkesztőségének loyaltásában, mert soraimnak abban a folyóiratban is helyet ad, melyben a több irányban téves adatokat tartalmazó czikk megjelent. E sorokkal körülbelül egyidejűleg a *Westermanns Monatshefte* is közzéteszi az én itt következő ellen-elmélkedésemet.

I.

Összbenyomásom Sosnosky úr írásáról az, hogy azt rossz-hiszemű célzatosság vádjával nem kell illetni. Sok csípős megjegyzés között itt-ott, ha nagy jóakarattal olvassuk sorait, talán még rokonszenv hangjára is találhatunk. Csak az az alapbaja az ő elmélkedésének, hogy nem tárgyilagos kútfői alapon dolgozik. Vagy célzatosan megírt oly, úgynevezett «nagy osztrák, irányú irodalmi forrásokból merít, melyek a történelmi tárgyalás komoly álarca alatt politikai célzatosságot szolgálnak» vagy olyan külföldi tudósok iratait tartja csalhatatlanoknak, kik úgy madártávlatból ismerve Magyarország bel- és kül-

II.

Köztudomású, hogy 1848-tól 1867-ig, tehát az utolsó centralisationalis korszakban, az ausztriai centralisták mindig a *pragmatica sanctióra* hivatkoztak, a melylyel Magyarország különállását megtagadták. A *pragmatica sanctió*nak jutott az a sajtószertű szerep, hogy míg a kiegyezést tartalmazó 1867: XII. törvényezikk a paritásos dualismus jogi alapját egyenesen a *pragmatica sanctióban* látta, addig ugyanazt a *pragmatica sanctiót* a birodalmi centralisták használták fegyverül. Ez már előttünk nem ujság. Nem ujság az a merész állítás sem, hogy Magyarország már a tizenhatodik század elején, a mohácsi vész után, I. Ferdinánd óta elvesztette önállóságát. Most, midőn Turba nagyjelentőségű történelmi kutatásait közzétette, ezen kutatások eredménye több birodalmi centralistát arra indított, hogy napirenden tartsák azt a tételt, hogy I. Ferdinánd óta Magyarország már önállósággal nem élt. Zehntbauer Richárd *Gesamtstaat, Dualismus und Pragmatische Sanction* című munkájában Turba kutatásainak alapján arra az eredményre jut, melyet már fentebb jeleztem, hogy tulajdonképen az 1867: XII. t.-czikk «neomadjarismus». Helyesli Metternich és Jareke emlékiratában kifejtett azon gondolatot: «dass die Idee, Ungarn müsse ein regnum «prose» sein und seinen Besonderen König, haben usw. erst ein Postulat des Neomadjarismus ist». Zehntbauer is beleesik abba a hibába, hogy Magyarországot úgy kezeli, mintha az I. Ferdinánd óta jogilag is patrimonialis állam lett volna, egyszerű magánjogi majoratus, melynek jogforrása a spanyol jog, és az 1713-iki *pragmatica sanctióról* azt hiszi, hogy az állapította meg Ausztria és Magyarország között az elválaszthatatlanul egységes birodalmat. Winkler Arnold (*Studien über Gesamtstaatsidee, Pragmatische Sanction und Nationalitäten Frage*) szintén a spanyol jog és Turba kutatásainak nyomán arra a következtetésre jut, hogy már a *pragmatica sanctio* előtt a habsburgi monarchia államjogi egység s összállam volt és a *pragmatica sanctio* nem kezdete volt új államjogi fejlődésnek, inkább annak befejezése. Hányszor ismételjük még azokat a megdönthetlen érveket, melyeket már Deák Ferencz Lustkandl ellen írt tárgyilagos röpiratában nagy közjogi tudással felsorolt

azon tétel bizonyítására, hogy 1526-tól a *pragmatica sanctio*ig Magyarország önállóságáról soha sem mondott le, hogy az erőszakos tényleges állapot nem szünteti meg a törvényes jogállapotot, és hogy az 1713-iki *pragmatica sanctio* és az 1723-diki magyar *pragmatica sanctio* sem keletkezési idejére, sem tartalmára, sem az örökösödés terjedelmére nézve nem egy és teljesen ugyanaz.

Hányszor mutassunk még reá, hogy az 1713 április 19-iki bécsi promulgatiót érvényesnek Magyarországon soha el nem ismerték. A minden magyar közjogi tankönyvben, s első sorban Deák Ferencz híres iratában elősorolt érvelés megismétlésétől tartózkodom. Annak idejében mind Turba, mind Zehntbauer és Winkler urak munkáival szemben is reámutattam a magyar jogi kútfők alapján annak az állításnak tarthatatlanságára, mely Magyarországnak önállóságáról való teljes lemondását és a habsburgi monarchiába való bekebelezését érvényes közjogi tételnek hirdette. E helyütt csak azt emelem ki, gondolják meg azok, kik azt állítják, hogy az 1713-iki *pragmatica sanctio* az 1713-iki kihirdetéssel Magyarországon is érvényessé vált, miként tudják összeegyeztetni ezt az állításukat azzal a tényvel, hogy a fiági örökösödést Magyarországon már előbb sem patens szabályozta, hanem magyar törvényeket kellett hozni (1687 : I., II. t.-cz.) és hogy az 1715 : II. t.-czikk 8. §-a ezt mondja: «Fiágunk magvaszakadta esetére, mitől Isten minél továbbra őrizzen, a Karok és Rendeknek királyválasztási és koronázási joga előbbi állapotába tér vissza, Magyarország és említett részei számára ennek régi szokása szerint érintetlenül fennmarad.» Ugyanazt ismétli az 1715 : III. czikk bevezetése is . . . «És ha egykoron a néhai felséges Lipót királytól leszármazó fineműeknek magva szakad, a királyválasztásban és koronázásban a Karoknak és Rendeknek ősi és régi helybenhagyott szokása és előjoga fog előtérbe lépni.»

Lehetett volna-e 1713 után két év múlva ily törvényeket hozni, és különösen a királynak szentesíteni, ha igaz volna az, hogy az 1713-ban kihirdetett *pragmatica sanctio* már 1713-ban Magyarországon is hatályba lépett?

Czikkíró úr, habár különben felfogásának iránya a Zehntbauer és Winkler nyomain jár, mégis annyiban helytálló, hogy meg-

különbözteti az 1713-iki osztrák és az 1723-iki magyar *pragmatica sanctio* keletkezésének formáját, midőn kijelenti: *der wesentliche Unterschied ist, dass das Österreichische Gesetz «bloss ein Hausgesetz», das Ungarische ein «Staatsgesetz» ist.* De már nagyon téved a *pragmatica sanctio* előzményeinek és különösen közjogi tartalmának megítélésében. Az unio közjogi értelmét egészen félremagyarázza. Unióról oly értelemben, hogy a magyar rendek területi egysége akartak volna Ausztriával lépni, a *pragmatica sanctio*ban egyetlen szó sincs. Épen ellenkezőleg, erős biztosítékokat kötöttek ki a két állam uralkodójának *physikai személyazonosságára* való tekintettel Magyarország önállósága és függetlensége megóvása érdekében.

A magyar *pragmatica sanctio*ban a nőági örökösödés és a küellenség ellen az együttes védelem van kimondva. Ez ennek a tartalma.

De teljesen téves cikkíró úrnak az az állítása, hogy a habsburgi uralom egész birtokállománya feloszthatatlan és szétválaszthatatlan egységnek mondatott ki a *pragmatica sanctio*ban. Erről szó sincs. A föloszthatatlanság és szétválaszthatatlanság igazi jelentősége egészen más. Ennek az a tartalma, hogy egyik állami terület sem osztható fel, tehát sem a Szent István koronájának országai (Magyarország és társországai), sem az örökös tartományok, mert Magyarország nem lazán összefüggő tartományokkal, hanem azok biztosított egységével akart elválaszthatatlanul egy uralkodó együttes birtoklása alá jutni. Szokás is, szabad is rövidség okából a «monarchia» kifejezést használni. Ez ellen közjogi kifogást mi azért nem teszünk, mert a «monarchia» kifejezés, mint már Deák Ferencz a «birodalom» kifejezésére vonatkozóan is kifejtette, csak az uralkodó együttes birtoklását jelenti, de korántsem az ausztriai császárság és a Szent István koronájához tartozó országokat, mint egységes államot, egységes területtel. Mi a «monarchia»szóval azt jelezzük, hogy ugyanazon *physikai személy* mint magyar király bírja a magyar szent korona országait és mint osztrák császár bírja az örökös tartományokat. Épen az osztrák téves közjogi magyarázatok tisztázása szempontjából rendkívül nagy horderejűvé vált a közös intézmények használatára rendelt új czímerrendezés. Ez a rendezés igen világosan érthető szemléltető oktatást nyújt

a centralistikus ausztriai közjogászoknak is arról, hogy Ausztriának viszonya Magyarországgal paritásos két állam szövetsége. Ezt plastikusabban alig lehetett volna kifejezni, mint azt a közös intézmények használatára rendelt címerek kifejezi. Ez a fejedelmi döntés a *pragmatica sanctio*n alapuló 1867-iki kiegyezést a maga tiszta világításába helyezi. Ez a fejedelmi döntés világosan reámutat arra, hogy az a jogi *constructio*, mely támaszkodva az ausztriai kiegyezési törvény szavaira, az összállam egységéből indul ki, tarthatatlan. Ez az összállam-féle jogi *constructio* különben is a levegőben lóg — a valódi élet gyökere nélkül. Téves utakon járnak tehát azok, kik a jogi *constructio*ban csak az osztrák törvényt veszik kiindulási pontul, de figyelmen kívül hagyják a kiegyezés jogi állapotának megítélésénél a magyar törvényt, mert épen a két kiegyezési törvény alapján a valódi közjogi élet ma két önálló állami törvényhozásban, két állam *souverainitásában* áll. A föloszthatatlanság és szétválaszthatatlanság nagy közjogi elvét is felöleli a címerek. Felöleli annak igazi jelentőségében, mert ez nyíltan és szemléltetően hozza kifejezésre mindegyik állam terület integritását és a két államnak a *pragmatica sanctio*nban megalapozott szétválaszthatatlanságát, az ugyanazon uralkodó együttes birtoklását.

Czikkíró úr a magyar *pragmatica sanctio* lényegét tehát határozottan félreismeri, midőn azt a magyar állami önállóság «Dämpfer»-jének állítja. Ugyanis midőn idézi az 1790: X. t.-cikket, «worin Ungarn als ein freies, «keinem andern Königreiche oder Gemeinwesen unterworfenen Königreich bezeichnet» wird, das «nur nach seinen eignen Gesetzen und Gebräuchen nicht aber nach Art andrer Provinzen» regiert werden dürfe,» ezen idézethez hozzáteszi: «Damit war die Sonderstellung und Selbständigkeit Ungarns vom Kaiser allerdings in unanfechtbarer Weise festgestellt worden, wenn der Hinweis auf die Pragmatische Sanction ihr auch einen gewissen Dämpfer aufsetzte.»

A *pragmatica sanctio*t Magyarorszáiban senki sem tartja a magyar állam önállósága «Dämpfer»-jének. Ellenkezőleg, az 1867: XII. t.-cz. a paritásos dualismus jogi alapját egyenesen a *pragmatica sanctio*nban jelölte meg. És ezért a leghamisabb meg-

ítélés mondatthatja czikkíró úrral azt, hogy: «dieselben Madjaren, die vor dem Zustandekommen der Pragmatischen Sanction die «Unio» mit den habsburgischen Erbländern so hartnäckig angestrebt hatten, nun diese Gemeinsamkeiten ebenso hartnäckig bekämpften, ist einer jener ironischen Witze, an denen die Weltgeschichte so reich ist».

Az, a ki a történeti tényeket, a *pragmatica sanctio* előzményeit elfogulatlanul vizsgálja, nem vonja kétségbe, hogy a magyar politikai érzék a *pragmatica sanctio* keletkezése idején komolyan kereste a megértő gondolatot egyfelől az uralkodó *physikai* személyének azonossága és az együttes védelem kapcsolatainak következményei s másfelől az állami önállóság csorbítatlan fennállása között. A nemzeti önállóság érdekeivel akarta összeegyeztetni a német-osztrák-habsburgi birtokállomány *realis* követelményeit. III. Károly letette az esküt a magyar alkotmányra. Törvényben (1715) ígérte meg, hogy a rendeket kizárólag a magyar állam törvényei szerint fogja kormányozni. A magyarság melegen óhajtotta, hogy a nemzet és a *dynastia* között állandóan rendeztessenek a viszonyok. Károlynak férfi-utódja nem lévén, a szabad királyválasztási jog nem állt messze a nemzettől. *Dynastikus* és nemzeti érdek volt a *dynastia* viszonyának törvényes rendezése a nemzettel. A két százados örökös küzdelem, a magyar közjogi állapot folytonos sérelme a magyar nemzet okulásául szolgált. Meg kellett keresni és találni a módot, hogy a magyar állam önállóságának biztosítása mellett a *dynastiával* és a *dynastikus* uralom alatt álló többi államokkal az azonos *physikai* fejedelmi kapcsolat következményei törvényben szabályoztassanak. Ily helyzetben joggal kérdezhetjük, miért világtörténeti «*ironikus* Witz» az, ha a magyarok vigyáztak arra, hogy a *pragmatica sanctio* után az állam önállósága ellen elkövetett bécsi jogtalan sérelmek ellenében a *pragmatica sanctio*ban biztosított állami önállóságuk védelmére keltek. Így ugyanazok a magyarok, a kik a *pragmatica sanctio*ban a közös egyetértés biztosítékait megteremtették, jogosan követelheték, hogy ezek a közös érdekek ne használtassanak fel *centralista* birodalmi egység megteremtésére, mely elnyelné a magyar királyt és elnyelné a magyar szent korona területi integritását. Az volna ellenmondás és

meghazudtolása a magyar *pragmatica sanctio*nak s a czikkíró úr által is hivatkozott 1790: X. t.-czikknek, ha a magyarok nem léptek volna fel teljes erélyvel mindenféle centralisáló törekvés ellen. Ha engedtek volna a *pragmatica sanctio* után beállott csendes *patriarchalis absolutismus*nak, majd II. József erőszakos felforgatásának, vagy némán túrték volna, hogy az 1804-iki ausztriai császárság fölemészse a magyar királyságot, ha elfogadták volna a Bach *Verwirkungs-theoriáját* s ha nem lettek volna óvatosak az 1867-iki kiegyezésben is teljesen megóvni a dualismust, melyet az osztrák kiegyezési törvény az egységes monarchia alap gondolatára támaszkodva számos centralista ausztriai politikus és jogász irodalmi segítségével úgy akart beállítani, mintha az 1867-iki kiegyezésben az, a mi közösnek mondatik, tehát a hadsereg és külügy, tulajdonképen csak szó és kifejezés, de lényegileg a «közös» szó egyenlő az öszszbirodalmi jelleggel. Czikkíró úr teljesen azonosítja magát ezzel a most már az irányadó osztrák politikai körökben is föladott közjogi felfogással, mert ha nem azonosítaná magát, akkor nem beszélne egészen szemrehányólag rólunk így: «Wenn Ungarn untrennbar und unteilbar mit Österreich verbunden sein soll, kann es nicht unabhängig sein und muss mit diesem ein Ganzes bilden, weil der Begriff der Unteilbarkeit notwendigerweise den der Ganzheit voraussetzt.»

III.

Legyen czikkíró úr meggyőződve, hogy öszszbirodalmat, mely Magyarországot elnyeli, mi nem fogunk elismerni soha. A mi felfogásunk szerint a «feloszthatlanság és elválaszthatlanság» igazi közjogi értelme mellett nem találunk abban belső ellenmondást, hogy ha két *souverain* állam között fennálló kapcsolat következményeihez ragaszkodunk. Mi nem áldoztunk fel állami önállóságunkból semmit. A közös külügyben és a közös hadügyben nem egy egységes birodalmi állam, hanem Magyarország és Ausztria együttes békés és katonai védelme jut kifejezésre. A «magyar hadsereg», melyet — mondja czikkíró úr — most Magyarországbán követelnek, az se mostani *novum*, mint czikkíró úr állítja. Erről Magyarország sohasem mondott le. Az

1867: XII. t.-cikk is «expressis verbis» magyar hadseregről beszél. És ha az Eszterházy- és Wekerle-kormányok a magyar hadsereg kérdését előtérbe állították, csakis az 1867: XII. t.-cz. végrehajtását óhajtják, mely a vezérlet, vezénylet és belszervezet kérdését a magyar király hatalmi körébe utalja. És nagyon tévesen ítéli meg cikkíró úr azt is, hogy Magyarország a kiegyezést tartalmazó 1867: XII. t.-cikkkel folyton elégedetlen volt és a «Los von Österreich» a magyar jelszó. Volt és van Magyarországon olyan politikai párt, melynek programjában a tiszta personalunio volt és van — de a nemzet nagy többsége és ma vezető pártjai az 1867: XII. t.-cikket szilárd közjogi alapnak tartják. De igenis, általános volt az elégedetlenség a miatt, hogy az 1867: XII. t.-cz. tartalmát nem hajtották úgy végre, hogy ez a törvényes paritás követelményeit kielégítette volna. Lépésről-lépésre kellett és kell még ma is küzdeni, hogy a kiegyezési törvény tartalma eleven életté váljék. A kiegyezési törvény alapjára állottak 1906-ban a többséget nyert azon pártok is, melyek mint kisebbség az 1867: XII. t.-cikk ellen foglaltak állást. Most legutóbb is, midőn a királyi ígéret az 1867: XII. t.-cikknek a hadseregre vonatkozó rendelkezéseinek következményeit is biztosította, a régi függetlenségi párt nagy többsége, a magyar hadsereg egyik leglelkesebb követelője, Apponyi Albert gróf vezetése alatt álló csoport, fölöslegesnek tartotta a régi pártállás fenntartását. Nem áll tehát az az állítása cikkíró úrnak, hogy nálunk a «Los von Österreich» uralkodik a helyzeten. Ha az volna a magyar *pragmatica sanctio*-ban és az 1867-iki kiegyezésben, a mit cikkíró úr is belemagyaráz: akkor mindnyájan teljes erővel követelnők ezeknek a törvényeknek gyors megváltoztatását. Ha ezekben a törvényekben kifejezésre jutott feloszthatatlanság fogalmának azt a magyarázatot kellene adni, a mit a cikkíró úr ad: akkor nem találkoznék Magyarországon egyetlen számbavehető politikus sem, a ki ezeknek a törvényeknek fenntartását kívánná. Magyarország sohasem mondott le állami önállóságáról és alkotmányáról. Századokon át kemény küzdelmet vívott minden törekvés ellen, mely meg akarta fosztani alkotmányos önállóságától és valamely «egész»-be akarta olvasztani. Már állami életének első idejében is, midőn nagy politikai érzékkel belépett a közép-

európai keresztyénség keretébe, semmiféle állam-superioritási törekvéseknek nem hódolt meg. Erélyesen foglalt állást már akkor a német császári fennhatósági törekvések ellen. Erélyesen utasította vissza a pápának is bizonyos fennhatósági kívánalmait. Szívós küzdelmet fejtett ki a különböző korokban különböző módszerekkel alkalmazott osztrák absolutista törekvések ellen. Sőt letiporni szándékolt alkotmányának védelmére többször fegyverhez is nyúlt. Szívós kitartással küzdött II. József birodalmi egységre törekvő absolutistikus rendszere ellen és 1848-ban a szentesített törvények alapján állt, midőn az alkotmány és a magyar király védelmére letett katonai eskühez híven a magyar alkotmány ellen támasztott lázadók ellen szabadságharczra kényszerítettetett. (Cikkíró úr mindezekben magyar háládatlanságot lát. Bach kísérletei is kudarczot vallottak és a cikkíró úr által csípősen ügyvédi nemzetnek apostrophált, de lényegében alkotmány- és jogtisztelő magyar köztudat a jogfolytonosság elve mellett kitartva, elfujta a «Verwirkungstheorie» alkotmánypusztításra szánt kártyavarárt és a kiegyezés alapgondolata épen a Verwirkungstheorie-vel ellentétben a jogfolytonosság, az 1848-iki törvények teljes érvényének fenntartása volt. Nem tágított a nemzet a törvényes alaptól akkor sem, midőn az októberi diplomával kínálták meg és visszautasította a februári patens alkotmányát is, mert — és ezt cikkíró úr gúnyosan mondja — a magyaroknak saját alkotmánya kellett. Talán ezért csak dicséret illethetné, hogy nem lelkesedett a doctrinär octroyalt alkotmányért? Résen állt és fog is állani a nemzet a pragmática sanctio és az 1867: XII. t.-cikk tartalmának centralistikus irányzattal űzött hamis magyarázata ellen is és a mily teljes meggyőződéssel csatlakozott egy évezreden át és fog csatlakozni ezentúl is a középeurópai culturközösséghez, éppen olyan elszántan harczott és fog harcolni minden veszedelem ellen, mely állami önállóságát fenyegeti. Ezért nem gáncs illeti e nemzetet, hanem elismerés. Gáncsot akkor érdemelnénk, ha állami önállóságunkat könnyelműen eljátszottuk volna. Ennek kárát most éreznék igazán hű német szövetségeseink is. Az, hogy önálló magyar állam létezik és hogy ez erősödjék és izmosodjék, bebizonyított elsőrangú német érdek is. Azt, hogy a magyarban államalkotó és fenntartó erő is van, szintén bebizonyítottuk. Nálunk

hatalmasabb fajok és államok semmisültek meg itt a Duna völgyében. Mi ezer év óta szívósan küzdve állami és nemzeti létünkért, erőteljesen állunk ma is és Közép-Európa nagy küzdelmének, azt hisszük, elismerésre méltó egyik tényezőjévé váltunk.

IV.

Ezer éven át csekély megszakítással mindig a germán culturközösség keretében illeszkedtünk el és ebben akarunk igazi hűséggel kitartani. Csak azt kérjük, hogy jobban ismerjenek meg bennünket. Sajnos, kevesen ismerték, legtöbben félreismerték a magyar néplélek sajátságait. Német-gyűlöletet is fogtak reánk. Pedig a németiség ellen sohasem volt ellenszenv — de igenis ellenszenv, sőt gyűlölet támadt azon osztrák absolutisták ellen, a kik el akarták törölni a magyar alkotmányt, Magyarországot Ausztria provinciájává akarták tenni és nemzetiségunktől is meg akartak fosztani. És ha ezek ellen szívós kitartással, ha kellett, vérünket is ontottuk, ha kellett, a törvénykönyvvel kezünkben igenis a jog fegyvereivel ügyvédekedtünk: akkor éppen a nemzeti néplélek legnemesebb erényeit gyakoroltuk és ezekről a nemzeti erényekről a czikkíró úrnak — a Lustkandl-ok raktárában felhalmozott, de agyoncsépellt «rebellis» és «Advokaten Nation»-féle nyilai visszapattannak. Ismételve az a kérésem és ezt a német nagy olvasó közönségtől joggal elvárhatjuk, hogy iparkodjanak a mi történelmünket és közjogi helyzetünket igaz világításban látni. Most sűrűn érintkezünk német hű szövetségeseinkkel és bajtársainkkal — számos művelt német barátunktól hallottam, hogy ha a németek Magyarországot, ennek történetét, jelenét, kemény küzdelmét, az állami önállóságát úgy ismerték volna, mint a hogyan ma ismerik, sok téves megítélés elmaradt volna. Mi is hibáztunk, hibáztunk, hogy német nyelven nem írtuk meg a nagy német közönség igényeihez mérten politikai és culturális történetünket. Néhány magyar tudós jogtörténeti és közjogi munkája megjelent ugyan német fordításban de ezek nem a nagy közönség olvasmányai. Apponyi Albert gróf és mások is több német városban tartottak közjogi és közjogtörténeti előadásokat, de ezeket aránylag csak kisebb német közön-

ség hallhatta. A német művelt közönség kellő tájékoztatásáról gondoskodnunk kell. Ezt ma már nemcsak mi mondjuk. Felismerték a német közönség hiányos, sőt tendentiosus forrásokból táplálkozó tájékoztatását jelentékeny német tudósok is. Ennek a felismerésnek az eredménye a német *Politische Bücherei* megalapítása. Mareks Erich, Schumacher H., Smend R. vannak ezen vállalatok élén és ezek mondják, hogy a most folyó háború a német nép politikai műveltségének lényeges hiányait hozta napfényre. Kiderült, hogy a németiség, ez a nép, mely oly kötelességtudóan és oly kulturával tud dolgozni, a nemzetközi politika relatióinak természetét és pillanatnyi mozdulatait illetőleg szinte teljes tájékozatlanságban volt. Nem ismerte a népek hangulatát és meglepetéssel kellett tapasztalnia a háború során bekövetkező elszigeteltségét. Ennek a helyzetnek — Mareks és társai szavai szerint — nem szabad még egyszer előállnia. Mit kell tehát tenni? A német nemzet politikai műveltsége kiégyesítendő, elmélyítendő, megnemesítendő.

Ebben a vállalatban már meg is jelent egy kis munka: *Der Staat Ungarn*. Ebből a teljesen a modern történetiszemléletnek megfelelő kis munkából, mely távol áll a propaganda-iratok szélsőségeitől, megismerheti a német művelt közönség a magyar állam biológiáját. Mi nem félünk a teljes megismeréstől. Ha a német művelt közönség irányzatosság nélküli munkákból ismerkedik meg a magyar alkotmánytörténelemmel: akkor fogja látni, minő merészen lehetetlen az olyan állítás, a minőt cikkkíró úr hirdet, hogy Magyarországnak csak 1867-től van alkotmánya. A legérzékenyebb sértés ez egy ezer éve fennálló történeti alkotmányára büszke nemzet iránt. Magyarország rendi alkotmánya az 1222-diki híres aranybullával csaknem egykorú Anglia magna chartájával. Történeti tény, hogy az állam közjogi fogalmához a magyar állam előbb jutott, mint a nyugati államok. A magyar középkori alkotmánynak van egy sajátosságja, a «szent korona» fogalma, melyben egyesül a király és nemzet, tehát a szent korona nem a patrimonialis, magánjogias felfogás terméke, hanem a közjogi fogalomig emelkedett államfejlődés repraesentánsa (a régi rendi államban természetesen a nemesség és a király). Sajátosságja az is, hogy Magyarországon, ha voltak is a hűbériségnek bizonyos

formái, de igazi hűbériség nem volt, Magyarország 1526-ig önálló, már korán rendi alkotmánynyal bíró keleti nagyhatalom (archiregnum) volt, és ha az ország egy része a török hódoltság igája alatt állt is, mit czikkíró úr úgy állít be, mintha egész Magyarország másfélszázadig csak török paschalik lett volna, ha a bécsi kormány hosszú időközön át tényleg absolutistikus irányban kormányzott is, ezek nem azt jelentik, hogy Magyarország alkotmánya elenyészett, hisz az országgyűlések, a koronázások, a hitlevelek és koronázási eskük is mutatják, hogy az uralkodók is elismerték a magyar rendi alkotmányt. Ha ezt megismeri a német olvasóközönség, valóban joggal kérdezheti, hogy mikép lehetett Sosnosky úrnak azt állítani, hogy tulajdonképpen csak 1867-től van magyar alkotmány. Miként is tehetett ezt Sosnosky úr — belátni alig tudom, hisz ő igen jól tudja, sőt czikkében is elmondja, hogy Magyarországnak 1526-ig is kifejltt rendi alkotmánya volt, hogy 1687-ben a fiági örökösödés, 1723-ban a *pragmatica sanctio*t tartalmazó rendelkezések országgyűlésileg hozott és a király által szentesített törvényekben foglaltatnak, hogy alkotmányos törvény hozta be 1848-ban a népképviseleti rendszert és az 1867-iki magyar kiegyezési törvény, honnan ő a magyar alkotmány keletkezését számítja, a *pragmatica sanctio*nak és az 1848-iki törvénynek végrehajtása.

Sosnosky úr bizonyára mást akart mondani. Bizonyára csak arra gondolt, hogy 1526 óta oly zavartalan alkotmányos élete Magyarországnak nem volt, mint az 1867-iki kiegyezés óta.

Csakhogy ezt a gondolatot, midőn a német olvasóközönséget a magyar alkotmánytörténetből akarja kitanítani, nem úgy kell kifejezni, miként ő tette, mert czikkét, mely különben is némi kicsinyléssel és felületességgel kezeli a magyar alkotmány történelmi fejlődését, a gondolatok ily kifejezése mellett a legjobb akarattal sem tekinthetjük másnak, mint határozott félremagyarzásnak.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA.

A KELETI BÉKE POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE.¹

Hogy a keleti béke politikai jelentőségét kellő világításba helyezzük, szükséges Magyarország és az egész monarchia helyzetét a háború előtt szemügyre vennünk.

Ezt a helyzetet egyszerűen úgy jellemezhetjük, hogy a mi állami létünk állandó veszélyben forgott, hogy Oroszország imperialistikus, terjeszkedési céljainak áldozatul eshetik és a monarchia a szláv és román nemzetek közt felosztásra kerülhet.

Hisz tudvalevő, hogy Oroszország már Nagy Péter cár óta folyton arra törekedett, hogy határait dél felé mindinkább kiterjessze s Konstantinápoly és a Dardanellák elhódításával magának szabad utat biztosítson a Földközi-tengerre s a világforgalomba. Ezt a célt pedig csak a monarchián keresztül lehetett elérni, a melyet tehát előbb meg kellett semmisíteni.

Az eszközök, melyeket Oroszország e cél megvalósítására fordított, régtől fogva készítették elő. Mindenekelőtt hathatós támogatása és előmozdítása déli és délkeleti szomszédaink ellenünk irányzott aggressiv törekvéseinek. Erősítésük és gyarapításuk a török birodalom rovására és visszaszorítása a monarchia természetes politikai és gazdasági befolyásának a Balkánon, céltudatos aknamunkával Magyarország és Ausztria nemzeti-ségei körében. Azután tervszerű kiépítése katonai erejének Ausztria-Magyarország és Németország irányában és diplomatiái előkészítése a mindkettő elleni coalitiónak, hogy végül Franciaországgal, Angliával és a többi zsákmányéhes nemzetel egyesülve a monarchiára a döntő csapást mérje.

¹ Kivonat a magyar, német, osztrák gazdasági szövetségek 1918. évi május hó 31-én Badenben rendezett összejövetelén tartott előadásból.

Vitatkozni lehet a fölött, kié a nagyobb bűn a világháború felidézésében: Angliáé, Franciaországé vagy Oroszországé? Mi velünk szemben mindenesetre az utóbbi a vétkes, mert a két előbbi közvetlenül nem ellenünk, hanem a velünk szövetséges Németország ellen fegyverkezett s köztünk és ezen országok között nagyobb surlódási felületek nem voltak. A Szerbiához intézett ultimátumot is közvetlenül Oroszország használta fel alkalmi ürügyül a háború megindítására s annak lefolyása világosan bizonyítja, hogy Oroszország első sorban a monarchiával és különösen Magyarországgal akart végezni, hogy kitűzött céljához közelebb jusson, míg Németország ellen inkább csak azért vonult fel, hogy erejének egy részét Franciaországtól elvonja. Ez magyarázza Galiczia elárasztását és a Kárpátok ostromát karöltve Szerbia betörésével s Olaszország és Románia elcsábításával, úgy hogy három oldalról megtámadva a monarchia megdöntése annál biztosabban sikerüljön.

Ám Oroszországon is beteljesült a régi közmondás, hogy a ki másnak vermet ás, maga esik bele. Hála hős katonáink vitéz ellenállásának és kitartásának, hála nagy német szövetségesünk döntő segítségének s Bulgária és Törökország csatlakozásának, sikerült nemcsak a létünk ellen irányzott támadást visszaverni, hanem bekövetkezett magának a támadónak világtörténeti tragédiája s czinkostársainak összeomlása.

S ezzel teljesen megváltozott a mi politikai helyzetünk a kelet felé.

A breszt-litovszki és bukaresti békekötéseknek önmagukban véve csak annyi jelentőségük van, hogy a háború megszűnt Oroszországgal és Romániával s ezzel felszabadultak az ellenük lekötött erők s ismét békés viszonyba léptünk velük. Az orosz birodalom átalakulásának tulajdonképeni nagy jelentősége azonban abban rejlik, hogy a béke nem az előbbi imperialistikus Nagyoroszországgal kötöttetett, hanem ennek szétesésében, az egységes orosz nagyhatalmi állás megszűnésében, s annak az állandó veszélynek elhárításában, hogy ez bennünket össze fog morzsolni.

Ezzel természetesen nincs az mondva, hogy a jövőben minden politikai gondtól megszabadultunk keleti és délkeleti szomszédaink irányában. Mi «békében és barátságban» akarunk velük

élni s őszintén kívánjuk, hogy minél jobban gyarapodjanak és boldoguljanak. Ámde nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Oroszországban az átalakulási folyamat még nincs befejezve s ma még nem lehet biztosan tudni, hogyan fognak az egyes orosz részállamok tovább fejlődni, vajjon megmaradnak-e önálló különállásukban s azt még jobban kiépítik-e, avagy megint összekapcsolódnak, esetleg ismét egygyéolvadnak. Bizonyára alapos nyugtalanságot kell éreznünk az orosz társadalmi átalakulás miatt is, melynek bontó hatásai a mi határainkon is átsaphatnak. Még mindig nem tudjuk, hogyan lesz rendezve a monarchiát oly mélyen érintő lengyel kérdés, kétségben lévén az iránt, vajjon egyáltalában lehetséges-e oly megoldás, mely a monarchia s különösen Magyarország érdekeinek teljesen megfelel s jövőbeli bonyodalmatokat nem rejt méhében. Talán túlságcs optimismussal fogadtuk az ukrán önálló állam megalakulását, holott mind Ausztriának, mind nekünk tekintélyes számú ruthén lakosságunk van, melyben még a háború után is irredentistikus propagandára kell gondolnunk. Az iránt se ringassuk magunkat illusiókban, mintha a bukaresti béke nyomán ezentúl most már zavartalan barátságban élnénk Romániával, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy Románia Besszarábia hozzácsatolása által még megerősödve került ki a háborúból. Vajjon elzárkozhatunk-e végül a Szerbia leverése ellenére mindjobban terjedő különböző célú délszláv egyesítési törekvések elől, melyek az orosz támogatás nélkül s a szövetséges bolgárok ellensúlyozása mellett kevésbé veszélyesek ugyan, de azért mégsem kicsinyelhetők, különösen ha az unió-ellenes hangulatot Horvát-Szlavonországban s Bosznia-Hercegovina hovatartozóságának kérdését szemléljük?

A mi külügyi politikánknak tehát a békekötés után is éber szemmel kell tartania keleti és délkeleti szomszédjainkat s diplomatiánknak ezentúl is bő tere lesz körültekintő, óvatos és ügyes ténykedésre a velük való érintkezésben. De ugyanazért vissza kell utasítanunk azt a gondolatot, mintha a német szövetségre nem volna többé szükségünk, mintha csak a németek szorulnának reánk. Ez a szövetség nemcsak a múltban vált be s nemcsak a világháborúban állta ki tűzpróbáját, hanem a jövőben is lényeges szolgálatokat tehet nekünk s

azért annak megújítását és megerősítését csak a legnagyobb örömmel és megnyugvással fogadhatjuk. Hatalmas német szövetségünkkel karöltve s szoros baráti egyetértésben Bulgáriával és Törökországgal, mindenesetre nagyobb eredményeket érhetünk el, mint elszigetelve, s együttesen mi is nyújthatunk szomszédainknak oly előnyöket, melyeket egyedül nem adhatnánk. Attól ugyan szokjunk el, hogy mindig utánuk szaladjunk és saját érdekeink rovására elnézők legyünk velük szemben, csak hogy jóindulatukat és barátságukat megnyerjük és megtartsuk. Szerbia csak nekünk köszönhette függetlenségét és területi megnövekedését. A berlini congressuson Andrassy szerezte meg Szerbiának Ó-Szerbia területét, a mit pedig Oroszország ellenezett. A monarchia mentette meg Szerbiát a bolgárokkal vívott háború gyászos következményeitől s az 1882. évi kereskedelmi szerződés a széleskörű határforgalmi kedvezményekkel oly előnyöket biztosított neki, hogy a legszebb fejlődésnek indulhatott. Szinte nevetséges volt az az eljárás, melyet vele szemben különösen a Balkán-háború alatt és után követünk s mi volt mindezért a hála?

Am nyújtsunk minél több előnyt, különösen gazdasági téren, a mi újjászületett s régi keleti és déli szomszédainknak, de ezt csak a teljes kölcsönösség alapján és saját érdekeink kellő megóvása mellett szabad tennünk. Szorosabb gazdasági érdekközösség velük csak akkor fog kialakulni, ha a jövőben a bizalmatlanság és ellenséges indulat helyébe az őszinte loyaltás és jóakarát fog lépni, a mely részünkről a multban sem hiányzott s mindenesetre biztosítanunk kell magunknak azt, hogy mind kereskedelmi, mind forgalmi viszonyunkban a legnagyobb kedvezményekben részesüljünk. A breszt-litovszki és bukaresti békekötésekkel e tekintetben egészben véve meg lehetünk elégedve. Ha ezeknek alapján valóban benső baráti összeköttetések létesülnek a jövőben, a német gazdasági viszony szorosabbá tételével s a bolgár és török érdekkörök bevonásával oly nagyszerű gazdasági láthatár nyílik meg előttünk kelet felé, mely a mi jövőbeli gazdasági fejlődésünkre nézve óriási jelentőségű s a legvérmesebb kilátásokkal kecsegtet.

Mindazonáltal nem hunyhatunk szemet az előtt, hogy Magyarország érdekei a keleti és délkeleti államokkal szemben nem

egészen azonosak Németország és Ausztria érdekeivel, mert ezek mint ipari államok nincsenek kitéve annak a versenynek, melylyel nekünk, mint főleg agrár-államnak, meg kell küzdenünk. Ez a mi hátrányunk csak úgy egyenlíthető ki, ha Németország előnyösebb elbánásban fog bennünket nyersterményeinkre nézve és állatforgalmunkban részesíteni, mint a hogyan eddig tette s mindenesetre nagyobb kedvezményeket biztosít nekünk, mint keleti szomszédainknak. A breszt-litovszki és bukaresti békekötések e részben is megfelelő intézkedéseket tartalmaznak s most csak az szükséges, hogy azok tényleg életbe lépjenek. Minél szabadabban és kedvezőbb feltételek mellett vihetjük ki terményeinket Németországba, annál nagyobb előnyökben részesíthetjük keleti szomszédainkat, a mint hogy a multban is csak azért és annyiban kényszerültünk velük szemben krlátokat állítani, a mily mértékben ezt Németország velünk szemben cselekedte.

Hogy minő alakot adjunk a Németországgal létesítendő szorosabb gazdasági kapcsolatnak, arról ezúttal tüzetesen nem akarok nyilatkozni. Teljesen egységes gazdasági területről, intézményesen kiépített vámunióról a fennforgó érdekellentétek és kulturális különbségek mellett, különösen gyengébb iparunk érdekei miatt, alig lehet szó. Bármily kényes és kockázatos legyen is tehát az olyan gazdasági szövetség létesítése, mely csak kölcsönösen nyújtott előnyöket foglal magában, olyan előnyöket, melyeket más államoknak nem akarunk nyújtani: mégis csak ezt az alakot kell választanunk. Mindenesetre óvakodnunk kell ennek a praferentiális viszonynak oly túlhajtásától, mely akadályul szolgálhatna a most velünk ellenséges lábon álló országokkal való gazdasági megegyezésben s a világháborút gazdasági téren tovább tartaná fenn. Erre csak akkor szabad gondolnunk, ha ellenségeink megmaradnának azon elhatározás mellett, hogy Németországot és bennünket a háború lezajlása után is kizárjanak a világforgalomból. Ez szükségképen maga után vonná azt, hogy a szövetségesek, ép úgy mint politikai és katonai téren, gazdaságilag is a legmesszebbmenő közös védelmi eszközöket alkalmazzák.

NAGY FERENCZ.

PONORI THEWREWK EMIL EMLÉKEZETE.¹

Ma esztendeje még nem pihent sírjában, de már örökre elnémult ajakkal ravatalán feküdt az a férfiú, a kinek emlékét a t. Akadémia kitüntető megbízásából itt, munkás életének egyik legjelentősebb színterén, ma felújítom. Hiszen évtizedeken keresztül alig volt nyelv- és széptudományi osztályunknak olyan ülése, melyen ott ne láttuk volna az ő élénk érdeklődéstől sugárzó, classikus körvonalú, jóságos arcját. Fájdalom, eltávozott közülünk örökre s betölthetetlen űrt hagyott maga után. A változhatatlanba legjobb barátjainak, legszeretőbb híveinek is bele kell nyugodniok, mivelhogy emberileg nemcsak hosszú, hanem igazán szép élet jutott osztályrészeül. Ezt nemcsak a tárgyilagos szemlélő állapíthatja meg, hálás szívvel elismeri ezt ő maga is. Naplójában, melyet 1856 április 24-ikén, tehát 18 éves korában kezdett írni s szinte haláláig, 1916 október 16-ikáig folytatott, csaknem minden évnek lezártakor hálás érzelmekkel tekint a múltba, Istenbe vetett bizalommal a jövőbe. Így 1900 februárius 10-én, mint egyetemi rector ezt írja: «Reggel öt órakor betöltöttem életem 62-ik évét. Végtelen hálával tartozom az isteni Gondviselésnek. Kevés embernek jutott ilyen szép élet, mint az enyéem. Minden terhét okosan sikerült viselnem: minden örömet teljes szívvel élveztem. Philosophiám az elégedettség. Ezt pedig csak a munka, a kötelességteljesítés szerzi meg nekem. A kötelesség pedig addig tart, míg az élet ereje elbírja.»

Igazi horatiusi életbölcseég, igazi harmonikus élet! Mi, ennek a harmonikus, szép életnek szemlélői, teljes szívvel elismerjük és megállapítjuk, hogy ez a ritka-szép élet tartalmában gazdag, tevékenységében és hatásában nagyértékű volt.

¹ A M. T. Akadémiában tartott emlékezésed.

P. Thewrewk Emil méltán vallotta magát a sors kegyeltjének. Kiváló testi és lelki tulajdonokkal megáldva, már mint serdülő ifjú nemes becsvágygyal, genialis lelkének teljes odaadásával fog hozzá az előtte nyíló pálya megfutasához; fényes tehetséggel és lankadatlan kitartással a tudomány, a szellem harczerén elsőrangú hadvezérré küzdi fel magát s célja elérésében épen úgy része van kiváló szellemi képességeinek, mint a szerencsének, vagy — mint hinni szeretjük — a Gondviselésnek.

P. Thewrewk Emilnek egész működését csak akkor méltatgatjuk igaz érdeme szerint, ha annak a szép pályának, melyet megfutott, legalább főbb állomásain áttekintünk; s különösen a férfi törekvéseit akkor fogjuk megérteni, ha az ifjú álmaival, vágyaival megismerkedünk. A virág színe, illata és teljessége készít elő bennünket az érett gyümölcs zamatos ízére.

A Thewrewk-családban jó-régen benne gyökerezett a nemes becsvágy, a szellemi értékek cultusa. E család, a Ponori-családnak egyik ága, hunyadmegyei haczaki (hátszegi) kerületbeli oláh eredetű magyar nemes (eredetileg kenéz) család volt. Hunyadi János Ponori Péternek, Ponori Sztroja fiának és két testvérének érdemeiért és hű szolgálataiért adományozta Ponor helység harmadát, melyet addig Péter kenéz-jogon bírt, valamint Ohába harmadát országos nemesi joggal.¹ A XVIII. század első felében élt P. Thewrewk Jánosról tudjuk, hogy külföldön járt egy temet s ott tette közzé *Origo linguae hungaricae* című munkáját; Hunyad vármegyében pedig mint hitszónok és archæologus a francia nyelv tanításának első bajnoka volt. Fia, ifjú P. Thewrewk János, Emilünk nagyatyja, Hunyad vármegye táblabírája s a dévai bolgárok jegyzője volt. Özvegye, Mátisfalvi Göttfy Borbála 1823-ban Pesten adta ki Hóra pórhadáról írt híres munkáját.² Fia, P. Thewrewk József, szász-

¹ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Buda pest, 1913. V. köt. 220., 241. l. Az, a mit P. Thewrewk József mond önéletrajzában (Irodalomtört. Közlemények 1916, 186. l.), hogy ő a Szent István idejében, Arad vezér alatt Erdélyben Hunyad vármegyébe telepített székely családok egyikének ivadéka, nem egyéb jámbor hiedelemnél.

² Teljes címe: *Néhai Mátisfalvi Göttfy László Háznépének Hóra pórhada miatt esett romlása*. Előadta Mátisfalvi Göttfy Borbála, néhai Ponori Thewrewk János, erdélyi ágens, királyi Dézmák árendája beszedője,

városi tanár (1816-ig), jeles hitszónok; Horatiust Bentley, Wieland és Virág Benedek nyomán magyarázta tanítványainak, a híres Buczy Emil gyulafehérvári kanonoktól vett széptani órákat s maga Szászvároson először tanította a széptant. Döbrentei az Erdélyi Múzeumban a nemzet előtt köszönetet mondott neki hazafiúi buzgó fáradozásáért.¹ Kazinczy is nagyrabecsülte s több levelet váltott vele.² Könyvek írásában és kiadásában hámulatos buzgalmat fejtett ki. Számos munkájában és kiadványában — bárhogy ítéljük is tartalmukról és műformájukról — egy nemzetéért, kivált a nemzeti nyelvért fanatikus hévvel buzogó, lelkes magyarnak tiszteletreméltó alakja áll előttünk. 1820-ban ügyvédi vizsgálatot tett s Pestre, majd, miután értékes könyv- és okiratgyűjteményét ellopták, 1825-ben Pozsonyba költözött.

Itt született Emil, mint P. Th. József és Ax Mária legidősebb fia, 1838 február 10-én.³ Emil nevét Rousseau Emil-je sugalmazta, mint atyja epigrammája (szikélye) — mint ő nevezte) bizonyítja :

P. Thewrewk Emil fiamra.

Rousseaut olvasván sokban kedveltem Emiljét,

Drága tanáromat a szépben Emilnek⁴ hívák.

Lelkemet im' ez örömtörténetek arra hatázzák,

Hogy ha fiam születik, a neve légyen Emil.

Vágyj közelítni, gyerek! Rousseau képzelte tökélyhez

S lenni valóságban nagyszerű, mint Buczy volt.

Szüleinek 11 évig tartó házasságából öt gyermek származott, kik közül négy maradt életben: Emil, Árpád, Aurél és Paulina. Emil még csak hét éves volt, mikor anyját elveszítette. Annak kívánsága szerint mindnyájan a róm. kath. vallásban

Hunyad vármegye táblabírája és a dévai bolgárok jegyzőjének özvegye. Anyanyelven legelső segédkönyv Hóra pórhadának historiájára. Pesten Szuhuly György könyvtárosnál. 1823. «Ponori Thewrewk József, István és Miklós fiaimnak.»

¹ P. Th. József önéletrajza. (*Irodalomtört. Közl.* 1916, 189. l.)

² Váczy: *Kazinczy levelezése*, 18–20. köt.

³ Szülőháza a Káptalan-utczában, most 13. szám. Kapuja a Plébánia-utczára néz. Akkori tulajdonosáról, egy zongoragyárosról, Schmied'isches Hausnak hívták. Abban laktak hátul a II. emelet baloldalán.

⁴ Buczy Emil.

nevelkedtek. Atyjuk nagy gondot fordított gyermekei nevelésére. Rousseau elveinek hatása alatt nyolczadfél éves korukig ABC-és könyvet sem adott a kezükbe. Kötni, varrni s más házi dolgokat tanultak. A Jackl-féle házban, hol akkor laktak, volt egy asztalosműhely, meg egy marchande de mode, valami Fräulein Therese. Emil mindkét helyre be-befordult, nagyon érdekelte a munka. Így bámulatos kézi ügyességre tett szert; nemcsak kötni, varrni, hanem horgolni és hímezni is megtanult. Atyjuk cselédet sem tartott, minden házi dolgot gyermekeivel végeztetett.

Az elemi iskolát szülővárosában, a gymnasiumot ugyanott a benzések, majd a helyükbe odakerült világi német tanárok alatt, 1852-től 1857-ig Pesten, a kegyesrendiek nagy-gymnasiumában végezte. Már nyolczadik gymnasista korában naplót kezd írni e jeligével: «Vita sine litteris mors est».¹ Egész napját tanulmányainak és az irodalomnak szenteli. Mindjárt naplóiírása első napján francia óra után az egyetemi könyvtárban Csokonait olvassa, aztán a latinul előadott pénztant hallgatja (nemsokára meg fogja írni a görög és római pénzzámítást!); a múzeumkertben atyja «szikélyeit» olvassa, azután anakreoni dalt ír. Német nyelvtudásának köszönheti, hogy élvezettel és okulással látogatja a német színházat s a classikus német drámákat, pl. Schiller *Don Carlos*át előre elolvassa. Vígjátékot kezd írni s «mesényét» naplójában leírja. Fordítja Martialist és Anakreont. Anakreon-fordításából atyja biztatására mutatványokat küld a Lonkay szerkesztette *Tanodai Lapok*ba. Ott jelenik meg Bion első idylljének fordítása, Adonis gyászéneke, melyért Szemere Pál, 'kedvenczévé' fogadta s a szerkesztő dicséző jegyzetben mutatta be olvasóinak, megemlítve róla, hogy már 1848-ban a Pozsonyban P. Thewrewk Emil nyelvgyakorlatai czímen megjelent gyűjteményében sok szép alapgondolatot (= sententiát) közölt. Ezt a téves adatot még jobban elferdítették a későbbi életrajzok s az említett könyvecskét úgy tüntették fel, mint P. Thewrewk Emilnek tízéves korában írt első művét,

¹ Senecának e mondását, mely Mátyás királynak jelszava volt, a Philologiai Társaságnak 1898-iki közgyűlésén tartott elnöki megnyitójában is idézi.

holott azt édesatyja írta össze fia okulására magyarul és németül jeles írók mondásaiból s maga készítette sentenciákból. Emilnek csak két mondása van benne : «Nem méltó az életre, ki szüleit feledni tudja» (163. sz.) és «A kézi mesterség gyakorlati eszköz, miáltal ember kenyerét legbiztosban megszerezheti» (265. sz.). Magának a kis könyvnek főczélját jelzi mottója : «Szükség a magyarnak németül és a németnek magyarul tudnia.»

A *Tanodai Lapok* szerkesztője, miután elmondta, hogy Th.-nél «Anakreon minden dala készen áll fordításban», hogy Martialis fordítgatásával is foglalkozik s most egyik főgondja magát a francia nyelvben tökéletesíteni, így folytatja : «Annál szívesebben mondtuk el mindezt, mivel a jeles ifjú egész lélekkel tanári pályára készül. Csak rajta, tudós ősök méltó unokája! Én szeretlek és szeretettel intelek, hogy a komoly tanulmányok útjáról soha le ne térj.»¹ Ezt a lelkes parainesist a jövő teljes mértékben igazolta.

De ez nem minden. Mint nyolczadik gymnasista Szepesi Imre görög nyelvtanának szedését javítja. Két nevelőintézet is felszólítja a görög nyelv tanítására. Atyjával többnyire a költészetről, nyelvészetről és szépészetről beszélget. Magán-szorgalomból zongorázik. Van egy jeles zenész-barátja, Roch József, Thern Károly tanítványa : tőle hallgatja Haydn sonátaát. Tisztázza Kazinczy leveleit, olvassa *Faustot*, a *Wahrheit und Dichtungot*, Vörösmarty *Lear királyát*, de hibáztatja a «kéne» alak használatát. «Nincs nehézség, — írja — melyet le nem küzdhetnénk, csak elszántság kell hozzá s nem kell könnyelműleg a nehézségekkel játszani.»

«Legszebb példánya» Goethe, kit nem utánozni, hanem követni akar. Elolvassa s nyomban fordítani kezdi *Elgmontot*,² majd *Torquato Tassót*, «a legszebb német nyelvén írt drámát», mire tanára, Horváth Cyrill buzdítja. Bolgár Béla indítványára Killényi Hugóval és Madarassy Lászlóval irodalmi társulatot alkotnak, melynek elnöke Killényi, titkára ő.

Barátja, Matlekovics Lajos révén megismerkedik annak hugával, a finom lelkű s a művészetért, irodalomért lelkesülő

¹ *Tanodai Lapok* I. 1856, 266. l.

² Fordítását később átdolgozta és sajtó alá rendezte 1862/3-ban. Mind a mellett kéziratban maradt.

Josephine-nel, Matlekovics Ignác rendőrbiztos leányával, kit magyarosan Józának nevez s irodalmi dolgokban felajánlja neki segédkezését. Megírja számára a magyar verstan előismerteteit s fordításra ajánlja Goethe *Wertherjét*. Józsa hozzá is fog és sokkal szebben fordítja Weithert, mint Koszta József.

Tanárának, Horváth Cyrillnek ajánlatára magyar nyelvi leczkéket ad Wotruba József árkászari századosnak havi 2 forintért s Eötvös *Karhausiját* és Jósika *Abafiját* olvassák. Önbírálatának jele, hogy hetedik osztályos korában írt verseinek egy részét elégeti, mert kevés jót talál rajtuk. Az elkészített és letisztázott *Egmontot* fölolvassa a Matlekovics-kisasszonyoknak, Józának és Rizának. Atyja el akarja tiltani Matlekovicséktól, de a különben engedelmes fiú ebben nem fogadhat szót. Hiszen a Matlekovics-ház neki a műveltség temploma. Mint «szörnyű bók»-ot boldogan jegyzi fel, hogy Józsa őt mint magyar Goethét mutatta be egyik barátnéjának.

Már ifjan kiváló emberekkel köt ismeretséget, így Hunfalvy Pállal, ki a pármai Anakreon-kiadással ajándékozta meg, Ligetivel, kinek egyiptomi tájképéről verset ír s ki vele akarja megíratni utazásait, Káldyval, ki *Hajós* cz. költeményéhez szép zenét írt s őt Zách Kláráról szóló operaszöveg megírására kéri föl.

1857 okt. 19-én hallgatta Halder Konrád első előadását az egyetemen. «Nem Demosthenes, nem Cicero, de nagy tudós.» Az *Aeneist* meg az *Ilias* 23. énekét tárgyalta. A német Halder Konrádot a Bach-kormány 1852-ben nevezte volt ki a budapesti egyetemre a classica-philologia első tanárául. Dicsőült Erzsébet királynénkat ő részesítette az első oktatásban. Az egyetemi tanszéken csak öt évet töltött. Egy ideig nem volt hallgatója. Gróf Kuun Géza iratkozott be hozzá először. Németül adott elő, de a magyar nyelv és irodalom iránt nagyon érdeklődött. 1858-ban a bécsi kormány kívánságára megvált tanszékétől s elvállalta az organisierender Schulrath für Ungarn állást. Szép emléket állít első mesterének Thewreuk az 1899—1900-ik egyetemi évet megnyitó rectori beszédében, melyben a nyelvtudománynak és a philológiának a budapesti egyetemen való történetét tárgyalja. «Megnyerő szerénységével, komoly tudományosságával, érdekfeszítő tanításával, a szép, igaz és

jó iránti lelkesedésével tanítványainak és tanártársainak bizalmát, nagybecsülését és ragaszkodását csakhamar kiérdemelte magának...» «Haldertől hallottuk legelőször egyetemünkön a valódi nyelvtudomány ígét, Halder ismertetett meg legelőször a philologia mivoltával. Német létére ő tanított arra, hogy' kell a classikus tanulmányokat a magyar javára értékesíteni (ez Thewrewknek is vezető eszméjévé vált), hogy' kell a tudományos módszert a magyarra alkalmazni s magyar philológiát teremteni...» «A legkülönbözőbb népek költészetében mutatkozó metrikai és rhythmikai sajátságoknak legalaposabb megfigyelője s az összehasonlító nyelvészetnek egyik jeles bűvára volt.»

Nem nehéz a tanítóban fölfedezni a tanítványt, meglátni Halderben a jövődő Thewrewket, kinek épen az *Aeneis* és az *Ilias* lesznek első kiadványai s ki a magyar nyelv metrikai és rhythmikai sajátságainak legalaposabb megfigyelője és codificatora lesz. Ezért olvassa ez időben Arany értekezését a magyar nemzeti versidomról, melyet folytatni és tudományos alapra helyezni ő van hivatva. Az ész és a szív működése harmoniába olvad benne: az *Iliast* kezdi fordítani, hogy Józsa is olvashassa. Így készíti el 1858-ban az *Ilias* legbájosabb epizódját, Hektor és Andromache búcsúját, mely 1861-ben Arany János *Figyelőjében* jelenik meg.

Kezdetől fogva az 'alakhú' fordításnak híve. Az eredetitől eltérő alakban később sem fordított soha. Mint philologus már ekkor belátja, hogy a fordítónak nem elég a nyelvi készség, a költői tehetség: elengedhetetlen kelléke a pontos és szakszerű tárgyismeret. Ennek hiányát kifogásolja fordítóinkban s ennek fontosságát fogja fejtegetni a plastikus előadás szempontjából *Ilias*-fordítása bevezetésében. Ebből a szempontból jobbnak tartja Vályi-Nagy Homerosát a Szabó Istvánénál s Kölcsey *Iliasában* is több félreértést talál, Sebők Árkád *Aeneis*-fordítását pedig nagyon elítéli.

1858 őszén már maga is görögöt tanít a Peregriny-féle intézetben. Halder ekkor már megvált tanszékétől s így csak Télfytől hallgatja szaktárgyait, a ki «nagy készütségű tanár; hibája csak az, hogy Reuchlin olvasását pártolja». Mind a mellett Halderrel tovább is jó viszonyban maradt. Halder azután is

szívesen javította legkedvesebb tanítványának dolgozatait s készségesen adott neki felvilágosításokat és útbaigazításokat. «Nagy reményeket csatol ő Thewrewkhez; de ne is csalódjék!»

Egyetemi tanulmányait magyar állami ösztöndíjjal Grácban és Bécsben folytatta. Grácban Tangelt és Karajan Miksát hallgatta s összehasonlító nyelvészeti tanulmányait Weinhold vezetése alatt a góttal is kiegészítette. Weinhold bizonyítványa mutatja, hogy egy ideig ő vezette az Ulfilasról való gyakorlatokat. Karajan pedig, kitől metrikát hallgatott, elkérte tőle rövid kivonatban Anakreon felől való eredményeit, hogy a következő félévben előadásaiban felhasználhassa. Bécsben is a legkiválóbb szakemberek, Bonitz, Vahlen és Hoffmann voltak a tanárai. Épen tanárvizsgálatra készült, mikor Lutter Nándor meghívta a budai egyetemi főgymnasiumhoz a görög és latin nyelv póttanárának. A helytartó tanács később ugyanoda helyettes, 1864 márcz. 23-án rendes tanárrá nevezte ki.

Mikor Bécsből Budapestre érkezett, valóságos kis oraculum gyanánt fogadták. Hiszen ő volt az első azok sorában, a kiket a nemzeti élet fölpezsdültével iskoláink megmagyarosítása céljából pályázat nélkül kineveztek. A *Pester Lloyd* riportere minden reggel ott járt az ablaka alatt s leste, mikor tudhat meg tőle valami közölni valót. Nemcsak a tanügy és nyelvtudomány terén próbálkozó fiatal erők, hanem egymásik hírlapíró is bemutatkozott neki. Így pl. Silberstein Adolf érettségi vizsgálata után magyar díszben tisztelgett nála. A bécsi tanárok azzal az utasítással bocsátották el a magyar ifjakat, hogy van Budán egy «von Ponor», ahhoz forduljanak, há útbaigazításra van szükségük.

1861-ben megjelent a *Tanodai Lapok*ban a homerosi ἔρκος ὀδόντων értelmét magyarázó cikkecskéje, melylyel a külföld figyelmét is magára vonta. Ameis, a legkitünőbb Homeros-commentár szerzője, az *Odyssëia* első kiadásában így magyarázta: «Zaun oder Schutzwehr der Zähne, das sind die Lippen, nicht die Zähne selbst...» Thewrewk hivatkozva Solon 27. elegiájának egyik helyére, mely szerint a gyermek hét éves korában hullatja el a ἔρκος ὀδόντων-t, vagyis a fogait, világosan kimutatta, hogy mégis csak az a helyes, a mi ellen Ameis tiltakozik. Ez első tudományos siker után Thewrewk

meg Ameis évek során leveleztek egymással s a homerikusok nagy mestere köszönettel említi előszavában, a mit Thewrewk fejtegetései közül elfogadott és commentárjába iktatott. Thewrewk pedig azzal fejezte ki hódolatát Ameis iránt, hogy 1862-ben megjelent könyvecskéjét, Homeros *Iliasa* első énekének kiadását neki ajánlotta. Ez az első tudományos commentár magyar nyelven, melyhez a következő évben Vergilius *Aeneisének* második éneke járult.

1862-ben oltárhoz vezette ifjúkori szerelme tárgyát, Matlekovics Josephinet. Boldogságuk azonban nem lehetett tartós. A kiváló nő, «a világnak egyik legtisztább élete», miután egy gyermeknek, Istvánnak adott életet, nem egészen két évi házasság után, hosszas betegségtől gyötörve, jobb létre szenderült. Thewrewk naplójában mindig magasztalva emlegeti; még életének utolsó őszen (1916 szept. 19.) is megemlékezik Józásával való első találkozásáról¹ s a hónap 19-ik napját egész életében szerencsés napnak tartotta.

Elérkeztünk 50 évig tartó tanári pályájának kezdetéhez, melyből 13 (1861—1874) esik gymnasiumi, 37 egyetemi tanárságára (1874—1911). Eddigi életpályáján iparkodtunk rámutatni mindannak csirájára, a mi a férfiban kibontakozott és gyümölcsöse érlelődött. Magát e félszázados tanári pályát és tudós működést részletesen rajzolni ez alkalommal nem lehet feladatomban. Csak egy pár jellemző mozzanatot említek. A tanár és tudós már gymnasiumi tanársága alatt is elválaszthatatlanul egyesült benne, de úgy, hogy mindig a tudomány szempontja volt a vezére. Kötelességtudásának és ügybuzgalmának bámulatos jele, hogy a középtanodai tanáregylet alapszabályait esküvője napján stilizálta. Az egylet üléssein ő volt az első felolvasó: *A hang mint műanyag* cz. értekezését mutatta be. A magyar nyelv ügye, a magyar nyelvészet kezdettől fogva szakadatlanul érdeklődésének középpontjában állott. Bizonyítják ezt nemcsak értekezései, jegyzetei, magyarázatai és helyreigazításai, melyeket folyóirataink hasábjain közölt, nemcsak 1872-ben Marczibányi-jutalomban részesült akadémiai pályamunkája, *A helyes magyarság elvei*, melyre még vissza-

¹ «Szép panoráma vonul el az emlékezetem előtt.»

térünk, hanem a budai Casinóban 1870-ben tartott magyar nyelvi előadásai is, melyeket olyan férfiak hallgattak, mint gr. Andrassy Gyula, Fölsinger Ignác, Hieronymi Béla, Horváth Ignác, Szalay Péter, Rupp Zsigmond, Póra Ferencz, Wartha Vincze, Szily Kálmán stb. Ezért, hogy Szily Kálmán ily ajánlással küldte meg Thewrewknek *Adalékok a magyar nyelv- és irodalom történetéhez* cz. művét: «P. Thewrewk Emilnek, a magyar nyelvtörténetben első mesteremnek.»

Buzgó és lankadatlan tevékenységet fejtett ki az Akadémiában, mely 1872-ben levelező, 1884-ben rendes, 1906-ban tiszteleti tagjává választotta, valamint a Kisfaludy-társaságban, melynek 1885-ben lett tagja. Ugyanabban az évben, melyben a budapesti egyetemen a class.-philologia tanszékét elfoglalja (1874), megalapítja a budapesti Philologiai Társaságot, melyet egy negyedszázadnál tovább (1901-ig) mint elnök vezet s 1877-ben Heinrich Gusztávval együtt megindítja folyóiratát, az *Egyetemes Philologiai Közlönyt* s 1891-ig szerkeszti annak classica-philologiai részét. Az Akadémiában 1883-ban megalakult classica-philologiai bizottságnak 1907-ig előadója, majd elnöke. A budapesti egyetem 1881-ben tiszteleti doctori czímmel tünteti ki Salamonnal, Tormával és Vámbéryvel együtt, 1899-ben rectorrá választja. Tanszékétől 50 éves tanári működése után sem szívesen válik meg. Nyugalomba vonulásának főlemelő momentuma a bölcsészeti kar búcsúja, melynek dr. Beke Manó dékán beszéde adott megható kifejezést, valamint Pozsony város tanácsának az a határozata, melyben kimondta, hogy Thewrewköt, mint Pozsony hírneves és érdemes szülöttét félszázados tudósi és szakírói jubileuma alkalmából átiratilag üdvözli és a hazai nyelvtudomány fejlesztése körül szerzett hervadhatatlan érdemeit jegyzőkönyvbe iktatja.

Mikor Thewrewk életét és működését áttekintve, érdemeit méltatni akarjuk, mindenekelőtt egyszerűen ismételnünk kell azt az általában elismert igazságot, hogy a magyar classica-philológiának ő a voltaképeni megalapítója.¹ Első mestere, a budapesti egyetemen működött Halder már jeles philologus volt, de műkö-

¹ Elismeri ezt már a Wurzbach-féle *Biographisches Lexikon*, 44. köt. 211. l.

dése nem hatott szélesebb körre, a hazai tudományossággal nem érintkezett. Főérdeme éppen az, hogy legjobb tanítványába, Thewrewkbe a philologiai tudomány lelkes szeretetét belécsépegette. A Gondviselés Thewrewknek juttatta azt a szerencsét, hogy nem munkatársak nélkül, de mégis mint központban álló, hatni és irányítani tudó, a németek szakismereteivel fölfegyverkezett, de magyar lelkű tanár és tudós élő szavának ösztönző erejével, sokféle ágazó munkásságával és magas színvonalra törekvő munkáival, buzdításaival és útmutatásával a classica-philologia iránt való érdeklődést széles vonalon fölbresszse és ébren tartsa. Hiszen mikor a Philologiai Társaság megalakult, még egy Hunfalvy Pál is így nyilatkozott Thewrewk előtt: «Hagyják a philológiát a németeknek: az az ő provinciájuk. Mi soha se leszünk képesek őket utólni. Szorítkozzunk csak a classikusok fordítására». Később azonban maga Hunfalvy örült legjobban a magyar classica-philologia létrejöttének és nem-remélt felvirágzásának.

Az a körülmény azonban, hogy Thewrewk egy nálunk merőben új tudománynak rakta le az alapjait, bizonyos veszedelmet is rejtett magában. E tudománynak ugyanis annyi ága van s őt érdeklődése és képessége annyifelé vonzotta, hogy erejét és működését sokkal több irányban kellett megosztania, hogysem egy bizonyos téren ismereteinek és tehetségének egymagában is megfelelő emléket állíthatott volna. Azzá vált volna *Festus*-kiadása, ha a kiegészítő magyarázatos kötet elkészülhetett volna, vagy *Ilias*-fordítása, ha neki, a ki már ifjúkorában Homeros magyar rhapsodusává szegődött, megengedte volna a végzet, hogy a közzétett hat ének helyett mind a huszonnégyet kezébe adhassa a magyar közönségnek. A félbemaradt *Festus*ért azonban kárpótolja a tudományos világot Lindsay *Festus*-kiadása, mely Thewrewk tudományos apparatusának felhasználásával — «Thewrewkianis copiis» — készült; s ha teljes *Iliásunk* nincs Thewrewk tollából, van legalább egy tudományosan fölszerelt, teljes *Anakreon*-fordításunk, melynek mását a külföld classica-philologiai irodalmában is hiába keressük.¹

Másrészt bizonyos, hogy ez a sokoldalúság mind a tanárt,

¹ Elismeri ezt éppen *Anakreon*áról a *Magazin für die Litt. des In- und Auslandes* bírálója (Schott?) is (1885 p. 617.): «*Anakreon*... mit

mind a tudóst inkább képesítette arra, hogy a philologiai munkálkodást több irányban megindítsa, mint ha ő maga csak egyik vagy másik irányban működött volna. Sokoldalú működése minden irányban elmemozdítóvá, példaadóvá válhatott. S ha látszólag annyira elágazó tevékenységének írott emlékeit figyelmesen vizsgáljuk, egész működésében, mely soha és sehol sem felszínes, melyet mindenütt a tudományos igazságra való törekvés jellemez, sikerülni fog talán feltalálnunk az egységesítő, a mozaikszerűségben rendet teremtő vonást.

Irodalmi működését műfordításokkal kezdte s *Józsa* cz. verskötete, melylyel 1862-ben a nyilvánosság elé lépett («a költő arczképével», mely feltűnő hasonlóságot mutat Petőfi-vel), eredeti költeményeket és műfordításokat (az *Ilias* I. és VI. énekéből, Adonis halotti éneke Biontól, hűsz anakreoni dal) foglal magában. Eredeti verseiben, bár tiszteletreméltó érzelmek választékos nyelvű kifejezései s a Goethe-féle «alkalmiség» sem hiányzik belőlük, egészben véve vékony költői ér csörgedez. Egy pár sikerültebb darab, egy pár ügyes stropha nem felejteti el velünk Horatius intését: «mediocribus esse poetis non homines, non di, non concessere columnæ». A forma-érzék, a kifejezésbeli műgond azonban mindenütt érezhető, főképp a classikus mértékű versekben. Legsikerültebbek distichonokban írt epigrammái: kétségtelen jele annak, hogy atyja epigrammaíró tehetsége hatványozódott benne s költői tehetségének, formaérzékének ez a műfaj felelt meg legjobban. Ha erre több időt szentel, nagy és dús aratást végezhetett volna a Görög Anthologia és Martialis teljesebb átültetésével.

Thewrewk kétségkívül érezte, hogy a nyugateurópai versformák nyügében nehezebben mozog s hogy az epigrammatikus distichon az a forma, melyben gondolatait kereken és talpraesetten ki tudja fejezni. Ezért később nem is ír rímes verset, csak az epigrammát műveli élete végéig, így a *Nők albumába* cz. sorozatban¹ és különféle irodalmi, ünnepies alkalmakkor.

Einleitung und gediegenem Commentar versehen, welcher wieder von dem umfassenden Wissen des berühmten Autors zeigt. Auch die Übersetzungen sind, was von einem Textkritiker kaum zu erwarten stand, durchaus gelungen und des grossen Sängers von Teos würdig.»

¹ «A *Borsszem Jankó* tegnap száma nem emlékezett meg rólam a

Írói jubileumokon, szoborleleplezéseken, emlékünnepeken ritkán hiányzott Thewrewknek ünnepi epigrammája. Szélesebb körű érdeklődésre tarthat számot az a négy distichonra terjedő epigramma, melyet az Akadémia felszólítására a Columbust ünneplő nemzetközi album számára írt. A külföldnek is módja volt ezt megismerni Radó Antalnak ugyanott közölt olasz fordításából, de arra már nem volt alkalma, hogy meggyőződjék a magyar nyelvnek és költői dictionának arról az eminens képességéről, melylyel az antik metrumra minden erőltetés nélkül rátermettnek látszik. E látszatkeltésnek virtuositásában Thewrewk minden epigrammaírók közt leginkább megközelíti Vörösmartyt.

Mikor az Akadémiától verses feliratot kértek a Gerlachfalvi csúcson felállítandó emléktáblára, Gyulai Pál így szólt: «Bízzuk meg vele az epigramma és lapidáris rövidség mesterét, Thewrewk urat». Az osztály egyhangulag elfogadta az indítványt s Thewrewk a megbízásnak e lapidáris distichonnal tett eleget:

Íme, a legmagasabb oltár ezer éves hazánkban.
Új ezer esztendőt kér az egektől imánk.¹

Áttérve műfordításaira, mindenekelőtt *Anakreonja, Görög anthológiából* li epigrammái és Homeros *Iliasa* kötik le figyelmünket.² Thewrewk elméletben és gyakorlatban a mind tartalmilag, mind alakilag hű, vagyis a philologiai fordításnak híve. «Egyetlen egy európai nyelv sem képes — úgymond³ — a classikus metrum minden változatosságát oly híven, oly művészien visszaadni,

B. J. történetében, pedig nagyon élénk munkatársa voltam. El is nevezett magyar Juvenalisnak. Goromba név alatt «Nők albumába» való epigrammáim oly sensatiót keltettek, hogy minden oldalról jöttek támadóim.» (Naplója 1887. ápr. 11.)

¹ Németül — szintén Th. tollából — így hangzik:

Siehe der höchste Altar in der tausendjährigen Heimat.
Neues Jahrtausend flehn wir vom Himmel herab.

² *Anakreon* görögül és magyarul. Bpest (Akadémia), 1885. *Görög Anthologiatabeli Epigrammák* gör. és magy. u. o. 1891. Homeros *Iliasa* I—IV. ének. Gör. és magy. u. o. 1906.

³ P. Th. E. Elnöki beszédei. Bpest, 1897. 101. l.

mint a magyar, a mint azt irodalmunk classikus iskolájának költői fényesen bebizonyították. Nyelvünknek ezen rhythmikai képessége kívánja, hogy az antik költészetnek hagyjuk meg fordításban a saját remek formáját».

Szerintem nyelvünknek e rhythmikai képessége nem kívánja, csak megengedi vagy lehetővé teszi, hogy az antik költészet formáit kövessük. Azt a kérdést, hogy egyes esetekben melyik, az eredeti alakhoz ragaszkodó vagy attól eltérő fordításnak adjuk-e az elsőséget, mint másutt kifejtettem,¹ nem nyelvünk rhythmikai képessége dönti el, hanem a fordító célja s az illető műfaj hagyományos törvényei. Ha a fordító közelebb akarja hozni az antik költőt mai érzésünkhöz, gondolkozásunkhoz, ízlésünkhöz (föltéve, hogy ezt tartalmi meghamisítás nélkül teheti), zavartalanabb, közvetlenebb és általánosabb élvezetet nyújthat a modern olvasónak modern versalakkal, mint szokatlan s fülünkbe kevésbé csengő antik metrumokkal. Legjobb alkalom kínálkozik erre, pl. olyan lyrikussal szemben, mint Catullus, kit a forma időhöz köt, de a tartalom minden idők lyrikusává avat. A mi benne örök emberi, örök igaz, minden időben érvényes, azt modern formában jobban értjük, közvetlenebbül élvezzük.² Ellenben tudós színezetű költeményei már nem kívánják a modern alakot, sőt némileg ellentétesek is vele. Jogos tehát az alakilag hű fordítás is, de csak két föltétel alatt. Az első az, hogy a fordító képes legyen az idegen formában is úgy mozogni, hogy annak nyügét se ő, se az olvasó ne érezze. A második az, hogy az idegen forma ne gátolja a fordított költemény megértését és élvezetét. Theodor Heyse pl. az eredeti versmértékekben fordította Catullust. Fordítása remek a maga nemében s én mégis azt hiszem, hogy a művelt laikus alig élvezheti teljes érdeme szerint, mert a szokatlanabb mértékekben alig érzi, hogy verset olvas, bár a

¹ Propertius elégiái. Bpest, 1897. VI. skk. II. és Catullus versei. Bpest, 1901. VIII. I.

² «Wenn irgend ein Dichter des Alterthums für Nachdichtung in deutschen Reimen sich eignet, dann will vor allen Val. Catullus in dieser modernen Form uns modernen Menschen nahe treten.» R. Westphal: *Catull's Buch der Lieder*, Leipzig, 1884. p. VIII.

németben, mely a hangsúlyos szótagot veszi hosszúnak, az antik metrum kevésbé ellenkezik a természetes hangoztatással.

A mi már most Anakreont s kivált az ál-anakreoni dalokat illeti, annak a könnyed lyrának, azoknak az örök-emberi érzelmeknek, melyek e dalokból áradnak felénk, véleményem szerint jobban megfelelt volna valamely modern forma, sőt maga az eredeti versalak is, rímesen. Azonban így sincs okunk és jogunk elégedetlenkedni, mert Thewrewk Anakreonja, ha közvetlen költői hatás dolgában nem elégít is ki minden kívánalmat, a lelkiismeretes philologiai fordításnak egyik legkiválóbb példája s teljesen megérdemli azt a dicséretet, melyet Schuchardt mondott róla Thewrewkhöz intézett levelében (1886 ápr. 8.): «l'ast ist das Ungarische zum Dolmetsch für das Griechische geworden, was ich gewiss nicht ahnte, als ich zu den Füßen Ritschl's und Jahn's sass».¹

A görög anthologia (valamint Martialis²) epigrammáit egy fordítónk sem tudta megszólaltatni olyan talpraesetten, olyan rokon szellemben, olyan műgonddal. Ezek a philologiai fordítások költői szempontból is kifogástalanok. A Homeros Iliasából nyujtott hat ének,³ ha talán nem eléggé egyszerű, keresetlen, naiv közvetlenséggel beszélteti is a Maeonidát és hőseit, nyelv- és versművészetével és lelkiismeretes hűségével, a homerosi jelzők plastikus visszaadásával élénken sajnáztatja velünk, hogy ennek a doctus interpresnek nyelvművészeti szempontból mindenütt érdekes, tartalmilag és alakilag mindenütt tanulságos s főkép megbízható tolmácsolásában az egész Iliast nem bírjuk. Rendkívüli gonddal végezte Homerida-tisztét. «Az idej tanévben — írja naplójában (1898) — csak 110 sornak az átdolgozására értem rá.» Némely nap 10 sornál több nem sikerül «nyelvünk fogyatékosága (!) és a tulajdonnevek akadémikuskodása miatt». «Túlásig gondos vagyok. Egész nap dolgoztam

¹ Kiemelem a szakavatott ismertetések sorában Fináczy Ernőnek teljesen tájékoztató méltatását (*Ungarische Revue*, 1886. 178. s. k. 11.)

² Martialisból 50 darabot olvashatunk a *Hunfalvy-albumban*.

³ Első kísérlete az *Iliasból* 1861-ben jelent meg Arany János *Figyelőjében*. Arany és Eötvös biztatták a folytatásra. Hátrahagyott kéziratai közt a további énekekből is vannak részletek.

s csak a 40-ik versig értem.» (A már meglevő fordítás átdolgozásában!) «A 92-iki fordítás sokkalta jobb valamennyi eddigi fordításnál, de az igazi finomságok csak most kerülnek belé.» Önkénytelenül a horatiusi operosa carmina jut eszünkbe.

Az *Ihas*nál is jobban sajnálhatjuk, hogy Vergilius átültetésére nem vállalkozott. Különösen a *Georgica* és az *Eclogák* találtak volna benne kitünő tolmácsolóra. Vergilius apró költeményeinek (*Copa*, *Moretum*¹) fordításával megmutatta, hogy erre ő lett volna a leghivatottabb. Laberius megható prologusának hangulatos átültetésével együtt² ezek irodalmunk legsikerültebb műfordításai közé tartoznak.

Nagyon becsesek, tudós észrevételekben gazdagok, mind a művelt laikusra, mind a szakemberre nézve tanulságosak Anakreonjához, Görög Anthologiabeli Epigrammáihoz és Iliasfordításához írt bevezetései, melyekben Anakreonnak, a Görög Anthológiának és Homerosnak magyar irodalombeli szerepéről, fordításairól teljes és megbízható összeállításokat nyújt. Nélkülözhetetlen fejezetei lesznek ezek a magyar classica-philologia feldolgozásra váró történetének.

Rövid, de szakszerű és talpraesett bevezetéseket írt Arany János *Aristophanes*ének egyes darabjaihoz, Aristophanes életrajzával együtt — magának a nagy költőnek és első műfordítónknak a kívánságára³ — s magyar nyelvészeti szempontból becses Glossariumot csatol a fordításhoz Arany ritkább szavainak és kifejezéseinek magyarázatával.⁴

E dolgozatok átvezetnek bennünket egyéb, tulajdonképeni classica-philologiai munkáihoz, elsősorban magyarázatos kiadásaihoz. Ide tartozik Homeros *Ilias*ának I. és VI. éneke, az

¹ Kisfaludy-Társaság Évkönyve. XVIII, 322.

² Figyelő. I (1876) 18. l.

³ «Arany Jánosnak — írja naplójában — nagyon tetszett a stilusom. Magam is meg voltam elégedve vele. A 60-as években általam szerkesztett középiskolai tanterv annyira megtetszett Krautschneider (Dunay) Ferencz budai collegámnak, hogy engem mint stilstát, Jules Favrehoz hasonlított. E nyilvános ülésben tett dicséret átkozott hatást tett én reám. Attól a perctől fogva mindig tépelődve stilizáltam s többé nem ment olyan könnyen a dolog, mint azelőtt.»

⁴ Arany Jánosról s főleg Aristophaneséről érdekes dolgokat mond el Thewrewk a *Nemzet* 1883 okt. 28-iki számában.

Aeneis II. éneke s Tacitus *Germániája*.¹ Ezekben ő írta nálunk az első, tudományos szempontból ma sem értéktelen tankönyveket a görög-latin tanítás érdekében. Igaz, hogy nem annyira a tanulót, mint inkább a tanárt tanítja bennük s a pædagogus hiába keresné bennük a didaktikai methodust.² Azonban ne feledjük, hogy akkoriban a külföldön is csak elvétve érvényesültek efféle szempontok s őt becsvágya arra ösztönözte, hogy megmutassa a német classica-philologiai irodalomban való jártasságát, sőt mintegy tudományos versenyre keljen az odatartható e nemű termékekkel. De meg akarta mutatni a magyar tanárnak is, milyen sokoldalú előkészület és mily széleskörű tájékozottság szükséges ahhoz, hogy valaki a magyar ifjúságot a classikusok ismeretére oktassa. Nem elég a külföldi kiadások jó-rossz reproducálása; tekintetbe kell vennie az egész irodalmat s folyvást szem előtt kell tartania a magyar nyelvi és irodalmi vonatkozásokat, melyeknek fölkutatását a külföldről nem várhatjuk. Érdekes, hogy ebben a tekintetben már Halder, Thewrewk első mestere megadta a jó példát.³ Ha Thewrewk commentárjaiban kelleténél több subjectiv megjegyzést s a hiúság látszatát keltő hivatkozásokat találunk, azt ma könnyen megérthetjük és így — megbocsáthatjuk. A hiúságot különben naplójának egyik helyén (1915 augusztus 14.) maga védelmébe veszi, mikor H. Laube mondását idezi:

«A hiúság minden nagy embernek szükséges hibája, nevezetesen azoké, a kik a világot szóval vagy zenével foglalják el. Művész, a ki nem hiú, asszonyhoz hasonlít, a ki nem akar tet-szeni; mindkettő unalmas.»

Hogy nemcsak iskolai kiadásokra és magyarázatokra volt

¹ Homér *Iliasa* I. ének. Pozsony, 1862. Erről maga mondja: «Ez az első önálló munka, mely a class.-philológiát irodalmunkba átülteti.» Homér *Iliasa* VI. ének. U. o. 1865. Ameisnak ajánlva. Vergilius *Aeneisének* II. éneke, u. o. 1863. Corn. Tacitus *Germániája*. U. o. 1871.

² Már Budenz megjegyzi az *Ilias* első énekének magyarázatáról (*Magyar Nyelvészet* I. 1862, 146. l.), hogy többet nyújt a tanárnak, mint a tanulónak s hogy a kettőt kielégíteni egy csa pársra bajos. Ő inkább a tanár kezébe valónak tartja.

³ Halder 1861-ben Bécsben megmutatta Thewrewknek a magyar igedőkről szóló dolgozatát.

képes, hanem szigorú philologiai módszerrel kifejtett kritikai működésre is, azt urbi et orbi megmutatta alapos kézirati tanulmányokon, csaknem két évtizedre terjedő kutatásokon alapuló Festus-kiadásával, melylyel magának itthon akadémiai jutalmat, a szárnyait bontogató magyar classica-philológiának a külföld előtt becsületet szerzett.

Augustus idejében élt Rómában egy M. Verrius Flaccus nevű grammatikus, a ki óriási művet írt a latin szók jelentéséről (De verborum significatione). Ebből Festus, egy II. vagy III. századbeli grammatikus könnyebb kezelhetés céljából kivonatot (epitomét) készített 20 könyvben. De még ez a kivonat is olyan terjedelmes volt, hogy a VIII. században egy Paulus nevű tudós, (kit általában Paulus Diaconus monte-cassinói szerzetessel, a híres longobard történetíróval azonosítanak) ebből is kivonatot készített és azt Nagy Károlynak ajánlotta. Ez a kivonat egészen fennmaradt, míg a Festusból csak gyér töredékeink vannak. Az így kivonatosan ránk maradt szótár olyan nevezetes a régi latinság, továbbá a római jog, vallás, régiségek, tehát szók és dolgok megismerése céljából, hogy mind a latin lexicographiának, mind általában a latin philológiának elsőrangú kincseshányaja.

Azt a gondolatot, hogy Festust, melynek K. O. Müller-féle (1839-iki) kiadása már elavult volt, sokkal megbízhatóbb szövegben újra kiadja, a II. Abdul Hamid szultán által 1877-ben a budapesti egyetemnek ajándékozott Corvin-codex (Festus Pauli Corvinianus) keltette Thewrewkben.¹ Hozzájárult egy Troyesből kapott addig ismeretlen Paulus-kézirat.² Miután arról győződött meg, hogy az addigi Festus-kiadások apparatus criticae megbízhatatlan, elhatározta, hogy a számbavehető kézirati hagyományt átkutatja és addig nem értékesített Festus-kéziratok collatiójával teljesebbé teszi. Az Egy. Philologiai Közlöny évfolyamaiban *Variae lectiones* czímen közölt ízelítők és eredmények a külföld osztatlan figyelmével találkoztak.

¹ E codexet a *Nyelvtud. Közl.* XIV. kötetében ismerteti Thewrewk.

² Ismertette a *Mélanges Grauxban* Paris, 1884. *Codex Festi breviati Trecensis.* p. 659—669. Festus-tanulmányairól l. *Ung. Revue*, 1882. *Akadémiai Értesítő* 1894. p. 567—577. és *Festus-Studien.* Verhandlungen der 42. Philologen-Versammlung. Leipzig 1894. p. 250.

Thewrewket Festus-specialistának kezdték tekinteni s hozzáfordultak minden Festusra vonatkozó kérdésben. A híres szótáríró, Georges, elkérte Thewrewktől a készülő Festus-kiadás kefelevonatait, hogy *Lexikon der lateinischen Wortformen* című műve új kiadásában értékesíthesse. A várva-várt kiadás első kötete, a puszta szöveg 1889-ben jelent meg Akadémiánk kiadásában, sajnos, apparatus criticus nélkül. Thewrewk ugyanis elhatározta, hogy a szöveghez commentárt is ír s ezt az apparatus criticussal együtt egy második kötetben fogja közzétenni. A tudós világ, itthon és a külföldön, így is lelkes tapssal és osztatlan dicsérettel fogadta az új Festus-kiadást.¹ Az egyetlen kifogás, mely kifejezésre jutott, az volt, hogy míg a kiadó használta apparatus criticust nem ismerjük, addig szövegéről sem mondhatunk biztos ítéletet. Ezért Thewrewk, hogy a kiadás iránt való bizalmat erősítse, az 1893-iki bécsi philologiai vándorgyűlésen, melyben mint József főherceg képviselője vett részt, ismertette kritikai eljárását s megvilágította a K. O. Müller kiadásához való viszonyát. Ugyanakkor mutatta be a Codex Festi Farnesianus² phototypiai másolatának első példányát Akadémiánk kiadásában, mely Vahlen szavai szerint: «Sicherste Grundlage für die künftigen Festus-Studien».³

¹ Ismertették nálunk: Némethy G. (*Ung. Revue* 1890. 248–255. II. és *Orsz. Középbisk. Tanáregyes. Közl.* 1890. 471–5. II.), Vári Rezső (*Pester Lloyd*. 1889. decz. 3.), Pruzsinszky János (*Nemzet*. 1889 nov. 19.); a külföldön: Wölfflin (*Archiv für lat. Lexikographie*. 1890. p. 299.) «Dasselbe ist nicht nur ein rühmliches Denkmal der ungarischen Philologie, sondern auch die erste kritisch zuverlässige Ausgabe des so wichtigen Wörterbuches.» Hülsen (*Wochenschrift für die Klass. Phil.* 1891. p. 680.), Keil (*Deutsche Litt.-Zeltung*. 1891. p. 200.), Goetz (*Bursian's Jahresber.* 1891. *Lat. Grammatiker*), Gundermann (*Lit. Centralblatt für Deutschland*. 1892. p. 530), Deuerling (*Blätter für bayer. Gymn.-wesen* XXVIII. p. 625), Chatelain (*Revue de Phil.* 1891 (XV) p. 95.), Nettleship (*The class. Review*. 1890. p. 412. «All students of Latin will gratefully recognize the value of this book.»)

² *Codex Festi Farnesianus* XLII. tabulis expressus. Budapestini, 1893. V. ö. Vahlen: *Ennianaë poësis rel.* Lipsiæ, 1903. p. CXXXIX.

³ *Berl. Phil. Wochenschr.* 1893 jul. 29. p. 983. Ő mondja u. o.: «Wir schliessen mit der vollsten Anerkennung des grossen Verdienstes, dass sich die ungarische Akademie und der Herausgeber durch diese wertvolle Veröffentlichung um die philologische Wissenschaft erworben haben.» És L. Duvan (*Revue de Phil.* 1893. p. 260): «Le Codex Farnesianus à sa

Sajnos, az irígy sors nem engedte, hogy a «magnifique volume»-nek (Duvan), a «Riesenwerk»-nek (Hartel) a világ minden classicus-philologusa által annyira várt második kötete napvilágot lásson. Thewrewköt hivatalos teendői és más irodalmi dolgai el-elvonták Festustól. Első szerelme, Homeros sem bocsátotta ki varázshatalma alól s rákötelezte, hogy folytassa Homerida-munkáját. «Hiszen már ifjú koromban szegődtem volt Homeros magyar rhapsodusának és sohasem volt szándékom egyéb tudományos teendők kedvéért arról a tisztról lemondani» — mondja maga *Iliasa* előszavában, 1906-ban.¹

1907-ben Lindsay, a *Latin Language* híres szerzője, a ki az edinburghi egyetem latin tanszékére pályáozván, Thewrewktől kért ajánló bizonyítványt s a ki szintén Festus-tanulmányokkal foglalkozott, azt a tervet ébresztette Thewrewkben, hogy munkatársul fogadja őt Festus második kötetének kiadásában. December 30-án ír Lindsaynak, nem volna-e hajlandó Festus II. kötetét az ő teljes anyagának, codex-collatióinak és kritikai jegyzeteinek felhasználásával, a maga helyes módszerével feldolgozni. Lindsay vállalkozott rá, de úgy, hogy újra kiadja az egész Festust az apparatus criticussal együtt s egy következő kötetben a commentárt. 1912 november 28-án elküldötte a készülő kiadás praefatióját jóváhagyás végett Thewrewknek. A szép, vaskos kötet a lipcsei Teubner-czégnél jelent meg 1913-ban; a címnap is jelzi, hogy: «Thewrewkianis copiis usus edidit W. M. Lindsay».² Praefatiójában pedig ezt mondja: «Editionis Thewrewkianæ, cuius pars prima Budapestini anno 1889 prodiit, hic meus liber quasi partis alterius vices explorare vult.» Nagy elismeréssel szól Lindsay Festusáról G. Goetz,³ kiemelve Thewrewk

place marquée dans la bibliothèque de tous les latinistes et de sous les paléographes qui seront reconnaissants à M. Thewrewk de Ponor de son zèle et de son science et à l'Académie hongroise de son intelligente libéralité.»

¹ «Belefogtam az *Ilias* III. énekének fordításába — írja Na plójában 1892 jul. 20. — Kedvesebb foglalkozás a glossariumokkal való piszmozgásnál, minek az alvás előtti időt szoktam most szánni.»

² Teljes czíme: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quæ super sunt cum Pauli epitome Thewrewkianis copiis usus edidit Wallace M. Lindsay Lipsiæ (Teubner) 1913.* Ismertette Némethy (*Egy. Phil. Közl.* 1913. p. 687.)

³ *Berl. Phil. Wochenschr.* 1914, p. 872—5.

érdemét a kézirati kutatás dolgában. Örömmel jegyezzük ezt föl, mert annál több jogunk van hozzá, hogy annak a dicsőségnek, melyet Festus-kiadásával Lindsay szerzett, jelentős részét Thewrewk számára vindicáljuk.¹

Thewrewknek alapvető classica-philologiai munkásságát kiegészíti az a nagy szerep, mely neki a budapesti philologiai társaság megalapításában jutott s az a bokros munkakör, melyet mint a társaságnak elnöke, 27 éven át lankadatlan buzgalommal betöltött; továbbá e társaság organumának, az *Egyetemes Philologiai Közlönynek* megalapítása (Heinrich Gusztávval együtt), classica-philologiai részének szerkesztése, végre az Akadémiában Zichy Antal indítványára megalakult classica-philologiai bizottságnak szervezése,² melynek hosszú időn át előadója, később elnöke volt. A Philologiai Társaságban elfoglalt elnöki tisztének maradandó emléke a *P. Thewrewk Emil elnöki beszedei* (1875—1895) című könyv, melyet a társaság adott ki fennállásának husz éves jubileuma alkalmából. E könyvet, mely tartalmaz képet nyújt a társaság husz éves működéséről, legtalálébban jellemzik Zichy Antalnak e szavai: «A Philologiai Társaság évi közgyűlésein talpraesett elnöki beszédeiben a philologia terén való egész működésünket összegezte, felmutatva a régibb műveltségű népek előtt is, hogy nem méltatlan versenytársaik vagyunk, ébresztve, buzdítva a jövőben még többet ígérő ifjabb erőket s becses adalékokat nyújtva korunk kultúr-története leendő kutatóinak s megíróinak.» Valóban e beszédek annyira tájékoztatók a classica-philologia feladatainak és a philologiai módszerek kérdéseiben, hogy e tudománnyal foglalkozni kívánó ifjainknak alig ajánlhatnánk tanulságosabb bevezető tanfolyamot.

Még egy dolgot kell megemlítenünk, mint philologiai képzettségének és sokoldalúságának csattanós bizonyítékát. Akadémiánk ugyanis Thewrewket bízta meg a József főherczeg *Czigány nyelv-*

¹ Maga Lindsay ezt írja Thewrewknek (1909.): «A kéziratoknak Ön által eszközölt tanulmányozása állandó (standard) szöveget eredményezett, melyet soha sem fognak nagyon megváltoztatni.»

² Zichy Antal 1882 decz. 16. tette meg indítványát. A kiküldött öttagú bizottság ja vaslata értelmében 1883 jún. 14-én alakult meg a bizottság; elnöke Zichy Antal, előadója Thewrewk lett.

tanának kiadása körül való teendőkkel, s az ő lelkiismeretes munkájának köszönjük azt a minden irányban tájékoztató *Irodalmi Kalauzt*, melylyel e cigány nyelvtan tudományos érdemének emeléséhez hozzájárult. Mikép jutott e fontos szerephez, azt elmondja ő maga József főhercegről írt akadémiai emlékbeszédében. «Mindig azon voltam, — úgymond — hogy classikus tanulmányaim a nemzeti nyelvünket és irodalmunkat érdeklő tudományra nézve mentől hasznosabbakká váljanak. E célból a görög rhythmika mellett a magyar rhythmust is megvizsgáltam. Minthogy minden nemzeti rhythmus a nemzeti zenében mutatkozik legtökéletesebb formájában, okvetetlenül a magyar zenével is kellett foglalkoznom. Úgyde Liszt egész jóhiszemben a magyar zenét teljességgel cigány találmánynak törekedett bebizonyítani. Minthogy kutatásaim arra a meggyőződésre vezettek, hogy a nemzeti zene rhythmusának jellemző tulajdonságai a nemzeti nyelv rhythmusi voltában gyökereznek, a cigány nyelvvel is kellett foglalkoznom s tudomást szereznem róla, lehet-e a magyar zene rhythmusát a cigány nyelv rhythmusából magyarázni. Íme az út, mely a classica-philológiából a cigány nyelvről szóló irodalomba vezetett, a melylyel annyira megismerkedtem, hogy az Akadémia I. osztályának felszólítására József főherceg cigány nyelvtanának bírálatát magamra vállalhattam».¹

Ismeretes, hogy a *Czigány Nyelvtannal* mind a fenséges szerző, mind lelkiismeretes munkatársa osztatlan dicséretet aratott. Schenkl abban a levelében, melyben a neki küldött példányt megköszöni, írja: «Ich habe das Buch in den Händen Miklosich's gesehen, der sich sehr anerkennend über den durchlauchtigsten Herrn Verfasser und die ganze Bearbeitung äuserte und sich sehr freute eine solche Mitarbeiterschaft gewonnen zu haben.» Bataillard pedig azt írta ő fenségének, hogy a cigány nyelvtan kedvéért megtanul magyarul.

Thewrewnak, mint látjuk, egész működésén végigvonul a nyelvtudomány iránti benső érdeklődés, annyira, hogy munkásságának minden ágában a nyelvészet az ő vezére és kalauza.

¹ *József főherceg emlékezete.* A m. tud. Akadémia 1906. évi május 20-án tartott ünne pélyes közülésén fölolvasta P. Th. E. Buda pest, 1906. 10. l.

Költeményeiben, műfordításaiban, commentárjaiban mindenütt főleg a nyelvi kifejezés köti le figyelmét. A classikus nyelvészet mellett ép' oly mértékben érdekli az általános és magyar nyelvtudomány. Ez a nyelvtudományi szempont az az egységesítő, a látszólagos mozaikszerűségben rendet teremtő vonás, mely annyifelé elágazó tevékenységét irányítja s mintegy determinálja. Nyelvtudományi kérdésekkel működése kezdetétől fogva folytonosan foglalkozott. A régi *Tanodai Lapokban*, a *Középtanodai Tanáregylet Közlönyében*, a *Magyar Nyelvőr* és a *Magyar Nyelv* évfolyamaiban nagyon sok érdekes megfigyelésével, magyarázatával, kisebb-nagyobb értekezésével találkozunk, melyek ma is tanulságosak és figyelemreméltóak. A nyelvtudománynak Schleicher¹ nyomán merőben természettudományi szempont alá helyezése ma már meghaladott álláspont, mind a mellett Thewrewk nyelvészeti dolgozatai, kivált a magyar nyelvre, a magyar mondatra, a gyermeknyelvre² vonatkozó megfigyelései, megállapításai, általános nyelvtudományi szempontoknak a magyar nyelv vizsgálatára való alkalmazása, az idegen és magyar észjárás egybevetése maradandó becsű emlékei ezirányú működésének. A *nyelv optikájában*³ ő fejtegette nálunk tudtommal először a nyelvnek azt az általános, törvényszerű sajátágát, hogy minden kifejezése localis szemléletből ered s ennél fogva nem is a fülnek, hanem a szemnek szól; hogy minden viszonyt, mely két tárgy közt képzelhető, a nyelv egyesegyedül helyi viszonyt jelentő eszközökkel fejez ki: mindenütt kép, mindenütt többé-kevésbé elmosódott képnyomok. Hasonlóképen ő tárgyalta először a magyar népetymológiát.⁴ Igen fontosnak hirdette a gyermeknyelv pszichológiai momentumainak megfigyelését még a nyelv eredetének kérdésében is. A *Helyes magyarság elvei* című jutalmazott akadémiai pályamunkája (1873) némi vázlatossága mellett ma is sok tekintetben útbaigazító és tájékoztató munka. A maga idejében pedig a kevéssel előbb

¹ *A nyelvészet mint természettudomány. Tanáregyl. Közl.* 1869.

² *A gyermeknyelvről.* Felolvasta a Term.-tud. Társulatban 1870. *A gyermeknyelv és a gyermeklélek. Magyar Nyelv,* 1905.

³ Felolv. a Term.-tud. Társulat ülésén 1869. Megjelent a *Középtanodai Tanáregyl. Közlönyében* 1870. 367. l.

⁴ Riedl *Kalauzában* (1864.) és a *Helyes Magyarság Elveiben.*

megindult *Magyar Nyelvőrrel* együtt nagy szolgálatokat tett a nyelvtisztaság ügyének. Nagy szerencséje volt e tekintetben Thewrewknek az a fogékonyság, melylyel Arany Jánosnak és a népköltészetnek magyarságát meg tudta becsülni. Ez a fogékonyság képesítette arra őt, Pozsony szülöttét, kit családi hagyományai, főkép atyja példája, olyan korán megbarátkoztatott Kazinczyék, Szemeréék nyelvújító törekvéseivel, nyelvmesterkedéseivel, hogy lassanként kiszabaduljon ezeknek hatása alól s a hamisítatlan nemzeti, népies iránynak hívévé szegődjék. Hogy mindamellet rajta is bevált a horatiusi «quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu» — azon nem csodálkozhatunk. Ezért van, hogy a nyelvújításról nem mond határozott ítéletet s noha helyesli a *Nyelvőr* elveit (p. 93.), hajlandó Kazinczy nyelvújítását magasztalni (p. 46.).

A nyelvvel, főleg a költői nyelvvel szorosban kapcsolatos a rhythmus, a magyar rhythmussal a magyar zene. Már említettem, mikép jutott Thewrewk a nyelvvel és költéssel foglalkozva a görög, majd a magyar rhythmikához s a magyar rhythmikától a magyar zenéhez. A zene különben már kora ifjúságában érdekelte. Énekelni is korán kezdett. 4—5 éves korában már egész csomó dalt tudott, németet, magyart, oláht, sőt a *Tityre, tu patulae*-t és *Jam satis terrae*-t is énekelte. Később magánszorgalomból örömet zongorázott s nagy élvezettel hallgatta Roch József zenész barátjától Haydn sonatáit. A classikus zene mindig nagyon vonzotta, a tiszta rhythmusok világával hamar megbarátkozott. A sors úgy akarta, hogy egyetemi évei alatt is kitűnő mesterekre tegyen szert, a kik rhythmikai érzékét és tudását fejleszszék; ilyen volt Budapesten Halder, Gráciban Karajan. Így nem csodálkozhatunk rajta, ha a zenével meg a rhythmussal korán kezd tudományosan foglalkozni. Már *A hang mint műanyag* című értekezésében (1866) költészet-zenészeti alapon a magyar zene eredeti voltát bizonyítja s a rhythmus alapfogalmait magyarázza. 1873-ban *A magyar zene rhythmusa* címen tartja akadémiai székfoglalóját.¹

¹ *Nyelvtudományi Közlemények*, X. p. 366—390. Já vított második kiadása önálló kis füzetben: *A magyar zene rhythmusa*. Buda pest, 1881. *A magyar zene tudományos tárgyalása. Akad. Értekezések*. Bpest, 1890.

Négyesy László *A magyar verselmélet kritikai történetében*¹ részletesen és avatottan ismerteti a magyar rhythmus-magyarázatnak állapotát Thewrewk föllépése előtt s jellemzi Thewrewknek, mint rhythmikusnak működését. Ez a mindenképp tájékoztató dolgozat fölment attól, hogy a Thewrewk előtti teoriákkal részletesen foglalkozzam. Egyet azonban meg kell állapítanom nemcsak Fogarasi, Toldy vagy Torkos ötletszerű, tapogatózó theoremáiról, hanem még Arany Jánosnak híres értekezéséről (*A magyar nemzeti versidomról*), ki- nek genialis megérzései az egész kérdésnek oly nagy lökést adtak, s m nyomhatni el azt a megjegyzést, hogy hiányzik belőlük a kétségtelen tudományos alap és szigorú tudományos módszer. Négyesy is kimondja, hogy Arany a versidomot nem construálja egységes központ (inkább: elv) szerint, törvényeit is két forrásból származtatja. Egyik a gondolat, másik a zene. A vers szerinte nem hangidom, hanem gondolatidom, holott a modern rhythmika semmitse tud gondolati versformákról. Valóban, Arany sok eredeti megfigyelésben gazdag értekezése kitűnő költőtől származó jeles, practikus útmutatás, de kiinduló pontja s tárgyalása nem teljesen tudományos; az újabb rhythmikai és metrikai kutatások hatását liába keressük benne. Pedig Arany is érzi és mondja, hogy némely verset a zenéje ismerete nélkül meg sem tudunk határozni; a szöveg rhythmusát nem maga a szöveg s az esetleges vers-schema, hanem a dallam rhythmusa határozza meg.

Thewrewk Westphalnak és Rossbachnak a görög Aristoxenos tanain alapuló rhythmikai és metrikai hatásait követve ahhoz a sarkalatos törvényhez jutott, hogy a vers törvényét a zenei rhythmus ismerete nélkül nem lehet megfejtteni, sőt, hogy épen a zene az, mely legtükételesen mutatja a nemzeti rhythmust. Ezért tekintette elsőrendű feladatnak a magyar zene rhythmusának megállapítását, mert ebből önként következik a magyar vers rhythmusa. A rhythmus matematikai pontossággal megmérhető időbeli rend, *τάξις χρόνων*, mint Aristoxenos meghatározta. A rhythmikus sor egyenlő időértékű

¹ *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, 1887. p. 293—362. V. ö. *Musique tsigane ou musique hongroise. La Revue de l'Orient*, 1889 p. 29. *The origine of the Hungarian Music. Journal of the Gypsy Lore Society*. Vol. I. No. 6.

részekből, tactusokból (verslábakból) áll; minden tactus egy erős és egy gyöngé résznek, arsisnak és thesisnek az összetétele s faját e két résznek egymáshoz való viszonya határozza meg. A rhythmusnak általános érvényű meghatározásából következik, hogy rhythmus és rhythmus, tehát a classikus méretű és a magyar rhythmusú vers között nincs lényeges különbség: időmérték mindegyikben van s a vers rhythmusa itt is, mint ott, a tactusok egyenlőségén alapszik. A mérték tehát a magyar rhythmusban sem közömbös; itt is matematikai pontossággal mérhető. Különbség csak a mérés módjában van. A classikus verselésben is gyakori eset, főkép az úgynevezett logaoedikus versekben, hogy a hosszú szótagot megrövidítjük vagy a rendesnél is jobban megnyújtjuk, viszont a rövid szótagot megnyújtjuk, esetleg még jobban megrövidítjük abból a czélból, hogy különböző időmértékű tactusokat egyenlő időértékűvé tehessünk. Ez még gyakoribb eset a magyar rhythmusban, mert az ideális schemának, melyet a zene kíván, nem mindig felel meg a vers szövege, a rhythmusnak a rhythmizomenon.

Négyesynek igazsága van: Thewrewk nem adott ki verselméletet, de a miben a versforma gyökerezik: a magyar zene rhythmusát elemezte és jövő rhythmikánk az övének lesz folytatása. Ezt azzal is bizonyította, hogy *Magyar Verstanát* maga is a Thewrewk által meghatározott zenei alapon írta meg. Thewrewk feljegyzése szerint Arany János is megértette és helyeselte az ő rhythmikai tételeit.

Tudom, hogy a német classica-philologia nem nyugodott meg a Westphal és Rossbach által elért eredményekben s Aristoxenos tekintélyét ma már megingatta a Hephaestioné. Azonban, ha komolynak tartjuk is a veszedelmet, mely a versrhythmus zenei alapját fenyegeti, akkor sem fogjuk kicsinyelni a Thewrewk által képviselt rhythmikai elmélet értékét. A tudományos kutatásban nincsen megállás s az emberi szellem soha egy tudományágat sem fog odáig fejleszthetni, hogy eredményeihez ne férjen kétség és a továbbkutatás fölöslegessé váljék.

A magyar zene rhythmusának tudományos vizsgálata tette lehetővé Thewrewknek, hogy annak a hódolatnak ellenére, melylyel Liszt Ferencz géniusa iránt viseltetett, megczáfolja Lisztnek azt a világgá bocsátott theoriáját, hogy a magyar zenét

zigányaink teremtették. A cigány nyelv t. i. csak hazánkban sajátította el magyaros hangsúlyozását; mielőtt ide került, a szó végét accentuálta. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar zenét, melynek rhythmusa olyan, mint a magyar nyelvé, nem hozhatta magával, hanem itt tanulta meg. Mikor Thewrewk Liszt elé tárta kutatásainak eredményét, Liszt méltó nyugalommal fogadta s azzal a vallomással, hogy ő egyáltalában practikus zenész. Csak azt az állítását tartotta fenn, hogy a harmoniát mégis a cigányok vitték bele a magyar zenébe.¹ A harmoniának azonban nincs köze a rhythmushoz.

A tudós író munkájával szoros kapcsolatban van a tudós tanár működése. Ha egyetemi éveimre gondolok, a tanítványi hála és kegyelet megjeleníti előttem a tiszta látású, józan ítéletű, eruditus tanár képét. Hallom minden szóvirágtól ment, egyszerű s mégis lelkes szavát, melylyel figyelmünket a tárgyhoz bilincselte, hallom élénk tiltakozását minden útszéli, elavult és tudománytalan felfogás, tehetségtelen kontárkodás ellen; hallom csengő hangjának polemikus élet, melylyel a haladás elől elzárkózó, csökönyös teoriák ellen tiltakozott. Lelkes meggyőződése okozta, hogy az övétől eltérő nézetekkel szemben, kivált, ha maradiságot látott bennük, épen nem volt türelmes. «Ah! dehogy!» — hangzott a tiltakozás. Viszont hogy' kiderült, hogy' örvendett, ha más is eltalálta a helyest. Azonban kellő indokolás nélkül még azt sem fogadta el. Róma nyelvét, mely az ő ajkáról addig nem hallott szabatosággal hangzott, mely 1913-ban a bécsi philologus-congressus ünnepi közönsége előtt is feltűnést keltett, ő szerettette meg tanítványaival, a szakszerű philologia módszerébe ő vezette be hallgatóit előszavával épen úgy, mint munkáival. De talán azzal tett reájuk legmaradandóbb hatást, hogy a classikus népek nyelvét és irodalmát

¹ P. Th. E. : *Liszt Ferencz (Bpesti Hírlap, 1910 okt. 16.)*. Lásd még *Budapesti Hírlap, 1911 ápr. 16.* Th. cikkét Lisztről, melyben a nagy művésznek haza-fiságát lelkesen védi s magyar compositióit felsorolja. Liszt 50 éves jubileumán (1873 nov. 9.) ezt az epigrammát írta róla :

Bethoven csókját vitted pályádra magaddal,

S a zengő sphærák hangfejedelme levél.

E haza szült, felölelt a világ, most újra hazánké :

Nemzeti kincsünké vált fejedelmi híred.

nem előkelő elszigeteltségükben ismertette, hanem a jelenre s főleg nyelvünkre és irodalmunkra való hatásában. A görög és latin nyelv grammatikai, syntaktikai sajátosságai, poétikai jelenségei kívánatos alkalmakat szolgáltatottak neki arra, hogy rámutasson a saját nyelvünkben mutatkozó rokon nyelvphysiologiai vagy pszichologiai jelenségekre, hogy az antik és modern gondolkozásmód egyezéseit és eltéréseit jellemző példákban feltüntesse. Mint Cicero a görögöt a latinnal, úgy ő is mindkettőt mindig összekötötte a magyarral. Érezte tanítványaival, hogy a classikusok nyelve, irodalma, culturája nem valami tőlünk távol eső, szerepét eljátszott, múzeumi antiquitas, hanem eleven erő, melynek hatása nemcsak a multban, hanem a jelenben is megvan, sőt a jövőben sem szűnhetik meg, mert szellemi életünknek folyvást megifjító, tápláló forrása. Ép ezért meddő a classikusok olyatén tanulmánya, mely a jelentől elzárkózik és a maga tökéletességébe burkolódzva a folyvást fejlődő szellemi élettel nem tartja fenn az eleven érintkezést.

A tanár olykor hidegnek vagy szigorúnak látszó külseje alatt könnyű volt meglátni a melegszívű, ritka jó embert, a ki minden érdeklődést észrevesz, minden tehetséget gyámolít, minden törekvést önzetlenül támogat. Thewrewk egyike volt a legrokonszenvesebb, legszeretetremlőbb egyéniségeknek. Nem csuda, hogy tanítványai mindig rajongva szerették, hogy itthon és külföldön annyi jó embere, annyi barátja volt. Volt tanítványai közül többekkel, nemkülönben hazai és külföldi barátaival élénk és sokszor bensőséges levelezést folytatott. Gazdag könyvtára egyik szekrényének polczain a nevek ABC-je szerint e célra készült tokokban elhelyezett páratlan levélgyűjteménye tartalmilag is tudományos értéket képvisel, maguk a levélírók pedig olyan előkelő társaságot alkotnak, hogy a kezük írásával dicsekvő gyűjtemény már ez okból is rendkívül becsesnek mondható. A hazaiak közül József főherczegnek 42 levelét maga Thewrewk közzétette a róla írt emlékbeszéd függelékeül. Külföldi tudósok közül, a kikkel levelezett, a következőket említem:

Ameis (Mühlhausen), Ritschl (Bonn),¹ Georges (Gotha),

¹ *Emlékbeszéd Ritschlról. E. Phil. Közl. I, 168—170.*

Th. Mommsen (Berlin), W. Schott (Berlin), G. Curtius (Lipscse), E. Curtius (Berlin), G. Gundermann (Giessen), H. Schuchardt (Graz), K. Schenkl (Bécs), Hartel (Bécs), Th. Gomperz (Bécs), J. W. Nagl (Bécs), Ed. Wölfflin (München), G. Goetz (Jena), R. Ihering (Göttingen), G. Loewe (Göttingen), R. Ellis (Oxford), E. Naumann (Berlin), H. Omont (Paris), H. Osthoff (Heidelberg), L. Jeep (Königsberg), L. Havet (Paris), E. Chatelain (Paris), W. Lindsay (St. Andreas, Skóczia).

Említést érdemel, hogy pl. Ameis bensőséggel teljes leveleinek Ameis biographusa is jó hasznukat vehetné. Igazi homerikus, naiv lélek nyilatkozik bennük, mely tele van ragaszkodással, hálával és elismeréssel. Nyolcz oldalra terjedő leveleket ír, melyekben homerosi helyek magyarázatára vonatkozó felfogását közli s kéri Thewrewk véleményét. «Für alle Homeriker — írja 1863 jun. 13-án — ist es ein erhebender Gedanke, dass künftig auch in der ungarischen Nationalsprache ein gediegener Commentar zur Ilias existieren werde.» Lelkének azt az egyik leghőbb vágyát, hogy az életben egyszer találkozzanak, nem teljesítette a sors.

W. Schottról és leveleiről bővebben megemlékezik Thewrewk 1890-iki elnöki megnyitójában, midőn őt a Philologiai Társaság tiszteleti tagjául ajánlotta. Schott, kinek felesége, «Erzsi» magyar leány volt, magyarul is megtanult s Thewrewk mindig magyarul írt neki. Schott németül felelt, de gyakran szőtt leveleibe magyar írókból (pl. Eötvösből) vett idézeteket. Ugyanő németre fordította Thewrewknek *A könyvmoly és ruhamoly cz.* szellemes és tanulságos nyelvészeti meséjét.¹

Thewrewk egész életének napsugara az ő optimismusa volt. «Káromra igenis, de szégyenemre sohasem vált az, — mondja naplójában — hogy én az embereket jobbaknak tartottam, mint a minők.» Világnézetében és életfelfogásában Horatius nyugodt életphilosophiája ismétlődött. Élni szeretett és tudott, szerette a társaságot, az embereket, barátja volt a vidámságnak, a szellemnek. Hogy milyen szíves házigazda volt, mutatja naplójának az az adata, hogy barlangligeti nyaralójában, az ő kedves Tusculanumában, tíz év alatt mintegy 600 látogató

¹ Megjelent a *Magazin für die Lit. des Auslandes* 1876-iki évf.

fordult meg. Irigykedni nem tudott; ellensége nem volt senki-
nek, csak az önző érdekeknek és tehetségtelen törtetőknak.
Ezeket sem bántotta, csak kitért útjukból. Minden igaz érdemet
elismert, de megkivánta, hogy az övét is elismerjék. Mindamellet
lelki nyugalommal tűrte a bántalmakat.¹ Kerülte az irodalmi
harcokat. Mikor Bartal Antal a *Kalauzban* (1864.) hibáztatta
az *Aeneis* II. 178-hoz való magyarázatát, Thewrewk felelt reá
a *Tanodai Lapokban*, de azzal végzi, hogy a kritika harca
sohase háboríthatja a valódi barátság békéjét.

A jó ember, a szeretetreméltó egyéniség a férjben, apában
és nagyapában nyilvánult meg legteljesebben. Hogy milyen
gyöngéd, szerető férj volt mindkét házasságában, mutatják
naplójának hálával telt emlékezései. Mint apa áldozatra és el-
nézésre mindig kész volt. Apai érzelmeit a legteljesebb mérték-
ben kiterjesztette hű gondviselőjére, öregségében, hosszas
betegségében gondos ápolójára, mostoha leányára, özv. Pallaghy
Gyuláné úrnőre s annak fiát, Attilát tulajdon gyermeke gyanánt
szerette, becézte, nevelte. Fejlődése annyira érdekelte, hogy
alig van nap, melyen meg ne emlékeznek naplójában az ő
aranyos Lilijéről, a hogy Attilát nevezte. Az unokájával való
foglalkozás fölélesztette benne a gyermeknyelv iránti régi
érdeklődést; folytatja gyermeknyelvi megfigyeléseit, újabb
dolgozatot ír a gyermeknyelvről² s *Lili-szótárt* készít unokája
ajkáról. «Hallom, — mondta neki tréfásan Beöthy Zsolt —
nagy vállalatba fogtál. Kis unokádat te tanítod a gyermek-
nyelvre.» A valóságban persze megfordítva történt: a nagyapa
tanulta unokájától a gyermeknyelvet s iparkodott törvényeit
megállapítani.³ Ez a nagyapai szeretet, az unokájával való
folytonos foglalkozás aranyozta meg életének alkonyát.

Thewrewk ezt mondja József főhercegről írt emlék-
beszédében: «Csak azt veszítjük el egészen, a mit elfelejtünk;
a minék emlékét híven megőrizzük, az a mulandóság ellenére
is miénk marad». E szavakat mi is elmondhatjuk ő róla. Nem

¹ «Az *Ústökös* mint a dohos penész emberét csúfol engem. A *Buda-
pesti Hírlap* tárczacikkben is csipked.» (Napló, 1885 febr. 9.)

² *Gyermeknyelv és gyermek élek. Magyar Nyelv* I. 1905.

³ «A gyermeknyelv és gyermeklélek a tudományos kutatásnak egyik
legszebb s legesodálatosabb tárgya.»

veszítettük el egészen, non omnis mortuus est. Emléke fölött ébren virraszt az emlékezés, a hála, a szeretet geniusa. Érdemei kitörölhetetlenül bele vannak vésve a magyar tudományosság történetébe. Ő volt és marad a magyar classica-philologia atyja. Élete pedig mindenha nemes példája lesz a törekvő becsvágynak, a céltudatos munkásságnak, a hivatás betöltésének. A haldokló ajkán méltán hangozhattak volna Vörösmarty szavai:

Köszönöm, élet, áldomásodat:

Ez jó mulatság, férfi-munka volt.

CSENGERI JÁNOS.

MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN.

— Második közlemény.¹ —

A lengyelek viszonya a magyarsághoz 1848-ban.

A harminczas és negyvenes évek folyamán szünet áll be a lengyel-magyar érintkezésekben; a magyarság a nemzetet átalakító nagy reformokkal volt elfoglalva s az európai politika láthatárán sem mutatkozott oly esemény, mely lehetővé tette volna a szerencsétlen lengyelek érdekében való beavatkozást vagy azok fölkelését.

Mindazonáltal a lengyel nemzet nem szunnyadt, hanem a legéberebb figyelemmel kísérte az európai eseményeket, várva arra a forradalomra, mely hazája szabadságát lesz hivatva megteremteni. Olyan volt a lengyel nemzet, mint a seismograph finom tűje, mely a földnek legcsekélyebb rezgését is híven visszatükrözteti.

Az a hatalmas társadalmi földrengés, mely a forradalmak classikus hazájából — Franciaországból — indult ki 1848 február havában, oly erővel rázta meg a vén Európa földjét, hogy Lajos Fülöp trónja rögtön összeomlott s recsegni, ropogni kezdett már a berlini és bécsi trón is. A forradalom hullámai már fél Európát végigfutották és csak Oroszország mozdulatlan ősi síkján törtek meg. I. Miklós cárnak kíméletet nem ismerő szigora elfojtott minden legcsekélyebb mozgalmat, mely szabadság szerzésére irányult.

A februári forradalom híre villamos áramként futotta át a lengyel társadalmat, melynek tagjai lázasan sietnek mindenhova, hol a szabadságért küzdenek, mert Lengyelország jövője szerintök az európai népek jövőjétől függ. Mickiewicz Ádám, a lánglelkű lengyel költő, Rómába siet, hogy IX. Pius

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 498. számában.

pápának a lengyel kérdést előterjeszse és lengyel légiót alkosson, mely alapját tegye a jövőendő lengyel hadseregnek. Megmozdultak a poseni nagyhercezség lengyelei (márcz. 20) is és egyidejűleg az ősi Krakót (márcz. 15) és az élénk Lemberget (márcz. 18) is magával ragadja a forradalom szele. A márcziusi napok hatása alatt mind Németországban, mind Ausztriában és Magyarországon lelkes nyilatkozatok hangzottak el a lengyelek érdekében s a magyar országgyűlés április 12-iki ülésén Kossuth Lajos tartott lelkes beszédet a lengyelek mellett s kijelentette, hogy «a lengyel ügy magyar ügy». De a reactio hamarosan magához tér a forradalom-okozta meglepetéséből s véres bosszút áll a szabadelvű mozgalmakért. A lengyelség reményei ismét meghiusulni látszanak, csak a növekedő magyar-osztrák ellentét nyújt némi reményt és tölti el izgalommal a lengyel közvéleményt, mely izgatottan várja, mivé fejlődik ez az antagonismus.

A magyar-lengyel viszony megítélésénél tekintetbe kell vennünk egy tényezőt, mely ebben az időben kezdi fejét felütni s mely zavarólag hat a hagyományos magyar-lengyel barátságra, — t. i. a szláv nemzetiségi eszme. A lengyelség körében ugyan nem talált talajra az eszme és csekély volt azoknak a száma, kik ezért lelkesedtek, de azért az előbbi őszinte lengyel-magyar barátságba kezd belejátszani időnként a szláv kérdés, mert a lengyelek egy része nem akar ellenséges viszonyba kerülni a szláv nemzetiségekkel. A lengyeleknek ez a csoportja közvetítőként akar fellépni a szlávok és a magyarok között s ki akarja azokat békíteni, hogy azután közösen harcoljanak az osztrák absolutismus és germanismus ellen.

Nem mellőzhetjük e tekintetben a prágai szláv gyűlést, mely igen jellemző.

Midőn a frankfurti német parlament azt a határozatot hozta, hogy Csehországot a német birodalomhoz kell csatolni, az osztrák szlávok gyűlést hívtak egybe Prágába 1848 május 31-ére.

A gyűlésen több lengyel vett részt, köztük Malisz Károly lembergi ügyvéd, Lubomirski György herceg, Dobrzanski János Grzybowski,¹ Moraczewski, Sapielha herceg, Stecki gróf.

A lengyel Nemzeti Tanács (Rada Narodowa) Smolka Ferencz² parlamenti tagot küldte ki, kinek már ez időben nagy tekintélye volt a parlamentben.

A csehek nagy reményeket fűztek a gyűléshez s az összes szlávok egyesülését várták tőle, de rövidesen kiderült, hogy az ellentétek nem simíthatók el.

A tótok és horvátok élesen támadták a magyarokat és hatalmuknak letörését kívánták. A horvátok még azt is követelték a gyűléstől, hogy hozzon határozatot a magyarok ellen, a mi ellen azonban a lengyelek tiltakoztak.³

Majdnem az összes szónokok sajnálatuknak adtak kifejezést, hogy a lengyelek a magyarokkal rokonszenveznek.

Kiderült, hogy az összes szláv nemzetiségek, kivéve a lengyeleket, a németek és magyarok iránt táplált gyűlöletből hajlandóbbak voltak az abszolút Oroszországgal szövetkezni, mintsem hogy kibéküljenek a szabadelvű gondolkodású németekkel és magyarokkal.

A lengyelek nagyon kényes és kellemetlen helyzetben voltak, mert nem csatlakozhattak a szlávokhoz, kik muszkábarátok s a magyarok és németek ellenségei voltak. Viszont azonban nem akartak a szlávok ellen fellépni.

Smolka látva a congressus irányát, nem vett részt annak tárgyalásaiban s már június 8-ikán elhagyta Prágát.⁴

A szláv gyűlés kimondta az osztrák nemzetiségek szövetségét és a külföldi szlávokkal való barátságos viszonyt, de már június 10-ikén kénytelen volt feloszolni, mert Windischgrätz bombázni kezdte a várost.

Közben mind sötétebb felhők tornyosultak hazánk egén s mindjobban kétségtelenné vált, hogy az Ausztriával való

¹ Karol Widman: *Franciszek Smolka*. Lwów, 1884. 161. l. és L. Kulczycki: *Panslawizm a sprawa polska*. Kraków, 1916. 24. l.

² Smolka Ferencz lubartowi követ, lelkes lengyel hazafi s nagy magyarbarát. Ez érzelme talán arra is vezethető vissza, hogy anyja — Némethy Anna — magyar családból származott.

³ Kulczycki. Id. m. 24. l.

⁴ Widman. Id. m. 164. l.

ellentétet csak fegyverrel lehet megoldani. Szeptember havában már nagyon komor volt a helyzet s már semmi remény sem volt jóformán arra, hogy a háborút kikerüljék, de a magyar országgyűlés még egy utolsó kísérletet tett s küldöttséget menesztett az uralkodóhoz s mikor az eredménytelen volt, az osztrák parlamenthez fordult, hogy azzal közvetlenül tárgyaljon az ellentétek elsimítása céljából és hogy a horvátok támadása ellen segítséget kérjen.

Midőn szept. 9-én az országgyűlés száztagú küldöttségét hidegen fogadta a király s csak azt felelte, hogy esküjéhez híven fog eljárni, Pázmándy Dénes jelentést tett a magyar országgyűlésnek a történekről és újabb utasítást kért, mely úgy hangzott, hogy a magyar követség forduljon az osztrák néphez, vagyis a parlamenthez.

A magyarok ugyanis számítottak arra a rokonérzésre, melyet a márcziusi napok óta a bécsi demokraták részéről élveztek. A német liberálisok ugyanis német hegemonia alatt akartak erős központi uralmat létesíteni s az osztrák-magyar dualismusban törekvéseik biztosítékát látták. E liberálisok támogatták a magyarokat céljuk elérésében azon feltétellel, hogy ők viszont az osztrák liberálisokat támogatják a szlávokkal szemben, kik a magyaroknak is ellenségei voltak.

Ezért indítványozta Kossuth, hogy forduljanak az osztrák parlamenthez. Azt remélte ugyanis, hogy ott támogatásra talál, de nagyon csalódott, mert a bécsi nép és a parlament közt óriási különbség volt. A bécsi nép rokonérzéssel volt a magyarok iránt, nem úgy azonban az osztrák parlament, hol a szlávok — a magyarok és németek ellenségei — voltak többségben.

A szlávok közt csak a lengyelek voltak a magyarok barátai, de azok közt is a könnyen befolyásolható paraszt képviselők ellenséges magatartást tanúsítottak a magyarokkal szemben.

A tizenkét tagból álló magyar küldöttség vezetője Deák Ferencz volt, ki azzal a kéréssel fordult Strobachhoz, a bécsi parlament elnökéhez, hogy a küldöttség az országgyűlés színe előtt megjelenhessék. Strobach azt felelte Deáknak, hogy a parlament szabályzata nem engedi meg a küldöttség fogadását s a

szept. 19-iki ülésen azt ajánlotta, hogy ily értelmű választ adjanak annak.

Erre a balpárti lengyel Sierakowski azt indítványozta, hogy fogadják a magyar küldöttséget, mire heves vita keletkezett, melyben a balpárt éles harcztot vívott a jobbpárttal és a centrummal, meg a szlávokkal s első sorban a csehekkal, kik közt ott volt Palacky is, a magyarok nagy ellensége.

A lengyelek közül Fedorowicz tarnopoli követ azt javasolta, hogy az esetben, ha Sierakowski indítványát nem fogadnák el, válaszsának bizottságot a magyar küldöttség meghallgatására. Ezzel szemben Potoczki Ádám gróf, krakói követ, ki szlávbarát érzelmeiről volt ismeretes, a magyar küldöttség fogadása ellen foglalt állást;¹ hasonlóképen Lubomirski György herceg és Dylewski Marián lembergi követ is.²

Leginkább ellene voltak a magyaroknak a szlávok s első sorban a csehek, a kik foederatív alapon állottak s nem akartak tudni a magyar önállóságról.

A balpárt támogatta a magyarokat, mert bennök a reactio ellenségeit látta.

A vita azzal végződött, hogy két javaslat fölött kellett szavazni: 1. meghallgassák-e a magyar küldöttséget, 2. ellenkező esetben válaszsának bizottságot, mely a magyar küldöttséget meghallgassa.

Már említettük, hogy az első javaslat Sierakowskitól, a másik Fedorowicztól indult ki.

A szláv kérdés volt az, mely miatt a lengyelek nem mertek határozottan a magyarok pártjára állani; nem akarták ugyanis a délszlávok és tótok haragját magukra vonni,³ mindazonáltal a szavazásnál a lengyelek nagyobb része a magyar küldöttség fogadása mellett szavazott.

186 szavazat volt tagadó s 108 igenlő.⁴ A negyvennyolcz

¹ Widman. Id. m. 325. l.

² *Dziennik Franciszka Smolki* 1848—1849 w listach do zony. Wydał Stanisław Smolka. Nakład Gebethnera i Wolffa. Warszawa, Lublin, Łódź, Kraków. 1913. 50. l.

³ *Dziennik Franciszka Smolki*. 50 l.

⁴ U. ott 49 l.

lengyel képviselő közül harminczhatan a küldöttség fogadása mellett voltak, tizenketten ellene.¹

Smolka Ferencz a fogadás mellett volt, a mint az előrelátható volt. Nejéhez írt leveleiben ezt írja : «Az egész kormány-párt határozottan ellene van a javaslatnak (t. i. hogy fogadják a magyarokat) s azt hiszem, hogy valóban elvetik azt, én mindazonáltal mellette szavazok, mert nem vethetem el a megegyezésnek azt a módját, mely megakadályozhatja a belháborút. Látni azonban, hogy a kormány azt akarja, hogy Jellachich kényszerítse a magyarokat az Ausztriával való szorosabb kapcsolatra, vagyis, hogy engedjék át a hadügyi és pénzügyi tárczát.»²

A szavazás után a parlament elfogadta Lasser indítványát, hogy kérjék meg a magyar küldöttséget, adná be előterjesztését írásban a ház elnökségének, ezt azonban a magyar küldöttség nem fogadta el s Perényi Zsigmond aláírásával azt válaszolta, hogy megbízatása szerint közvetlenül a parlamenttel kellett tárgyalnia s nincs meghatalmazva írásbelileg érintkezni.³

Ezzel a béke fenntartására az utolsó kísérlet is megheiusult s a magyar küldöttség vörös tollat tűzve kalapja mellé a háború jelzésére, a bécsi nép ovatiója mellett visszatért hazájába.

A koczka el volt vetve. Megindult a szabadságharcz.

A lengyelek szerepe a magyar szabadságharczban.

A szabadságharcz kitörésének hírére megmozdulnak a lengyel hazafiak és elérkezettnek látják az időt, hogy elősegítve a magyar szabadságharczot, majd a saját hazájukat is felszabadítsák.

Ebben a mozgalomban főképen a lengyel emigratio tagjai és a lengyel királyságból Galicziába siető ifjúság vett részt. A márcziusi mozgalmak hatása alatt ugyanis Ferdinánd amnestiát adott ki, melynek következtében a külföldön, főleg

¹ U. ott 50 l.

² U. ott 49. l. és Widman i. m. 382 l.

³ *Dziennik Fr. Smolki* 51 l.

Franciaországban tartózkodó lengyel emigránsok tömegesen mentek Galicziába és főleg Krakóban, meg Lembergben telepedtek le. A párizsi lengyel emigránsokat maga Lamartine biztatta, hogy menjenek a felszabadított Galicziába. «Hazátok nyitva van előttetek, térjeteK vissza», — mondá az előtte megjelenő lengyel küldöttségnek. Ezekhez csatlakoztak a királysági ifjak, kik a szabadabb szellemű áramlat beköszöntésétől hazájuk felszabadulását remélték és nagy számmal szöktek Galicziába, hogy a lengyel haza remélt feltámasztásában részt vegyenek.

Keserűen csalódtak, mert a reactio hamarosan összedete magát és Ausztria egén a rövid ideig tartó márcziusi nap sütés után a reactio sötét felhői gomolyogtak, viharral fenyegetve a szabadságra vágyókat.

Szeptember elején mintegy ezer fiatal királysági lengyel tartózkodott Lembergben, kik most a reactio visszatérével zsákutczába s a lehető legkellemetlenebb helyzetbe jutottak. Nem volt értelme annak, hogy Galicziában maradjanak s különben is az osztrák rendőrség görbe szemmel nézett reájuk; visszatérni a lengyel királyságba nem mertek, mert folytonos üldözésnek lettek volna kitéve az orosz rendőrség részéről és sokakra talán Szibéria várt volna.

Ily körülmények közt e lengyel ifjak a legéberebb figyelemmel kísérték a magyar fejleményeket s mikor látták, hogy Magyarország háborúba keveredik Ausztriával, remény töltötte el lelküket, mert emlékeztek reá, hogy Kossuth — ki most az ország vezetőférfia lett — az április 12-iki ülésen ünnepélyesen úgy nyilatkozott, hogy «a lengyel kérdés magyar kérdés».

Ez ifjúság vezetői, a királysági Falkowski Gyula és Kwiatkowski József építész előterjesztették az ifjúságnak azon tervüket, hogy a fiatal emigratio fölhatalmazásával és annak nevében tárgyalásba bocsátkozzanak a magyar kormány nyal s felajánlják annak szolgálataikat. Az ifjúság roppant lelkesedéssel fogadta e tervet és sok száz aláírással ellátott megbízólevéllel látta el a két férfit, kik Magyarországra való útjokban betértek Krakóba is, hol az ottani fiatal emigránsok

szintén lelkesedéssel csatlakoztak az eszméhez és azt aláírásaikkal bizonyították.¹

A két megbízott október közepe táján lépte át a magyar határt az Eperjes felé vezető országúton s néhány nappal később Pestre érkezett.

Falkowski rendkívül becses emlékirataiban nem említ többet a lengyelekről, csak azt mondja, hogy nem akarták a Nemzeti Tanácsot (Rada Narodowa) belevonni a mozgalmába, mert akkor könnyen kitehették volna a várost a bombázás veszedelmének és általában a reactio bosszújának. Ezért vette magára az ifjúság a felelősséget.²

Sokkal részletesebben értesülünk a lengyelek magyar-barát mozgalmáról annak a felségsértési pernek az irataiból, melyet a mozgalom résztvevői ellen indítottak.³ E nagy pernek adataiból megtudjuk, hogy Lengyelországban magyar-barát bizottság keletkezett, melynek tagjai közé tartozott Dabrowski Szaniszló, Kisielka Károly, Gayda Konstantin, Gembarzewski Domonkos, Ryglewicz és Jablonski. E bizottság azzal a kéréssel fordult a Nemzeti Tanácshoz, hogy toborozzon fiatal embereket és alakítson lengyel légiót, mely a magyarokkal harcoljon az osztrákok ellen. E bizottság tagjai Dunajewski Albin lakásán gyülekeztek s érintkezésben állottak a városban fekvő Máriássy-ezred katonáival, kik között szintén toborzott a bizottság. Az ezred altisztjeinek küldöttsége azzal a kéréssel fordult a bizottsághoz, adjanak nekik tanácsot, miképen vehetnének részt a magyar szabadságharcban.

A bizottság küldöttséget állított össze, melynek feladata lett volna a magyar kormányval tárgyalni a lengyel légió felállítását illető módokról. Ezenkívül a Nemzeti Tanács is állított össze egy küldöttséget, melynek tagjai voltak Dabrowski, Dunecki ügyvéd, Czernański emigráns, Gniewosz kormányzósági fogalmazó-gyakornok és Jaswinski földbirtokos.⁴

¹ Julius Falkowski: *Wspomnienia z roku 1848 i 1849*. Biblioteka Dzieł Wyborowych Nr. 527. Warszawa, 1908. 40 l.

² Falkowski id. m. 40 l.

³ *Kwartalnik Historyczny*. XXIII. 1909. 305–362., 507–564. Piotr Stebelski. Lwów w 1848. roku. L. még *Történeti Szemle*. 1913. 309. l.

⁴ *Történeti Szemle*. 1913. 309. l.

A küldöttség október végén érkezett vissza, magával hozva a magyar kormány írásbeli felhatalmazását, mely megengedi 1200 főből álló lengyel légiónak Magyarországon való szervezését.¹

Miért akart a magyar kormány csak ily kis csapatot, kértheti joggal mindenki. Ennek oka az a bizalmatlanság volt, melylyel a magyar vezető férfiak egyes lengyel körök szlávbarát irányával szemben — nem teljesen alaptalanul — viseltettek. Különösen a prágai szláv congressus és egyes lengyeleknek, mint Potocki Ádám grófnak, Lubomirski György hercegnek, Dzieduszycki Titusz grófnak, Zamoyski Zdzislaw grófnak a bécsi parlamentben való magyarelleses fellépése a magyar küldöttség ottléte alkalmával tette idegessé a magyar politikusokat.²

Ámde ez ábrándozó. szlávbarát, politikailag képzetlen mágnások csak parányi kis részét képviselték a lengyel közvéleménynek s nem volt befolyásuk a lengyelség zömére, mely rokonszenvezett a magyarsággal.

A Lembergben toborzott önkéntes csapatoknak kisebb csoportokban kellett meghatározott utakon Magyarországra jutniok és a bártfai, meg eperjesi bizottságok előtt jelentkezniök. A lemberg-i bizottság fiókjá Samborban volt, Tchórnicki kapitány vezetése alatt, ki azután maga is belépett a légióba. Sambor nagy szerepet játszott a forradalmi mozgalmakban; csak az itt nyújtott segélynek volt köszönhető az is, hogy a magyar huszárok megszökhettek a császári seregből s mellékutakon Magyarországra juthattak. A magyar huszárok vezetői Pininski Lénárt gróf és Goszkowski voltak, kik Janowtól Samborig vezették őket, a sambori nemzetőrség pedig további útjukat könnyítette meg. A Nemzeti Tanács még pénzzel is segítette a hazájukba szökő huszárokat.³

A Nemzeti Tanács eleinte várakozó álláspontra helyezkedett, de a bécsi és magyarországi események hatása alatt bát-

¹ U. ott és *Pamiętnik Generala Wysockiego z czasów kampanii węgierskiej*. Biblioteka Dziel Wyborowych. Nr. 111. Warszawa, 1899. 8. l.

² *Pamiętnik Generala Wysockiego* 8. l. és A. Springer: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden*. Leipzig, 1865. II. 659. l.

³ *Történeti Szemle*. 1913. 309. l.

rabbá lett s elhatározta, hogy küldöttséget meneszt a magyar kormányhoz abból a célból, hogy tájékozódjék s megtudja, mily álláspontot foglal el a magyar kormány a lengyel kérdésben.

E közben Bulharyn ezredes¹ elhozta Kossuth levelét, melyben ez szorosabb kapcsolatok létesítésére hívja fel a Nemzeti Tanácsot. Erre a toborzás még nagyobb méreteket öltött s a bizottság lázas tevékenységet fejtett ki e téren. A magyar-ság ügyét azonosították a lengyelével s szinte naponként küldtek önkéntes csapatokat Magyarországra. Rövidesen egy második bizottság keletkezett, annyira megszorodott a jelentkezők száma s ezenkívül még Krakóban is működött egy bizottság, melyet emigránsok alakítottak.²

Hagyjuk mos tegy időre Lemberget s lássuk, mit végzett Falkowski és Kwiatkowski Kossuthnál. Mikor a két kiküldött Pestre érkezett, Kossuth éppen indulóban volt Pozsony és Bécs felé, azért megkérte őket, kísérik el őt a gőzhajón, ott majd nyugodtan megbeszélhetik a lengyel segítség kérdését.³

E beszélgetést fontosságánál és érdekességénél fogva bővebben ismertetjük, mert élesen megvilágítja azon okokat, melyek a lengyelek beavatkozásának kérdésénél pro et contra felmerültek.

Kossuth indította meg a beszélgetést s elmondta, hogy már több oldalról ajánlottak fel neki lengyel segítséget. Legelsőnek Bulharyn jelentkezett s azt ajánlotta neki, hogy minél előbb alakítson lengyel hadtestet és egy hadosztály huszárt adva hozzá, küldje Galicziába, mert a lengyel katonaság és zászló pusztá megjelenése felkelést fog támasztani ott. Ebbe azonban Kossuth nem ment bele, mert Windischgrätz és Jelasich már a határokon voltak s minden erőt egyesíteni kellett.⁴

A másik ajánlattevő Potocki Ádám gróf volt, ki ép az

¹ Később tábornok, ki élénk részt vett a magyar szabadságharcban s Világos után török földre menekült. 1852-ben Párizsban adta ki *Rys wojny węgierskiej* cz. művét, melyben a szabadságharcban viselt szerepét írja le.

² *Történeti Szemle*. 1913. 309. l.

³ Falkowski. Id. m. 64. l. Falkowskinak Kossuthtal való tárgyalását Bányai Károly ismertette *Az Újság* 1914 január 25-iki számában.

⁴ Falkowski 68. l.

ellenkezőjét akarta, azt t. i., hogy engedjék meg neki lengyel ezred szervezését magyar földön, a melyet saját költségén állít ki s maga tart fenn, de azzal a föltétellel, hogy kizárólag lengyel érdekekért küzdjön s a magyarok semmi körülmények közt ne vehessék igénybe. Kossuth ezt kereken visszautasította, kijelentve, hogy nincs szüksége oly seregre, mely nem az ország érdekeiért küzd.¹

Pulszky Ferencz azt mondja,² hogy Potocki ebben az ügyben többször fölkereste őt Bécsben és Pesten s felajánlotta neki egy lengyel légió segítségét, a mit ők szívesen elfogadtak volna, mert a lázadó szerbek és Jellasich ellen kellett küzdeniök, de Potocki feltételül kötötte ki, hogy a légió szlávok ellen ne harcoljon.³

¹ Falkowski 68. l.

² Pulszky Ferencz: *Életem és korom. A forradalom alatt.* Budapest, 1880. 215. l.

³ A szlávérzelmű Potocki Ádám gróffal már találkoztunk a magyar küldöttségnek a bécsi parlament részéről való visszautasítása alkalmából. Már abból a fellépéséből is látható volt, hogy nem rokonszenvez a magyarokkal és csak szláv érdekeket tart szem előtt. Pulszky azt mondja róla, hogy mérhetetlen vagyonát az áruló Branicki gróftól örökölte s ezt a szegényfoltot azzal akarta lemosni, hogy hazafias mozgalmakban vett részt s azokat tetemes összegekkel támogatta.

Lehetséges, hogy Potocki csakugyan igaz meggyőződésből és hazafiságból cselekedett, de politikájának helytelen voltát Smolka is kiemeli, bár elismeri, hogy mint embert becsüli és tiszteli. (Smolka id. m. 169. l.)

Potocki magyarellenes felfogása világosan látható abból a levélből is, melyet bizalmasának, Forster Károlynak írt Drezdából 1849 február 2-ikán. Levele végén ugyanis ezt írja: «En Hongrie la guerre est terminée; on dit même que Kossuth a été arrêté. Voilà un beau triomphe pour tous les Magiaromanes, et pour ceux qui voulaient rattacher la cause de notre pays à celle des Hongrois. La leçon profitera elle?» (*Teka Narodowa. Epizod z epoki sejmu Austriackiego w Kromieryzu, w roku 1848/49. Z za pisków Karola Forstera, Berlin, 1877. 30. l.*)

Potocki kereste az összeköttetést Czartoryski Ádám herczeggel s politikáját össze akarta egyeztetni a herczegével, helyesebben reá akarta bírni a herceget, hogy adja fel emigratiós, vagyis — ő szerinte — forradalmi s lényegében összeesküvő álláspontját s helyezkedjék reális alapra, továbbá, hogy tegye át működése helyét Párizsból Galicziába s ne folytasson egyéni politikát. A herczeg s politikájának követője, Zamoyski Vladiszláv gróf, ezt visszautasították. Ütközőpont volt közöttük a

Visszatérve Kossuth beszédére, elmondta tovább, hogy nemrégén hárman keresték fel őt Lembergől, mint az ifjúság kiküldöttjei s 600—800 főnyi fiatal emberből álló segítséget ajánlottak fel, nem kérve mást, mint hogy egy zászlóalj gyalogságot, svadron lovasságot és fél üteg tüzérséget alakítson belőlük. Még eddig nem adott nekik választ.

Falkowski ajánlatát megfontolandónak tartotta Kossuth, mert másfélezer fiatal ember nevében szólt s mert ajánlatát komolynak tartotta, de azután felsorolta a nehézségeket, melyek ennek kivitele elé tornyosultak. Szerinte emberük volna elég, de nincs elegendő fegyver. Ha a lengyeleket felfegyverzi, nem marad fegyver a magyarok részére, már pedig ezeket kell első sorban a haza védelmére küldeni. Aggodalmát fejezte azután ki, vajjon a lengyel egyenruha és a lengyel sas nem fogja-e az orosz veszedelmet reázúdítani az országra.¹

Falkowski erre ellenveté, hogy az orosz beavatkozás abban az esetben is bekövetkezhetik, ha a lengyelek nem vesznek részt a magyarok küzdelmében, mert ha Oroszország látni fogja, hogy Ausztria ügye rosszul áll, segítségére fog menni, mert az autokrata csárizmus nem akarhatja megengedni, hogy a szintén abszolút Ausztria helyébe szabadelvű uralom kerüljön.²

Lengyelország felosztása óta Oroszország politikája a Poroszországgal és Ausztriával való szövetségre támaszkodik, mert a velük való barátságos viszony megengedi, hogy megerősítse uralmát és hogy elnyomja a forradalmi mozgalmakat. Az orosz czár mindjárt a februári forradalom kitörése után előkészületeket tett a háborúra s most teljesen készen van arra, hogy a forradalmi mozgalmakat elnyomja. Ha az osztrák kormány nem boldogul a magyarokkal, akkor Miklós czár önmagát tagadná meg, ha nem sietne a szorongatott osztrák abszolutizmus segítségére.³

magyar kérdés is. Potocki azt tartotta, hogy a lengyeleknek nincs miért támogatniok a magyarokat, a szlávok ellenségeit, míg ellenben Czartoryski, bár szláv-barát volt, a lengyel intervenciót nem helytelenítette, és ki akarta békíteni a magyarokat a szlávokkal. *Teka Narodowa*, 38—39. l.

¹ Falkowski, 69. l.

² Falkowski, 71. l.

³ Falkowski, 72. l.

— Oh, az esetben, — mondá Kossuth — minden bizonynyal segítségül hívjuk a lengyeleket.

— Csakhogy akkor már késő lesz, — válaszolá Falkowski, — mert a lengyeleknek nincs kész seregük s a magyaroknak sincs sok.

Falkowski azután kifejtette, hogy az osztrák kormánynak Windischgrätz seregén kívül még Radecki olaszországi serege áll rendelkezésére s hogy a magyaroknak hosszú, macacs és veszedelmes háborúra kell elkészülve lenniök, a mire jelenleg nincsenek felkészülve. Ha van is elegendő lelkes, hazafias emberük, de nincs megfelelő felszerelésük s nincsenek tisztjeik, kik a sereget kiképeznék. E körülmények mind a mellett szólnak, hogy a magyar ügyet össze kell kapcsolni a lengyellel s közös erővel támogatni egymást, mert így győzhetnek, míg ellenkező esetben mindkettő elbukik.¹

Az első segítség, a mit a lengyelek a magyaroknak nyújthatnak, az, hogy annyi tisztet adhatnak, a mennyire csak szükség lesz. A lengyel tábornokok és törzstisztek nagyrésze nemcsak az 1831-iki forradalomban szolgált, hanem a napoleoni háborúkat is átküzdötte, a fiatalabbak pedig az alkotmányosság korában fennálló katonai iskolákba jártak s az 1831-iki felkelésben bizonyították be rátermettségüket.

— Óh, — kiáltá közbe Kossuth — a lengyel tábornokokra és általában tisztekre határtalan bizalommal támaszkodnám, de bizonyos-e benne, hogy szolgálatot vállalnának nálunk nagyobb számmal? Különböző pártok vannak köztük s azok, kik Czartoryski herceg köré csoportosulnak, úgy látszik, inkább a diplomatiában bizakodnak, mint akármilyen fegyveres megoldásban.²

Falkowski erre azt válaszolá, hogy az összes emigratiós pártok egyesülni fognak, ha a lengyel lobogó megjelenik és hogy a lengyel tiszték sietni fognak Magyarországba, hogy a magyar ügynek szolgáljanak, ha biztosítékuk lesz arra nézve, hogy viszont a magyarok is teljes erejükkel fogják támogatni a lengyel ügyet. Mint fölfogadott zsoldosok azonban nem fognak szolgálni.³

¹ Falkowski, 73. l.

² Falkowski, 74. l.

³ Falkowski, 74. l.

— Nehéz alternativa elé állít engem, uram, — mondá Kossuth, mire Falkowski azt válaszolá, hogy a magyar kérdés a legszorosabb kapcsolatban van a lengyellel s hogy a magyarok nem is gondolhatnak arra, hogy valami jövőjük nyiljék a független Lengyelország nélkül, mely védfal gyanánt szolgálna Oroszországgal szemben. A magyaroknak már most el kell készülvén lenniök arra, hogy Ausztria után Oroszországgal találják magukat szemben. Nem jobb-e tehát, ha bátran szembenéznék a veszedelemmel, mintsem hogy meglepetéseknek tegyék ki magukat? Jobb tehát elfogadni a lengyelek részvételét s visszautasítás helyett tartalékban tartani azt a nagy erőt, melyet Lengyelország nyújt nekik az orosz seregek betörése esetén.

Ha lengyel tisztek s lengyel légiók lesznek és kilátásban a fölkelés Lengyelországban, akkor a győzelem reményével vehetik fel Ausztriával és Oroszországgal a küzdelmet, — Európa velük lesz. A lengyelek nélkül még magával Ausztriával sem boldogulnak, a mennyiben tisztjeik nincsenek, a kik rendes hadsereget szervezenek.¹

— Mindenekelőtt — mondta Kossuth — pontosan meg kell állapítani, miről van szó. Az urak azt az ajánlatot teszik, hogy lengyel légiókat állítanak fel Magyarországon — a részletekbe most nem megyek bele — azzal a fenntartással, hogy mindaddig ne oszlattassanak fel, míg Lengyelország sorsa nem dől el még egyszer a harcmezőn, — ugyebár, ez az önök kívánsága?

— Ugy van, — válaszolá Falkowski.

Kossuth kérdésére, vajjon biztosan jönnének-e hívására nagyobb számmal lengyel tisztek, azt felelte, hogy meggyőződése szerint igen.²

Kossuth azután megkérdezte Falkowskitól, vajjon vállalkoznék-e a Franciaországba való utazásra lengyel tisztek toborzása céljából, mire ő igenlőleg válaszolt.

További beszélgetésük folyamán Kossuth felemlítette, hogy Párizsban mindenekelőtt Teleki László gróffal kell tár-

¹ Falkowski, 75. l.

² Falkowski, 76. l.

gyalnia, ki a magyar kormány bizalmasa, és tekintélyes összeg felett rendelkezik.

Azután az egyes lengyel tábornokokra terelődött a beszéd sora és Falkowski Pradzińskit emelte ki, mint a ki az 1831-iki forradalomban legjobban kivált.¹

Kossuth azt felelte, hogy gondolt reá, de nem jöhet tekintetbe, mert súlyos betegen fekszik Krakóban. A többi lengyel tábornokot nem igen ismerte Kossuth, de állandóan Mieroslawski iránt érdeklődött, kinek 1846-iki fellépését bár túlmerésnek, de az irányt, melyet választott, t. i. a demokratikusát, egyedül helyesnek tartotta.² Nem bizná meg ugyan rögtön vezetéssel, de mint ezredest osztaná be a vezérkarhoz, hogy kipróbálja. Véleménye szerint e fiatal, élettől duzzadó, erőteljes ember felfrissítené a vezérkart s nagyon előnyösen volna felhasználható egy öreg, tapasztalt tábornok mellett.

Beszélgetésük folyamán visszatért még Kossuth a franciaországi küldetésre s azt mondta, hogy Francia- és Angolországból fegyvert rendelt, de még kérdés, mily úton hozzák Magyarországra. Ha tengeren, akkor azon a hajón a lengyel légióba belépni akaró fiatal emigránsok is jöhetnének.³

Ezzel egyelőre megszakadt Falkowski és Kossuth közt a tárgyalás. Közbejött a szerencsétlen kimenetelű schwechati csata és Bem tábornoknak Pozsonyban való hirtelen megjelenése, mely majdnem felborította a lengyelek minden tervét.

Bem ugyanis határozott ellensége volt a magyar-lengyel légió szervezésének s ily értelemben hatott Kossuthra is. Azt akarta, hogy ha a lengyel ifjuság már Magyarországon lesz, apró csapatokra darabolva szórják őket széjjel az egész magyar hadseregben. Úgy látszik, hogy az Hotel Lambert politikája vezette őt ebben, mert bizalmasa volt Czartoryski Ádám her-

¹ Falkowski, 86. l.

² Falkowski, 86. l. Mieroslawski résztvett az 1831-iki lengyel forradalomban s azután Franciaországban tartózkodott mint emigráns. Ő szervezte a szerencsétlenül végződött 1846-iki poseni felkelést is, mely az ő elfogatása után hamarosan összeomlott. Lánglelkű rajongó volt, ki nem vetett számot a körülményekkel és a reális étellel. Terve phantastikus és kivihetetlen volt.

³ Falkowski, 87. l.

czegnek s be volt avatva annak politikájába. A herczeg látta azt, hogy az európai kormányok és államférfiak nem törődnek a lengyel kérdéssel, de tudta azt is, hogy Oroszország előbb vagy utóbb Konstantinápoly után nyújtja ki kezét s ez esetben azt remélte, hogy a hatalmak az orosz telhetetlenségre Lengyelország feltámasztásával fognak felelni. Ezért akarta ő a dunamelléki szlávokat kiszakítani az orosz befolyás érdekköréből és politikailag szabadakká tenni.¹ Ügynökei roppant tevékenységet fejtettek ki a délszlávok, főleg a szerbek és bolgárok közt, kikre igen nagy befolyást gyakorolt a herczeg. Ezt a politikát úzték 1848-ban is, mikor a csehek felvetették a szláv egység eszméjét. Ennek a politikának a lengyelek körében csak nagyon kevés ember hódolt, így a már említett Lubomirski György herczeg, Potocki Ádám gróf és Sanguszko Vladiszláv herczeg.

A két párt között, rokon gondolkodásuk mellett is, roppant ellentét volt, mert az Hotel Lambert politikája eltért a három lengyel mágnásétól, mert ezek a radicálisabb cseh irányzathoz állottak közelebb.

Bem mintegy középutat keresve át akarta hidalni az ellentétet a két párt közt s össze akarta egyeztetni a szláv érdekeket a magyarral és lengyellel. Politikáját legvilágosabban egy leveléből láthatjuk, melyet 1848 szeptember 29-ikén írt Z. grófhhoz.²

A levél így hangzik: «A magyarok, kikkel a lengyelek évszázadok óta barátságos viszonyban éltek, most nagyon kritikus helyzetben vannak. A horvátok, valamint a többi szlávok, a kik századok óta velük együtt éltek, most a németektől, sőt az oroszoktól is felbujtogatva, ellenük támadtak. A belharcz mind jobban elmérgesedik. Csak mi lengyelek békíthetjük ki a harcban állókat az által, hogy egyrészt rábirjuk a magyarokat, hogy a szlávoknak minden alkotmányos szabadságot megadjanak, másrészt hogy ezeket viszont meggyőzzük, hogy a magyarokkal való szoros szövetség a legelőnyösebb reájuk nézve.

«E nagy missióhoz felszólítottam Méltóságos Úram fiát. Sanguszko Vladiszláv herczeg, Lubomirski György herczeg,

¹ Falkowski, 100. l.

² Falkowski, 101. l. és *Tydzien* 1877, 36. sz.

és még néhány igen kiváló egyéniség fog a követségben szerepelni. Tarnówon keresztül Bécsbe megyünk, hol összeülve megbeszéljük a további teendők tervét s onnan Pestre utazunk. Lengyel-szláv légió alakítása, melybe az egész emigratiót bevonnánk, lehetővé tenné nekünk fegyveres erő szervezését Magyarországon, a mely közbenjárásunknak súlyt adna s a mely alapját vethetné meg a jövő lengyel hadseregnek.»

E levélből látható, hogy Bem eredeti terve egy lengyel-szláv légió szervezése volt, melyet csak Horvátországban vihetett volna keresztül. Mi volt további célja, nehéz eldönteni. Talán fegyveres közvetítésével véget akart vetni a magyar-horvát ellenségeskedésnek, vagy azt remélte, hogy a kibékített magyarokkal és horvátokkal majd az oroszok ellen vonulhat?¹ Az egész terv nagyon homályos és bizonytalan volt.

Mikor Bem Bécsbe érkezett s látta, hogy a megvert horvátok Windischgrätz seregével egyesültek, belátta, hogy nevetéses volna most békítési kísérleteket tenni, másrészt azonban a Franciaországból hozott szlávbarát eszméi és igéretei, melyeket a fent említett galicziai mágnásoknak tett, ellenszenvessé tették előtte a lengyel-magyar légió szervezését, mert attól tartott, hogy szlávok ellen is fogják azt vezetni. Akkor még nem látta előre, hogy a magyarok majd az oroszokkal is szembe kerülnek.

Alig néhány nappal az után, hogy Bem Magyarországba szökött s Kossuthal tárgyalásokba bocsátkozott, jelent meg Pozsonyban egy lengyel küldöttség, melynek tagjai voltak Wysocki József Krakóból, Dzierzkowski József a lembergi Nemzeti Tanács képviselője, Borzecki József, a sambori Nemzeti Tanács elnöke és ezek kíséretében több lengyel úr, köztük Woroniecki herceg.²

E küldöttség találkozott Falkowskival és Kwiatkowskival, kik, mint tudjuk, a lengyel ifjúság kiküldöttjei voltak. Ezek most, látva az új küldöttséget, vissza akartak vonulni, nehogy conflictusokra adjanak alkalmat, de Dzierzkowski rábeszélésére csatlakoztak hozzájuk.

¹ Falkowski, 102. l.

² Falkowski, 106. l.

Mikor ezek megtudták azt, hogy Bem itt van s hogy tárgyal Kossuthal, ki sokat ad az ő véleményére, roppant idegesség fogta el Wysockit és Dzierzkowskit, különösen ez utóbbit, mert a politikai ellentétén kívül még valami személyes ellenségeskedés is volt köztük.¹

Wysocki a párizsi demokrata központ (centralizacya demokratyczna) elveit vallotta s ennek következtében gyűlölte Bemet, a ki közelebb állott Czartoryski herceg és a galicziai mágnások irányához. A demokraták pánszlávismussal vádolták őt s szemére vetették, hogy nagyratörő és hogy csak a maga egyéni érdekeit keresi.

Bem viszont azzal vádolta a demokratákat, hogy ők az okai az 1846-iki galicziai parasztlázadás és a rosszul végződött poseni felkelés kitörésének melyek miatt Európa népeinek rokonérzését elveszítette a lengyel nép.²

A lengyel ifjúság a demokrata párthoz tartozott s Wysocki és Dzierzkowski körül csoportosulva az előbbit tekintette már kezdettől fogva a leendő lengyel légió parancsnokának, az utóbbinak pedig politikai szerepet akart juttatni s mint a lengyelség képviselőjét a magyar kormánynál akarta látni.³

Viszont Kossuthnál és a magyar kormány tagjainál Bemnek volt nagyobb befolyása s már el volt határozva, hogy neki adják át a főparancsnokságot. Mikor Bem megtudta, hogy Wysocki a magyar-lengyel légió parancsnoka akar lenni, még elkeseredettebben küzdött ennek alakítása ellen.

A kormány is, részben Bem rábeszélése folytán, részben attól tartva, hogy a lengyel segítség az orosz veszedelmet fogja az országra zúdítani, vonakodott nagyobb lengyel sereget szervezni az országban.

A magyar kormány nem akarta teljesen visszautasítani a lengyelek segítségét, azért Mészáros honvédelmi minster tudatta a lengyelekkel, hogy elfogadja az első bembergi küldöttség ajánlatát s megengedi egy zászlóalj alakítását, egyelőre csak

¹ Falkowski, 108. l.

² A. Springer: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden*. Leipzig, 1865. II. 659. l.

³ Falkowski, 114. l.

két századdal, továbbá egy ulánus svadron és egy üteg szervezését. Ezenkívül a magyar kormány megengedi a lengyeleknek, hogy kisebb csapatokat szervezzenek, melyeket a magyar zászlóaljokhoz csatolnak.¹

A magyar kormány ez elhatározása roppantul lehangolta és elkeserítette a lengyel küldöttséget s Wysocki már arra gondolt, hogy szakít a magyarokkal, de Falkowski igyekezett őt erről lebeszélni s rá akarta bírni, hogy tárgyaljanak Bemmel, mert őt tartották e döntés értelmi szerzőjének, mivel — mint már említettük — szerinte a lengyelekre nézve kínos lett volna, ha szlávok ellen kell harcolniok.

Wysocki csakugyan beleegyezett s Falkowski kieszközte Bemmel, hogy fogadja őket.

— Hadd jőjjenek hozzám, — mondá Bem — örömmel fogadom őket, majd együttesen meghányjuk-vetjük a magyar-lengyel légió ügyét. Jöjjön el Wysocki is, nem mint centralista demokrata, mert mint ilyenem nem akarok szóba állani, hanem mint fiatalabb az öregebbhez, mint rangban alacsonyabb tiszt a tábornokhoz s tárt karokkal fogadom őt.²

A lengyelek elhatározták, hogy öten-hatan menjenek mindnyájuk nevében. A tehetséges, de alattomos és csunya jellemű Dzierzkowski ekkor felpizkálta az ingatag jellemű Wysockit Bem ellen s felbízta, hogy említse fel neki a szerencsétlen portugál légiót s ha megakadályozná a magyar-lengyel légió alkotását, fenyegetse meg őt, hogy az egész sajtóban tiltakozni fognak ellene s ki fogják mutatni, hogy a mikor a maga előnyéről volt szó, nem átalotta pazarolni a lengyel vért s most, mikor a magyar kérdés valószínűleg a lengyel ügyet is felszínre veti, nem akarja, hogy küzdjünk érte.

Bem szívesen fogadta a küldöttséget s kifejtette, hogy ő nincs mindenáron a légió ellen, de nem akarja, hogy azt rögtön a háború elején szervezzék és pedig több okból. Egyrészt, hogy a magyar sereg szervezésénél ne okozzák annak szét-darabolását s ezzel anarchiát, másrészt, hogy ne zúdítsák rögtön a muszkát a magyarokra s végül, hogy ne tegyék ki magukat

¹ Falkowski, 115. l.

² Falkowski, 116. l.

a szlávok gyűlöletének, kiket oly hosszú idő óta igyekeztek megnyerni és kiket a magyarokkal ki akarnak békíteni. Szerinte legjobb csak egy lengyel zászlóaljat s azonkívül kis csapatokat szervezni, melyeket szétszórának a zászlóaljakra. Ily módon a zászlóalj észrevétlenül légióvá alakulna majd s a légió lengyel hadsereggé.¹

A küldöttség ellenvetéseire végre kijelentette Bem, hogy ha mindnyájan kívánják a légió szervezését, úgy ő sem lesz ellene, föltéve azonban, hogy tisztán katonailag szerveztetik s a tiszteket és altiszteket nem fogják választani, mint azt a demokraták kívánják.

Ezt mindnyájan helyeselték, kivéve Wysockit, a ki hallgatott. Egyikük azt kívánta, hogy legalább a légiók parancsnokát válasszák mindnyájan.

— Hát legyen, — válaszolta Bem — de kizárólag csak azok válasszák, kik a légióhoz tartoznak.

Ezt mindnyájan helyeselték s már búcsúzni akartak tőle, mikor Wysocki tapintatlanságával mindent elrontott. «Emlékezzék tábornok úr ígéretére, — mondá Bemnek — mert különben tiltakozni fogunk s felelőssé teszszük a tábornok urat a nemzet és az egész világ előtt a megsemmisített reményért, melyet a magyar ügühöz fűztünk.»²

— Úgy! — kiáltá haragra gyúlva Bem — tiltakozni, gyalázni, a megérdemlett jó hírt tépdetni, az a ti mesterségtek! csak tiltakozatok és gyalázkodjatok továbbra is! semmi közöm hozzátok, távozzatok!

Mindnyájan szomorúan hagyták el Bem lakását, csak Wysocki volt büszke és megelégedett.

Másnap Wysocki beszédet tartott a lengyel ifjúságnak, melynek éle Bem ellen irányult. Cselszövőnek, önzőnek nevezte, a ki csak a maga előnyét keresi. Azzal vádolta, hogy meghiusította a magyar kormány jó szándékát s hogy tönkretette a magyar-lengyel légió tervét. Beszédét azzal végezte, hogy az ifjúság hagyja el Magyarországot.³

¹ Falkowski, 118. l.

² Falkowski, 119. l.

³ Falkowski, 120 l.

Az ifjúság közül csakugyan többen visszamentek Galiciába, sőt egy Kolodziejski Xavér nevű fanatikus fiatal ember Wysocki beszédének hatása alatt annyira elragadtatta magát, hogy merényletet követett el Bem ellen, mely azonban nem sikerült, mert csak állát sebesítette meg a tábornoknak.

A hadbiróság halálra ítélte Kolodziejskit, de a lengyel ifjak oly agitációt fejtettek ki a sajtóban¹ s a közönség körében, hogy az összes lapok a merénylő ártatlanságát hangoztatták s Bemet a magyarokra és lengyelekre nézve veszedelmes embernek mondták, a ki folyton csak intrikáls Isten tudja mit akar.

A közvélemény annyira Bem ellen fordult, hogy a közönség körében ily kiáltások voltak találhatók: «Le Bemmél! Éljen Kolodziejski!»²

A közvélemény nyomása alatt a kormány szabadon bocsátotta a merénylőt s Bem sem kívánta megbüntetését, mert tettét csak meggondolatlan, éretlen cselekedetnek tartotta.³

Ez incidens következtében a magyar kormány elállt eredeti tervétől, hogy Bemre ruházza a főparancsnokságot s viszont Bem maga kérte, hogy parancsnoksága alá ne adjanak lengyeleket.⁴

A kormány, hogy az elégedetlen és elkeseredett lengyeleket kibékítse, Wysockit nevezte ki az alakuló két lengyel század parancsnokává s őrnagyi rangot adva neki, Aradra küldte.

Bem, mint ismeretes, az erdélyi hadak parancsnokságát kapta meg.

Mikor Wysocki Aradra ment, a magyar kormány még Tchórzniccki alezredest, Rembowski, Piotrowskit, Woronieckit és Brzezinskit bizta meg kisebb csapatok alakításával s északi Magyarországra küldte őket.⁵

¹ Még röpiratot is adtak ki ellene: *Az áruló Bem elleni merénylet* címmel, melyben azt mondták, hogy Bem Ostrolenkánál áruló volt s hogy pánszláv izgató. Gelich R.: *Magyarország függetlenségi harcának története*. I. 454. l.

² Falkowski, 122. l.

³ Pulszky, 216. l.

⁴ U. ott.

⁵ *Pamiętnik Generala Wysockiego*, 15. l. Weldycz szerint megvolt már a megegyezés Kossuth és a lengyelek közt 15—20 ezer főnyi lengyel légió alakítására. Már csak az aláírás hiányzott, mikor Bem megérkezte a meg-

Térjünk most egy kissé vissza Falkowskihoz, ki az utolsó hetek eseményeinek hatása alatt elkedvetlenedett s azt a benyomást nyerve, hogy Kossuth és környezete nem szívesen látják a lengyel légiókat, elhatározta, hogy elhagyja Magyarországot.

Kossuthnál tett búcsúlátogatásakor azonban a kormányzó kifejtette előtte, hogy egyáltalában nincs a lengyel légiók ellen, de elfogadta Bem óvatos és practikus tanácsát, mert a két lengyel század miatt Oroszország nem fog mindjárt beavatkozni, de ha kimondanák a lengyel légió alakítását, azt bizonyára casus bellinek venné. Így mihelyt a két század szervezve és kiképezve lesz, kiküldik a harcztérre s az alatt csendben ismét kiképeznek újabb századokat. E lengyel századok kiképzője Bulharyn, a tapasztalt s megfontolt katona lesz, ki távol áll minden politikai áramlattól. Később majd az összes szétszórt lengyel csapatokat megfelelő időben egyesítik s így előáll a lengyel sereg.¹

Beszélgetésük folyamán Kossuth újra visszatért kedvencz tervéhez s megkérdezte Falkowskit, vajjon vállalkoznék-e a Franciaországba való utazásra, hogy a magyar hadsereg számára lengyel tiszteket toborozzon, különösen pedig, hogy Dembinski tábornokot és Mieroslawskit megnyerje a magyar ügynek. Az elsőnek a főparancsnokságot adná, a másikat ezredesi ranggal beosztaná a vezérkarhoz.

Rátért azután Kossuth a külföldön rendelt fegyver szállításának kérdésére is és kérte Falkowskit, hogy beszélje meg Teleki gróffal az ügyet s mondja meg neki, hogy csak tengeri uton hozhatják azt s hogy azon a hajón lengyel tisztek és ifjak is jöhetnek, kiket a hajón kellene már felfegyverezni azon czélból, hogy a szállítmányt Fiumétól Pestre kísérik.

Falkowski csakugyan elhagyta Pestet, hogy Késmárkon s Krakón keresztül Párizsba utazzék. Ugyanakkor azonban Bem

egyeződést megsemmisítette, mert ez lebeszélte őt a légió alakításáról. Kossuth vonakodott a megegyezést aláírni s a lengyel segítség csak azon 1200 ember toborzására szorítkozott, kikre nézve Kossuth már előzőleg megegyezett a lebergiekkel. Sylvester Weldycz: *Der Anteil der Polen an dem ungarischen Freiheitskampfe* 1848—1849. Altona, 1850. 6. l.

¹ Falkowski, 126. l.

adjutánsa, Jordán, szintén Párisba utazott ugyanazzal a megbizatással, mert Bem gyanakodott Falkowskira, mivel sokszor látta őt Wysocki társaságában s tartott tőle, hogy Falkowski majd a demokrata központ embereivel fog tárgyalni, a mit pedig ő meg akart akadályozni. Falkowski¹ valamivel későbben érkezett Párisba, mint Jordán. Első dolga volt Telekihez menni, hogy Kossuth megbizatását telj sítse. Bemutatta Pulszky levelét s élénken elmondta a magyarországi eseményeket, de Teleki skeptikusan azt felelte: «Uram, Ön nagyon fiatal és igen bizakodó»; mikor azonban Falkowski Kossuthra hivatkozott, komolyabban hallgatta meg őt s későbbi tárgyalásaik folyamán sikerült Telekit rábírnia, hogy fogadja a lengyel emigratio demokrata pártjának küldöttségét. Teleki igen udvariasan fogadta őket s a lengyelek kijelentették, hogy nincsenek ellene, hogy a magyarok részére tiszteket keressen a demokraták közül, sőt ha Mieroslowski is elfogadná az ajánlatot, nem tennének ellene semmit, de egyelőre nem akarják a dolgot világgá kürtölni. Teleki, bár igen udvariasan fogadta őket, rendkívül óvatos volt kijelentéseiben és csak általánosságokra szorítkozott, úgy hogy távozás után a küldöttség tagjai egyhangúlag megállapították, hogy komédiát játszott velük.²

Telekinnek e magatartását Czartoryski herceghez való viszonya magyarázza meg, mert ő nagy tisztelettel viseltetett Czartoryski herceg iránt, ki ellenlábasa volt a demokrata pártnak.

Teleki különben a Kossuth által megrendelt fegyver szállításával sem törődött s mikor Falkowski figyelmeztette, hogy Károly Albert kormányánál ki kellene eszközölni, hogy egy hajót állítson rendelkezésükre, melyen a lengyel emigránsokat és a fegyvert Fiuméba szállítanák, Teleki nem tett semmit e tekintetben s egyik napról a másikra halasztotta az ügy elintézését.

Véletlenül ép ebben az időben járt Párisban Cipriani ezredes, Károly Albert bizalmasa, kit Falkowski felkeresett, hogy

¹ Falkowski, 131. l.

² Falkowski, II. 31. l.

a szóban forgó hajó ügyében tárgyaljon. Cipriani kijelentette, hogy a sardiniai kormány minden valószínűség szerint rendelkezésükre fogja állítani a hajót, csak nyujtson be Teleki egy kérvényt d'Azeglio gróf miniszterelnökhöz s ő kezeskedik a sikerért.

Falkowski azonban kételkedett, hogy Teleki ezt megteszi s azért igénybe vette Czartoryski segítségét, kinek hatása alatt Teleki hajlandó volt Ciprianival tárgyalni. Közben azonban nagyon kedvezőtlen hírek érkeztek Magyarországból s mikor Falkowski meglátogatta Telekit, nagyon lehangolt kedélyállapotban találta. «Látja, uram, — mondá Teleki — hogy igazam volt, a mikor nem siettem annyira az emigránsok és a fegyver Fiuméba való szállításával. Már nem megy oda Perczel, hogy szuronyos őrizettel Debreczenbe szállítsa azt. Az összeget, mely e célra szolgált volna, jó lesz megőrizni a magyar emigratio részére, mely rövidesen meg fog jelenni a francia földön.»¹

Ez időtől fogva nem volt már többé szó a Ciprianival való tárgyalásról, sem lengyel tiszteknek Magyarországra való küldéséről s az egész toborzás Dembinski megnyerésére zsugorodott össze.

Mielőtt azonban vele beszélt volna e kérdésről, felkereste még előbb Zamoyski Vladiszláv gróf tábornokot, Czartoryski meghitt emberét s kifejtette előtte a magyar-lengyel ügyet, melyre nézve a tábornoknak még nem volt megállapodott nézete s azért fontolóra akarta azt venni, mikor azonban Falkowski megemlítette, hogy az összes lengyel pártokkal akar tárgyalni s azt szeretné, hogy mindnyájan közös lengyel-magyar jelszó alatt küzdjenek, a tábornok nagyon begombolkozott és rideggé vált. Később azonban a nemzeti érdek legyőzte benne a pártembert s támogatta a magyar ügyet.²

Falkowski erre Dembinskit kereste fel.

Említettük, hogy Kossuth nagyon szívesen látta volna Dembinski tábornokot, ki az 1830/31-iki lengyel forradalomban oly nagy hírnévre tett szert. Dembinski a negyvennyolczas mozgalmak kitörésekor Franciaországban tartózkodott, de nem

¹ Falkowski, II. 36. l.

² Falkowski, II. 19. l.

csatlakozott egyik emigrációs párthoz sem. A márcziusi események hatása alatt elhatározta, hogy visszatér a lengyel földre, de Boroszlóban megállapodott s lengyel gyűlést hívott oda össze, hogy a lengyelség ügyét megbeszélje s konkrét megállapodásra jussanak a vezérelveket illetőleg, de eredménytelenül, mert a demokrata és aristokrata párt közt oly nagy szakadék volt, melyet nem lehetett áthidalni. A gyűlés feloszlása után egyesek Bécsbe mentek, hol az ép akkor odaérkezett magyar küldöttséggel bocsátkoztak tárgyalásokba, mások meg a prágai szláv congressust keresték fel.

Dembinski nem rokonszenvezett a radicális szláv fel fogással s Thun Leó grófhhoz, a szláv congressus elnökéhez intézett emlékiratában kifejtette, hogy a szláv faj érdeke azt követeli, hogy minél előbb egyezzenek ki Magyarországgal s felhívta a congressust, hogy küldjenek valakit Horvátországba és Szerbiába, a ki ezt a délszlávokkal megérteti.¹

A Windischgrätz ágyútól szétrobbantott szláv congressusnak azonban már nem volt alkalma ez emlékirattal foglalkozni.

A magyarországi eseményeket élénk figyelemmel kísérte a lengyel tábornok, mert hazájára nézve csak a magyar háborútól remélt előnyöket. «Figyelmem — mondja emlékirataiban — fölötte reá volt irányozva Magyarországra, mert gyermekkorom álmát, Lengyelország helyreállítását csak Magyarország segítségével hittem megvalósíthatónak.»²

A boroszlói sikertelen gyűlés után Dembinski visszatért Párisba, hol egy angol közvetítésével megismerkedett gróf Teleki Lászlóval, ki már régóta szeretett volna vele beszélni. A találkozás csakugyan megtörtént az angol lakásán és mindjárt meg is egyeztek, de Dembinski nem utazott el rögtön, mert várt Kossuth válaszára és csak akkor határozta el magát az útra, mikor Szabó Imre magyar ezredes megérkezett a kormány azon megbizásával, hogy tiszteket toborozzon. Teleki türelmetlenül sürgette Dembinskit, hogy utazzék már Magyarországra. «Tábornok! — mondá egy alkalommal — jöjjön el mihozzánk! Az lehet ön ott, a mi akar.»³

¹ Danzer A. Alfonz: *Dembinski Magyarországon*, Budapest, 1874. 171.

² Danzer, id. m. 19 l.

³ Danzer, id. m. 22. l.

Közben megérkezett Bem tábornok hadsegédje, Jordán s egy magyar százados és néhány nappal később Falkowski, kiknek rábeszélésére és sürgetésére Dembinski végre elutazott Magyarországra.

Elutazása előtt egy emlékiratot szerkesztett francia és lengyel nyelven, melyben kifejtette, hogy csak az elvakultság vezetheti a szlávokat Magyarország ellen háborúba s hogy a szlávok szabadsága Magyarország szabadságától függ. Kifejtette továbbá, hogy az 1846-iki események után a lengyelek nem sokat várhatnak Ausztriától. Ennek az emlékiratnak Dembinski elutazása után kellett megjelennie.

Mikor Dembinski már meg volt nyerve az ügynek, Falkowski mindent elkövetett, hogy Mieroslawskit is rábeszélje a magyarországi útra. Ez nem volt könnyű dolog, a lengyel emigráció pártjainak ellenségeskedése következtében. Dembinski és Mieroslawski nem szenvedhették egymást. A kettőt ki kellett engesztelni, hogy együtt működhessenek Magyarországon.

Dembinski nem ok nélkül haragudott Mieroslawskira, mert ez az 1831-iki lengyel forradalomról írt kis francia munkájában sértő módon szólt róla.

Falkowski úgy vélte a dolgot elintézhetőnek, hogy Mieroslawski írjon bocsánatkérő levelet Dembinskinek, ki bizonyára kész lesz a sértést elfelejteni.

DIVÉKY ADORJÁN.

TOMPA MIHÁLY 'FEKETE KÖNYVE'.

1868-ban, élete utolsó évében, május 15-én Tompa Mihály egy iratsomót küldött a premontrei kanonok-rend jászóvári káptalanának levéltárába. A vonalozott papírba takart s hét fekete viasz-peccéttel lezárt csomag bcrítékára a költő keze ezt jegyezte föl:

«A jászóvári káptalan szent atyáihoz, őrizés végett. Ötven év múlva felbontandó. Pestre küldendő kinyomatás végett. Jövedelme a Magyar Tudományos Akadémiáé. Tompa Mihály, Május 15. 1868.

Fedák Pál, «szolgája a Szent Fundációnak», a küldemény megérkeztét igazoló levelében figyelmeztette a költőt, hogy ki kellene mondani, ki bonthatja föl a csomagot az ötven év letelével. Tompa erre így válaszolt (érk. május 21):

«Főtisztelendő Úr!¹ A felbontás jogát a Conventre hagyom. Sőt kérem önöket, rögtön most felbontani és látni, hogy Isten, religio, rend, erkölcsiség ellen egy betű sincs benne. Az emberek gyarlóságáról szól. A felbontást Isten szent nevére kérem rögtön. Tisztelettel Tompa Mihály.»

Fedák mindjárt másnap, május 22-én válaszolt.

«Nagy Tiszteletű Tudós Úr! Tegnap póstáról kapott becses levelét rögtön közöltem Főtisztelendő Convent hites Tagjaival, kik is meg lévén győződve Nagy Tiszteletű Urnak őszinte nyilatkozatában érintett üdvös fáradaimairól, mai napon elhatározták, hogy a beküldött jeles Paquet elfogadtassék, de felbontatlanul tétessék el a közlevéltárba megőrzés végett 50 év, azaz: 1918-ik évben óhajtott célját elérendő.»

Fedák még el sem indíthatta válaszát, midőn a szívhajos költő ideges nyugtalansága már újabb levélben sürgette kérelme teljesítését.

¹ Tompa egyházi embernek vélte, világi volt; mint az alábbi levelekből látszik, erről fel is világosította a költőt. -

«Főtisztelendő úr! Nem kapok választ. Ez nyugtalanít. Mindenre, mit a rend törvényei kívánnak, magamat kötelezem. Legyenek e soraim teljes felhatalmazás gyanánt, még a csomag felbontására nézve is a Konvent kezében. Ismétlem: Isten, vallás, religió, közerkölcsiség, rend, égi és földi hatalmak semmi megbántása benne. Csak az emberiség gyengéit fejtegeti. Én kereszttyén, erkölcsös és becsületes ember voltam, vagyok és leendek holtig. Tompa.»

E levélre Fedák azt írja előbbi levelének utóiratában:

«Éppen midőn e sorokat bevégezém, jön a postáról ismét Nagy Tiszteletű úrnak a fent vett érdekes tárgy felül értekező becses levélkéje hozzám: — melyre csak az a válaszom, a mi felül, méltóztassék megnyugodni a tisztelt Convent hites működésében, mely czélszerűen van befejezve mai napon.»

Még ugyanazon nap egy másik sűrgető levél is érkezett Tompától, május 20-áról:

«Elfogadtatásáról és feltételeiről tudósításért esedezem, Tompa Mihály Hanván, u. p. Putnok, Gömör megye.»

Közben a letétnek híre ment; s a *Hon* május 27-iki száma írt róla. A hírt olvasva, Tompa azt képzelhette, hogy a csomagot föl is bontották. E gondolat nagyon nyugtalanította. 22-én ismét a következő levelet küldi Jászóra:

«Nagyságos Úr! Az élő Istenért engem önök megölnek, publicusra hozván a dolgot, mely nem arra való volt. Mi vé tettek a világ előtt? Én az öngyilkosság martaléka leszek, önök lelkére és feleletére Isten előtt, ha e dolgon bármi módon segítve és fordítva nem lesz. Gondoljanak ki bármit és igazítsák el becsületem megmentésével, egy kárhozatra menendő lélek érdekében ez iszonyú, emberi képzeletet meghaladó dolgot. Felelőssékké teszem önöket Isten előtt. Egy szó véget vethetne a dolognak; rosszul olvasott cím, tévedés; ha a Szent szék képes volna nem igazat mondani. Álmaim, éjjelem, nyugalmaim elveszett. Testi életem és lelkem üdvé forog koczán. Átok reám a gondolatért, hogy hallgatagnak hittem a Szentszéket. Hanva, máj. 30. 1868. Tompa Mihály. U. i. A szentszék ne szóljon semmit, csak engedje nekem e szót: tévedés! Szóval gondoljon egy lélek kárhozata vagy üdvéért.»

E szinte kétségbeesett kifakadások után, melyek betegségének ingerültsége- s idegességéből folytak — június 1-én ismét új levelet küld:

«Tisztelt uram! Egy nyilatkozatot akarok közzé tenni

ügyemben. Itt küldöm átnézés végett. A Convent tekintélye legkevesbé sincs compromittálva benne, de a vízbenhaló a számszálhoz is kapkod. Kérem az emberség és keresztyéni szeretet nevében; kiadhatását megengedni és válaszolni. Tompa Mihály».

A Nyilatkozat így szól:

«Úgy látszik, hogy a sorsnak képtelennél-képtelenebb, compromittálónál-compromittálőbb szerepeket játszani velem jött kedve. A jászói tudósítónak tökéletesen igaza van annyiban, hogy az irat csakugyan kezeim közt volt és általam küldetett a Konventhez. Orsováról kaptam a szóról-szóra czimzett iratot bizonyos Baur, vagy Pauer nevezetű, magát 80 évesnek, kiköltözött magyarnak mondó öreg orvostól. Ez írja, hogy ő távol is magyar ujságokat hordat és olvas; közügyeinket, Akadémiát, színházat figyelemmel tart; engem is ösmer nevemről és bizalma is van hozzám, nem tudja a járást e vidéken; engem kért tehát, hogy ezen roppant vagyonról szóló végrendeletét és az emberiség életének meghosszabbítására általa feltalált módot, melyet csak a jövő században kíván az Akadémiának jövedelmeztetni kinyomatás által. Itt megcsóváltam fejemet, de gondoltam: nekem mindegy, rám semmi következményeket nem hozhat. Vettem azért a tollat, miután 5 frtnyi melléklet is volt a levélben és elküldöttem a csomagot egész nyugodt lélekkel a jászói Konventbe. Ebből származott a gyönyörű comédia».

Gratulálok a Hon-nak, mely már másodszer állít így pelengére.

Kérem a lapokat e nyilatkozatom felvételére. Hanva, máj. 31 — 1868. Tompa Mihály»

A névalírás alatt még ez a feljegyzés olvasható:

Kedves Károlyom!

Hallottál valaha ily történetet? barátod Miska.

Köszvényes kezeim miatt sajátkezűleg nem írhatok.

E nyilatkozattal Tompa el akarta tereelni letétjéről az érdeklődést, s talán menekülni kívánt a képzelt üldöztetésektől is.

A Convent a letétet felbontatlanul őrizte meg, ötven éven át, s 1918 május 21-én bontotta fel Jászón, nagy ünnepély keretében, melyen megjelent a M. T. Akadémia küldöttsége, Berzeviczy Albert elnök vezetésével, Heinrich Gusztáv főtitkár, Beöthy Zsolt, Vargha Gyula és Herczeg Ferencz, kik közül Beöthy Zsolt a Kisfaludy-Társaságot, Herczeg a Petőfi-Társaságot is képviselte.

Takáts Menyhért prépost praelatus ünnepi beszéde elmondta

a hagyaték egész történetét, beleszöve Tompának e tárgyban folytatott levelezését.

Lévay József többször elmondta, meg is írta, hogy a borítékban rejlő könyv nem tartalmaz költői munkákat, csak anekdotaszzerű a pró egyéni följegyzéseket. S emlékezete nem csalódott. A könyv címlapján Tompa kezétől ez áll :

A Fekete Könyv.

Jegyzetek az emberekről, saját tapasztalása után, az igazsághoz szigorúan vagaskodva írta Tompa Mihály 1868.

A könyv két idegen kéz írása ; egyikben Béky Ferencz atyjának, a szomszéd Kövecses volt lelkészének, utóbb kassai es peresnek kezeírására ismert, a másik kéz Tompa káplánjéé; de az egész kétségtelenül Tompa följegyzéseinek másolata ; az itt-ott olvashatatlan szavak helyén hagyott hézagba a költő maga írta be a kimaradt neveket, szavakat.

Az egész száz kis történetet tartalmaz. Szó van bennök kassai fogságának, papi hivataloskodásának részleteiről, *Az erdei lak* állítólagos költői versenyéről ; van néhány apróság Deák Ferenczről, Pákról ; többnyire azonban saját környezetéről, ismerőseiről szólnak, olykor derűsen, sokszor azonban elég keserűséggel ; ezért láttuk jónak e neveket a nyomtatásban csak kezdőbetűkkel jelölni ; szereplőik magukban úgysem érdekesekek, s így a név mellékes.

Berzeviczy Albert a jászói ünnepélyen a következőkben roglalta össze e hagyaték becsét :

«A hagyaték irodalmi jelentősége abban van, hogy egyfelől újabbán sok adat birtokába jutottunk Tompa életrajzának részletesebb megállapítására és jellemrajzának, egyéniségének megfestésére, másfelől megismerkedünk Tompával mint prózai elbeszélővel, a kinek igen egészséges humora plastikusan bontakozik ki ezekben az apró rajzokban».

1.

Mikor mint ifjú s új pap egyházamba költözvén hivataloskodni kezdettem, néhány vasárnap elmúltával Dapsy Pálné asszonyosság azon óhajtását nyilvánítá előttem, hogy szeretné, ha úgy papolnék, mint Apostol Miskolczon. Ez igen naiv kívánság volt.

Persze én is, sőt leginkább én szerettem volna úgy tudni papolni, mint Apostol Pál.

2.

Tavaszzal hívtak meg papnak, de csak ősszel mentem egyházamba lakni. Az alatt Sz. J. volt az «időtöltő», s mint fülembé jött, sok rosszat beszélt rólam leendő híveim előtt, s becsületemet előre le akarta rontani.

Én mint ifjú, tüzes és — mint kellett — becsület-érző ember s pap, feltettem magamban, hogy a rágalmazót a legelső kínálkozó alkalommal kérdőre vonom s rendre utasítom.

Az alkalom csak másfél év múlva jött meg, Miskolcra, egyházkerületi gyűlés alkalmával, midőn az illető már hivatalon kívül volt.

— Uram, (mondám neki) hitelt érdemlő kútfőből tudom, hogy ön a B-ben töltött fél év alatt rólam a legbántóbb rágalmakat szórta és becsületsértő dolgokat beszélt!

— Ugyan miket? — kérdé sebes beszédmodorával.

— Azt a többek közt, hogy én kártyás, részeges és fajtalan életű ember vagyok.

Beszédem alatt merőn reá nézve vártam: mint fog ez az ember most mentekezni: hogy ő nem mondta, hogy rágalom, gyalázatos vád az egész...

Azonban nem lehet olyan bámulás, minő volt az enyém, midőn hideg vérrel s laconice így felelt:

— Nos hát mi a?!

3.

Egyház-látogatás alkalmával jöttem Kelemérbe. A Consistoriumban, vagyis a látogatási gyűlésen szóba jött, mint kellett, a nevelés ügye is: járatják-e a szülék iskolába gyermekeiket, megveszik-e a tankönyveket? stb.

Egyik helybeli egyháztanácsos, közönséges földműves ember, azt mondá, hogy: «A tankönyveket nem veszik, hanem nem is érnek azok semmit!»

Ez elég vakmerő állítás volt, de én, ki egyik Sárospatakon dolgozott s 1860-ban nyomott népiskolai kézikönyvben saját szememmel azt olvastam, hogy Pest és Buda közt tunnel

visz keresztül a Duna alatt : kíváncsi voltam emberem indokolására s szeliden mondtam neki: «De miért nem érnek semmit?»

— Hát kérem alásan, csak a vezérekről, királyokról beszélnek, a Jézus Krisztusról pedig egy szó sincs bennök!

Elég volt nekem is ennyi!

4.

Megvette H. K. az egyház szénáját, anyafüvét az egyház gondnokától. Írás nem látszott szükségesnek; az úr előpénzt adott, a széna maradt az egyház telkén.

Én és a gondnok örültünk, hogy milyen szerencse! jól eladtuk az egyház szénáját!

Örömünk, fájdalom! korai volt. A vevő ugyanis mondja tavasz felé a gondnoknak: hogy feladja már a pénzt s a megvett szénát és sarjút (???) elhordatja.

Sarjunk is sok volt, s többet ért tán az anyafűnél is.

— Kérem alásan, szó se volt a sarjuról, csak magában a szénát tetszett megvenni, — monda a gondnok.

— Hamis kendnek teste, lelke! — riadt az úr haraggal fel, — majd bizony bolond valaki, hogy csupán a szénáért ad annyit! Csak vissza az előpénzt! Elvehetném mind a kettőt, a szénát és a sarjút is, de az ördög csúfoskodik kendtekkal!

Természetesen akkor már nem ért annyit a széna, mert az időváltozás úgy járt, hogy alig volt tél, s nyílása mutatkozott az időnek; de mikor késő őszszelel megvette, akkor igen megért, sőt jutányos vételnek látszott.

Tehát korán örültünk, a széna nyakunkon vezett s más évben fél- vagy harmadáron vesztegettük el.

Tudok én ilyen történetet sokat!

5.

Szegény megboldogult feledhetlen barátomtól, Pákhtól hallottam:

Heckenast könyvkiadó-hivatalában volt s van egy Csiga-házy nevű derék, jeles férfiú s ügykezelő. Valami papféle ember verseket szánt a *Vasárnapi Ujság*ba s drága szülötteit mentül erősebb és biztosabb fedezet alatt akarván Pestre juttatni, levelét az akkori műnyelv szerint: frankirozva, recom-

mandírozva s retour-recepisse mellett adta postára. Azonban nem tudván jól a dürgést, levelét nem a szerkesztői, de a kiadói hivatalhoz czímezte. Itt Csigaházy a többivel együtt aláírta az ideszóló retour-recepisset is, mely aztán a feladási postahelyen visszakerült később a tiszt. úr kezébe.

A versek vagy még a kiadóhivatalban eltévedtek, vagy rosszak lévén, eldobta a szerkesztő s még nem is volt a lapnak Pákh által kitalált s genialisan vezetett *Szerkesztői mondanivalók* című rovata. Elég az hozzá, hogy a versek nem jelentek meg.

Darab idő múlva találkozik Pákhkal a pap s mondja mosolyogva, egy kicsit savanyúan mosolyog.

— Jó viccz volt, megértettem!

— Micsoda viccz? — kérdé Pákh.

— Ah kérem alásan, hiszen csak tetszik tán tudni?! a miut a recepissen a Csigaházy aláírást láttam: mindjárt tudtam, mit jelent; nem írtam, nem küldtem azóta verset, hanem szépen visszavonultam Csigaházamba.

6.

Putnokon Vatay Ábrisnak szénája lévén eladó, D. P. úr odament, megnézte a kazlat, minőségét s kinyilatkoztatta: hogy szándéka megvenni.

— Tehát hogy' adja, édes öcsém?

— Hatszáz forint, kedves bátyám, az utolsó ára.

Ekkép az alku megkezdődött és folyt, mig végre még is annyira közelítettek egymáshoz, hogy a vásár teljesen valószínű lett. !

De óh fátum, mikor parolázni kezdetek, véletlenül kisült, hogy egyik pengőben, a másik váltóban beszélt.

7.

Valamelyik ősön a hideg lelt s mielőtt Molnár Victor jó barátommal a Hegyaljára mentem volna szálló-kurára, Fraenkel miskolci könyvárusnál ilyen című füzetkét vettem: *Trauben-kur*, s mint papi dolgozataim kiadójánál, nem szorgoskodtam a néhány krajczárnyi összeget kifizetni a 20—25 lapnyi írásért.

Azután végkép elfeledtem a dolgot, két év múlva befordulván a kereskedésbe, Fraenkel előzékeny nyájassággal rögtön azt kérde: — Hát használt-e a szőlő-kúra?

Felelet helyett a zsebembe nyultam.

8.

Egész Budapesten tudva volt az írói s intelligens körökben az *Önbírálat* s *Polgárosodás* című brutális könyvek írójának neve. Csupán ő maga hitte azt, hogy titok.

Ez az ember (Vajda János) egyszer meglátogatta Pákhot, a *Vasárnapi Ujság* geniális szerkesztőjét, bár vele semmi viszonyban nem állt; irodalmi, könyvészeti dolgokra fordulván a beszéd, kérde emberünk:

— Ösmeri ön az *Önbírálat* és *Polgárosodás* című könyveket?

— Ösmerem!

— Csudálom hát, hogy mégis lapjában nemesak terjedelmesebb ösmertetés, de még futó emlékezés sincs rólok.

— Az igaz.

— Pedig a lapoknak mulaszthatlan kötelessége volna minden új irodalmi jelenséget ismertetni, ajánlani; különösen az említettek, szó a mi szó, nagyon kapósak.

— Nem tagadom... de... de... ama könyvekről éppen én nem szólhatok lapomban.

— Ugyan miért nem? Ez mégis különös!

— Nagy okom van hallgatni.

— De kérem, micsoda ok? Szabad volna tudnom?

— Lehetetlen; hagyjuk abba ezt a dolgot!

— De uram, e bizalmatlanság engem vérig sért.

— Hát nem árulja el titkomat?

— Igérem.

— Becsületére?

— Becsületemre s mindenre, mi előttem szent.

— Nohát — rekeszté be Pákh, hangját leszállítva, komoly, bizalmas képpel a discursust, — mert ama két könyvet — én írtam!

Pákhól hallottam.

9.

— Szerencsés jó napot kívánunk a tekintetes érdemes úrnak! — köszöntött be D. P. úrhoz a hanvai gondnok és bíró.

— No mi baj?

— Hát csak azért bátorkodtunk alkalmatlankodni, hogy magunk közt a községben magtárt állítottunk ajánlás útján az egyház s helység javára. Ha méltóztatna valamivel gyarapítani.

— Ki adott már?

— Adtak az uraságok, tisztelendő s tanító urak, meg a gazdák is adtak, ki mennyit akart s kitől mennyi telt.

— Hát aztán van-e már sok benne?

— Nem igen sok — feleltek az előljárók, félvén sokat mondani, nehogy éppen azért keveset adjon Pál úr.

— Nohát tudják meg kendtek, hogy céltalan dolog olyan magtárt kezelni, mely tele nincs. Ha sok volna benne: én is adnék 100 köből gabonát, 100 forintot, de így nem adok semmit!

— És úgy tőn, a mikép beszéle!

10.

Úgy gondolom, hogy az osztrák-poroszl viszonyok bonyolódása miatt a hatvanas évek elején az osztrák bankjegy értéke s becse megzavarodott a közforgalomban, sokat beszéltek róla az emberek s nem szívesen vették el.

Volt nekem egy jó ösmerősöm Hanván; derék, értelmes földműves ember, — vagyis olyan, kit én értelmesnek hittem. Sokat beszéltem neki egyszer s másszor az 1848 előtti s alatti dolgokról, kényes viszonyokról, s abban a hitben éltem, hogy megnyertem a polgártársak közül egy lelket, mely nem hiszi, hogy a felszabadulást a császár adta; annyira érezni, érteni látszott mindent, hogy büszke voltam reá.

Az ember éppen bíró volt a mondott időben.

Egyszer bejön hozzám s így szól:

— No lássa kigyelmed, milyen értelmetlenek az emberek! Nem akarják a pénzt elfogadni, pedig eléggé magyarázom, hogy nem veszhet el a bankó, mert ez nem pártütő bankó!

A Kossuth-jegyeket értette.

Elég volt nekem ennyi örökre.

11.

Farkas Imre collegám szemes, okos gazdálkodó s gazdag ember volt. Azok közül való, kiknek a font, réf, iteze, véka mindig kicsiny, ha vásárolnak, s megfordítva, ha eladnak valamit. Azok közül, kik szeretnek kevesért sokat venni be és sokért keveset adni ki.

Egyszer betegségbe esvén, gyógyszerért küld, hoztak egy jó meszelynyi sárgás fluidomot.

Kezébe veszi az üveget, forgatja rázogatva, dörmögven: beh kevés!

12.

D. P. Epitaphiuma.

Tetemid megsiratatlan

Itt hevernek.

Gazdag voltál. Hatvan évnél

Tovább élve: Te nem éltél

Sem hazádnak,

Sem Isten-, sem

Embereknek!

13.

Nevezetesebb Stóláim.

Gr. Teleky József temetése alkalmával Pesten,	
bár bizonyos körülmények miatt nem beszélhettem	100 forint
Máriássy Zsigmondné temet.	80 «
id. Szathmáry Pál temet.	10 arany
Dráskóczy Sámuelné temet.	10 «
b. Nyári esketéseért.....	10 «
Molnár Károlyné temet.	50 forint
Ragályi Gyula esketéseért	50 «
özv. Csemiczkiné temetés	30 «
özv. Ragályi Ábrahámné temet.	30 «
Dráskóczy László esketéseért	50 «
Hanvay Zoltán esketéseért	20 «
Diószeghy Zsigmond esketéseért	5 arany
Darvas Pál esketéseért	10 forint
némelyeket tán el is feledhettem.	

14.

Egy nyári napon ebéd után felmentem D. P. úrékhoz. Ott még akkor ettek az előszobában, már jó későn volt.

Engedelmet kértem, mint illett. — Tessék a szobámba menni s rágyujtani! — monda Pál úr.

Én úgy tettem s benn rágyujtottam. Azonban kevés idő múlva Pál úr gyorsan benyit, belép és áthaladva a szobán: pénzes asztalának fiókját, melyben a kulcs benne volt feledve, hirtelen ráfordítván kétszer, a kulcsot zsebébe tette s szó nélkül kiment az ebédet folytatni.

Én nagyot néztem. Nem tagadom: orczámba szökkent a vér, de szó közöttünk e dologról nem volt soha.

Szobájában még egy párszor voltam.

15.

Ke.-ben szénát is fizetnek a hívek a papnak.

Egy ember jó szekérrel vitt a paróchiára, mely dologért midőn megelégedését, köszönetét nyilvánítá a pap, az ember így felelt:

— Igen szívesen, úgy se eszi ezt meg a vad oroszlán se.

16.

Pál fordulása jun. 22-én.

Eddig azt hittem: hogy ama nevezetes nap mindig télben, januárban esik, azonban meggyőződtem, hogy datur saltus in natura s nyárban is történhetik ama nap.

D. Pál urat iszonyú nagy itthon csinált szalmakalapjában megpillantám Putnokon a heti vásáron. Cseresznyét evett a nála szokásos mohósággal s olyan sans gêne, mi nyilván mutatta, hogy reá nézve nem existál senki és semmi e széles világon. Történt pedig ez: az országút, patika, Nesztorovics kereskedése (most posta) közötti tér közepén, hol Pál úr állott. Az országút felé volt fordulva, de ez irányból valami ösmerős közeledvén felé: ő gyorsan befordult arczczal a patikának, honnan azonban kis vártatva egy másik ember lépett ki. Ekkor fél jobbra fordult át a Nesztorovics-féle bolt felé s egy ideig nem volt háborítva, míg végre valaki onnan is fenyegetvén: egy perc alatt a városnak keletre, a Treszler-ház felé

csapott át arczczal. Fájdalom, hogy sorsát nem kerülheti ki senki, azon irányból is hozott az ördög valakit, kivel tán szólni, kinek köszönni kellett volna (mivel az is azt teendette s előszőr). Ekkor Pál úr a kovácsműhelynek vette útját, ki a városból a szabadba s ott várta meg szekerét, ha ugyan a magáén volt.

Ime Pál fordulása nyárban!

17.

— Kicsoda a keresztatyja? — kérdém gyermek-kereszteléskor.

— X. András bátyám uram!

— Kicsoda? Hiszen X. András a mult hónapban meghalt.

— Igen is, kérem alássan, de már a többi gyermeknek is ő kigyelme a keresztapja.

— Holt ember nem lehet keresztapa!

— Ha ugyan? nohát ha nem lehet, nem kell egy csepp se!

18.

Az 50-es évek elején *Gólya* című versemért (mellesleg legyen mondva: bizonyos Szerdahelyi nevű exhadnagy volt német tiszt adott fel) Kassán haditörvényszék elé állítottak s ott sanyargattak hosszú időn át.

Egy pár ízbeli kihallgatás után a haditörvényszék szigorú rendeletet küld a gömöri traktushoz: hogy én ki levén téve hivatalomból, helyem haladék nélkül töltsék be más rendes pappal (lásd a 98-ik számot).

Én ekkor Kassáról írok haza főgondnokomnak, H. Károlynak, hogy engem bajosan lehetne *egészen* megmenteni, de lehet enyhíteni a csapáson úgy, hogy legyen szives elmenni a papi gyűlésre, (éppen akkor következett, fél óra járásra Hanvától) eszelje nevemben s maga befolyásával is kéz alatt az embereket: hogy Hanva, mint építkező egyház folyamodik a papi felsőséghez egy évi (én kimozdítottván, üresen maradt a hely) jövedelemért. Mindenki érteni fogja a fogást, s enyém leend a jövedelem, különben is az én káplánom fungálván. A németnek meg írják, hogy engedelmeskednek, vagy ilyet, vagy semmit stb.

A főgondnok válaszolt nekem Kassára, hogy legyen nyugodt, mindent elkövet s biztosít, hogy sikerül.

Az idő mult, s én a Libényi merény után, elmúlván a veszély, néhány fogolylyal amnestiát kaptam; elbocsátva egy sötét, esős tavaszi éjen értem haza, gyalog pedig az országúttól, nem is gyanította senki, hogy homn vagyok.

Reggel korán, a gyűlés napján, még az ágyban hevertem, midőn káplánom levelet kap a tek. főgondnok úrtól, ki írja, hogy ő bizony így, ő bizony úgy... isten látja az ő lelkét, de... így, de úgy... igen sajnál engem, a véréből adna érettem megmentésemre, de hát az éjjel igen rosszul lett, gyengélkedik s így nem mehet érdekembe a papi gyűlésre, hanem menjen el káplán úr, csak bátran! kövessen el mindent satöbbi, stb.

Én szomorúan mosolyogva olvastam a levelet. Azután egy pár óra mulva láttam és hallottam, hogy az én *gyengélkedő* drága uram és főgondnokom (kinek udvarára látni a parochiáról) mint *erősködött* az udvarán vagy portáján a cselédeivel.

Magam s családom remélhető megmentéseért kellett volna $\frac{3}{4}$ órát utaznia, de nem tette!!

Kár volna az ilyen dolgoknak elveszni!!! hogy ne lássuk, mily nyomorult sok ember.

19.

Bejében voltam, mint ottani pap, többed-magammal Sz. Pestánál. Szóbeszédben, más egyéb közt, előjött a szomszéd helységben lakó úriember, kinek igen sok baja van a papjával, vagy a papnak vele, leveleznek, huzalkodnak, perpatvarkodnak.

— Bizony nincs jól dolga annak az úrnak, az én kedves czimborámnak, -- mond a háziúr, — rövidebb úton el tudnám én igazítani peremet azzal a pappal.

— Hogy? — kérdeztük hárman-négyen is egyszerre.

— Hát úgy, hogy magamhoz hivatnám szépen a papot, behínék négy bérest, az ajtót becsuknám, azután jól elhányatva, kidobatnám tiszteletes uramat!

Szórul szóra igaz!

20.

Hogy az ökröket imádták a régi egiptusiak, meg van írva, s hogy az arabnak ma is főkincese nemes vérű lova, mindenki tudja, de hogy a különben igazán derék állat, a ló, valóságos mythosi cultusban s kíméletben is részesülhet, azt csak Hanván, D. P. úrnál tanultam meg.

Volt az udvarban, nagyját, apraját összeértve, 20—25 darab ló, de Pál úr azokat annyira kímélte, mintha üvegből lettek volna s ha csak lehetett, kimódolta, hogy mindig a másén járjon.

Volt a bacsójának egy időben két csinos, ürge kis lova, de volt is melege szegény két kis párának, míg a juhász végre megúnván a sokat, a két lovat eladta s vett három szamarat egy szép reggelen.

Pál úr nagyon fűtt, de nem szólt semmit, hanem a szekerkészésnek természetesen vége lett.

Azután egy itteni lakos úriféle ifjúembert *fogott be*; nem vonom vissza, mert annak nemcsak lova, de maga is úgy volt a Pál úr fuvarozásában.

Mily ezermester Pál úr a más alkalmán s rovására kocsi-kázás kieszközlésében, mutatta a következő, közöttük folyt párbeszéd.

— Sógor! menjünk el holnap Gömörre!

— Nem lehet most.

— Már mért ne lehetne, no?

— Mert dolgom, bajom van!

— Ejh! el kell azt a dolgot halasztani! Már csak tegye meg azt a barátságot: hogy legyen uti társam s jöjjön el velem!

— No majd gondolkodom.

— Nem kell azon gondolkodni, csak megígérni s jönni! Jól töltjük el Miklósnál a napot s estére bizonyosan haza jövünk!

— No jó, hát nem szegem kedvét, elmegyek!

— De bizonyosan-e?

— Már ha ígérem, hát bizonyosan!

— Jól van! de sógor fogasson be!

El nem nyomhattam a mosolyt e mesterileg kivitt maneuver fölött.

21.

A postás asszonyunk hazajövén Putnokról, nagy hosszasan mondá el: mit izent a postamester úr.

Ezt az urat Fidának hívták. Már hogy izent volna ennyit, meg ilyen czifrákat, mondám én, hiszen nem is tud magyarul! — Kérem alássan, vagdal a magyar szóhoz legalább.

22.

Betér hozzám egy úri egyén s nagy nyájasan *egy kis* szívessegre kér föl, mit én örömmel ígérek teljesíteni. Azután csendesen egy kis kerüléssel rámegyeu, hogy neki a születési anyakönyvből kellene kivonat. Mondom, hogy öt percz alatt megvan. Csekélység az egész! De sok história után kisül, hogy neki *egy kevés idővel* előbbre kellene tenni annak a valakinek a születését . . .

Tehát egy kis hamisítás csupán! Mit mondtam, hogy viselteni magamat, arról nem szólok, remélem, minden olvasó, ki engem ösmer, tudja azt mondás nélkül is; hanem mikor elment tisztelt látogatóm, bosszusan kaczagva álltam meg a tükör előtt, kutatva, hogy (egész életemre nem is utalva most) van-e arczomnak csak egy vonása, mely valakit jogosíthatna ilyen kérésre s azt tenni fel: hogy gazember vagyok, vagy lehetek!?

23.

Egyik fiúnak keresztlevelet vett ki tőlünk Pál úr. A gazda lejön az írásért s kérdi az úr nevében, hogy mivel tartozik?

Káplánom, ki dolgozta s kiadta, generosusan így felelt: semmivel!

Azonban délután Pál úr hivatja a káplánt, kinek én mondom tréfásan: no most legalább egy tallér üti a markát!

Káplánom mosolygott, már nem tudom, hit- vagy hitetlenségből-e? s felment.

— Igen jól van kiállítva a keresztlevél, kis atyus!¹ Becsületemre!

¹ Ösmerni kell azt az otromba kálvinista tempót, hogy a papot atyusnak, páternek, páterkámna hívja az úrféle. Én magam alig tudtam elszoktatni valakit, hogy ne hívjon így: maga, Miska, mert ez a kertész, szobalány, a jáger czíme; az enyém: kegyed, ön, lelkész úr!

Segédem csak nézett, mintha bizony harangöntés volna az a dolog.

Azt már nem mondhatom, hogy tökéletesebben, pontosabban lehetetlen volna!...

...ez volt a honorárium!

24.

Rózsaági ifjú pesti író, szépirodalmi lapot akarván szerkeszteni, engem is fölkeresett levelével, melyben ilyenformán írt:

«Mélyen tisztelt nagytiszteletű úr!

Ön is azok közé tartozik, kiknek országszerte tisztelt neve nélkül hasonló vállalatot indítani meg, annyi: mint előre megbukni. Mély tisztelettel s alázatosan kérem tehát, kegyeskedjék stb., stb.»

A lap megindulván, én is írtam bele néhány verset.

Egyszer ez az úr (kit azelőtt sohse láttam), meglátogatott Hanván, a fennebbi levél után nemsokára. Dicsekedve mondhatom, hogy magát tűrhetően találta nálunk. Egyetlen vendégszobánkat átadtuk neki, s annak hasznát is vette. Bőröndjéből, útitáskájából mindent kipakolt, ágyat, asztalt, székeket, pamlagot beteregetett inggel, bugyogóval, fuszeklivel s minden nemű és rendeltetésű *hosenekkel*, úgy hogy még a cselédnő is alig mert a szobába lépni.

Azon nem hosszú idő alatt, míg nálam mulatott, a szívügyeket, vagyis a barátságot tökélyre vittük, gyönyörűen honn találta magát. Feleségemnek 3-kötetes regényét adta, minde-
nikbe sajátkezüleg beleírván: itt: ennek s ennek kedves barátnémnak. (Egy kötetből szegény Kazinczy Gábor tépte ki nagy bosszúsággal!), sőt az első ebéd alatt saját magamhoz is (a nagytiszteletű úrhoz) így szólt:

— Miskha pajthás! legyünk per thu!!!

25.

Bekopogtat s beállít X. Pál úrhoz a szorult ember.

— Nos hát mi jóban jár János?

— Biz a szükség hajtogat, tekintetes érdemes uram! Pénzre volna szükségem!

— Hajh! pénz, pénz! hol van most pénz, János!!

Azután beszédbe elegyednek s az úr igen érzékenyen festi a pénz szűk voltát s hogy nem adhat, de aztán így szól:

— Mondok én egyet kendnek mégis! pénzt nem adhatok, mert nincs; de van két derék ökröm, vegye át kend! nem kell fizetni! Csak egy kis írást ad, aztán két vagy három év múlva eleget tesz. Ha feljavítja, forgatja a jószágot, kinyeri rajta, az bizonyos!

Nem kell fizetni! ez az a lépvessző, melyen 100 ilyes ember közül 99-et meg lehet fogni. János is belevág: elviszi a két vén ökröt 160–200 forintban, étetkezik, jön-megy vele, végre elvesztegeti 120–160 forintért s még adós is.

Ez a modor általános falun.

— Teszek én így jót sok emberrel! — mondja az úr önértőleg.

Azt elhiszem!

— De hálátlan a világ! elfelejtik az emberek!

Azt már nem hiszem!

26.

Reményi nálam volt Hanván s gyönyörűen hegedült nem nagyszámú, de válogatott, mindkét nemű vendégeimnek.

Mikor legkomolyabb ünnepélyességgel foly a *Szózat*: Pál úr odhajlik szomszédjához s felhangon a legnagyobb nyugalommal azt mondja: Jó legelője lesz az idén a borjunak!

27.

Megyénkben két férfi, két földbirtokos él, Szentiványi Miklós és H. Bertalan, egy vallásuak. Sz. köztisztelőben áll... Humanitása, hazafisága, jelleme, gazdagsága, függetlensége, a nélkül, hogy valami hivatalt viselne, a tekintély rangjára emelték a közvéleményben.

H. nem áll köztisztelőben, több irányból homály észik rá s fogja körül. Jellemének tisztasága, hazafiúi érzelme felett is gyanuskodnak sokan, a szociális életben kerülve van. Családi élete foltos, menthetlen s botrányos.

Egyszer hallom, hogy Sz. és H. nemcsak meg hasonulásban vannak, de engesztelhetlen gyűlölettel viseltetnek egymás iránt, azaz jobban mondva Sz. H. iránt s eltaszítja H.-t.

H. közelednék minden lehető alkalommal Sz.-hez, de ez kimutatja iránta visszataszító ellenszenvét s azt mondja: Nem ösmérem az urat! pedig számtalan évig barátok, szomszédok valának.

Gondoltam: H. ha csakugyan oly vétkes, erősen meg van büntetve Sz.-nek ellenszenvé által s az ok nem lehet más, mint elvbeli, az alap patriotistikus és morális.

Közbejövén a követválasztás is, a két férfiú két külön politikai párton küzdött.

De édes Istenem! mily nagy lett az én ámulatom és kiábrándulásom, megtudván a gyűlölködés valódi és igaz okát. A két férfiú birtoka határos és minden egy nyomorult árok miatt van.

Ha igaz: ez bámulatra méltó.

28.

— Ejnye, beh rosszak most ezek a kurta szivarok! — kiálta fel bosszusan Pál úr.

— Rosszak biz azok minden időben!

— Fanyar, keserű, бүдös egytől-egyig; már nem hozatok többé e fajtát!

Én megörültem, hogy ezután hát jobb szivart szívnunk nála és mily nagy lett meglepetésem, midőn néhány nap múlva a *kabanósz* helyett *ordinäre lange* szivart látok egy írtóztató paklival asztalán!

Pál úr keresztyén izzadás közt szívtá. Én nem bírtam elképzelni: mikép jöhet valaki arra a gondolatra, hogy jobb a rosszabb, mert olcsóbb?!

Íme egy probléma:

Valaki reszket, él-hal a jó szivarért (mert úgy volt) s ennek a valakinek százai, ezrei vannak heverőben, se kisebbje, se nagyobbja, s mégis egész hosszú élete folytán át komisz krajczáros szivarral kínozza magát?!

29.

A szakaszbeli egyház-látogató vizsgálja az iskolát és examinálja a gyermekeket Szuhán. Mikor már több tudományból felelnek, mondja a látogató lelkész: no itt van még a mezei rendőrség, lássunk valamit belőle.

A tanító kérdést tesz : — No N. Gábor, felelj meg arra, hogy ha az ember a rétvében kap valakit, szabad-e megverni azt a tilalom-törőt?

A fiú felel :

— Igen is, azt nem csak megverni, de agyonütni is szabad!

A vizsgáló pap álmélkodva hallván e feleletet, a szobában négy szem közt kérdé : Ugyan édes tanító úr, honnan dolgozta azt az átkozott mezei rendőrséget, melyben az az agyonütési törvény van?

— Jaj, kérem alássan, nem dolgoztam én sehonnan, hanem magamtól szúrtam bele, mert ez a gaz nép mindég megéteti a szénámat, sarjumat ; hadd hallja az examenen, talán nem bántja azután!

30.

Beállít a mézárszéket árendáló zsidó Pál úrhoz a szék-álló legény kíséretében.

— Tekintetes uram! megvenném azt a Virág tehenet.

— Jó, 45 forint az ára.

— Drága lenne az úgy, tekintetes uram!

— Negyvenöt forintnál alább nem!

— Hiszen nagyon öreg, a hús is le van róla szakadva ; fagygyú se lesz benne, ki nem jövök belőle, Isten engem!

— Negyvenöt forint — ismétlé Pál úr laconice és zsidó-ölő phlegmával harmadszor is.

Nem volt mit tenni. A zsidó lefizette sóhajtvá a kért összeget s már kezében volt az ajtózár, midőn Pál úr ismét megszólalt :

— Valamit akarok még mondani.

— Tessék, tekintetes uram!

— A paczalt küldje fel a cselédeknek.

A zsidó meghajtotta a fejét, hogy úgy lesz és fordult.

— De a négy körömre is számot tartok friss kocsonyának!

— Igen is! — mondá a zsidó kedvetlenül s nyult az ajtó felé.

— No aztán nem is kérek már egyebet, mint egy szép darabot a kis tarjából ; én igen szeretem azt!

— Igen szívesen, — felelt a zsidó oly hangon s képpel, mely szavának élő és hangos meghazudtolása volt.

Mikor kiérték az udvarra, vagy tán a kapun is túl, így szólt az árendás a székálló legényhez :

— Ajvahj! beh mesterséghez urak laknak ezen a Hanván!

31.

Szemere Miklósnak élénk irodalmi harcza volt az öreg Brassaival. Miklós polemicus iratát — melylyel csakugyan megverte az öreget — a szőlleje alatti borházban írta. A szüret alatt az újhelyi hegyen meglátogatom, s nincs honn; emlékül ezt írtam neki :

Ez a ház nem borház, kritikának háza,
Hol Szemere Miklós majd a falra másza,
Míg úgy bebánt a vén borzas Brassaival:
Hogy rá a két ország hangos bravót rivall.

De meggondolva, hogy májust itt tölté el,
Egy vén tót asszonynyal s egy riska tehénnel:
Azt mondom: veszítsen az is, a ki nyerhet,
Mert ebnek kívánok ilyen győzedelmet!

32.

Valaki itt az 1863-iki iszonyú időben az aratás utáni kalászszedést még a képesi gyermekeinek is eltiltotta, örök munkavesztés terhe alatt.

Salis nem róla énekelte :

Bindest loser deine Garben
Vor der Aehrenleserin.

33.

Feltűnt előttem, hogy Jankovich Miklós gyakori vendég kezd lenni Pál úrnál, mi eddig nem történt, s nem csak szívesen látják, de Pál úr ugyan csak ismétli irányában e kifejezést: Kedves lelkem, szeretett Miklós öcsém!

Az újabb természetrajz emlékezik ugyan éneklő halakról, de ha a Tisza partján valamelyik szép nyári estén egy bajuszos harcsa fülem hallatára kezdené el a Rákóczi-indulót, nem lepne úgy meg, s nem volna előttem oly hihetlen, mint ama megszólítás: Kedves egyetlen Miklós öcsém!

Megvallom őszintén, hogy confundálva voltam. E rend-

kívüliségnek nagy okának kell lenni! S addig törtem magamat, addig mesterkedtem, hogy csakugyan szerencsésen kiugrattam a nyulat a bokorból.

J. Miklósnak telivér hágó méne, Pál úrnak 8—10 darab fedezendő kanczája volt (később, midőn H. Gusztávnak szintén úgy beszélt: kedves lelkem Guszti öcsém, tudtam: hányat ütött az óra? Pál úr építkezett s fára volt szüksége).

A dolog jól ment; virágzott a tiszta barátság, s Pál úr igen gyakran mondogatta: Parancsoljon, rendelkezék szeretett Miklós öcsém valamivel nálam s tőlem! És Miklós öcsém a szeretet e nagy áramlását csakugyan igénybe is vette néhány köből gabonáig, úgy új előtt, Gergely nap tájban.

Mint mondám, a barátság nagyban folyt.

Mindnyájan tudjuk, hogy J. Miklósnak nem volt szenvedélye a kártya, nem is játszott, de a Pál úr unszolására le-leült vele egyet ütni úgy kettősben.

— Piquetezzünk egyet, szeretett kedves Miklós öcsém! nem nagyban; azután játék végével mindig feljegyezzük az eredményt, ma veszt az ember, holnap quittel!

Barátkoztak! De óh «fene fatumok!» megvan prózában és versben, hogy semmi sincs állandó a nap alatt! a híres mént, a Bucefalust is megnyúzták végre.

A ménnel oda lett a barátság is.

Végre bekövetkezvén a kiábrándulás és kölcsönös számozkodás ünnepélyes órája: Pál úr erősen kezdé sürgetni a gabona árát.

J. Miklós azt mondta: Igazság, szívesen; tessék levonni a fedezési díjból.

— Hja! — felelé Pál úr, — azt lepiquetiroztuk!

† 34.

Szeptember 16-án 1866. egyháztanácsot tartottunk Hanván. Jelen volt Z. mint főgondnok s egyik elnök.

Az algondnok feláll s így szól: az egyháztanácsnak jelenteni kívánom tekintetes H. K. úr izenetét, épen most mondta nekem: kijelenti s tudtára adja az egyháztanácsnak, hogy többé se papot, tanítót nem fizet, se az Úr asztalára kenyeret, bort nem ad. (Meg is tette, de azért minden communióon ott volt

háza népével s a prédikációkat is rendesen hallgatta. — Nem rossz!)

Csendesség lett. Szemlesütve hallgatott mindenki. Fiára néztem : hallgatott . . . .

Ha én neki vagyok, mint a gyülekezet tagja, s protestáns, mint elnöklő főgondnok, mint nevének viselője, mint büszke ember, mint a nyilatkozó fia s örököse, mint ifjú, mint lovag, mint gazdag, mint Tompának barátja, a hallgatás e szerepét és súlyát ezért forintért el nem vállalom.

35.

Bocsánat, hogy egy kis disznóság lesz, a mi következik, de le kell írnom, mert igaz és példátlan :

Egy látogatónk jár, idős ember, a gazdag úri osztályból, H. K. Ha jön, szerfölött kedves vendég, mi nem is csuda, mert nagy mértékben használván a sárga burnótot : nálam, de még feleségem pohártisztaságú szobájában, jelenlétében is olyakat köp, mintha záptojást vágtak volna végig a fehér padlózaton. A házi nőcseléd be van ugyan tanítva, s első köpésnél eléje tolja a szükséges köpő-ládát, de ez nem genirozza az én kedves uramat, hanem szorítja jobbra, balra, túl és innen a ládán, csak belé nem. Úgy-e furcsa?!

A másik ilyen fajta úr, D. P., ezt a tréfát akkor teszi, midőn az Úr asztalához kiáll, undorítólag hányva a gyülekezet elé mocskát, míg hangosan krárog.

Mit csudálkozzam tehát azon, hogy az első azt teszi a szegény papnál, az Úrnak csak szolgájánál, mikor ez az ő házában, előtte se restelli így viselni magát.

Csudálni lehet, hogy eszébe nem jutott még valakinek, ilyen emberekből állítani egybe menageriát.

36.

Sorsjegyet vettem, 8—10 darabot, néhány hallgatómmal társaságban.

Mikor a nyerő számok jegyzéke megjött az ujságok mellett, benyit hozzám a gondnok s azt mondja :

Tessék ide adni a jegyzéket : megnézem, hogy a sorsjegyem *fogott-e?*

Fájdalom, egyikünké se fogott.

37.

A poszobaiak a forradalom előtti szűk évben a dubicsányi zsidótól 50—60 köböl zabot vettek hitelbe fel, kötvényt adván magokról.

Nemsokára kiütt a forradalom és se a zsidó nem kérte, se a poszobaiak nem kötögették rá a zab árát.

1849-ben hozzám jön Poszobáról mint filiából egy ember, tanácskérés végett, hogy mitévő legyen?

— Én, — úgymond, — kicsináltam a rám eső zab árát most a tavasszal s meg akarom adni, de az egész falu rám támadt, hogy a kutya nyalja fel a véretem, ha azt cselekszem, mert nem tartozunk már avval, kijött a szabadság. Ugyan így van-e? Fizessek-é? Mit tanácsol kigyelmed?

Én elmondván neki a magamét, útjára bocsátottam.

Mit beszélt otthon a többinek, nem tudom, de a dolog vége az lett, hogy 1850 táján exequálták a falut a tartozásért s még drágább lett a zab.

Ez a helység papságomhoz tartozott; tanítottam a népet, a mint Isten tudnom adta s íme láthatni: mire mentem?

Papi eitemben sok ily kínos érzésem volt.

38.

Apámat háza népével sok évig tartottam, tápláltam, ruháztam; min a felesége, nekem mostohám, is annyira megilletődve volt, hogy szerény vagyont, Miskolczon lévő házacskáját és portáját, valamint szőlejét (mindez az ő egyenes sajátja volt) reám hagyta tett végrendeletében, mely kezeim közt is volt néhány évig.

Később az apám meghalt; a mostoha hajléka megégett, de miskolczi barátimtól tudom, hogy alig ért annyit, mennyit a biztosítás után (rám való nézve) kapott, s még ehhez (szintúgy rám tekintve) a sok begyűlt pénzből, ruházatból, élelmiszerből jelentékeny részt.

Én a mint meghallottam a szerencsétlenséget, szekeremet megrakattam mindennel, mi reá fért, nemcsak élelmiszerral, liszttel, szalonnával, egyébbel, hanem ruha- s ágyneművel is; azután jött a pénzecske. Összetett kézzel áldogattott.

Sőt a nálam volt végrendeletet is elküldöttem neki; nem

azért, a mint írtam, hogy visszautasítanám, de azért, hogy rendelkezni akar mégis valamivel, ez a nálam levő irat ne genirozza. Hiszen, a mint ő sokszor mondá, úgy is reám néz, a mi kicsi van.

Az asszony nemsokára meghalt s reám — egy fillért se hagyott.

39.

L...né egyik őszön (!!!) hozzánk hozta a fiát, hogy káplánom tanítná ki az ágendára s úrvacsorájához. Segédem a mezőn volt ekkor, s midőn haza jővén előadtam neki a dolgot: nagyon szabadkozott s mentegetőzött a szerencsétől: kitanítani a fiút, ki a tanulás ideje alatt természetesen Pál uréknál tartózkodott volna.

Vonakodása okául azt mondá, hogy ott nem szoktak ilyen fáradság- és szolgálatért semmit se adni, ő pedig bolondjában nem fárad.

Nagyon kellemetlen helyzetbe jutottam, mert félig felvállalván a káplán rovására, a fiú Hanván maradt, káplánomat se lehetett azonban a tanításra erőltetnem.

Gondolkodtam, végre egy tőlem csak telhető csinos levelet írtam Pál urékhoz, igen finomul adva elő a káplán aggodalmát. Azt a választ vártam, hogy legyen nyugodt segéd úr s tanítsa; a többi a mi gondunk!

Azonban mi történt? az én bizalmas leveletem azon melegeben átküldötték az illetőknek, kik aztán rögtön haza vitték a gyermeket, s reám megharagudván, a viszony közöttünk örökre megszakadt.

Becsületesre mondom, úgy, oly ártatlanul jöttem e csávába, mint Pilátus a Credóba.

Rosszul ösmértem még akkor az embereket. Levelem legjobb víz volt a Pálék malmára, mert megszabadultak, még pedig szép szerével, nemcsak a díjazástól, de a gyermektől is.

40.

Az irodalom emberei közül többen voltak együtt Pestén. Báró Kemény, Szász Károly, Pákh, Pálffy, Vámbéry stb. Sok más egyéb között a nagy utazás, népek, szokások is szóba jöttek.

Kérdezé pedig valaki Vámbéryt : tud-e már magyarul az a tatár molla, a kit magával hozott?

— Óh igen, — felelé az utazó, — a *Pesti Napló* vezérczikkeit széltire olvassa.

— Sőt széltire írja is! — mondá Pákh komolyan, s szavát hangos kaczaj követte; maga Kemény is mosolygott.

41.

Egy úri barátom, H. K., sok ideig kötögette rám két hámos lovát, hogy venném meg; tökéletes jó fogat.

Mint fiatal gazda fogatot akartam szerezni — az igaz, de szerencsémre — ez a szerencse egész életemben velem járt — nem volt pénzem, s meg nem vehettem, míg aztán kínálgatás, alku, vásár s minden abba maradt s feledésbe ment.

Darab idő múlva kérdém tőle: t. i. úri ösmerősömtől: hogy megvan-e még a szép két ló.

— Nincs, hála istennek! — monda nagy vidáman, — nagy nehezen túladtam az átkozott gebéken!

— Hogy hogy? hiszen azt beszéltek, vagy legalább én úgy hallottam, hogy pompás fogat volt.

— Dehogy, az isten még nem teremtett olyan javíthatlan kutya két állatot, összetörtek azok rudat, kocsit, rajta ülőt s mindent.

Nem jutott már eszébe, mint s mennyiszor kötögette rám. Bizonyosan igen sok, tán minden embert úgy próbálgatott.

Fiatal ember s házas voltam, ifjú szeretett feleségem s szép kis fiunk volt s a kedves barátom nekem szánta jó árért a két híres lovat.

Csernyus Pálnak a szavajárása ez volt: Totus mundus Zingarismus.

42.

Fénymázt hoztak D. Pálnak Putnokról. Következő csütörtökön maga visszavitte az illető, mondván a kereskedőnek:

— Nem fényes!

— Adok mást!

— Nem kell!

— De jót, fényeset adok, tekiutetes úr!

— Nem, nem! csak vissza a garast!
Ez a semmiség szórul-szóra igaz.

43.

Valaki egy ifjú embert utasított Debreczenbe M. Lázárhoz, a magyar hadügyministerhez, kérvén, hogy adjon valami állomást az ifjúnak, kit — mint jártas, ügyes és becsületes embert ajánlott az öreg úrnak.

Az ifjút Ecsedynek hívták.

Ecsedy, mielőtt a hadügyministerhez juthatott s tőle valami vizsgáztatást nyert volna : megfordult Debreczenben a nyilvános helyeken, casinóban, kávéházban, hol már sokan ösmerték és érdeklődtek a derék, de szegény fiú állapotja iránt.

— Nos Ecsedy, — szólítá meg egyik tekintélyesebb egyén, midőn a száz meg száz mindenféle embertől pezsgő nyilvános vacsoráló helyre este belépett az ifjú, — van-e már valami állomása?

— Igen is, lesz már — kiáltá villogó szemekkel s harsány hangon Ecsedy.

— Nos hát hol, hogy', mi?

— Kém leszek!

Ilyen a magyar ember!

44.

H. K. úr felszólított, hogy menjünk el Gortvára Lajos napjára. A felhívás, az első t. i., jó két héttel esett az időhatár előtt. Én nem ígérkeztem rögtön, de azután minden találkozá-sunkkor — mi pedig igen gyakori volt — sürgette a menetelt. El ne feledkezzék, ... aztán valahogy mást ne gondoljon ... elmulhatlanul számolok jöttére ... meg is írtam már L.-nak, hogy megyünk ... stb.

Később, a mint a menetel ideje közelgett : Holnapután ilyenkor G.-n leszünk! ... előtte való este : No aztán jókor tessék felkelni ... különben hiszen majd felköltetem! ...

A mondott reggelen fölkeltem korán s elkészültem, vár-ván a híradást s ime csakugyan látom jönni lefelé a szobaleányt.

— Jó reggelt kívánok ...

— Jó reggelt, helyes ... készen vagyok ...

— Kérem alássan...

— Jól van jól, csak ne beszéljen, hanem fogja, ehol a táskám s vigye fel.

Esernyőm, pálczám a kezemben volt, nyujtám.

— De... de...

A leány visszahúzta kezét a nyujtott táskától. Én merőn rátekintve mondám: no, hát mi ez?

— Kérem... alássan... tiszteli a tekintetes úr a tisztelendő urat: hogy már nem viheti G.-ra, mert nem fér a koszin!!! Kell-e még ehhez valamit tenni?!

45.

Gabonát árultam Putnokon.

Egy csizi hallgatóm kérdi: hogy' adom?

— Most mértem fel ennyi köblöt ennyi forintjával.

— Adja nekem egy forinttal olcsóbban.

— Azt nem teszem, de minthogy csízi ember, tíz garast kiengedek.

Úgy se kellett neki, csak nyüsgölődött rajtam, míg végre egyenesen kimondottam, hogy nem adom.

— Bizony pedig ide adhatná! — moudá, mérgeesen bökve mutatóujját a gabonába, — mert benne van ebben az enyém is!

— Válogassa ki, ingyen odaadom.

Ekkor elment dolgára.

46.

A forradalom után *Gólya* című versemet jól s hatásosan szavalta valaki bizonyos társaságban. A háziúr, kinek a szavaló nagy kegyében állt, az író pedig (azaz én) ellenkezőleg, nem tudván, kitől van az új költemény, dicsérte nagyon.

Mily képek s gondolatok! egészen a mai idő képe! stb., stb. Egyik jelenvolt pajkos barátom bizonyított, sőt tódított mindent s hozzávetette végre hirtelen: Tompától van! Emberelem eleinte megzavarodott, de hirtelen összeszedvén magát, így szólt: Mindegy, akárkitől, különben nekem nem is annyira maga a vers, mint a szaválás tetszett, hiszen tudjuk, hogy a legrosszabb nóta is tetszik a széphanagú dalos szájából.

Ilyen csudabogarai is vannak a nagy természetnek!

47.

H. K. már jó későn, aratás felé küldötte meg a papi-bért, mely tökéletesen elromlott, rágott, dohos, bűdös szuszék-alja volt. Nem lehetett mosás nélkül haj alá se vinni, azért egyes-nesen a kútnál tétettem le s eselédeim mosni kezdették.

A bolond véletlen úgy akarta, hogy az én uram hozzám jött s leültünk a folyosón, mely a kútra néz. Beszélgetés közben azt mondja : ejnye, beh nehéz búz van itt valami az udvaron!

Én nem jöttem zavarba, hanem mosolyogva mondtam : Azt a hozott búzát mossák!

48.

Fehér Lexi (közönséges, főiskolákat nem járt) epigrammja :
Minden adósság a nőnem terhére hasonló :
Édes az elfogadás, a fizetés keserű!

49.

A forradalmi időben Hanvát is meglátogatták a muszkák s tetemes sarcot vetettek a falura.

A követelt, különösen élelmiszerből s szarvasmarhából álló sarcz beszerzésére nem volt pénz, azért D. P. és H. K. urak tettek össze néhány száz forintot, melyen a rögtön és fenyegetés közt kívánt dolgok beszereztettek s a muszka kielégítettvén, a helységet elhagyta.

Az összegben mindenkinek arány és igazság szerint részesülni kellvén : a pénzt kivetették s az egyesektől mint nyilvános adósságról szóló kötvényt vettek.

Én nem lévén még hanvai pap, csak a hallott s itt-ott feljegyzett dolgokról emlékezhetem.

K. úr ösmervén a magyar ember azon gyengéjét, mely szerint nem szeret fizetni, a jobbmódú lakosoktól illető részét beszedte, míg P. úrnak a szegény s rossz fizető családok maradtak.

Azonban P. úr nem confundálta magát, hanem a gondnoktól, megalkudván, megvette s el is hordatta az egyház szénáját, de a fizetés maradt!

Nagy idő mulva, szüksége lévén az egyháznak pénzére :

a gondnok felment P. úrhoz s bátorkodott a széna árát s hogy már nagy szükség van reá, előhozni.

— Micsoda széna ára? micsoda pénz? — förmedt P. úr indulatosan a gondnokra. — A falu nekem ennyivel meg ennyivel adós a muszka zsarolásakor ; a falu az eklézsziában, az eklézsia a faluban van : igazítsák el kendtek, a hogy' tudják!

A pénz, a szegény egyházra nézve minden esetre jelentékeny összeg, örökre odaveszett.

Én, mint említém, nem voltam még akkor hanvai pap, de azért egy párszor bolygatni kezdettem a dolgot. P. úr mindig iszonyú furiával vette s azon időtől meg is szünt jóakaróm lenni. Voltak, kik azt mondták : ne bántsuk, ne mérgesítsük az öreget, majd meg fog ő az egyházzal annak idején emlékezni. Szépen megemlékezett!

Hát ez a történet hogy' tetszik?!

50.

Megnősülésem után néhány hónapra, barátim s collegáim egyike, Majomi Józsi jött hozzánk látogatóba. Ő engem mindig nagyon házasított azelőtt, nagy buzgósággal ajánlván nőül egy — meg kell vallanom — minden tekintetben jeles, derék leányt.

Mikor tőlünk eltávozott, megújítá gratulatióját, azonban csendesesen s csak tőlem hallhatólag hozzátette : Csak mégis jobb lett volna Lidi!

51.

Azon időben, midőn még nagyon uralkodtak a finánczok s szegényt, mint gazdagot szerfelett meghúztak : félzsák dohányomat a csúrból elsikkasztotta a tanító kocsisa.

Utána vettem magamat ügyesen s a dohány megkerült a tolvaj fiú anyjától, ki azonban fiával együtt erősen vitatta, hogy a fiú nem lopta, találta csupán; és maga kifecsegte az egész faluban.

Majd egy év telt el, hogy bármi kihágásért, mint más padján és kamarájában történt megfogatás-, méh-, élet-, kerék-, fa-, aprómarha-lopásért, vagy bármily erős gyanúért idéztek be a szolgabíró s törvény elé valami hanvai bitangot, vagy rossz

erkölesű fiataalt, első szava ez volt a bíró előtt : kérem alássan, nem vagyok én tolvaj, a pap dohányát se én loptam el!

Ugy-e, ez is furcsa?! 5

52.

János suszter nevezetes egyéniség volt Hanván.

Ifjú korában uraságoknál inaskodott, a megyét s tisztviselőket sok ideig szolgálta mint hajdu. Pál úrnak is sok évig hűséges hajduja, országgyűlési huszárja, azután sok-sok évig cselédje s míg élt, mindig udvari borbélyja volt.

Midőn megvénült s elerőtlenedett, Hanván települt le, béres-házban, zsellérségen lakott, csizmafoltozással tengetvén a maga s neje életét.

Becsületes, jámbor magaviseletű tót ember volt, ki, mint mondani szokták, a légynek se vétett.

Egyszer János suszter meghal, nem hagyván inség- és szomorú jövőnél egyebet özvegyére, kinek anyyija se volt, hogy deszkát vegyen koporsónak, vagy a sírásókat kenyérrel megkínálhassa.

A nép nagy költő. Híre futamodik a faluban, hogy Pál úr fogja Jánost, mint régi hű cselédét szépen eltemettetni.

Az özvegy lelke éledt s ha emnyit nem remélt is, gondolta, hogy valami segedelem, egy kevés liszt, szalonna, majd csak jut a dúsgazdag udvarból.

De már 24 óra óta feküdt János a terítón s még semmi se mutatkozott. Az özvegy zokogott, kétségeskedett s várt ; végre csakugyan kapja a hírt : Hivatja kendét Pál úr!

Dobogó szívvel, reszketve rohan fel az udvarba s lép az úr elé, ki köszöntését se várva, szokott kápláros hangján így riad rá :

— Tudja-e, hogy János két forintommal adós maradt?!

A néma asszony elsápadt.

— Csak azt akarom mondani : hogy meg kell adni, ki kell a föld alul is teremteni!

53.

Egy itteni asszonyság a régibb időben gyakran meghítt estélyre. Vígán voltak. Egyszer mondom : hiszen az Istenért,

a pap már Hanván nem is a parochián, de nagyságtoknál fog lakni!

— Én nem a papot, én Tompát hívom!

Gondolni lehet, hogy elmaradtam a bókkal s köszönettel.

54.

A regálebeli jövedelmet Zoltán vetette ki birtok-aránylag a földesurak között, kik szép számmal vannak.

Valami csekélységgel nem tudván mit csinálni, egynek adta oda, mint magát kifejezte: a legnagyobb családúnak.

Pál úr átnézvén a munkálatot, így nyilatkozott: Jól van, de még sem egészen jól és nem igazságosan, mert ennyi s ennyi krajczár nincs elosztva, pedig abból még nekem is járt volna.

55.

A mint hanvai pap lettem, az első úri szentvaesorakor Darvas Sámuelné asszonysághoz hívtak, ki betegsége miatt nem hagyhatta el a szobát, s ott kívánt a szent jegyekben részesülni.

Elmentem hozzá s végeztem papi tisztemet, mialatt az asszonyság jámbor megadó lélekkel s képpel cselekedte mindazt, mit kell keresztyénnek ilyenkor.

Azonban elvégződván a szertartás, felemelte fejét az én kegyes asszonyom, mondván indulatosan s harsány hangon:

— Én kényszerítve vagyok, hogy így cselekedjem, t. úr, mert én ezekkel a gaz semmirekellő hanvai urakkal egy tempomba nem lépek, egye meg őket a veszett fene!

Én se léptem az ő hajlékába többször.

56.

1863-ban szűk volt országszerte a kenyér.

Két szegény felföldi patrióta, köznyelven ablakos, vetődött a faluba. Sok kiabálás után felhívták őket Pál úrhoz, hol valami munka várt reájok.

Az alku, nem kevesebb nehézséggel mint egy diplomaticai egység, végre meg lőn kötve s a két atyafi letévén az ajtó előtt csuháját és tarisznyáját, dologhoz fogott.

Néhol az ebek is élelmesebbek, mint másutt. Míg munká-

jával vesződött a két ablakos, az ebek tarisznyájokból kihúzták s megették a még csaknem egész kenyeret, mely keserves kárvallást a szegény atyafiak észrevevén: nagy lamentációt s panaszt ütöttek, a cselédektől az úrhoz folyamodtak mint főhatalomhoz s mondották a magokét Tallérosy Zebulon nyelvén.

Tréfa a mi tréfa, de a kár csakugyan érzékeny volt, mert, mint mondám, 1863-ban szűk volt a kenyér.

— Tekintetes uracskám! érdemes nagyságos uracskám! bizom Isten nagy kárunk van! kétnapi keresetünk! míg 8 garast keresünk: két forint ára kenyerünket megette a kutya!

— Ha megette, vegyétek ki a hasából, — felelt lakonice Pál úr, mint szokott.

57.

Kocsisom emlégeti erősen, hogy mennyi s milyen ló nem volt már a kezén 14 éves korától, midőn kocsiskodni kezdett. Kérdém, hány éves; nem tudta, de helyben születvén, utána néztem: 55. Tovább folyván a beszéd, kérdém tőle: hogy' adnak egy istrángot, mert holnap Putnokon venni kell egy párt. Rám nézett. — Istrángot? nem tudom én, kérem alássan! — Azt hittem, nem értett vagy nem is hallott s ismétlém: Istrángot... Istrángot hámba, a melyet 10—15 év alatt itt is 100 meg 100 párt vettünk! — Értem, micsoda, de én nem tudom, hogy' adják...

Elbámultam. — De hozzávetőleg, Péter, egy krajczártól 10 frtig csak lehet valamit mondani...

— Kérem alássan, ha a fejemet leütik, még se mondhatom meg, most nem tudom.

Hogy ez szórul-szóra igaz, becsületemre mondom. Ez az ember 40 éves kocsis s azóta szedi az istrángot s — tudja, hogy' adják?

58.

Hozzák pünköst első reggelén az úrvacsorájához való kenyeret és bort Pál úrtól, ki hárs-székén künn ült, a mint a gondnok és hites elhaladtak mellette. Szemét odaveti s így kiált: Ejnye, beh borzasztó nagy az a kenyér! Hozza kend ide! s azzal egy jó kezdőt levágott s úgy adta vissza a kenyeret.

Ez a dolog oly csekélység s mégis olyan jellemző, hogy fel kellett jegyeznem.

59.

D. Pál úrnak igen sok pénze volt, de bátorsága annál kevesebb. Nem tudott pénzével mit tenni. Ha kiadja, nem fizetik a kamatot, vagy el is veszhet; ha honn tartja, az is baj.

Sóldos Józsi sógorom Pál úrnak vérszerinti rokona, erős, bátor ifjú volt, őt nézte ki Pál úr, hogy őrizze kincseit s magát. Meg' nagy vadász is volt Józsi, tudott is a fegyverrel bántani, izent tehát a fiúnak, ki végre csakugyan el is jött a sok szép ígéretre, hogy' mit ad neki, hogy lesz dolga stb.

Igen csudálkoztam: Pál úron, hogy felteszi magáról, mi-kép őt valaki kiállja, valamint Józsi sógoron is, hogy azt hiszi, őt is valahol kiállják. De ez egyszer csalódtam: a fiú három hónapig józanon, becsületesen viselte magát Pál úrnál, de egy árva fillért se kapott. Végre ott kellett hagynia s ott is hagyta az udvart.

Ezt a szerencsétlen embert három hét múlva átdöfték késsel. Két egész hónapig kínlódott s feküdt hanyatt. Szegény ember volt, mi segítettük, a hogy' lehetett, de biz ő az isten-adta mégis szükségét szenvedett ez iszonyú állapotban. Nem említtem, hogy Pál úréktől egy fillért, de még egy tányér meleg levest se vittek neki soha. Csak azzal zárom be e történetet, hogy midőn elbeszélték Pál úrnak: mint s milyen nyomorban s kínok közt hunyt el Sóldos Józsi, azt mondta: — Ha tudtam volna! — 2000 lépésre van a két falu egymástól.

60.

Milyen hangon beszélt Pál úr az olyan emberrel is, kivel — mint mondani szokás — jól volt, álljon itt e kis példa.

A tanító felmegyen hozzá s beszélgetnek, pipaszó mellett, kedélyesen, egyről-másról.

— Pedig elég jó idő jár, — mondja a tanító.

— Nem így kellene, — felel Pál úr, — őszit porba, tavaszit sárba kell vetni.

— Igaz, de nekem még is van a szénához egy kis reményem!

— Egy se okos gondolkodású ember az, a ki most szénát vár, rektor úr!

61.

Azonban végezzünk Pál úrral.

Én, becsületemre s szavamra mondom, hogy minden egyéni neheztelés nélkül tettem róla a fentebbi jegyzeteket, engem nem bántott soha, velem sem jót, sem rosszat nem tett. Hanem életében sokat találtam oly csudálatost, meglepőt, váratlant, a megszokottól annyira elütőt, hogy lehetlen volt némelyeket — mint más apróságot szűkkörű életemből — fel nem jegyezni. Azért ünnepélyesen óvást teszek minden gyanúsítás ellen, mintha bennem más indok munkált volna, mint ez: studióztam az embert.

Mint már fellebb is mondám, sok pénzeivel nem tudott mit csinálni, végre — képelem, mily sok gond és tünődés után — arra a gondolatra jött, hogy Hanván egy Pestre competáló s illő palotát építsen. Hozzáfogott, belehalt, otthagya a ropant falakat, mint kérdőjeleket minden gondolkodni tudó s szerető embernek.

Pihenjen csendesen!

62.

Istenem, mily hálátlan vagyok! Igazán, szegyenlem magamat. Péter úrról, Hanva egyik notabilitásáról még nem is szóltam. És kicsoda ő? Lehetetlen tökéletesebb s még határozóbb definitiót adni ennél: Péter úr = Péter úr.

Ő magányos ember; testvérénél lakik; nem jó, nem rossz, nincs a természetben s erkölcsi világban szín, mely reá illjék; ő senki és semmi. Arról: meghalt-e már, vagy soha nem is született: nincs senkinek legkisebb fogalma se. Egykor, a másokon, rajta alantabb állókoni kikapni akarás volt nyavalyája, de ebből már kigyógyult, most csak ennyit mondhatni róla, s mondhatni a teremtettségben az első jogon s helyen: unalmas.

Nejével nem él; egyszer már el akartak válni, t. i. inkább a nő; mint pap, én végeztem egyháztanácsommal a szokásos békéltetést. Sok kérdés merül olyankor fel. Kérdezniem kel-

lett: adja okát, miért nem akar válni. «Mind gazember, ki tőlem olyat kérdez» — felelte Péter úr.

Látnivaló ebből is, micsoda furcsa ember Péter úr, volt is nekem kedvem kérdezni!

—

Egyszer Csízbe hívtak bennünket, Pál urat s még egy pár úriembert valami szakács lakodalomra L.-ékhez. Péter urat nem hívták; s mi, midőn a szekérre ültünk, természetesen nem vittük el. Másnap egész elkeseredve, sőt bosszusan vetette szememre, hogy el nem vittük.

— Természetesen, hiszen invitálva se voltál, Péter!

— Az mindegy! Azt mondtam volna, hogy az orvost keresem; tudom, hogy nem utasítottak volna ki!

Az neki elég lett volna.

—

Husvét másodnapján átjönnek Hanvára ez urak rokonai. Midőn délután készülnek haza, azt mondja Péter úr: — Csak nem akartok tán elmenni? — El, — felelének a kövecsesiek, — el kell mennünk!

Péter úr csak beszél, csak huzalkodik, csak darál, de azok csak készülnek. Akkor azt mondja:

— Az Isten szárazsza el kezemet s lábamat, ha itt hagyván most bennünket, míg a hó le nem esik, hozzátok vagy Kövecsesre átmegyek!

Rátámadtunk: ugyan már hogy' lehet embernyi embernek ilyen éretlenségeket beszélni sátkozódni!

Akkor a szerencsétlen még inkább nekibomlott s a hogy' a toroka szolgált, kiáltotta: «Hányja ki a föld s hordják szét a kutyák az édes anyám csontját, ha szavamat nem állom s Kövecsesre átmegyek, míg a hó le nem esik, t. i. ha most itt nem maradtok!»

Én szó nélkül vettem a kalapomat s otthagytam a barátságot, a kövecsesiek fél óra mulva egytől-egyig hazamentek.

Volt Péter úrnak egy nagy sárga lóva és kis szekere, azon járt.

Harmadnap mulva megyek Károly úrékhoz; kérdem Péter urat hogy hol van? Azaz kérdezősködöm utána, mert nem

láttam s kapom ezt az általános feleletet: «Éppen most ment át Kövecsesre». S úgy volt.

Nejével még együtt éltek, igen villongó életet élt. Egyszer ott volt az öreg tanítóné is, midőn összevesztek. Péter úr iszonyú dühvel felkapott az asztalról egy roppant kenyérszelő kést, mellényét s ingét feltépte, vérben forgó szemekkel emelve magasra melle fölé a kést, hogy megöli magát; szegény tanítóné kétségbeesetten ugrott egy székre s kapta ki kezéből a kést.

Ekkor neje (becsülöm) nyugodtan, mint egy szobor, elvette a kést a tanítónétól, két ujja közé fogván a hegyét így szólt: Ne féljen édes mami! Azt hiszi, hogy ez a gyalázatos poltron, ez a nyomorult megöli magát? Hahaha! gyáva komédiás! ne, itt van, — azzal orra előtt elkezdte a kést lógázní s nyelével odanyujtani: Tessék, lássuk, mit tud és mer ez a nagyszájú bitang!

Nem történt semmi.

63.

Huzás-vonás.

Nóm betegségében bizonyos Blancard-féle pilulákat szedtem. Rajta ez áll: Prix 2 fr. 25 cent. Tehát 2 franc és 25 kr. az ára. Mennyi ez a mi pénzünk szerint? a gyermek is tudja, de azt a bolond kívánná, hogy itt annyiért adják, mint Párisban. Agio, vám, porto stb. főlebb rugtatják az árát, ez kétségtelen, de nem úgy, mint a tornalyai patikákban teszik. Ára Pesten 1 frt 25 kr., Rimaszombatban 1 frt 58 kr. és Tornalyán azt felelik a kérdésre: Rajta van! Azaz 2 új frt 25 kr., végre adta a tolvaj 3 új frtért!

A marienbadi + forrás vizének egy kis korsaját kapom Miskolcra 33 krért, Rimaszombatból 38 krért, Putnokról 45 krért.

De a legszenzelenebb eset most következik; igaz, némettől származik, de még úgy is sok.

Párisból bizonyos eszközt hirdetnek, melynek ára 15 franc, porto 1 franc (6 frt 42 kr. o. é.). Bizonyos D. nevű pesti gaz német, ki magát az illető párisi áruhelylyel összeköttetésben lenni állította, vállalkozott, hogy meghozatja a publikált feltételek alatt. Meg is hozatta. Számolt és fizettetett velem a

szentelen gazember 33 francot s néhány centimest, azaz 13 forint 26 krt o. é. ; ehhez postadíj még Pestről 28 kr.

64.

Híres embernek hogyan czímezik a levelet, bármily távolról is?

Így :

Amerikából.

Priesznitznek

Európában.

Francziául volt persze.

Láttam.

65.

A Bach—Schmerling-világban ujonczozáskor történt. Egy embernek a fia születésekor Józsefnek kereszteltetett, de pár nap mulva meghalt, aztán ismét fia születvén, az elhunyt nevére ismét Józsefnek kereszteltette ezt is. Sok év mult el, a fiú neve az ujonczozó jegyzékbe került. A mint olvassák a fentebb említett dicső rendszer emberei a nevet s utána ezt : meghalt, többen az értelmetlen s irigy legény-fias apák közül kiabálnak, hogy nem igaz, mert a fiú él. Ekkor a szolgabíró megbizatik a dolog nyomozásával s forma szerinti parancsot kap a szegény ember, hogy bizonyítsa be általam : melyik halt meg, az idősebb-e vagy az ifjabb?

66.

Mint már említve volt, S. József sógoromat egy csízi születésű elvetemült gaz suhancz az utcán estve keresztüldöfte. Sógorom két hónapig haldokolt ; a gyilkos el volt fogva. Egszer, körülbelül harmadnappal halála előtt egy csízi ember jelenik meg a beteg szobájában. Nem ösmerte senki. Kezében egy ív papír, ezen írás és ezenkívül tintatartó s toll volt. Kérdezik tőle, hogy kicsoda s mit akar? Ő nyíltan elmondja, hogy a gyilkosnak az édes apja ; hallották Csízben, hogy Söldos úr már halálán van ; azért hozta ezt a bizonytságot : ha tetszene aláírni Söldos úrnak, hogy nem az ő fia szúrta meg, nehogy valami nagyobb baja legyen. Hisz úgy is meghal.

Ez az ember se bolond, se részeg nem volt.
Nem utolsó tárgy a gondolkodásra.
A neveltetés.

67.

Pesten létemkor a Deák Ferenczről szóló számtalan anekdota közül én is hallottam egy párt :

A városligetben, hová mindennap ki szokott, még pedig omnibuson járni, a vágató fogatok közül, a lovak lábai alól szabadított ki ébersége s gyorsasága által egy szép 6—8 éves fiucskát, ki pesti lakos, házbirtokos és gazdag virslis fia volt. Az apa minden módon hálálkodott, végre azt mondá Deáknak : — Uram, önnek mindene van, én nem bírok semmivel a köszönésre és hálára, de mégis adok némi tanácsot, tessék meghallgatni!

Tanácsot? A virslikészítő tanácsot Deáknak? Deák elmosolyodott s országos hírű nyájasságával s humanitással mondá : — Igen szívesen meghallgatom!

— Arra kérem nagyságodat : hogy ha kikerülheti, soha ne egyék virslit!

A városligetben furcsa alakú hintókák vannak. A székek rajta különféle színre festve. Egy vasárnap délután megboldogult Pákh barátunk két-három czimborával ott ácsorgott a hinta körül, nevetvén a tömeg mulatságát. Valami vidéki atyafi, ki hozzájok közel állott, mondá : Hát az uraknak nem tetszik? — Nem már most, felelé Pákh, pedig én mindennap szoktam s mindig abba a veres székbe ülök! — Már miért mindig a veresbe? kérdé az atyafi. — Mert Deák Ferencz is abba szokott ülni! — Tyüh! lánczos lobogós! félre, úgy én is hajtatom abban a veresben magamat estig!

Egy x. megyei követ discursus közben azt mondja Deáknak, bizonyos munkálatról lévén szó, melyet Deák fogalmazott : — Bocsáss meg, kedves barátom, de én ennek s ennek a §-nak az értelmét teljességgel nem tudom kivenni. Nem lennél szives megmondani, hogy a munkálat melyik részében találnám fel az értelmezést, világosítást és magyarázatot?

— Meg biz én szívesen! Az előtte álló §-ban.

A követek egyike előtte egyszer így nyilatkozott :

— Tudja Isten, én magam sem tudom, hogy vagyok ezekkel a dolgokkal; ha itthonn vagyok, azt gondolom: többet tud az ember külföldön mulatva, forogva; ha külföldön vagyok az a képzeletem van, hogy otthonn, Pesten tudok többet. Hát te, kedves barátom, nem így vagy?

— Én úgy vagyok, hogy átlátom, mikép se itthonn, se külföldön nem tudok semmit!

Deák a szabadban mulatott több barátjával s tisztelőjével. Egyik ezek közül egész fájdalmas lelkesüléssel felszólalt: — Ejh, ejh, beh fáj is a lelken, valahányszor reád nézek, kedves Ferenczem! elgondolván: mily országos kár, hogy magadhoz hasonló fiakat nem hagysz hátra a hazának! De ugyan valld meg csak; nem esik-e rosszul magadnak is, mikor este későn a rideg vendéglői szobába belépsz? nem jut-e eszedbe, hogy ha annak idejében megnősültél volna, most mily édes, gyöngéd karok fogadnának az éj késő óráján?

— Dehogy nem, kedves barátom! mindig eszembe jut, hogy: hejh, ha annak idejében megnősültem volna, milyen vén asszonynyal kellene most együtt élnem!

68.

Egressy Gábor végrendeletének azon részében, hol leányának beszél: nagyon nehéz megérteni néhány sort, s jól emlékezem, hogy sokan csudálkoztak, midőn nyomtatásban olvasták.

Szóról-szóra nem jut eszembe az a hely, de értelme ez: Kedves leányom! kétes körülményeitek közt folyamodjál tanácsért ama tisztább szellemekhez, kik jobban látnak, mint mi, az utat és módot ösmered.

Gondolkodtam s végre megértém: mi ez? Sok év előtt Pesten mulatván néhány napot, Nagykörösrre is kirándultunk számosan az írói körből Arany János látogatására. (Tomory Anasztász is hitt s ellátott.) Midőn készülődtünk, mondom Gábornak: — Úgy-e te is jössz? — De ő habozott: talán... nem tudom... meglehet...

Itt emlékezésem tétováz és kétségeskedik, vajjon velünk jött-e Körösrre, vagy néhány órával utóbb? vagy tán ki sem jött? Elég az hozzá, hogy későbbben pár nappal beszélvén Pesten

e kirándulásról, ilyenformán szólt a legnagyobb komolysággal: Barátom! leányom által, a hogy' szoktam, megkérdeztettem szellememet, Sándort (Petőfit) s ő ezt mondotta:

Ember, ember, mit míveltél?

Hogy Kőrösre ki nem mentél?!

Itt aztán hogy' folytatta? nem tudom. Így-e: azért mentem utánaatok, veletek, vagy: azért bánom, hogy én is ki nem mentem, — a mint jött vagy maradt. Azonban ez nem tesz semmit. A lényeg igaz marad: ez a felvilágosult, kálvinista ember, színész, művész, hitt a kopogó és író szellemekben! Oda vág végrendeletének ama helye is. Ez világos!

69.

Ifjú deák koromban J. János nevű nyíri úrfinak voltam nevelője Patakon, honnan a szünidőkre hazajártunk L.-ra.

J. Lajos úr, a patronus — így hívták akkor a nevelők a tanítvány apját — egy alkalommal ezt magyarázta nekem: mennyi sok házánál, a kinek kenyeret adni s kit fizetni kell; példának okáért itt van legelől is instructor úr (már hogy én), azután Gyuri (az inas) s így tovább, 8—10-ig.

70.

Ugyanott, csakhogy valamivel, néhány vacatióval később történt, de igazán megtörtént, hogy vasárnap délután a l-i intelligencia összegyűlvén Lajos úrnál: iszogattuk a veszélytelen nyíri bort s discouráltunk egyről-másról. A föld forgása is előjött, én állítottam, hogy valóban forog, mire az uraságok nagyon nevettek, még pedig egy szívvel-lélekkel és mély szána-lommal néztek reám.

Lajos úrnak, a patronusnak volt legkellemetlenebb helyzete. Olyat állítottam, mit ő se hitt, de se kaczagni, sem ellenem szólni nem mert; hiszen mit mondanának akkor a többiek, hogy olyan derék nevelőt fogadott!

A vita folyt. — Forog biz az — mondám én ismét és határozottan, értelmi felsőségem teljes érzetében — forog, mint a vízimalom kereke, még pedig kelet felé.

— Micsoda? — ugrott és kiáltott fel Lajos úr, a patronus,

már engedjen meg amice, de így én se hiszem. Ha azt állította volna, hogy úgy forog, mint a száraz malom kereke, csak inkább hinném, de így hinni . . . nem ettem bolond gombát!

(Hogy' jut eszembe ez az ostoba s olyan régi dolog!)

71.

Itt van eredete s forrása az általam rögtön elbeszélendő, sokkal később történt eseménynek is.

Szüreti vacatióban honn lévén, én *Őszszel* című szomorú verset írtam (akkor már kapogattam az írásba), tele világfájdalommal és minden gyászos tücsökkel, melyről különben fogalman, az érzésben, szívben, valóságban legtávolabbról se volt. Az *Őszszel* így kezdődött :

«Bár öledben nem hangzik fel a dal,
S bús enyészet dülja ékidet :
Minő lombod, oly halvány ajakkal
Üdvözöllek, hervadó liget.» stb.

Azután elfeledtem az egész verset. Hanem sok év mulva F. Teréz, a magyar irodalomban ösmeretes versíró nő meglővén magát, életírását Bulesu egykori tanuló társam kiadta ; utolsó versét is, mely *őszszel* volt írva, melyben elbúcsúzik a természettől, világtól, élettől stb. oda iktatá, mint rendkívül meghatót s mint utolsót.

A vers így kezdődött :

«Bár öledben» stb. és folyt a végső szóig. Az én versem volt. Nem szóltam semmit ; de hogyan is szólhattam volna? A következő lapon feljegyzem, hogy más dologban, még nagyobb dologban is tudtam hallgatni s kellett is, mert ez volt az okosság. Lássuk!

72.

A kedves, szende Vidor Emil, ki eme költői s irodalmi nevét, mely alatt sok kedélyes, nemes, mély költeményt írt, később elhagyván, a családnak Kerényi (Christmannból fordított) neve alatt kezdett írni is, elég szerencsétlen gondolattal, mert az első név nimbusát is elvesztvén, se ez, se az nem lett utóljára. Tehát Kerényi vagy Vidor Emil Eperjesen lakott, hol én is nevelősködtem. Én még nem láttam Petőfit, ki az 1845-ik év tavaszán eljött Eperjesre látogatóba, még pedig

egészen véletlenül, váratlanul, mi így még nagyobb örömet, sőt megdöbbenő elragadtatást okozott nekünk. Mily élet, mulatság, barátkozás volt ott néhány napig több jóraivaló eperjesi ifjúval: nem kísérlem meg leírni... ifjúság... kedv... remény... ragyogó álmok... egészség... szabadság... boldogság... költészet... szerelem... és minden... minden!

De... elég e hangból.

Egyszer azt mondja Sándor: Fiúk, írjunk verset, valami verset együtt, ugyanazon tárgyról; hadd legyen emléke ezeknek a napoknak!¹

— Jó, írjunk! — kiáltánk mi ketten egész készséggel s hangosan. A tárgyat kimondá valamelyik: *Az erdei lak*. Versenyezzünk! Néhány percz alatt kigondolva, mondva s elfogadva lőn a terv, a nélkül (figyelmet kérek), hogy valóban létezett volna valami tárgy, erdei lak vagy kunyhó, hol a gondolat támadt s mi a verset írtuk vala.

Megjegyzem, meg kell itt jegyezmem, mikép világosan és határozottan ki volt kötve, hogy a vers leíró költemény lesz, fesse úgy mindenikünk, a hogy' képzelete felépíti számára az erdei kunyhót vagy lakot. Semmi reflexió! Én magam maradtam csak hű a tervhez, míg különösen Petőfi már az első sort is így kezdi: Mint a szív a tisztá szerelemnek titkát, Rejti e kis kunyhót bérczek koszorúja. A lapok irodalmi bírái nem tudták e körülményt, midőn ítéletet hoztak. Az enyém egészen festés, leírás. No hiszen félre ne értsen senki, nem azt mondom: hogy úgy is százszorta nem jobb lett volna a Petőfi verse, csupán mint történeti igazságot jegyzem fel. A Sándor verse gyönyörű vers!

Menjünk tovább. Mindhárman szétoszlottunk később, azután széllyel örökre... Kerényi Amerikába vándorolt, ott megtébolyult s elhalt... Petőfiről nem szólok...

Sok évvel ezek után hallok utazók-, eperjesi, kivált ifjabb lakosoktól, olvasom helyleírók, átutazók kinyomott jegyzeteiből: hogy voltak a mi erdei lakunknál, látták azt, s emlékeztek rólunk. Sőt néhány évvel ezelőtt egyik eperjesi jó barát-

¹ Maga is kezdett egyszer ilyenformán: *Kerényi és Tompa*. Kirándulást terveztünk mára. De az idő olyan goromba, hogy bennünket szobába zára stb.

tom ezt írta: a háromból magad maradtál! készülj! a kis lakot most akarjuk rendbe hozni s a nyáron ünnepélyt tartunk ott, melyen meg kell okvetlen jelened, emlékbeszéd vagy költeménynyel fellépned, mert te leszesz a nap hőse.

Ime a három ifjú költő s barát ábrándjából mi lett; mint öltözött a színes, játszi, lebegő árny testet magára! Minő intés és — bár kicsiben — példa, hogyan fogamzanak és születnek nagy dolgok s képek is a történetben; s ki hinné: gyakran mily véletlen álomból támad a bámult valóság és annyi különös feltűnő sok csudált dolog.

Itt felszólalni még megfoghatlanabb lett volna, mint a F. Teréz-féle versnél. És ki hinné: akadtam művelt osztálybeli emberre, ki hallgatásomat nem értette. Én se értettem őt.

73.

Az 1868-ik év első napja van.

Igen betegem virradtam fel, délben pedig közel voltam valami rendkívülihez.

A dolog a mily parányi, oly bosszantó az ideges betegre.

Isteni tisztelet előtt egy kis czédulát adtam át az egyháznak, hogy nézzen valami csízi embert, hadd vigye el.

Ez az oktondi előszóltja isteni tisztelet alatt a haramgozót s vele embert nézet, nyilvános botrányt csinálva. Szóról-szóra vette szavamat a számár.

Isteni tisztelet után épen ebédhez akartunk ülni, s a káplánom is már ott volt. Nekem most igen kevés kell, hogy magamon kívül legyenek.

A mint kanalamat a levesbe vinni akarom, káplánom elkezd: Ejnye de iszonyú barom az az egyházi a harangozóval! S rá elbeszéli nekem, az annyira ingerlékeny beteg embernek a történt botrányt.

E három közül melyiknek volt legjobb tapintata?!

74.

Ez is furcsa egy kicsit.

Olajág című könyvem az 1867-ik év tavaszán jelent meg. Adtam belőle csinosan megírva egyik barátomnak, ki szellemdús, értelmes, olvasni szerető kedves barátom, O. F. ref. pap,

kinek ítéletére mint szerző gondoltam adhatni valamit. Az év vége felé kértem tőle: Nos hát mit ítélsz az *Olajág*-ról?

— Nem olvastam még egy betűt se belőle!

75.

Térjünk vissza még egyszer Péter urra. Még a régi jó, békés világban történt.

Pál úr sertéstort tartott, melyen a hanvai urak mind jelen voltak; a többek közt S. Ferencz is.

Már 10—11 óra tájon volt az idő, nagy, hosszú asztalnál ültünk, adomáztunk, iddogáltunk és danolásztunk; de legkisebb baja se volt senkinek.

Mikor legjobban járta a dal, S. Ferencz — szokása volt az — fejét lehajtotta s hosszú bajuszát huzogatva, elálmélkodott. Egyszer az asztal másik végén ülő Péter úr, — az átelleni végén ült s ott huzogatta bajuszát — nagyot üt öklével az asztalra s elkezd káromkodni, dühöngeni. Eleinte alig vette figyelembe valaki, — de a nóta csendesültével s elhallgatásával a dühöngő emberre fordult a csudálkozó figyelem. Egymásra néztünk, kérdvén: mi ez? mi ez? Azonban senki sem tudott felelni. «Értem én azt jól! A ki erre, meg amarra!» Még jobban elbámultunk e nyilatkozásra, melyet mi nem értettünk. Az elébb víg, zajos társaság hallgatva és csudálkozó képpel állt. Mi bajod Péter? Hogy... mint? stb. «Majd megmondom én mindjárt, de jaj lesz valakinek... annak is, a ki felszentelte a kutyát!» Néztük az embert; részeg nem volt, nem is szokott inni; semmi zavar nyomát nem vettük észre. A dolog érthetlen, csudálatos volt.

A dolog így folyt jó negyed óráig, végre kiszült: hogy őt S. Ferencz bajsa simogatásával sértette meg, halálosan pedig, mert ő azt érti...

S. Ferencz mintha álomból ébredt volna, nem bírta érteni a dolgot; (nem is érthette semmi épeszű s érzékeny ember) semmi ok, ürügy, bajsz huzogálásból, valami régibb czélzás, vonatkozás, semmi-semmi... és Péter úr így megveszett egyszerre, s ok nélkül.

A dolognak az lett vége, hogy S. Ferencz is megunt a sokat, összevesztek s iszonyú botrányos jelenet fejtett ki. Azután

évekig tartó izetlenség, ellenekedés, pör s minden lett ; mert Péter úr bizonyos gyanus és kétes származású embert azon ürügy alatt, hogy S. Pálnak, Ferencz testvérének a fia, felléptetett ellene a törvény előtt. Tömérdek bosszuság, fáradság s költség lett.

Ime regényben is ritkán olvashatni ilyet.

76.

Az 1867/8 tél reám súlyos betegre nézve igen kínos. Kettő öl : a szenvedés és unatkozás. Szobába vagyok zárva, hozzám nem jött egy-két (igen ritkán s néhány perczeire vetődő) emberen kívül senki. Írni, elmélkedni, munkálódni képtelen vagyok. Nem is olvashatok, mert szemem elgyengülték, s üveg segítségével is igen kevés ideig és csak a nagy betűt olvashatom.

Így húzom, s fogom valószínűleg kihúzni a telet! A nélkül hogy egy órát olvasnék vagy egy órányi felolvasást hallhatnék.

Hogyan? — fogja csudálkozva kérdezni az olvasó — hát a káplán? Igaz! S erre megfelelek.

Ősszel mindjárt megkértem segédemet, hogy : legyen szíves nekem naponkint, kivált estve (ah ezek a pokoli hosszúságú téli estvék!) egy vagy másfél órát felolvasni, megígérte, — történt is, hogy ne hazudjam, tán háromszor. De hát többnyire nem volt honn ; azután — itt a java — olvasott ő, de hogy? ... Hát úgy, hogy íróasztalára tette a gyertyát, eleibe vett egy rakás ujságot és olvasott magának.

Január 8-ikán háromszor mentem estve a szobájába ; ne legyek becsületes ember, ha — nem arra, hogy olvasson, hanem hogy hátra forduljon, hozzám szóljon s velem társalogjon, ha, mondom, arra is méltatott.

Abbahagytam a dolgot, mert iszonyú izgatottságomtól félttem.

Különbön legyünk igazságosak : ez a fiatal ember értelmes, józan, becsületes fiú, jó fiú!! Ki érti?

Nem vagyok lélekbúvár, hogy okosan meg tudnám fejteni e dolgot ; egyszerűen csak feljegyzem.

77.

1851-ben jöttem papnak Hanvára, hol az első ebédem is, melyre invitálva voltam, ha nem borsos, de bizonyosan paprikás vala.

Az ebédnél előjött Igriczai és vidéke Borsod megyében, hol (t. i. Igricziben, ott lakván családom eredetileg) nevelkedtem volt.

A népről kérdezősködtek. «Ez előtt hamis magyarok laktak Igricziben, de most már az egész szabad nemes helység bámulatra méltóképen megjavult!» Ezt feleltem s igazán feleltem.

Szorgalmasan s bőven termesztik a paprikát, — folytattam én, — még a papnénak is, ki csak házi cselédei által üzeti, terem elég, eladhat 10—12 véka törött paprikát.

(Mielőtt a következő kómikus jelenetet leírnám, legyen szabad megjegyezniem zárjel közt, hogy a nevetségig keveset mondtam, olyanformán, mintha ezt állítnám: a Hegyalján, tessék elhinni, olyan szőlőbirtokos van, kinek 10, sőt 50 hordó bora is megterem. Hiszen egy véka csős paprikából 5 iteze törött van, elég paprikamívelőnek terem 200—300 véka csős paprikája; mikor ott kicsi koromban a falusi iskolába jártam, a nőtlen tanítónak több volt 100 parázs vékánál; az általam idézett szám gyermekség ott. Tessék már most a számítást megtenni az én 12 véka törött paprikámra!)

Fényes Elek 400—600 mázsára teszi statisztikájában az Igricziben termelt paprika évenkénti mennyiségét.)

De térjünk vissza a dologra. Éppen a háziasszonyág, H. K.-né mellett ültem, ki hirtelen felvetvén fejét, merőn reám nézett s azt mondá:

— Ne tréfáljon velünk, tiszteletes úr!

— És mi tekintetben tréfálnék, az Istenért? — mondám, igazán bámulva.

— Csak úgy, hogy csős, ne törött paprikát mondjon, — felelt háziasszonyom olyan képpel és hangon, mely ezt jelenté: ez a pap olyan együgyűeknek tart bennünket, hogy mindent elhiszünk!

A szó, tisztelt olvasóm, — nem a szó, a lélekzet halt el ajkamon, még egyszer erőlyesen fel akartam könyvekkel, becsületemmel lépni, de lehetlen volt; mert nem kevesebbet hallottam, mint ezt: — Bocsánat, tiszteletes úr, én nem hihetem!

Az egész asztal hallgatott. Ez a hölgy születésére, család-

jára, neveltetésére, módjára nézve az elsők közé tartozik Gömör megyében s igazán megérdemli a méltó tiszteletet. Hanem fogalma se volt oly paprika-mennyiségről.

78.

A természet-vizsgálók gyűlésén Rimaszombatban Kecskeméthy Auréllal találkoztam, kit be is mutattam egy hozzánk jött paptársamnak. Ez később elment tőlünk, de egy harmadik pappal nemsokára ismét visszatérvén hozzánk így szólt :

Kérdezte ez a barátunk, — a harmadik, vele jött papot értve, — hogy ki az, kivel Tompa beszél? Én megnevezvén, hogy Kecskeméthy Aurél: csodálkozva kiáltott fel: Ez az a nagy hunczfut?!

Becsületemre mondom, hogy szóról-szóra igaz!

79.

A miskolci színpadon szavaló s játszó színésztől, ki szerelmes szerepét adá, hallottam e kifejezést, midőn térdelve mondá a lánynak: Angyal! Csak *e három szót mondd ki: szeretlek!* — Igen, bolond! *szeretlek*: három szó.

Persze, mert a dominus fordító, akár francziából, akár németből fordította a színdarabot, — mindkét nyelvben három szóval lévén amaz eszme kifejezve, — könnyen lőhetette e bakot, gyöngye magyar nyelvész lévén. A színész is olyan tudatlan, mint a fordító, így esett ez a jó tréfa, melyet én Pesten elbeszélvén, igen megnevettettem az irodalmi köröket vele, melyet aztán tőlem a híres Spiczig Iezig később el is lopott s tulajdona gyanánt használt fel.

80.

P. hanvai ember tartozott az egyháznak 72 forinttal s húzta-vonta, hogy kötvényt adjon az egyháznak. Végre feladtuk Tornalyán lakó S. ügyvédnek, hogy csináljon vele valamit.

Zárjel közt megjegyzem, hogy nem férfiről, de nőről van szó, kinek természetesen férje s férfi tanácsadói voltak.

Tehát mi feljelentettük S. ügyvéd úrnak, különösen kiemelvén kérésünkben, hogy erős, határozott, megkötő kötvényt vegyen az asszonytól. Vett is. Ime az eredetiről másolva :

«Alólírott megösmérem, hogy a hanvai ref. egyháznak 72 forinttal tartozom.»

A következés az lett, hogy ket hét alatt adósságot vett fel rá, mely elég nagy összeg a vagyontra be is tábláztatott. Az egyház pénze odaveszett.

Ez a kitünő ügyvéd most palotát építtetett Tornallyán. Világ folyása.

81.

Most lássunk egy híres demokratát, R. Ferdinánd a neve. Nem középserű észszel, olvasottsággal és műveltséggel bíró úri egyén él megyénkben. Nem gazdag, de élhet, vagyonának nagy része neje után van. Demokrata. Elejétől fogva mindig ellenzéki volt, hivatalra nem vágyott s hogy független, az bizonyos. Most (bár volt Deák-párti is) a baloldalhoz, szélső baloldalhoz tartozik; képviselő volt, de lemondott.

Demokrata, mint mondám. Valaki úgy jellemezte: felfelé demokrata, lefelé aristokrata, mi így mereven nem áll, de valami olyanforma mégis van benne.

Annyi bizonyos, hogy az embert valami hideg feszesség veszi körül, mely rokonszenvet nem költ, modora inkább eltávolító, mint vonzó. Semmi tette nincs, mely a jellemre homályt vetne s mégis szeretni nem lehet, de gyűlölni sem.

Közelében olyanformát érez az ember, mint ama sajtóságos állatok, a majmok körül: valami idegen, kellemetlen bűzt.

Furcsán voltam én ezzel az úrral. Közel nem állottunk egymáshoz; én tekintetes uraztam. Azonban észrevettem, hogy engem mindig, még a feszes társaságokban s nyilvános helyeken is ő csak *magá Miska* címez.

Akkor elhagytam a tekintetes czínezést, de ő folytatta genirozás nélkül a maga *Miskáját* és *magáját*.

Feltettem magamban, hogy véget vetek ennek a tréfának.

Mondhatom, hogy nem akartam vele pertuságra, czimboraságba lépni. Kevés magamforma embernek van annyi jó ösmérőse, sőt barátja (a mit a szónak valódi értéke jelent), mint nekem. Deáktól lefelé sok ember bizalmasan szólít. Tehát én demokratámmal nem akartam intim lenni, csak az illedelemnek irányombani nem observálása boszantott.

Sokáig nem volt alkalmam, mert magán házaknál vagy őnála fellépnem természetesen nem lehetett.

Végre megjött a jó alkalom, valami gyűlésezés alkalmával a t—i vendéglőben ebédeltünk, sokan voltunk a hosszú asztal körül. Egyszer csak hallom, hogy : maga! Miska!

— Tekintetes úr, bocsánatot kérek, ez a cím és megszólítás a kertésznek, szakácsnak, vadásznak és az ispánnak megjárja, de az én irányomban nem. Van nekem becsületes címem.

— Ah, jól van! Igaz, tehát legyünk egészen bizalmasan!

— Nem fogadom el s nem is leszek, mert ezzel megerősíthetném azon méltatlan gyanút, hogy éppen azt kerestem. Van nekem, mint mondani kezdtem, becsületes czimem : tiszteletes úr, lelkész úr, kegyed, vagy ön ; örömmel hallom s fogadom bármelyiket, de a *Miskáztatás*- és magáztatástól magamat megkiméltetni kérem!

Czélt értem ; azokat a kedves czimeket, melyekről az illető úr alkalmasint azt hitte, hogy rám nézve megtiszteltetés, gratia tőle, azóta nem hallottam.

82.

Őszszel jöttem lakni Hanvára, 1851. szept. 5-én. Akkor már természetesen a széna be volt hordva. A papi rétet az egyház műveltette harmadán. Az én idejöttem évében ezért a harmadért 200—300 forint közti összeget adtak az egyháznak. Híres volt a hanvai rét, legelő, a mi körünkben a paprét is.

Azonban a tagosztály olyan gaz helyen adta ki a pap rétéjét, hogy hét évi termése összesen nem ért volna 70 új forintot.

A paprét mellett az egyházé van ; 40 hold. M. Viktor árendálja, 6 évre vette ki. Becsületére állítja, hogy ha visszaléphetne, egy új forintért sem kellene neki a rét holdja, melyért most 6 forintot fizet.

83.

Tagosztálykor a hubai egyház erdőben adta ki a papnak, belső embereinek a legelőt. Azonban később, mint a hogy többnyire lenni szokott, háborgatták, nyugtalaníták a papot a legelő szabad birtoklásában. Vesződött az ügygyel a vizitáció, küldöttség, de mire se mehetett. Különös álnok fogás

volt a hubaiaktól, hogy a tagosztályi egyezség s jegyzőkönyv soha sem volt kapható, azaz hubai uraimék önként nem vették ki a megyétől, mert akkor az igazság rögtön kiszült volna a pap javára.

Végre engem küldtek egyik világi táblabíróval, — ki köztudomás szerint igen fogas és goromba úriember, (R. Miksa, Ferdinánd testvére) — hogy szedjük rendbe a hubaiakat, kikkel a szó teljes értelmében nem birt már az egyházmegye sem.

Én magam se szoktam az árnyékomtól megijedni; sok minden ügyes-bajos dologban forogtam s társamban is bízván, minden jót reméltem.

Megírtam kivezetetésünket a hubaiaknak, rögtön odátévén, hogy a tagosztályi egyezésnek a kérdéses ügyre szóló kivonata hiteles másolatban meglegyen. Egy hónappal kimenetelünk előtt ismétetem a kérést, vagy meghagyást. Harmadnappal a kitűzött határidő előtt kérdést tettem, hogy kétszen van-e, megvan-e már szerevezve az okmány, mely elkerülhetlen? Mindenre határozott igenlő választ kaptam.

A mondott napon megjelentünk Hubán s összegyűlvén az egyháztanács, — egytől-egyig hubai, — legelőször is az annyiszor sürgetett s elkerülhetlenül szükséges tagosztályi okmányt kértem elő. Kezembe adtak olyan nagyságú papírt, mint egy jó turós derelye; a papírra a kurátor — a szemtelen — firkált valamit.

Földig lehetett volna jogosan állásunknál fogva (annyi szemtelen csalogatás után) szidni, sőt kellett volna is az egyháztanácsot, de én türtőztetve magamat, csak annyit mondtam: ezt már nem szeretem!

Alig mondtam ki a szót, felcsattan R. M. társam is haragosan-darabosan, indulatosan... Kire? Kikre? A szemtelen egyháztanácsra?... Oh, a világért sem! Hát nem találná ki a francia akadémia sem! Nos? Hát reám, deputátus-társára, ezért a szelid, igazán tán gyáva szóért: nem szeretem!

De hát mi volt az? Hogyan kell érteni? Megmondom. Egész Hubát nemesek lakják, a követválasztás ideje közeledt; az én úri társam követjelölt volt! Ime a jellem.

Én felkeltem az asztal mellől, mondván: tessék a tekintetes úrnak azt tenni, a mit akar, mert én nem fogok bele-

folyni! Hasztalan is lett volna amaz okmány nélkül. A szegény pap mai napig is csak zsellér legelőjének birtokában.

Hanem az én társam csakugyan hasznát is vette fellépésének, mert a választáson — megbukott!

Prosit!

84.

Gräfenbergben 1848-ban catholica vallású tüzérőrnagy, Enhber kivégezte magát. A catholica egyház levette természetesen kezét az öngyilkosról s magunk, gyógyvendégek tettük el. Engem szólítottak fel, hogy irjak emlékbeszédet temetésére; irtam s azt M. Lajos barátunk németre fordítva, felolvasta a sírnál, melyet iszonyú magas tetőn, óriási fenyőfák alatt ásattunk. A beszéd tetszett, általánosan magasztalták, még Priesnitz is, mi hallatlan s példátlan volt, felolvastatta magának.

— De hát vannak ily értelmes protestáns papok Magyarországon?

— Micsoda? — felelt ő, — hiszen ez otthonn azok közé tartozik, kik meg se mernének szólalni, kik számot se tesznek.

Nagyon sokat neveltünk a dolgon.

85.

Draskóczy Sámuelné kitünő, remek asszony volt. Midőn meghalt, lutheránus pap tartott felette szent beszédet, vallásos modorban, mint kell s utána emlékbeszédet én, mint szoktuk. Beszédem itt is igen tetszett. Azonban az ágostai hitvallású papok így bírálták meg: Szép, szép, de nagy kár, hogy egyszer se fordul elő benne a Jézus neve.

Mily oktalanság! Hiszen nem szent beszédet tartottam én, hanem emlékbeszédet, minőt mindenütt mondanak a világon. Elég talán egy szent beszéd egy órára s alkalomra.

Milyen a tudatlan ember, ki magát okosnak tartja!

86.

Kertbeni, a híres világesaló s európai irodalmi gaukler, Petőfi értelmetlen és nemtelen kótyavetyére ütője tőlem is fordított, kifordított több darabot, nevezetesen *Csörsz árka* című

népregémet. Ebben a következő versszak fordul elő Rádról, a longobardok királyáról, kit a vers már fentebb mint páratlan vitéségű hőst fest, — mondom, következő leírás fordul elő: Rád úr sietett a csatába

«S az, kit balsorsa ottan
Keze ügyébe vitt :
El nem beszélte otthon
A harc történetit.»

vagyis : elesett Rád keze által.

Az én Kertbenim ama helyet így adta vissza németül (A verset elfeledtem, de az értelmére jól emlékezem.): Megesett azonban, hogy őt, Rádot is kudarcz, őt is szerencsétlenség érte s jól elültlegelték a csata zavara közt a kézi viadalomban; de aztán volt esze : el nem beszélni azt otthonn.

Classikus tökkelütöttség!

87.

¶ D. Sámuelné asszonyság, — kiről az 55. szám alatt már volt szó, — csakugyan végkép el is szakadt a hanvai uraktól, társasélettől, egyháztól. Rimaszécsben gyakorolta a templomot, melybe most is látható ajándékokat küldözött, székeket csináltatott, melyekre aztán a kegyelet s hizelgés a mesterember által ilyeket iratott : D. S.-né kegyes keresztyén asszony ajándéka. Így voltak kiállítva a kendők az Úr asztalára stb., stb.

Valamelyik nyári körvizsgálat alkalmával oda, Rimaszécsbe vetődtem magam is, jó czimborám lévén P. Pál, a pap. Azelőtt még soha sem voltam e templomban. Látván a sok ajándékot — saját elpártolt hívem és juhóm ajándékát idegen egyház templomában, míg nekem a papbért se fizette meg, — elcsodálkoztam s gondolkodtam a furcsaság felett.

Azalatt folyt a vizsgálat és sok lévén a gyermek, unni kezdém magamat. Kivettem hát rajzónomat s egy ív, valami névjegyzéket tartalmazó, egyik oldalon tisztán maradt papírra verset kezdtem írni, mely így kezdődött :

Édes D. S.-né asszonyom! Kérem szépen,

Más Isten van, jobb Isten van Rimaszécsben?

stb., azután azt fejtegettem, hogy otthonn is szívesen venné

Isten mind a kéz, mind a szív hálás ajándokát. Mert R.-be járt azután isteni tiszteletre a nő, mint már említettem. A vers tűrhető volt.

A pap meglátta a poemát s rendkívül tetszett neki, később aztán elkérte tőlem, mikor vége lett a vizsgának s betértünk egy pohár borra.

Évek multak el azután s én végkép elfeledtem az egészet. Azonban a magtalan özvegy D. S.-né meghalván: hagyatékát lezárták, papirjait is természetesen. Ezek között mit találtak? Az én versemet, melyet P. paptársam nagy farizeusi komolysággal, részvétellel s engem kárhozható itélettel küldött át — tán még akkor nap — a kedves tekintetes Nagyasszonynak, hogy kegyét még jobban megnyerje. Pedig a vizsga alkalmával milyen gúnyos hahotát csapott a vers és asszony felett!

88.

Ugyancsak itt — fájdalom, hogy a templomban — történt a régi világban egy képtelenül bolond eset, s mi még furcsább, az is nyári vizsgakor.

Droppa, a híres gömöri dohánytermelő, volt a rimaszécsi tanító. Egyenes ember, sőt annál jóval több.

Állott a vizsga vasárnap délután a templomban. Valami semi-doctus falusi úri egyéniség mutogatni akarván nagy bölcsességét, a fiuk egyikének a következő kérdést adta fel: Fiam, mi volna a fa, ha fa nem volna? A gyermek nem felelt, mert hiszen erre a világ egy akadémiaja se felelhetne meg s a komor tanító is hallgatva állott a katedrában pár perczig. Akkor azt mondja hangosan, indulatosan, az egész gyülekezet előtt s hallatára: mondjad fiam, hogy a kutya, ha nem . . . na, megpukkanna!

Ez szórul-szóra megtörtént.

89.

1851-ben jöttem Hanvára papnak. s így elmúlt 17 éve.

Azelőtt szokásban volt, hogy fizetés-szedéskor és Úrvacsorájakor a pap kimenvén a filiákba, ebédre is ott maradt. Háromszor angaria, háromszor úri vacsora alkalmával kellett kimenni egyik-egyik filiába, évenként a kimenetel száma tizen-

kettő volt. Természetes, hogy akkor aztán ebéddel látták el a papot, sőt magukat a consistorium tagjait is és hogy nem addig tartott a trakta, míg a pap eljött, hanem a java még azután következett. A gondnok ezért a tréfáért 4 ezüst forintot irt számadásába, már minden egyes esetre annyit. Nekem nem tetszett a költséges tréfa, szegény egyházak rovására, azért kimondám, hogy többé nem megyek a fizetést szedni s Úrvacsorája után sem maradok ott ebéden.

Így a szemtelen szokás el lőn törölve.

Tegyük fel már most, hogy ha 17 év óta szemet húnyok e botorság előtt, a két leány-egyháznak 816, azaz nyolczszáz-tizenhat forintjával van kevesebb, a kamatokat nem is számítva.

Nem hinné az ember, ha tollra nem volna véve.

90.

Kérem elhinni, mert igaz.

Több szépirodalmi lapom jár, nevezetesen a *Fővárosi Lapok* is. A feleségem oda szokta adni az itteni úri asszonyoknak olvasás végett s mily rendesen küldik vissza, gondolhatja mindeki.

Hanem arról, mit mondani fogok, senkinek nincs fogalma.

1868. január 22-én kaptunk a mult év végéről való néhány szám *Fővárosi Lapok*at haza. Ezek közt volt december 2. és 4-ről két szám, mely 1866-ban jelent meg.

91.

Az öreg H. Kristóf fejes, különös, idióta kis úr volt ; fogalma a teljes világon semmiről sem hasonlított más, józan emberéhez, de azért magát a föld színén a legokosabb embernek tartotta.

¶ Mikor Ferencz József osztrák császár Magyarországon utazott, így szólt Kristóf úr előtt egyik pajkos rokona : De még is derék ember a fiatal császár ; a birodalom első lovasa, most meg a Kunságon, a hol jár, a vele birkózni kiállított alföldi legényeket mind a földhöz vagdalja ! Nem nagy dolog ez, Kristóf bácsi ?

— Nagy volna biz az, ha úgy volna.

— De úgy van!

— Úgy biz az, édes öcsém, de még se úgy! Odáig már a te eszed nem ér.

— De százan, meg százan látták.

— Jó, jó, tudom, hogy látták, elhiszem, hogy odavagdalta, de azt is tudom, hogy valamennyi legény meg volt vesztegetve jóelőre, hogy engedje földhöz vágni magát.

92.

Losonc városának a muszkák által történt feldúlása és földig pusztítása után sorsjegyet adtak ki s árulták a város koldúsbotra jutott lakóinak némi felsegélésére. Ily jegy Sz. tekintélyes úriembernél is volt; egyszer Kristóf bácsi odavetődik. A társaságban beszélnek komolyan az iszonyú esetet, hozzátéve: igazán hazafiúi kötelesség segíteni rajtok.

— Igaz, — mondja Kristóf úr, — lélekben járó dolog! Kő, nem szív van annak a mellében, ki itt megtagadja a segílyt!

Erre Sz. a zsebébe nyúlván, kihúz néhány sorsjegyet s mondja Kristóf úrnak:

— Úgy van, kedves bátyám! Ime, vegye át ezt a 10 sorsjegyet, csekélység az ára.

Kristóf úrnak leesett az álla... de sokan voltak, nem mert fogadkozni, hanem szó nélkül hozzányult a papirhoz.

Sz. hogy még jobban kedvet csináljon neki, szólott:

— Aztán Kristóf bátyám, ezeken értékes tárgyakat is lehet nyerni, — gondolván Sz., hogy még kérni fog ez a fukar teremtés ennyit legalább, a nyeres reményében.

De megjárta Sz.

Ezalatt a Kristóf úr első zavara megszűnt s magához tért a vén róka.

— Micsoda? Nyerni? Hát ez is zsidóskodással megyen?! Nem kell nekem egyetlen egy sem úgy!

Nem is fogadott el egyetlen sem.

93.

Saját füleimmel hallottam Y. nevű régen elhalt, humánus, derék úriembertől Szentpéteren.

A régi világban történt, a század elején. M.-nek szép szőlje s gazdag, többévi ó-borral rakott pinczéje volt a Hegyalján.

Szüret alkalmával, vasárnap reggel bekopogtat hozzá a lengyel borszedők egyike s borait megnézni s vásárolni ajánlkozik. Lemennek a pinczébe s végezvén, a mit kell, alkudozni kezdenek, de két váltóforint átléphetlen gátul állván közöttük, az alku megszűnik, a vásár eltörik.

A pinczeház előtt álló kocsijába felvetvén magát a bor-kereskedő, valami fehér zsebkendő-féle lebbent felhajtott nagy utazóköpenye alól a földre. M. kiáltott a kereskedőnek, de az a nagy novemberi szélzúgásban nem hallotta és sebesen elhajtattott.

M. odamenvén, felvette a fehér tárgyat, mely nem volt más, mint egy ív papír s benne valószínűleg irományok, útlevél stb.

M. bevivén borházába, felbontotta a pecsételetlen, összehajtott papírt, melyben nem mást s nem kevesebbet talált 30,000 váltó forintnyi értékű papiroknál és pénznél.

M. úr megdöbbsent. Vasárnap levén, munkások nem voltak. Nem akarta éjre magánál tartani a pénzt, parancsolt hát kocsisának, hogy rögtön fogjon; mi megtörténvén, elkezdte nyomozni, hajtani, keresni a szomszéd hegyaljai városokban a kereskedőt, fájván becsületes lelkének egy percnyi szenvedés is, melyet a szerencsétlen rémült ember kiáll. Végre nyomára jutott. Mondák, hogy itt is, ott is ma már másodszor járt, de most úgy ki van képéből kelve, oly csodálatosan viseli magát, mint egy tébolyodott, csak néz ide-oda, keresni látszik valamit; érthetlen szókat dadog különben is csudálatos nyelvéen, de mi baja, nem lehet tudni.

Végre több órai forcirozott hajtás után megtalálta Mádón, egy karosszékbe volt rogyva fehéren, izzadtan, őrjöngő nézés-sel. Gépszerűleg vette át a pénzt s azután nemsokára orvosi ápolás alá s ágyba került.

Reggelre magához térvén, világosan s teljesen megértette a történeteket s köszönve áldotta M. urat.

Most következik a kis színműnek, a tragédiának comikus befejezése; oly befejezés, melyet egy Shakespeare vagy Molière is méltán irigyelhetne és sajnálhatná, hogy nem ő találta fel

s a melyre egy olvasóm sincs készen és az nem másképpen esett, mint így :

M. úr szerencsét kívánt a jebuzeusnak ; örömét fejezte ki, hogy Isten őt választotta e tényre stb., stb. Végül így szól : Azonban legyen már most szerencsém, hiszen tán csak megveszī a bort is, a történetek után?!

— Nem adhatok egy fillérrel se többet érte! — felelt vérfagyaláló s undorító phlegmával a zsidó.

94.

Egy sok női tagú úri háznál a helybeli református tanító hosszú ideig, évek során át oktatta a kisasszonyokat, míg felserdültek, kétszer minden nap a házhoz járván.

Egyik tagja a nőknek nálunk lévén látogatáson, szoba jött az az irtóztató bőség és olcsóság, mely különösen a sárgarépa körül tapasztalható. 25—30 krajczárjával 100 vékát lehetne venni. Mondta, hogy az ő nővérenek is temérdek van, vesztegeti ösmerősnek, idegennek, boldog- s boldogtalannak.

Én, ki beteg voltam már s mindent nem ehettem, írok a tanítónak, hogy mint magának, vegyen nekem az udvarban 4 véka sárgarépát. Az istenadta embere bona fide et conscientia elhozhatja magához a 4 véka répát s mellette a kisasszonytól a következő sorokat kapja : Igen örülök, hogy szolgálhatok, vékájának az ára 80 kr.!

Háládatos tanítványa — egyik.

Nekem aztán nolle-velle el kellett fogadnom, — mig ettem, sokszor mondtam : ez már aztán jó ebéd, drága dolog!

95.

Egy szegény nyomorult falusi tanítónak a leánya, ki varrásból tengeti sanyargó életét, bámulásra ragadott. Nálunk varrt, a midőn a megye első hölgyei közül ketten hozzánk jöttek, kiket a Julika sohse látott ; természetes, hogy a hölgyek meg se látták a szegény varrónót.

Mikor vendégeink elmentek, a leány iszonyú furiával felugrott székéről s kiáltotta : — Az Isten ezeket a kevély úri asszonyokat verje meg, meg se látják az embert.

Én bámultam, — most is bámulok.

96.

(Lásd elébb a 18. számot.)

Mikor a német hadi törvényszék papságomtól felfüggesztett, rendeletére Terhes Sámuel esperes *kinevezte* hanvai pappá — a nélkül, hogy gyűlést tartott s az egyháznak jelentette volna, — Szabon János jánosi dúsgazdag papot, ki azt el is fogadta. Az okmányt alondnok Fáy Gusztávhoz is elküldötték aláírás végett, de ő méltó indignációval tépte össze.

Becsületemre mondom, maga Fáy Gusztáv beszélte nekem, ő is becsületére, a Draskóczy Sámuelné temetésén.

97.

Feleségemnek házacsát vettünk, az átírás sehogy se ment. Végre felszólítottam levélben az alispánt, ki néhány nap alatt végrehajtotta.

Akkor ügyvédem, megbizottaim, a törvényszéki referensek referálták így nekem: végre csakugyan sikerült összpontosított fáradságomnak stb.

98.

Két darab 10 kros bankónak tudom történetét.

Fränkel könyvárústól, ki három darab munkámon százakat nyer, egy könyvet vevén, a pénzből egy 10 krost visszaküldött, hogy hamis.

Továbbá az, melyet D. Pál a pataki tanítói képezde tőkéjének megalapítására *aláírt*.

99.

1868. február 12-én sertéstorra hivatta egy úr a káplánomat. Vacsora alatt azt mondja fia a házi kisasszonynak:

— Kérek egy kis kenyeret.

— Én is kérek, — folytatá káplánom.

A mint a nő a kenyérhez nyult, azt mondja az úr: Hozza ide azt a kenyeret! — és egy levesbe való szeletkét mind a fiának, mind a káplánnak levágván, így fejezte be:

— Ha még valaki kér, innen s ennyit kell adni!

100.

1868. febr. 25. Két régi czimborám jött látogatásomra, egyik ref. pap, másik oktató Rimaszombatban, hol casinó, sok könyv, lap és egy derék könyvkereskedés is van.

Szóba jött az irodalom, versirodalom. Én irodalmi állásom lehető legmagasabb pontján állottam, akkor jelent meg felettem a *Vasárnapi Ujság* 1. számában az a hatalmas bírálati cikk Szász Károlytól, költeményeim IV és VII. füzete, mely nekem költői állásomat szerzé, évek óta közkézen forgott. Nemsokára jöendő volt az Akadémia nagygyűlése... és — és ez a ref. pap és oktató, midőn nálam az említett munkám példányait meglátták, bevallák: hogy fogalmuk se volt ezeknek létezéséről, nem is hallottak róla soha senkitől semmit.

Nesze, költői hír!

PENELOPE.

Hellasz és Iliosz hosszú tusája —
Hány szív a végét sürgeti, várja.
Hány bele is hal! mégse közelget.
Csillag ez éjben a te türelmed,
Hú Penelope!

Hol van Odyszeusz? Ki a tudója?
Vajjon a hőst még rettegi Trója?
Vagy a halálán már vadul újong? —
Ott a szemedben a szomorú gond,
Hú Penelope!

Mégse epedsz el gyáva sirásban,
Mégse hanyatlasz munkabírásban,
Példaadásod sürgeti néped,
Rendben a házad, bárki beléphet —
Hú Penelope!

Kis Telemachos fénye szemednek,
Apja helyett is úgy öleled meg,
Hogy sosem érzi árva mivoltát
S apja hírét is lelkibe oltád.
Hú Penelope!

Múlnak az évek s női ez a gyermek,
Apja nevéből zengnek a termék,
S biztatod őt, mint ifjat idővel:
Megjön, örökre nem marad ő el —
Hú Penelope!

Trója ledőlt rég, s mind hazatértek,
 Nagy diadalt kik élve megértek.
 Veszve Odyszeusz, — már kiki tudja,
 Csak te hiszed még: messze az utja —
           Hú Penelope!

Még gyönyörű vagy; jönnek a kérők:
 «Víz fenekéről vársz hazatérőt?»...
 S te lehajolva, mit szemed áztat,
 Szent makacsúl csak hímzed a vásznat,
           Hú Penelope!

Mind, ki tolakvón esdi szerelmed,
 Sértve dühöng, de szóra se nyerhet.
 Bárki hiába vágy a kezedre,
 Míg ez a hímzés nincs befejezve,
           Hú Penelope!

S tűzöd a szálát buzgva te nappal
 S újra kifejted éjtszaka loppal.
 S nincs az a hímzés, nincs soha készen,
 Fel se tekinthet arról a szép szem,
           Hú Penelope!

Végre im, egy nap, halld! mi e lárma?
 Nézz fel! az ajtód szárnya kitárva,
 A kire vártál, ő haza tére,
 Félre a hímzést! Dőlj kebelére.
 Te büszke, te tiszta,
           Hú Penelope!

KOZMA ANDOR,

SZEMLE.

Színházi szemle.

Nemzeti Színház: Szomory Dezső: *II. József császár.* — Színmű négy felvonásban.

Hevesi Sándor: *Görög-tűz.* — Vigjáték három felvonásban. — Régi darabok új szereplőkkel: *Romeo és Julia.* Hejermans: *A remény.* (Felújítás.)

Magyar Színház: *A köszívű ember fiai.* Jókai regényéből színre alkalmazta Hevesi Sándor. I. rész: 1848. — II. rész: 1849.

A budapesti színházak között ma egyedül a Nemzetinek van műsora. A többiek előrántánák egy-egy darabot s azt nyúzzák a félidényen át. Száz-százötven előadás ma már nem is sensatio; ep oly kavéssé jelent sikert, mint értéket.

A Nemzeti Színház közelebb két új darabot mutatott be. Szomory Dezső *II. József császára* harmadik tagja a Mária Terézia és Marie Antoinette alakjai körül kifejezült Habsburg-trilógiának, mely a szerzőt éveken át foglalkoztatta. Új műve azonban sokkal fölötte áll elődeinek s mélyebb hatású. Szomoryt Mária Terézia korához s a bécsi Burgba és Versaillesba az udvari élet mozgalma, a történelmi események és nevek varázsa vonzza, a szín és pompa kedvelése s barokk halmozása. Új darabjában föllép Kauntz, a makacs és rigolyás vén takács a diplomatia szövőszékénél; megjelenik harangzúgás közt a Bécsben időző pápa; majd Mozart, új szerzeményével; udvarbölgyek sűrögnek, magyar küldöttségek járnak, vesztett csaták, felkelések híre érkezik; csupa nagy név, nagy esemény, folytonos mozgalom. A szerző minden jelenettel új képet fest a színpadon, minden színfoltra ügyelve; középütt folyvást a császár, viseltes szürke ruhájában, egyre halványabban és betegebben a viharzó események között. E pompa közepezt a történelemnek komoly, szinte rideg politikai jelenetei játszódna ké, a régebbi darabokban szinte merő historiai korpépek gyanánt. Az új darab épen abban mulja felül elődeit, hogy képeiben több belső élet, valódi dráma lüktet egy hatalmas férfi nagyra vívó vágyai és küzdelmei dúlnak, vergődnek s halnak

el. Készen adta ezt II. József életében a történelem, közel hozta Marczali kiadó könyve, a szerző pedig megbecsülte s ügyesen használta anyagát. A «kálapos király»-ban a világra vitézt rajzolja, a ki szembeszáll a hagyományokkal, a pápával, a maradi magyar rendekkel a felvilágosodás újításaiért. Türelmetlen lelkének mintha ez volna jelszava: *Quieta movere!* Csupa jót akar, csak-hogy mindent akar, mindent egyszerre s mindent maga. De lángja nem bírja gyorsabb forgásra perdíteni a régi állangépezetet, melyen a physika tétlenségi momentuma uralkodik. Kardot is övez, de a háború ép oly rosszul megy, mint a politika. A nő, kiben pihenő perczeknek örömét keresné, még csak azzal sem fárad, hogy kaczerkódnék vele, minden szava férje előmenetelét szolgálja. Az erőszakos boldogítónak minden ellene fordul, a ki szelet vetett, vihart arat: udvarhölgyei s Bécs rajonganak a pápáért, a pápa felbujtja Belgiumot, Magyarország forrong; Kaunitz hallgatagon, de türelmetlenül lesi a veszély pillanatát, hogy minden rendeletét vissza vonassa. Mindez tiszta történelem s a szerző lelki történésé tudja tenni. A hideg értelem harca ez, másoknak nemcsak értelmetlensége, hanem érzései ellen is. Hatalmas küzdelem, mert országokat rendít s betölt egy életet, nemes harc, mert önfeláldozásig megy, mégis meddő: mert nem elég okosnak lenni, igazságosnak lenni kegyetlen, -- megérteni kell az embereket, jónak kell lenni. József igazi «ufklárista», nem az embereket szereti, hanem eszméit. Sorsa nem a jószándék kudarcza, hanem a hideg és elbizott értelem tragédiája.

Egészben mindez jól van elgondolva s megszerkesztve is, de a részleteken nincs mindenütt elég gond. A magyar urak kétszer is megjelennek, az alkotmány visszaállítását és koronázást követelve; ez ismétlődő jelenetben csak a hang fokozódik. A pápa beszéde sem szerencsés; csupa mennydörgés, pedig a közbeszótt történelmi szavakból jobban lehetett volna egy kezetességet s alázatosságot csak játszó, de alattomban ravasz és hosszúálló diplomatát rajzolni, a ki hamarosan fel is bujtja Belgiumot. Kaunitz is ugyanilyen mennykőszóró, holott hívebb, színesebb és érdekesebb lehetne, ha simább és diplomatább, egy furfangos pók, a ki finom szálakkal köti meg az izgága darazsat. Az sem szerencsés, hogy József egyenként vonja vissza rendeleteit s ehhez szobájába gyűl az egész cancellaria; egy tollvonás koncentratibb volna, a sok papirusuhogás, a sok hivatalnok elvonja a szemet a belső fordulattól. Általában sok a külső apparatus. Ki való azonban a Mozarttal folytatott párbeszéd, mely szintén törté-

nelmileg hiteles szavakkal van átszöve (a «scok kottás»-ról). Karácsony este Mozart új szerzeményével szórakoztatja a beteg császárt; a muzsikusok családjuk körébe vágnak a magányos ember mellől. A zene hangjai ünnepélyesen szállnak a szent este csöndjében; a császár most is vajudó terveire gondol; egyszerre felkiált: «Az emberek nem gondolkodnak, — az emberek énekelnek.» Irigyli Mozartot, a kinek sikerült, a mit akart; azzal vigasztalja magát: neki könnyű volt, csak énekelt. Ezek a tört szavak e belső vívódás a karácsonyest békéjében — ez szép, lélekbevilágító, drámai. S ép ily szép Mozart külső alázatosságában a művész fölénye. — Az utolsó felvonás a megtört császár haldoklása a kit rombadülő élete maga alá temet. A végső számadás perczében a csalódásokon felülkerekedik az önérzet, a megadást a jószándék megnyugvása szépíti meg, mikor a császár a gyóntató-előtt csak szó nélkül magába mélyed, azután felkiált az égre: Te tudod, mit akartam! — Ez lélektani, szép és kibékítő.

Az egész darab József lelkébe van összesűrtve; szinte egy nagy monolog, más szereplő alig jut szóhoz. A görög tragédiákon megszámlálták, hogy a szövegnek körülbelül felét rendesen a főalak mondja, többet azonban soha. Ez a számtani szabály volt képen architektonikus: ezzel el van érve a hős kiemelése, s másrészt megmentve a drámai élet. Szomorj darabjában valósággal oroszlánrész a főalaké, a többiek s ezzel a drámai élet rovására. Ritka színész bírhatja e szerepet, mely Odry alakításai közt első sorban áll. Szépen érezte a fanatikus lélek fölényét a roskadozó testen. Méltó párja Gál Gyula Kaunitz szerepében, a vén practikusnak az újítás ellen való tehetetlen háborgásával, melyből csak úgy szikrázik az ideges türelmetlenség, a mint az üdvözítő megalkuvás napjának eljöttét sietteti.

A másik ujdonság Hevesi Sándor vígjátéka, a *Görögtűz*. A cím a színpad világára czéloz, melynek magánélete mindig érdekli a közönséget. Egy ünnepelt színészről körül az udvarlók egész serege rajzik, többek közt egy decadens költő s egy «kőgazdag» szeleburdi fiatal báró. Egyszerre egy új alak cseppen közéjük, a kit senki sem ismer s a ki a művészről gyermekkori játszópajtásának mondja magát. Mindjárt első látogatásán meg is kéri a színészről kezét s az eljegyzés híre belekerül az ujságokba. Ijedtükben a költő s a báró, a kik eddig folyvást az örök hűség és a házasság rovására élceltek, szintén komoly kérőkül állnak elő, a színigazgató pedig jobb szerződéssel. A komoly kérő tréfás önérzettel dicsekszik, hogy ha ő nem nyerte is el Éva kezét, Éva

sokat köszön neki : divatba jöttek körülötte a tisztességes ajánlatok. Éva dúl-fúl e játék s e fölény miatt, mert maga őszinte vonzalmat érez a tréfás úr iránt, kinek izgatottan mondja tollba az eljegyzési hír czáfolatát. Anyjától megtudja, hogy Adorján nem az, a kinek kiadja magát, hanem vagyonos ember és komoly tudós. Ezzel le is főzi a hüledezőt, mikor búcsút venni jó s azt is szeméreveti, hogy közönyösen le tudta írni a czáfolatot. Kiderül, hogy a papíron nem az van, a mit Éva dictált, hanem szerelmi vallo-más. Erre Éva is megvallja, hogy csak később tudta meg az igazat, Adorján már előbb érdekelte, sőt megnyerte szívét. Az óra nyolczat üt : jönnek a válaszáért az odarendelt urak : a báró, a költő, a director ; mind elkéstek.

E könnyű mese kedves vígjátéki ötletből buzog : ez a világ valóságos jelmezball, de minden álarcz lehull egy igaz ember jöttére, a ki pedig — s ez növeli a tréfát — e bálterembe lépve maga is vendég-hajat tesz. Ebben jó gondolat van, a részleteket pedig sok elmés iróniával fűszerezi a szerző, mulatságosan festve a nappal is színjátszó világ typusait, melyeket a rendezés olykor szinte egyéni czélzásokkal fokoz. Nem firtat problémákat, nem rajzolja a szerelem és hivatás, a színpad és valóság összeütközését ; csak besandítunk a festett világ díszletei közé, s észrevesszük, milyen furcsa nappal az arczon a színpadi festék, a melyet annyian viselnek. A ki vitelben sok a kellem ; a szerző nemesebb eszközökkel dolgozik s komikuma sohasem lépi át a valószínűség határát. A párbeszed elmés, derüs ; az alakok rajza könnyed. A mulatságos figurák egész serege rajzik itt : a színésznő komornája, a ki maga is disease-nek készül ; egy ujságíró, «az igazság fanatikusa», a ki e czégér alatt mindent kiles és dobra üt ; egy énekesnő és férje, a ki egészen a felesége hangjának él s ezzel halálra gyötri az asszonyt ; a színésznő-collega, a ki Évától rögtön szerepeit és öltözőjét kéri, s önhitt lo vagja, a szerelmes színész, ki csak magáról tud beszélni ; a színigazgató, a ki az eljegyzés hírére jobb szerződéssel siet Évához s mikor ez nem hat, készen húzza elő a másikat is, mely Éva minden kívánságát teljesíti ; a léhaságában is kedves fiatal báró (Uray) s egy idős színésznő, Éva barátnője és bizalmasa, a kinek csípős jó mondásait Rákosi Szidi könnyedén s mégis jelentősen szórja. A szerző sokat tanult a rendezőtől arra nézve, mint nyernek egyszerű mondatok élt és súlyt a helyzettől. A szerelmi játékon megérzik a Shaw fordítója is.

Jó gondolat volt teleleveníteni Herczeg ~~Edrom~~ testvérét, e kedves bohózatot, mely a hazugság erejét rajzolja, a mint végre

szerzőjét is hálójába keríti, hogy az is hitelt ad neki; e gondolat s az egész darab ma is eleven és üde. Gál és Odry itt komikai oldalról mutatkoztak, nagy hatással, Várady Arankával együtt.

A régi darabok felújításának többnyire új tehetségek fellépése adott érdekességet. *Romeo és Juliában* új Juliája van a színháznak: Bayor Gizi. Nem első éves tag, de az idén nagyot fejlődött s belenőtt a nagy szerepekbe. Igen különböző alakításokban lépett fel, minők Bródy *Dadája*, az *Uri divat* gépiró-kisasszonya, Celia az *A hogy' tetszikben*. Julia ismét egészen más stílusú szerep. Ez a Julia fiatal s hangjában néhol a szenvedély forrósága lüktet. A régi reálisabb szerepek árnya nem tűnt el mindenütt, a versek sokszor felbomlottak; de a játék néhány helyütt szép, sőt megkapó. Ki vált az első felvonásban, mikor táncz közben meglátja Romeót, szeme rajta feledkezik, kiesik a táncz üteméből, tekintete őt keresi, s el-elkésik a táncz figuráinál. Másik kiemelkedő jelenete, mikor a mérget kiissza. Egyszerű eszközökkel, ültében, közvetlenül érezette vadul kergetőző gondolatának zilált rémképeit, alig habozó szerelmét, a fiatal élet félelmi ösztönét, a sírbolt rémeit; Tybált véres árnya láttán felszökik, — e mozdulat kijózanítja, főérzése lesz úrrá ismét, kiissza mérgét, szeme fölakad, areza, nyaka megmerevül s dermedten hanyatlik el, de látni, hogy nem a halál örök merevségével. Ez szép. A többi jelenetnek azonban még ezután kell kitelni. Romeóban hiba, hogy már Rózáért úgy eped, mint Petrarca Lauráért, s oly csüggedt, mint Hamlet. Ez csak a fiatal vér szerelme; Shakespearenek arra való, hogy a szerelemszomjas Romeó fellobbanó tűzét jobban megértjük. Azonban Julia s Gál pompás Lőrincz barátja mellett a kisebb szerepeket új kezekre kelene bízni.

Föltűnő művészi sikerrel járt Heyermans *Reményének* fölújítása, elsősorban az előadás miatt (Hevesi rendezte), bár a darab is arra való, hogy megrázza a tömegeket. A tárgy lélegzetfójtó: egy rozoga hajót — ennek a neve Remény, mint a hogy a tébolydák pavillonai viselik a legderübb elnevezéseket — magasan bebiztosítva indít útnak a lelketlen haszonlesés; egy viharos éjszakán tizenkét szegény hajós merül el vele s hét család marad támasz nélkül; a tulajdonos kára megtérül a biztosításból s jótékonykodó felesége a két fiát vesztett öreg asszonyon is segít — egy kis ételmaradékkal. Nemcsak az egyes jelenetek megrázók; a szerző Hollandiában egy socialista lap szerkesztője s ez a műve is lázító irat, mely a szegények kiszolgáltatottságát a vállalkozók

szívtelenségével festi még sötétebbre s egyéb elégedetlenségek csíráit is hintegeti. A mű nemcsak kiélezettségével hat, hanem költői erejével is: e faczipós, vitorlavászon-ruhás emberekből nem pusztán a távoli hajósok nyomorúsága szól, hanem általában az emberi sors kegyetlensége, a mindig és mindenütt való kevélyek és lealázottak szomorú barcza. — Az ily erős vonásokkal festett verista darabok hamar érvényesülnek az előadásban, inkább a túlzást nehéz kerülni az egyes szerepek ábrázolása s az egész előadás körül. A darabot először Brahm hozta hozzánk, a színpadi hatás példájaként s az új szereplőknek Lili Lehman, Else Heims, Kayssler emlékével kellett küzdeniök. Lili Lehman csengő kaczagását a nagyobbik fiúba szerelmes talpraesett lány szerepében nem lehet elfeledni, de a vihar éjszakáján, mikor a rettegés örökre kioltja jókedvét, a színház új tagjának, Forgács Rózsának is szívhez szóló hangjai voltak. Kitűnő Gál nyers hajósgazdája. Színvalóság Kürti a haditengerészet börtönéből hazakerülő nagyobb fiúban; emlékeztet ugyan *Mária Magdolna*beli hasonló alakítására, de a szerep is egészen ugyanaz. Kiemelkedő szerep a kisebb fiúé: nem mer a tengerre szállni, melybe atya s egy bátyja belevesztek; anyja szinte ráatuszkolja a hajóra, hová az utolsó perczben erőszakkal hurczolja el a rendőrség, a halálfélelem gyötrelmei közt. Kayssler gyönyörűn adta ezt; emlékezünk nagy gestusára, mikor háttal, kitárt karokkal oda tapad a puszta falhoz, egy keresztrefeszített mozdulatával. Uray egészen más volt s fiatalabb (a mi ez alakot érthetőbbé teszi), de semmit sem maradt mögötte Kaysslernek. Remegő teste, szinte eszét veendő kétségbeesése, megbicsakló hangja, sikolyai — lelkébe vésődnek a lelkes embereknek. A kitől ez telik, az nemcsak jó színész, az már művész.

Uray egy szép ígéret, a mely már teljesülésnek is indul. Egészen fiatal ember; a Vigszínház színi iskolája után egy évig a kis Belvárosi Színházban játszott, hamarosan figyelmet keltve Herczeg egy kis darabjában s Villányi egyik, *Attak* című jelenetében. Az ősszel már a Nemzeti Színházhoz hívták; sokat játszott, eleinte kisebb szerepekben, de gyorsan és biztosan érvényesülve. Csinos, sőt megnyerő jelenség s a mi ritkább: szeretetreméltó; könnyed és természetes a tehetség önkénytelenségével; előkelő, ha kell s tud fiatal lenni (mihez a fiatal kor maga nem elegendő). Minden szerephez szinte új arcot és testalkatot ölt. Először *Árva László királyban* lépett fel mint Hunyadi Mátyás, túlzás nélkül s mégis mélyen éreztetve az alakban rejlő gyors változást:

otthon Temesvárott gyászruhájában is virgoncz, eleven, nevetgélő, tartásán szinte látszik a vadászatok, lovaglás aczélossága; Budán a palotában ezifra ruhájában egyszerre csendes, félénk, koraböcs szemé telve bizalmatlansággal. A *Görögtűz*ben a szele-
verdi bárócskát adja, a ki ideges mozgékonyságában néha majd széthull; a *Három testőr*ben egy lelkendező riportert; mindkettőt inkább szeretetreméltó, mint túlzó komikummal. *II. József* udvarában Mozart; egész alakja törékeny, légius, átszellemült; *Az erősebb*-ben előkelő, egy finom race kései hajtása, csupa átfinomult ideg és idegesség; minden szóba lelket tud önteni, lelket játszik, lélektani ábrázolást nyújt. Képes felvenni arczára a szenvedésre és halálra jegyzettségnek azt a vonását, mely Moissit némely szerepében oly megrázóvá teszi (ez a képesség Hamletre s a *Kísértetek* Oszvaldjára jelöli, ha organuma győz ekkora szerepet). Megvan rajta e vonás *A reményben* is; itt egyszerre parasztosan esetlen; már a járása jellemző, a mint otromba facziópőiben nehézkesen, előre dűlve végigkopog a színen; de gyámoltalansága gyermekien rokonszenves, s valami megnevezhetlen vonás kiemeli környezetéből. — Minden alakításán rajta a művész jegye. Látni, hogy nem bizza magát a pusztá gyakorlatra, a kijárt technikára, — a mi minden terén halála a művészetnek, — hanem lelkén át adja szerepét. Tudnivaló, hogy a színész nem élheti úgy bele magát szerepébe, előre kitűzött alkalmakkor s pontos időkbén, mint a ki a valóságban élne át azt az érzést és helyzetet; ügyelnie kell az előírt szövegre, mozdulataira, az összjátékra; de Diderot színészi paradoxona még sem jelent felhúzott bábút. Ismerjük az olyan előadásokat, midőn a színész már a színház utánra gondol, ha nem végez is fejszámolást, minőkkel Coquelin mulattatta collegáit. Uray ma még felolvad a szerepben, ezért ragad úgy magával, ennek köszöni szerepenként alak-, arcz- és lélek-változásait. Ő a Hamlet kívánsága szerint való színész:

Egy eszmeképhez úgy hozzá töri

Lelkét, hogy arca elsápad belé.

Benne egy valódi művész fejlődik, ha csak majd a félbemaradt tehetségek e korszakában meg nem állítja útján a tehetőségtelenek szoros szövetkezése, a keveset játszásból folyó kifejeletlenség vagy a sok játék routineja, a rosszindulat gáncsvetése vagy a siker nyomán járó elkapatottság. —

A Magyar Színház, több hasonló vállalkozás sikere után,

az idén Jókainak *A köszívű ember fiaí* című regényét vitte színpadra, Hevesi Sándor átalakításában. Nincsen rá példa, hogy regénynek színre alkalmazása valaha igazi drámai hatással sikerült volna, oly különböző a két műfaj s annyi vész el az átdolgozással a regény lelkéből. Ehhez a regényhez nyúlni pedig különösen nehéz; e szívhez szóló könyvből mindenért kár, a mit el kell hagyni, pedig a tárgy nagysága s a mesélő kedv bősége sokat kihagyásra ítél, még ha kivonata két estére terjed is a színpadon. Benne van e regényben a szabadságharcz egész története, egy család körében, a hol a kor minden típusa, mindenféle gondolkodása, vágya és hangulata egyesül. Mint egy óriási körképben, benne van az egész ország: fővárosa, csataterei, pusztái, urai, népe, katonái. Nem is egy, hanem két forradalmat rajzol, a pesti mellett a bécsit is; s mennyire él e két város lelke a fiatal Lánchídban s a bécsi Szt. István-torony ódon köveiben! E tág keretben mennyi a pompás mellékalak: a heverő Mindenváró Ádám, a ki Tallérosy Zebulonnal (ez ne vetségességét bizalmasságra fordítja s ravaszágát leplezi vele) együtt önálló életre is kívánczozott az *Üstökös*-ben, a vidám bécsi diákok, s annyian. Kivenni mindebből valamit s a színpadra vinni, hogy ott megálljon egésznek, szinte lehetetlen. A ki a regényt ismeri, annak fejében a színpadra nem vihető jelenetek kísértenek: a bécsi forradalom éje, a diákok a torlatszoknál, Baradlayné útja Richardhoz a táborba, az István-torony tűzjelei; a huszárok útja a Kárpáton át. A ki nem ismeri a könyvet, alig nyerhet róla fogalmat az előadáson keresztül e vázlatból, a mivé a könyv a színpadon zsugorodni kénytelen. Mindez kikerülhetetlenül foly a tárgy s a mese nagyságából.

Az átdolgozó nem erőltette a lehetetlent, hogy a regényt drámává öntse újra; hanem igyekezett minél kevesebbet áldozni fel Jókaiából a színpad kedvéért. Gyöngéd kézzel nyult a regényhez, megértve a bevezetett műalkotások *«moli me tangere»* szavát. A színpadi átdolgozást egészen alárendelte a regénynek; Jókai szavaiból szövi össze a párbeszédet, az ő szépségekkel áradó nyelve hömpölyög a nézőtér fölöt, mint egy meleg áramlat, mely erdők s mezők illatát hordja szárnyain. Egészen a regény menetét követi, gondos kézzel fűzve össze felvonásokba egymástól távol eső jeleneteket, s a szakadékokat is Jókai szavaiból töltve ki. Végig illusztrálja a regényt, élő alakokkal. A fontosabb momentumok mind megjelennek előttünk, felszíva magukba a közbeeső eseményeket. Ezért kellett két estére osztani a darabot, a mi, ha a közönség szempontjából bajos is, a regény és a

darab részére szerencsés. Az első rész előjátéka a kőszívű ember végrendelkezése, melyet felesége visszaesküszik; az egész azt rajzolja, mint ragadja vissza ez a hatalmas asszony Bécstől mind a három fiát. A II. részt az özvegy párbeszéde nyitja meg a holt férj arczképével, s az egész: az áldozat felajánlása a hazáért, Haynau, a Neugebäude, 1849 vége. Ez világos és természetes tagolás. Szorullhattak volna kisebb térre Plankenhorsték, — bárha kettős szállal vannak beleszöve a regény meséjébe — s talán Haynau is, kinek külön jelenetére az átdolgozót részben a hazafiság, részben talán a színi hatás vezette. A rendezés nagyon is pompásan állította ki azon idők egyszerű bihari kastélyát. Halmi Margit Plankenhorstnéjának beszéde, Réthey Haynauja nevezetes színpadi alakítás. A kőszívű ember haldoklásában Törzs nemcsak az öreg és beteg embert, hanem a kemény férfit sőt a merev conservatívot is éreztetni tudta.

Hogy azonban a regény a színpadon meg tudott állni, sőt drámai hatást tett, azt Jászai művészetének köszöni. Az ő hatalmas egyénisége öntött drámaiságot a jelenetekbe, az kapcsolta egybe, az éltette az egészet; nála nélkül mozgókép-sorozattá lapult volna. A szerep nem hálás, nincsenek «nagy» jelenetei, de ő mindeniket nagy jelenetté emelte. Már beléptével, még megszólalása előtt, fölemelte a darabot. A mint ott ült a haldokló férj ágya mellett, papírra téve rendelkezéseit: megtelt vele a színpad, uralkodott mindenkin szó nélkül, alakjáról, feje tartásáról lehetett leolvasni, mint esküzi vissza mindazt, a mit leír. Már ekkor, szótalantul, szembeszállott a haldoklóval, hagyományaival, a világgal. S a mint az élet mécsé kialudt szeme előtt, mily gyöngédségre lágyultan fonta egymásba a halott hülő kezeit. Bőven tetézte a magáéból, a mit az író adott. Az anyai szeretet e képét szinte Shakespearei méretűvé emelte s a mellett magyar nagyasszony maradt, a kiből csodálatosan olvadtak össze a kor erélye és érzelmessége s az a pathos, mely fajunknak, kivált abban a korban, jellemző vonása, s mely az ő egyéniségében — egy finom ítéletű megfigyelő szerint — erejénél fogva színigazságot nyer. Művészetét az teszi oly teljessé, hogy az adomány, az őserő magas culturával olvad össze, mint minden igazi művészetnél. Alakjában valósággal Jókai képzeletének nagyméretű s emelkedett világa testesült meg s a kor hangulata. Ruháin, egész viselkedésén ott a kor ismerete; a krinolin széppé vált rajta; úgy tudja viselni, hogy az sohasem billen félre, mint a többieken, a kik asztalhoz, székhöz

dőlnek vele. Mozdulatain, ruhái szín-összeállításán festmények tanulmánya látszik; kofa-ruhája is, melyben Richard táborába lopózik, formában, színben művészi palettáról való. S mint éled ajkán a költői nyelv! Mikor Richardnak a kétszázézer szuronyról beszél, melyet kétszázézer anya szólít: maga volt Hungaria. — Mint előbb a küzdelemből, a második részben a fájdalomtól hasonló atlas-i terhet vesz magára. Mikor az utolsó képben egy zsandár meghozza Jenő búcsú-levelét, ültében szinte megdermedten, gépiesen veszi azt át Ödön kezéből; a levél helyett Ödön szemébe néz, abból akarva kiolvasni: kitől jön? Richardtól vagy Jenőtől? és mi van benne? E tekintettel egy lélek kopogtat a végzet ajtaján. A ki jól látta, annál ez a tekintet meg fog maradni az emlékezet kincsei közt.

Kár, hogy a Nemzeti Színházban oly ritkán lép föl Jászai, kinek játéka a színész tanulhat, a közönség ízlése művelődhetik, az író föllelkesülhet.

v. g.

ÉRTESÍTŐ.

Pekár Gyula új könyvei.

Pekár Gyula : *Don Juan*. Újabb, átdolgozott kiadás. Budapest, Athenaeum, 1917. 8—r. 194 l.

Pekár Gyula : *A szép Pongrátné krinolinja és egyéb elbeszélések*. Budapest, 1917. 8—r. 237 l.

Pekár Gyula : *A mezillábas grófkisasszony és egyéb elbeszélések*. Budapest, Singer és Wolfner, 1918. 8-r. 144 l.

Don Juan igéző alakja, melynek annyi asszony és író nem tudott ellenállani, Pekár Gyulában nem az író, hanem a gondolkozót, az emberi művelődés történetének eleven szemű figyelőjét ragadta meg. Nem egy magyar Don Juannal akarta irodalmunkat megajándékozni, hanem a monda össze-visszabogozott Ariadne-fonalát követve az emberi érzelmek legkúszább útvesztőjébe, a szerelem fejlődésének történetébe hatolni. Milyenek képzelik, érzik s élik át a szerelem szenvedélyeit a nagy culturnemzetek s mint tükrözik ezt vissza irodalmaik, abban a korban, mikor a szerelem már nem az antik és keleti kényelmes önkényuralom a nő ravaszsága fölött, hanem mikor «a nő felszabadult egykori alárendelt helyzetéből oda, hogy a férfi, a ki addig a teremtés egyedüli zsarnok ura volt, észrevegye s érdemesnek tartsa őt mint egyenrangút és ellenfelet meghódítani». A férfiú és nő örökös harcának jelképét látja Pekár a Don Juan mondában s ennek nyomán keresi, vizsgálja a korok és népek szellemét. Munkája egész kis művelődéstörténeti rajzzá bővül, mely vonzóan, népszerűen, de azért kellő fölkészültséggel világítja meg ezt a mindenk fölött érdekes problémát.

Pekár Gyula nem akart philologiai munkát végezni, nem adatok gondosan összehordott tömegéből irodalomtörténeti eredményeket megállapítani, s azért nekünk sem lehet célunk a philologiai akribéia mécsével kezünkben a kitűnő író lendületes és mindig lebilincselő előadásának utanasántítani.¹ Mégis úgy érez-

¹ A kik a monda történetének szigorúan tudományos feldolgozására kíváncsiak, azoknak Heinrich Gusztáv jeles értekezését ajánljuk

zük, hogy e könyv a philológiát igazolja, mert megmutatja, hogy a pusztai tárgytörténeti fejlődés, egy monda alakulása különböző népeknél és korokban hogyan lehet egyszersmind a szellem történetének documentuma. Mert nem kell félni attól, hogy a szerző lélektani vizsgálatain nagyon is megérvődnek a papiros íze; fejtegetéseit nemcsak könyvekből, hanem az életből is meríti. Fölkereste a mondát szülőhazájában, s követte vándorlásain, mindenütt nyitott szemmel vizsgálta a népek életét, megértő és érző lélekkel szívta magába a dél és észak sajátos levegőjét, biztos kézzel tapintott rá a különböző román és germán népek érdekes faji különbségeire. Taine milieu-elmélete és Stendhal epigrammatikus-élű megjegyzései csak irányt és keretet adtak, a melyben saját tanulmányait értékesítette. Az elmélkedő csak hébe-korba kerekedett fölül a megfigyelőn s ilyenkor beleesik az elkerülhetetlen hibába, dogmatikus lesz. Bármennyire kiemeli hősnének örök emberi vonásait, melyek minden népnél és minden korban lehetővé teszik újjászületését, mégis hajlandó sokszor egy-egy embertypust egy meghatározott környezetre korlátozni. Miért született Don Juan éppen spanyolnak? A kérdés fölvetése helyes, de a felelet rá egyoldalú. Miért ne lehetett volna francia is, kérdehetnők és Gilles de Retz-re gondolunk, ha nem is olyan alakjában, a hogy Huysmans borzasztó tolla veti elénk. A fajnak, égaljnak, környezetnek oly csodás varázst tulajdonít Pekár, hogy mindjárt a bevezetésben e merész állítással lép meg bennünket: «Faust az andaluziai pálmafák alatt bizton Don Juanná lett volna, Don Juan pedig a hűvösebb, ködös germán környezetben kétségkívül bölcséleti elméletekbe takarózott s kalandok helyett a wittenbergi egyetemre járt volna.» Lehet, hogy az utóbbiban igaza van Pekárnak, de hogy Faust a maga igazi nivoltában a salamancai egyetemen is elképzelhető, azt később maga Pekár is elismeri, mikor Calderon híres *Magico prodigioso*-ját mutatja be. Ime, a Faustból még sem lett Don Juan! Sőt azt sem zárnam ki eleve, hogy esetleg magyar Don Juan ne születhetnék, akár a valóságban, akár az irodalomban.

figyelmébe (Olesó Könyvtár, 1873—77. sz.). E helyütt csak néhány föltünőbb, bár jelentéktelen tévedést akarunk helyreigazítani: Így correcturára szorul Sappho jellemzése (15. l.). A Katalonia, Andalusia, Barcelona szavakra vonatkozó etymológiák (Gót-Alánia, a vandalok, Hamilkar Barcas nevéből) ma már nem állják meg helyüket (26. l.) Poe *Ligeiája* helyett olv. *Morellája* (169. l.). Magyartalan a legenda szó alkalmazása, a román nyelvek legendát használnak, a mikor mi mondaról beszélünk, a mi legenda szavunk a szentek legendáira van lefoglalva.

Pekár ugyan azt állítja, hogy «Don Juannak nincs magyar típusa — nincs sem a valóságban, de még nyoma sincs sem a népies, sem a műköltészetben.» Dehogyan is nincs, némi nyomát mégis csak felmutatta Weber Arthur *Don Juan en Hongrie* cz. értekezésében. (Revue de Hongrie, 1912.) Gondoljunk csak Balassi Bálint annyi rokonszenves és visszataszító vonásból összetett egyéniségére, — nem Don Juan, az kétségtelen, de sokban hozzá hasonló.

De nem akarunk e tárgyról bővebb vitatkozásba bocsátkozni, ezzel sem akarunk Pekár könyvének érdeméből valamit levonni, hiszen az apróbb szépség hibák könyve lényegét nem érintik. A kit akár a Don Juan monda viszontagságos sorsa, akár a műveltség történetének idetartozó részei közelebről érdekelnek, azok ez értékes és magas színvonalon álló munkában nemcsak tanulságot és okulást, hanem élvezetes és lebilincselő olvasmányt is fognak találni.

Pekár Gyula igazi eleme azonban a novella. Ebben jut leginkább kifejezésre tehetsége, ebben érvényesül legjobban elbeszélő művészete. Az első előttünk fekvő kötet tárgya tarka változatosság. S tárgyai változatos voltához stílusa mindig hozzá tud simulni. Itt egy pajzán régi anekdota (*A szép Pongrátné krinolinja*), melyet Mikszáth is megirigyelhetne, ott egy modernül érzékeny lyrai novella (*Diák-mese*), itt a szeleburdi osztrák diplomata boszorkányos caricaturája (*Diplomáciai küldetés*), ott a saját vermébe esett nőgyűlölő jóízűen magyaros alakja (*A nőgyűlölő*), itt a kisváros derűs realismusa a két versengő Kolm pompás figurájával (*A konkurrensék*), ott a nagyvilági fürdőélet káprázatos léhasága (*A vőlegény válopere*), itt a ragyogó, opálszínű Adria, a dalmátba ojtott olasz bosszúra lihegő szenvedélye, a tenger és a szerelem hullámai (*San Niccolo lámpása*), ott a borongós, szürke Bretagne, lázas rhythmusú, rímes prózában írt legendájával (*A búcsú*). De mind e sok színt és hangot egységes harmóniába fogja az író nyugodt eleganciája, mely mindig biztos kézzel tartja a mese táltosainak gyeplőjét s a realismus kényes döcögőin a rettenthetetlen romantikus merészségével röppen keresztül. Csak kettőre ügyel: az elbeszélés csattanójára és alakjai éles megvilágítására. Ezért, szándékosan, a valóságosítást is kész fölázdosni s ebben igazi, vérbeli elbeszélő, kiknek fajtája, sajnos, már mindinkább kivesző-félben van irodalmunkban.

A másik novella-kötet tárgyköre nem ennyire változatos, két breton legendán s egy derűs s friss párizsi diáktörténeten kívül csupa hazai elbeszélés, s ezek ennél a szerte kalandozó írónknál

kissé egyszínűek. Az elbeszélés lendülete a régi, de a rohamos előadás, az élénk adomázó hang olykor nem egészen illik a téma gyöngédebb hangulatához. Az anekdotikus részek a leg-sikerültebbek, figura-rajzoló kedve itt sem hagyja cserben. Legjobb a felesége oldalán és a magyar környezetben kuruczczá vedlett német vasaskapitány, Johann Jörg Christian, Graf von und zu Drachenstein, alakja. (*Haza!*) De találó, bár merészen valószínűtlen történetbe helyezve, az éhen halt költői lángész posthumus babérait gyűjtő műpártoló társaság (*A múzsa*), s ugyanazt lehetne elmondani a letörött, végrendeletre vadászó s eltűnt ősi családi ékszert kereső grófi család minden egyes tagjáról (*A lovagterem*).

Pekár elbeszélései a régi novella típusát képviselik. Nem akar regényre szabott problémákat a műfaj szűk keretébe fojtani, nem akar pszichológiai pálfordulásokat nagyolt vonásokkal odavetni, nem az emberi lélek sötét mélységeiből különös virágokat napfényre hozni. Az exoticumot nem alakjaiban, hanem a háttérben, a couleur localeban keresi. Egyébként egyedüli gondja az érdekes és lekötő elbeszélés, érdekes, vérből-húsból alkotott emberek. Kedvvel és gonddal rakja föl ragyogó és eleven színeit, kevesebbet törődik az arányok és a perspectiva törvényeivel. Megvan benne a valószínűtlenségnek az a finom érzéke, mely nem a valóság fölényes megvetéséből származik, hanem ellenkezőleg, épen a fokozottabb realismusra való törekvésből ered, az a «hűtlen hívség», mely minden igazi elbeszélőt annyira jellemez.

Mint magyar elbeszélő nem a Mikszáth típusából való, nincs meg benne oly mértékben a népies zamat és a humor derült filozóphiája, nem állítható Ambrus Zoltán mellé sem, utolérhetetlen szellemével, iróniájával és francziás könnyedségével; inkább Herczeg Ferencz és Cholnoky Viktor közé merném helyezni. Herczegnél merészebb, képzeletét jobban szárnyára ereszti és messzebbre elkalandozik, Cholnokynál viszont józanabb, egészségesebb és jobban tud uralkodni degein. A régi, nemes, magyar elbeszélő művészet művelőjének mutatkozik, s ezt annál inkább meg kell becsülni, mert mai irodalmunkban épen ez veszített legtöbbet régi erejéből.

K. Gy.

Az első isonzói csata.

Báró Somorjai Lukachich Géza cs. és kir. altábornagy: *A Doberdó védelme az első isonzói csatában.* Budapest, 1918. Athenæum.

Magyar monographia a világháború történetének egyes részleteiről ritka és még ritkább az olyan könyv, melyben a hadvezér maga beszéli el csoportjának tetteit. Már ezért is megérdemli e könyv figyelmünket és még inkább azért, hogy Lukachich altábornagy a magyar hősiességet dicsőíti elbeszélésében.

A könyv *Gruppe Doberdo* czímen már megjelent németül, de a szerző, mint maga írja, «hazafias kötelességet vélt teljesíteni», midőn a német munkát «kivonatossan magyar nyelvre fordította és a lényegét nem változtatva, a nagyközönség számára is olvasmányul átdolgozza».

A jeles tábornok ezzel hálára kötelezte a magyar közönséget. Könyve katonához illően a tényeket beszélteti oly világos csoportosításban, olyan egyszerű nyelven, hogy a laikus olvasó is nagy érdeklődéssel követi könyvében a doberdói hősök tetteinek és szenvedéseinek történetét.

Szinte eposznak nevezhetnők az elbeszélést, de tartunk a félreértéstől, hiszen nem mesét, hanem pontos adatokon alapuló elbeszélést olvasunk.

Politikai áttekintés előzi meg a harcok történetét. Rossz időket értünk 1915 tavaszán. «Márczius 28-án — beszéli szerzőnk — már Dél-Tirolt, beleértve Trientet is, hajlandók voltunk átengedni az olasznak, mert szorult volt helyzetünk. Przemysl elesett, fenyegetett az orosz offenzíva és megkezdődött a dardanellai vállalat. Olaszország nem engedett, mi többet ígértünk és még mindig reméltük, hogy az olasz háború elkerülhető lesz». Csak 1915 április végén kezdtük észrevenni, hogy hiába engedünk az olasznak, a szövetséges támadása ki nem kerülhető. Bizakodásunk e makacsságát Lukachich minden kritika nélkül, de nyomatékosan kiemeli. Főlölegesnek tartottuk — úgymond — a komolyabb katonai előkészülést 1914-ben, mert senki sem hitt egy olasz háború lehetőségében. Később is azt hittük, hogy Olaszország semleges marad, különösen, ha ezért áldozatokat is hozunk. «A tiroli és karinthiai front védelmi berendezése még békében elkészült, ellenben az alsó isonzómenti határsávon 1915 április haváig semmi sem történt.»

Az izmos optimizmus a külügyi politikában csak oly rossz

hatású, mint az ideges pessimismus. Az algécirasi conferentia óta világos volt, hogy Olaszország az ententehez csatlakozott és hogy csak leplezni akarja szándékait, midőn még szövetségesünknek nevezi magát. Továbbá az olasz imperialismus tanulmányából ki volt deríthető, hogy Olaszország nemcsak a monarchia egyes területeire vágyódik, hanem annak nagyhatalmi állását kívánja megsemmisíteni.

Mert míg ezt el nem éri, nem éri magát biztosságban. A mi politikánk csodálatos optimismusa miatt csak 1915 április 30-án kezdődtek meg az építési munkálatok az isonzói fronton és akkor is gyöngye erővel, igen nehéz viszonyok közt.

A politikai optimismus hibáját jóvátette Lukachich vezéri éleslátása s erélye. A sikernek ezt a tényezőjét inkább a sorok közül vehetjük ki, mert a szerző nem fejtegeti. A jól választott vezért hatalmasan segítette a magyar katona önfeláldozó kötelességtudása, ritka hősiessége. És segítette még az olasz katonai vezetés és az olasz katonai szellem fogyatékosága is. Jellemzi korunknak imperialistikus őrjöngését az a körülmény, hogy oly harcziatlan nép, mint az olasz, nem elégszik meg nagynehezen egyesített országainak határaival, hanem azokon túl akar terjeszkedni még idegen nyelvterületen is. Az igaz, hogy az olaszok a könnyű háborúkat szeretik, a biztos prédára szeretnek törni. Hiszen 1915 májusában azt hitték, hogy hadjáratuk «katonai séta lesz Bécsbe».

Csalódtak. Május 23-án izenték meg az olaszok a háborút; de egy gyöngye népfölkelő zászlóaljunk május 24-től június 5-ig feltartóztatott egy egész olasz hadosztályt az alsó Isonzón. Az olaszoknak ez a gyámoltalansága időt engedett Lukachichnak arra, hogy nagyjából megerősítse a doberdói állásokat. Az a tizenkét nap, a melyen a 152. számú népfölkelő zászlóalj május 24-től június 4-ig az Isonzónál «nem is álmodott szerencsével az olaszt az orránál fogva vezette és feltartóztatta, az olasz hadvezetőség részéről többé nem pótolható veszteség volt». A háború megindulása előtt nem is számított a hadvezetőség arra, hogy a doberdói fennsíkot megvédje, ott csak az olasz előnyomulást akarta lassítani, hogy visszavonuljon seregünk a praevaldi szakaszig, a hol voltak állandó védelemre alkalmas állásaink. Azonban az olaszok viselkedése az első tizenkét napon az óvatosabb tervet fölöslegesnek tüntette föl. A doberdói fennsíkot június 5-től kezdve Lukachich 8000 gyalogharczossal, 24 géppuskával, 109 lovassal és 43 ágyúval védelmezte. Az ágyúk

közt 14 darab régi, 1875. mintájú ágyú is volt. És ez a csekély csapat egy szerencsés marathoni harczot vívott aránylag óriási erővel szemben. Az olasz katona nagyon félti az életét és nem bírja a fájdalmat túrni. «Minden visszautasított támadás után — írja szerzőnk — az olasz sebesültek jajgatásától hangos a vidék. Az olasz katona rendkívül érzékeny és a testi szenvedések és fájdalmak elviselésében korántsem tanusít olyan lelki erőt és önuralmat, mint a mi legénységünk.» A római imperium helyreállításához a római legiók harczedzett vitézei szükségesek. De a mikor a római legiók szelleme az ellenség sorait szállja meg és Róma nyelvének örökösei jajveszékölő szájhősök lesznek, az imperialista nagyhatnáság csúfos véget ér. Az első isonzói átkelő kísérletet oly erővel verték vissza a mieink, hogy Sagradótól északra egy kavicsszigetet olasz hullák lepték el. Ezt a szigetet a mi katonáink azóta «halottak szigeté»-nek nevezték el. Nagyon nehéz, de dicső napja volt a doberdói védelemnek a június 30-iki. E napnak harczairól idéznünk kell a szerző élénk leírását: «A szakadatlanul tartó pergőtűz minden képzeletet felülmúló borzalmi csak hatványozódnak a délben meginduló rettenetes zivatarban, a melyet csupán a Karszton tapasztalható rendkívüli méretű és sűrű villámlásokkal terhes égháború követ. Mintha ég és föld, ember és természet együtt szövetkezett volna megsemmisítésünkre. Az állások vérbe, füstbe temetve, irtózatossá recsegések és ropogások között összeomlanak. Bennük és felettük egész patakokban ömlik a lezuhogó esővíz. Villám villám után csap le nagy robajjal és az ágyúk fülsiketítő zajában nem különböztethető meg, melyik az ágyú, melyik a villám és melyik a menny dörgése. Minden összeköttetés megszűnt... Ez a nap a doberdói fennsík védelmében örökké dicsőséges és emlékezetes marad. Rendkívül nehéz harczviszonyok között, eddig még ismeretlen hevességű tüzérségi tűzben és ötheti folytonos állásban tartózkodás daczára, a mikor a pihenés rövidre szabott óráit tönkrelőtt fedezékek és akadályok helyreállítására kellett feláldozni, csekély létszámú csapataink két olasz hadosztály meg-megújuló és elkeseredett dühvel vívott támadásait verték vissza.» Az olasz támadások egyre megújultak. Különösen veszélyes volt a július 3-iki. E napon «a kecskeméti 38-asok nemcsak állásainkból verték ki végig az olaszokat, hanem az át-szenvedett izgalmaktól és a gyűlölt ellenség iránti dühtől elvakultan, állásainkon túl egészen az olasz állásokig üldözik a visszazönlő ellenséget és soraikban könyörtelen pusztítást visznek

végbe. És csak a mikor három oldalról körülfogva, a teljes bekerítés veszélye fenyegeti őket, akkor térnek vissza, magukkal foglyul hozva 1 tisztet és 25 embert, a kik valamiképen kegyelmet találtak igazságos bosszút lihegő katonáinknál.» Július 5-ike volt az akkori olasz erőlködések utolsó napja. Ekkor egy egész hadtesttel és hozzá még két ezreddel támadtak, hogy Redipugliát és Polazzót megvegyék. De a pokoli tüzeri előkészület ellenére is rettenetes veszteséget szenvedtek és állásainknak csak egy csekély része maradt kezükben. Július 6-án már lanyhulnak a harcok, 12-ike után az olasz gyalogság tevékenysége teljesen megszűnik. A doberdói fennsík meg volt mentve, az igaz, hogy sok jó magyar vitéz élete árán. Következtek azután új harcok és új sírok emelkedtek. Doberdo neve az osztrák és a magyar történetben egyaránt emlékezetes marad. Azokat, a kik a dualistikus monarchia kapcsolatát egy vagy más irányból széttépni szeretnék, emlékeztetni fogja Doberdo arra, hogy a magyar ép úgy ontotta véréát az osztrák terület épségéért, mint a hogy az osztrák németek véreztek a magyar föld védelmében. Nehéz lesz széttépni az oly közösséget, melyet a felek vérrrel pecsételtek.

A mindenképp emlékezetes isonzói csaták történetírója nagy örömmel fogja felhasználni Lukachich altábornagy érdekes könyvét. d.

A lelki élet.

Kornis Gyula : *A lelki élet*. I. kötet. Bpest, 1917. Akadémia. 8r. 391 l.

Csak pár éve még, hogy W. James, a *Principles of Psychology* kiváló szerzője, a pszichológiát «reménybeli tudománynak» — a hope of a science — nevezte. S csakugyan a mult századnak különösen második felében a pszichologia terén oly nagy munkásság alakult ki, hogy méltán lehet remélnünk a pszichológiának mint tudománynak a megszületését. Legnagyobb eredménynek eddig kétségtelenül azt tekinthetjük, hogy a pszichologia autonómiája ma már nem vitás: külön tárgya, sajátos módszerei és törvényszerűségei elismerésre találtak s ezáltal a természettudományoktól függetlenné vált. Ez a lépés volt a legnehezebb. Hogy ezen túl vagyunk, a fejlődés legnagyobb akadályát győztük le. A pszichologiai szempont jogosultsága és különállása a biológiai, physiologiai és physikai szempontok mellett oly jelenség, mely a legszebb kilátásokat nyújtja a jövőre nézve.

A mi korunk gyermekének természetes attitude-je, hogy az

ember önmaga is lehet a maga problémája s ha elmegyünk is megcsodálni a hegyek csúcsait, a tengerek szörnyű hullámaikat, a tovarohanó folyókat, az oceán mozgását és a csillagok járását, azért minmagunk mellett sem haladunk el figyelem nélkül.¹ A modern lyra, az analytikus regény, a pszichológiai dráma mind a lelki élet iránt való mély érdeklődés tanuja s ennek a kifejezése a pszichologia tudományos vizsgálatának fellendülése is. Ma aránylag egy tudomány sem oly termékeny, mint a lelki élet vizsgálata. A szerencsésebb tudós-körülmények közt élő nagy nyugati népek körében egész sereg folyóirat, számtalan monographia és kitűnő összefoglaló művek állanak a kutatás szolgálatában és a közönség érdeklődése mindig megbízható s a tudomány színvonalán álló művekben megtalálhatja a kielégülést. Hirtelenében csak James említett remekművére, Höfding tapasztalati pszichológiájára, Ebbinghaus pompás könyveire s Wundt egész sereg alapvető művére kell gondolnunk, hogy a tőlünk kissé távolálló egyéb angol és amerikai könyvekről ne szójunk. A kísérleti irányú vizsgálatokról is kiváló tankönyvek vannak, míg nálunk ezeknek teljes híjjával vagyunk. Elég kár, hogy pl. Révész Géza, a kísérleti pszichologia jeles munkása, alapvető jelentőségű hangpszichológiai vizsgálatait és Nyiregyházi Ervintől irt értékes differentialis pszichológiai monographiáját csak német nyelven tette közzé. Bizonyos, hogy a tudomány nemzetközi érvényessége szinte követeli a mi tudósainktól, hogy kutatásaik eredményét valamelyik messzehallatszó nyelven az egész tudós világ elé bocsássák. Azonban ez éppen nem jelenti azt, hogy magyar nyelven írni fölösleges nekik. Sokszor egy vaskos könyv eredménye mindössze néhány ív. Elég volna ezt idegen nyelven közölni, vagy az idegen mellett a magyar kiadásról is gondoskodni kellene. Minek a Dunába vizet hordani? Tudom jól, hogy magyarul tudományos könyvet írni nem a legnagyobb gyönyörűség. De hiszen ma még minden magyar tudós úttörő s ha azt akarjuk, hogy legyen magyar tudományos irodalom, valakinek csak el kell kezdenie magyarul írni. S ez a feladat a siker reményével első sorban épp azokra vár, a kik értékeset tudnak alkotni és nagyobb, kifejlődött tudományos életben is megállnák a helyüket.

E kitérést talán nem veszik rossz néven azok, a kiknek pszichológiai irodalmunk elmaradottsága igazán fáj. Mert hogy mi van nekünk, a mi megbízható útmutatást adna a pszichológiában, azt az egy-két művet könnyen elszámlálhatnók. Olyan nagyobbszabású

¹ V. ö. Augustinus: *Confess.* 10., 8.

munkánk pedig egyáltalában nincs, a melyik kissé behatóbban ismertetné meg velünk a psychologia mai helyzetét és ezen a rengeteg területen igazán megbízható vezetőnk volna. Úgy látom, hogy Kornis Gyula szóbanforgó, három kötetre tervezett műve, melyből most az első kötet jelent meg, főleg ilyen szándékkal készült. S az előttünk fekvő részből ítélve, célját tökéletesen el is fogja érni és megszünteti irodalmunknak egyik, sajnálatosan érzett és csaknem szegyenletes hiányát.

Kornis Gyula, a pozsonyi egyetem philosophia-tanára, nagy előkészülettel fogott e műve megírásához. Ismereteseek azok a tanulmányai, melyeket a psychologia egész területén és kutatási módszereiben való tájékozódására tett. *Okság és törvényszerűség a psychológiában* (1911.) cz. könyvében a lelki törvényszerűség mély és finom elemzését adta, s élesen megjelölte ennek a természeti okságtól és törvénytől megkülönböztető jellemvonásait. *Történelem és psychologia* (1914.) cz. tanulmányában pedig a differentialis psychologia eredményeinek hasznosíthatóságát vizsgálta meg a történet-tudományokban. *Diltheyről* szóló szép essayje a kulturális lelki élet egységének kérdése körül forog. A berlini professor finom írásain át ezt az egységet akarta megláttatni s tőle meg Jamestől tanulta Kornis a psychologiai kutatásban ennek az alapvető momentumnak figyelembevételét. Nem theoretikus, atomizáló és associativ psychologia hát az, melyet Kornis tanít, hanem a lelki élet eleven egységéből, konkrét kapcsolatából indul ki és szinte fájjalja, hogy a tudomány ezt az egységet bizonyos methodikus szükségletek miatt kénytelen felbontani. Valószínűleg innen származik a differentialis psychologia iránt érzett rokonszenve, mely jelen könyvének is néhány meleg és szép lapját sugallta.

Szerzőnknek más tanulmányai szintén azt mutatják, hogy a psychologia methodusának kérdéseivel a legbehatóbban foglalkozott. A lelki élet megragadására irányuló minden törekvés higgadt és józan kritikusát találta meg benne, a ki eleven megfigyelő képességgel és logikus elmével tudta mérlegelni az egyes kutatási irányokból várható eredményeket.

Közben iskolai használatra szánt, derék tankönyvével bizonyosságát adta annak is, hogy a lelki élet tényeit megismerni és rendszerezni törekszik. Könyvének három, gyors egymásutánban következő kiadása felfogásának mélyülését és ismereteinek bővülését mutatta. Ez előzmények szinte utalták őt arra, hogy a lelki életről szóló nagyobb összefoglaló művet is tőle várjunk, a mely már régi szükséglete tudományos irodalmunknak.

Most ez a munka van folyamatban. Tíz szorgos esztendő fáradságának gyümölcse fekszik előttünk. A megjelent első kötetben a szerző régebbi érdeklődésének megfelelően nagy helyet foglalnak el a methodikai fejtegetések, úgy hogy a lelki élet konkrét anyagából ebben a részben csupán az érzetek beható fejtegetését kapjuk.

Nem ismerek egy lélektant sem, mely a psychologia módszereit és elágazásait bevezetőül oly részletesen vizsgálná, mint Kornis teszi. Ezt az eljárását azonban csak helyeselni tudom. A lelki élet oly bonyolódott és a problémáknak oly bőségét tárja elénk, hogy a legnagyobb gonddal kell vizsgálatához közelednünk. Ezt a nehézséget kétszeresen érzi az olyan psychologus, mint Kornis, a ki eleven intuitióval közeledik tárgya felé és az egészre függeszti szemét. Így érthető, sőt szükséges is, a methodusok pontos megvizsgálása.

Egyben így szinte adva van az út, a melyen a könyv fölépítésének haladnia kell. A bevezetés egész természetesen a lelki élet vizsgálatának akadályairól szól és a psychologia önállóságának kifejtését és indokolását tartalmazza. Már itt meglátszik a munkának sok jó tulajdonsága: világos, folyamatos előadása és anyagának bősége. Általában Kornis roppant anyag fölött uralkodik s ennek csakugyan ura, mert valamennyit rendezni tudja. Ismereteinek tömege nem nyomja agyon. A problémák történetére mindenütt kitér s ezzel kapcsolatos megjegyzései el tudják találni a lényegét. S már itt látjuk, hogy a szerző tudománya egész irodalmát ismeri, sőt — mint később is, különösen az érzetekről szóló részben látható, — a szakfolyóiratok anyagát is szinte egészen könyve megjelentéé idejéig, 1917 végéig feldolgozta.

Kornis a lelki élet tanulmányozásának jövő irányát a Brentano és Husserl megkezdette leíró irányban látja. Ez az elemzés a kísérleti irányt sem hagyta érintetlenül, viszont sokat is tanult ettől, úgy hogy ma egyoldalúság jele, ha valaki tisztán kísérleti, vagy tisztán introspectiv psychológiáról beszél. Az új psychologia ugyanis megőrzi kísérleti jellegét, de az introspectiv elemzés leíró feladatai háttérbe szorítják a pusztá számszerű megállapítások psychophysikai eszményét.

Ezzel a synthetikus jellegű meggyőződéssel vizsgálja aztán Kornis a lelki jelenségek általános sajátságait, majd a tudatot. A tudatról szóló fejezet egészével teljesen egyetértek; azonban nem tartom elég világosnak a «tudattalan» megvilágítását. Kornis fejtegetései meggyőzőek arra nézve, hogy methodikai okok miatt kénytelenek vagyunk ezt a fogalmat a magyarázat kedvéért a psychologiában alkalmazni. De bizonyos functionalitásnál egyebet nem

látok a szerepében. Úgy látszik, szerző maga is inkább az «észrevétlen» jelenségében érti; csakhogy fogalmazása bizonyos metaphysikai ízü értelmezést is megenged, bár tisztán pszichológiai jellegét — mely mégis a logikus ész követelménye — kifejezetten hangsúlyozza.

A tudattalan kérdése a pszichológiai magyarázat egyik ugrópontja. A másik lényeges dolog a psychologusnak az önmegfigyeléssel és a kísérlettel, mint a lelki élet ismeretének forrásaival szemben elfoglalt álláspontja. Szerzőnk igen finoman és teljes részrehajlatlansággal fejt ki mindkét módszer lényegét, használhatósága korlátait és értékét. Nem harcot akar felidézni köztük, hanem úgy véli, hogy a velük járó «veszedelmek» erősen csökkennek, ha a két módszertani irány nem különül el mereven egymástól, hanem egymást kölcsönösen kiegészíti. Ilyen értelemben nincsen «kísérleti pszichologia», hanem csak pszichologia, melynek a kísérlet csupán egyik eljárás módja. Ezzel kapcsolatos a psychophysikáról nyújtott megértő kritikájának álláspontja. S egyben természetes, hogy az érzetekről szóló részben egyforma figyelemmel adja elő a leíró és a kísérleti vizsgálatok tényeit s eredményeit.

A lelki élet vizsgálatának irányairól szólva, egy tudomány sokféle szempontjának szép áttekintését kapjuk. Egyúttal betekintést ad ez a fejezet annak a területnek roppant kiterjedésébe is, melyet Kornisnak be kellett járnia.

A lelki jelenségek osztályozása a Kant óta hagyományos keretek között mozog. Azonban Brentano és a phænomenologusok kutatásai alapján élesen hangsúlyozza a lelki actusok elméletét. Helyesen látja meg, hogy a pszichologia önállósága jórészt ezek elismerésétől függ. «Actusok nélkül — úgymond — a lelki élet az érzéki tudattartalmaknak pusztá jövése-menése volna, mintegy chemiai természetű bomlás- és összetétel-folyamatok pusztá játéka. Az ember lelke nem színtér, a melyen valami végbemegy; a történésnek, hogy valóban szellemi természetű legyen, nemcsak benne, de belőle és általa kell történnie. Éppen az actusoknak vonatkoztató tevékenysége hozza a tudattartalmakat egységes és egymással át-meg átfonódott összefüggésbe.»

Az érzetekről általában, majd az egyes osztályaikról szóló leíró rész mélyreható pszichológiai elemző képességről tanuskodik. Dicséretére válik Kornisnak, hogy e sikamlós területen is meg tud maradni tisztán psychologusnak, a ki világosan látja az elméletek értékét és sokszor a pszichológiától nagyon is idegen gyökereit. A részletes tárgyalás során különösen a világosság — a szín — és a

hangérzeteknek olyan terjedelmes rajzát kapjuk, mely eddigelé a magyar irodalomból teljesen hiányzott. Befejezőül pedig a *synæsthesis*nek nálunk egészen elhanyagolt tüneményéről kapunk érdekes és tanulságos felvilágosításokat.

A munka legérdekesebb részei még nincsenek előttünk. De már ebből az első részből is láthatjuk, hogy hiányt pótló, értékes művel állunk szemben. Nálunk a tudományok népszerű eltévelyedései szoktak kapósak lenni, a lélektan területén is a biológiai pszichológia meg a freudismus iránt mutatkozott némi érdeklődés a fiatalok között. Jóleső ellentétben van ezzel a divatos lázzal Kornis higgadtan fontolgató, józan conservativismusa, mely a régit nem veti el azért, mert régi s az újat nem önmagáért, hanem a benne rejlő igazságért keresi. Megfontoltságára és kibékítő hajlamára nézve jellemző pl. az érzetek intenzitásáról vallott fölfogása (214—221. l.), mely Bergsonnak nem hódol az intenzitás-fogalomnak a pszichológiából való kiküszöbölésével, hanem a minőségi fokozásban találja meg a kérdés megoldását.

Jó magyaros és világos stilusa alkalmassá teszi a könyvet a szélesebb körben való elterjedésre. A kik ezt az első kötetet elolvassák, bizonyára érdeklődéssel és várakozással nyúlnak majd a továbbiakhoz. Szerzőnek az a szándéka, hogy a pszichologia principális kérdéseiről, melyek súlyos metaphisikai problémákkal kapcsolatosak, műve utolsó fejezetében fog szólni. Ezért a velük kapcsolatos kritikai megjegyzéseinket is arra az időre tartjuk fenn.

Ha a most megjelent kötet összbenyomása gyanánt azt az alaphangot figyeljük, mely az egész könyvből kicsendül s mind a methodikai fejtegetéseknek, mind az érzetek tanának alapmotívumát adja, azt kell hinnünk, hogy Kornis Gyula tehetsége e nagy összefoglalás befejeztével a differentialis pszichologia területén fog új, igazi alkotó tevékenységben érvényesülni. A lelki élet konkrét, egységes nyilvánulása iránt tanusított érzéke, nyílt szeme, józan logikája, átfogó szempontjai errefelé utalják s hiszem, hogy ő, a ki mindnyájunknál teljesebben látja a lelki élet egész világát, itt meg fogja találni azokat a részfeladatokat, melyeknek megoldására bőséges ismereteinél, fiatal koránál és fára dhatatlannak látszó, csodálatos munkabírásnál fogva egyaránt hivatva van.

Nagy József.

AZ ORVOS FELADATA A HÁBORÚ ALATT ÉS A HÁBORÚ UTÁN A NÉPERŐ MEGMENTÉSÉRE ÉS HELYREÁLLÍTÁSÁRA.

1913 márczius hó 15-én a budapesti kir. Orvosegyesületben azon indítványt tettem, hogy foglalkozzunk azon kérdéssel, miképp kellene már békében háború esetére a polgári egészségügyi szolgálatot szervezni. Hasonló mozgalmat indított volt meg Bécsben Hohenegg. Akkor mindketten katonai szakértők véleménye alapján 100,000-re számítottuk a sebesültek számát, kik közül 40,000-et Magyarországon kellene ápolni s megállapítottuk, hogy ilyen arányú feladatra közegészségügyünk nincs felkészülve. Az alkalmat ez indítványok megtevésére a balkán háború tapasztalatai adták, melyben a betegek és sebesültek ellátása elégtelennek bizonyult. Ötnegyed évvel utóbb, tehát idestova négy éve, kitört a még most is tartó és ki tudja még meddig tartó háború.

Ma, midőn bámulatos és minden várakozást felülmúló erőfeszítéssel amnyit pótolunk, bátran bevallhatjuk, hogy közegészségügyünk, sem a polgári, sem a katonai, nem volt előkészülve ilyen méretű háború feladataira. Ha meggondoljuk, hogy az 1870/71. évi francia-német háborúban a német hadsereg összesen 41,000 embert vesztett és pedig sebesülés folytán 28,000, betegség folytán 13,000-et s a sebesültek száma 100,000-en alul maradt, míg ma ugyancsak a német birodalomban az embervesztés megközelíti az 1.000,000-t, ugyanannyi már a rokkantak száma, közöttük 100,000 csonkított és 2000 mindkét szemére vak, a sebesültek száma pedig több millió, akkor tudhatjuk, hogy ma miről van szó. Valóban, ilyen méretű háborúra nem is lehattünk elkészülve.

A mi a polgári egészségügyet illeti:

a) legnagyobb baj a kórházak elégtelensége volt. 1912-ben 427 kórházban 42,000 ágyunk volt, beleértve az elme-kórházakat börtönkórházakat és klinikákat, tehát éppen annyi ágy, a mennyit a háború kitörésekor katonák számára magában Budapestben rögtönöztünk. A férőhelyek elégtelenségén kívül számos kórházunk minősége sem felelt meg annak, hogy oda súlyos sebesülteket elhelyezhessünk, sem felszerelés, sem megfelelő orvosi ellátás tekintetében. Az Országos Közegészségügyi Tanács által annyiszor sürgetett központi közegészségügyi intézet, a fertőző betegségek leküzdésére nélkülözhetetlen vidéki vizsgáló-állomások hálózata nem létesült. Azon néhány vizsgáló-állomás, mely az idők folyamán működésbe lépett, alig felelhetett meg a háború nagy mozgalmi között;

b) nem készült el járványtörvényünk; az elmebetegügy, az ápolás ügye, fertőtlenítés, mentés, rendezetlen maradt;

c) az orvosok elosztása a lehető legkedvezőtlenebb, a nagyvárosokban torlódás, a vidéken nagymértékű orvoshiány;

d) közegészségügyi közigazgatásunkat Müller Kálmán azzal jellemezte, hogy minden kezdeményezés nélkül végezte az ügyeket, a mit az iktató elébe dobott;

e) az orvosok hatásköre a legtöbb esetben szerény véleményezésre szorítkozott, ha ugyan egyáltalán megkérdezték, részletes referátumra kevés téren nyílt alkalmuk, annál kevésbbé a szükséges intézkedésekre;

f) a fertőző betegségek, tuberculosis, venereás betegségek ellen való felszerelésünk igen kezdetleges volt.

Véderőnk közegészségügye sem volt kellőképpen felszerelve. Ezt a II. hadsereg vezérkari főnöke tiszteletreméltó nyíltsággal elismerte, sőt kifejtette, hogy a katonaeorvosi tisztikarnak nem volt elegendő számú kiképzett sebésze, a technikai felszerelés elavult és elégtelen volt — gondoljunk csak azokra a nehéz bárkákra, melyekkel az alakulatok kivonultak — az orvosoknak nem volt meg a rendelkezési joguk, sem gyakorlatuk, az önkéntes ápolás nem volt belekapcsolva a hadsereg szervezetébe és mindenekelőtt hiányzott a bevonult és hivatásos katonaeorvosi tisztikar jól előkészített harmonikus együttműködése. A specialis képzettség nem találta meg a maga munkakörét,

sokan nem voltak a maguk helyén. Katonai nyugdíjtörvényünk elavult, 1875-ben készült; a közlegény számára 72 korona nyugdíjat, 96, 192 s 288 korona sebesülési pótdíjat biztosított, özvegyeknek 108 koronát, árváknak 48 koronát. A nagyszombati angy is elfoglalt asylyumon kívül más rokkantházzal nem rendelkezünk.

Más volt a helyzet a német birodalomban, hol már békében 300,000 kórházi ágy állott rendelkezésre, kitűnő járványtörvény gondoskodott a fertőző betegségek leküzdéséről. Az egyetemek közegészségtani intézetein kívül 17 külön vizsgáló-állomás egész hálózata szolgálta a járványok leküzdését. A közegészségügyi közigazgatás mintaszerűen működött. A tuberculosis ellenes küzdelem szolgálatában a német birodalomban 150 tuberculosis sanatorium felnőttek számára, 32 gyermekek számára, 108 görvélyes gyermekek elhelyezésére, összesen 20,000 ágy, továbbá a közkórházakban súlyos tuberculotikus betegek számára 10,000 ágy s mindezekon kívül 1100 tüdőbeteg-gondozó-intézet állott rendelkezésre.

A közegészségügyi helyes intézkedések már békében meghozták a kellő eredményt. Berlin halálzási aránya 32‰-ről (1875) 13‰-re (1913) csökkent, egyes külvárosokban még jobban: Schönebergben 10, Charlottenburgban 10, Wilmersdorfban 7.

Poroszországban a halálzási arányszám vérhasban 89‰-al, diphteritisben 88‰-al, typhusban 83‰-al, szamárköhögésben 67‰-al, vörhenyben 63‰-al, kanyaróban 57‰, tuberculosisban 43‰-al csökkent negyedszázad alatt. Poroszországban félmillióval kevesebb ember halt meg 1913-ban, mint ha a halálzási arány olyan lett volna, mint 25 évvel azelőtt.

A hadsereg már békében biztosította magának a legjobb polgári orvosok segítségét s azok szerepét és hatáskörét a már 1907-ben kiadott «Kriegssanitätsordnung» a részletekig szabályozza. A német birodalomnak 33,000 orvosa, közül 24,000 teljesít katonai szolgálatot, s utóbbiak közül 16,000 a fronton. Hatszáz fogorvos, 1800 gyógyszerész, 92,000 egészségügyi legénységen kívül az önkéntes betegápolás az ország belsejében 72,000, a fronton 22,000 egyént bocsátott rendelkezésre. Tízennyolcz fertőtlenítő-telep védi az országot kelet felől fertőző betegségek

behurczolása elől, melyekben 24 óra alatt 100,000 embert lelet fertőtleníteni.

A Kaiser Wilhelm Akademia gondoskodott a hivatásos katonaoorvosok kiképzéséről és továbbképzéséről.

*

Nálunk annak a felismerése, hogy az állam, a társadalom legnagyobb értéke az ember, még mindig késett, pedig a történelem tanulságai megtaníthattak volna erre.

Robert Koch régesrég megmondotta volt, hogy a járványok már békében lappanganak, de a mikor a háború kitör, előbújnak rejtekhelyeikből, mindent elpusztítanak, a mi elébük kerül. Büszke hadseregek megsemmisülnek, s ezzel háborúk és népek sorsát döntik el.

Napoleon grande armée-jának 500,000 emberét 1812-ben főleg a kiütéses typhus pusztította el. A Krim-i háborúban az Angolok 10,000, a francziák 80,000, az oroszok 800,000 embert vesztek el typhusokban.

Az angoloknak a búr háborúban 42,000 hastyphus megbetegedésük volt.

A cholera az 1866-ik hadjáratban nagy szerepet játszott. s a balkán háborúban a bolgár hadsereget Konstantinápoly előtt ugyancsak a cholera állította meg.

A háborúval épen úgy együtt járnak a járványok, mint a drágaság.

A mostani háború kezdetén is felütötték fejüket a járványok: legelőbb a cholera, mely az első orosz offensiva alkalmával sok, nagyon sok áldozatot követelt!

Már-már úgy látszott, mintha megismétlődnének a múlt idők legszomorúbb korszakai. De megmentettek a rögtönzések.

Az, a mi a közegészségügy terén a polgárság s a katonaság körében történt az utolsó négy év alatt, a legbámulatosabb teljesítés, a mit a háború felmutat.

Az improvisatiókban a front és az ország belseje versenyeztek egymással. A hadsereg előljárt. Pedig 2000 kilométer frontról kellett gondoskodnia. A mit az orvosi tudomány a hygiene terén végzett és elért, az bámulatos. A feladat az úgynevezett egészségügyi bizottságokra hárult volt, melyek hygieni-

kus elnökből, két bakteriologusból és egy chemikusból állottak. Milyen primitív kis felszereléssel indultak el s ma milyen hatalmas szervezetté fejlődtek. Ma 2000 mobil és 200 stabil desinfector, 500 ivóvíz-készülék, 150 bakteriologiai laboratorium, 35 Wassermann-statio, 100 gőzmosó, 20 fertőző vonat működik, s az összes frontokat a Salubritäts-commissiók expositurái hálózják be. Csak azt nem kell himni, hogy ez intézmények létrehozása könnyű volt. Hogy ezek létrejöttek, hogy ezek jól működhetnek, hogy ezek a vereségtől megmentettek, azt a hadsereg orvosainak kell köszönni. A 2000 hivatásos katonaorvoshoz 10,000 tartalékos és a háború tartamára kinevezett orvos, továbbá 2500 népfelkelő polgári orvos társult s bekövetkezett a legtöbb helyen az, a minek már a háború kezdetén meg kellett volna történni: a specialis beosztás. Lassanként a szemorvosok szembetegek, a fogászok fogbetegek, a sebészek sebesültek gyógyításával kezdtek foglalkozni s a vezetőállásokba is majdnem mindenütt olyanok jutottak, a kik disponálni, organisálni tudtak.

Ma azt mondhatjuk, hogy az egészségügyi szolgálat a fronton a legtöbb helyen jól van szervezve s csak fájó szívvel gondolhatunk azokra, kik életüket vesztették azért, mert ez kezdetben nem volt így. Hányan vannak ilyenek, ki tudná megmondani? Nagy hiba volna bűnbakot keresni, mert a múlt mulasztásaiért mindenki felelős, felelős a közvélemény is, mely hihetetlen indolentiával tűrte közegészségügyünk elhanyagolását!

Az ország belsejében is sok történt, de nem elég. Budapesten egymagában 42,000 ágyat rendeztek be katonák számára, az országban körülbelül negyed milliót. Természetesen ezek nem mind feleltek meg annak a követelésnek, a mit egy jó kórházzal szemben felállíthatunk, sőt egyes helyeken nem is volt egyéb, mint ágy, ágynemű s minden egyéb, felszerelés, s a mi a legfőbb, az arra való orvos is hiányzott. Nagy hiba volt, hogy az épülőfélben levő kórházak befejezését beszüntették, tehát éppen az ellenkező történt mint Orosz-Lengyelországban, a hol a németek az épülőfélben levő kórházakat nagy munkakerővel befejezték, mert előre látták, hogy ezekre igen nagy szükség lesz. Az is hiba volt, hogy az egyes törvényhatóságokban igen nagy volt az eltérés. Némelyekben az actiót czéltudatosság

és tervszerűség, másokban rendszertelenség és ötletszerűség jellemezte.

A mai helyzet egészben véve látszólag eléggé kedvező. Járványaink nincsenek, sebesültjeink ellátása jó, de a helyzet mégis komoly, nemcsak nálunk, hanem valamennyi hadviselő államban. Két példával bizonyítom ez állításomat :

Franciaországban

1910-ben	100	halálra	101·6	születés	esett
1915-ben	100	«	71	«	«
1917-ben	100	«	36	«	«

Magyarországon a születések száma 1914-től 1916-ra kerek számban 600,000-ról 300,000-re apadt!

1912-ben Magyarországon 1000 lakosra 36·3 születés,

1916-ban « 1000 « 15·6 «

1914-ben 100 éveszülöttre 66 felesleg, tehát 100 halál-
esetre 166 születés ;

1915-ben 100 éveszülöttre 7 deficit, tehát 100 halálesetre
93 születés ;

1916-ban 100 éveszülöttre 27 deficit, tehát 100 halál-
esetre 73 születés.

A születések száma mindenütt csökkent, de evvel arány-
ban csökkent a halálozás. Nálunk a születések számának csök-
kenésével emelkedett a halálozás (a polgári lakosságban).

A halálozási arányszám 24-ről újból emelkedett.

Magyarország közegészségügyét az emberpazarlás jellemzi,
nagy születési szám nagy halandósággal.

Franciaországban a hevenyfertőző gyermekbetegségek
(kanyaró, vörheny, szamárhurut, diphtheria) 1.000,000 lakosra
291 halálozást, a német birodalomban 827, Magyarországon
1725 halálozást okoztak. Újszülötteink fele 10 éves kora előtt
elhal.

Tuberculosisban évente már a békében 60,000 ember halt
meg s legalább 400,000 tbc-ben szenved!

A venereás betegségek elterjedése nálunk igen nagy.

A vakok száma, mely már békében is nagy volt (18,000),
nemcsak a háború vakjaival (kb. 700) szaporodott, hanem
azáltal is, hogy sokkal többen vakultak meg a segélynyújtás
hiánya miatt, mint békében.

Mindezekről pontos statisztikai adataink nincsenek.

Gróf Batthyány Tivadar volt népjóléti minister, bizonyára jó informatiók alapján, 1.000,000-ra becsüli a háború veszteségét s 1.000,000-ra a deficitet, mely azáltal állott elő, hogy emyivel többen haltak el, mint születtek. Így a háború mérlege eddig 2.000,000 veszteséget jelent, nem is számítva a rokkantak százezreit.

A helyzet sötét, de nem reménytelen. Ne feledjük, hogy a XIV. században 24.000,000 ember pusztult el pestisben, ne feledjük, hogy Mexico meghódításakor 1.000,000 ember pusztult el himlőben.

Milliók veszteségünket még mi is kiheverhetjük, fanatikusán hiszek a magyar nép erejében, hiszem s vallom, hogy a háború befejeztével új erőt nyerhetünk, de csak egyetlen feltétel alatt, ha minden tényező, állam és társadalom, fenntartás nélkül elismeri s levonja a következményeit azon alapelveknek, melyet Némethy Károly, a belügyministerium államtitkárja olyan helyesen fejezett ki: «A közegészségügy regnorum fundamentum.» De nem elég ezt vallani, hanem e szerint is kell eljárni.

Milyen igaz lord Beaconsfield mondása: «A közegészségügy azon alap, melyen a nép boldogsága s az állam hatalma nyugszik. A legszebb ország, melynek munkás és intelligens polgárai vannak, melynek productiv ipara, mezőgazdasága van, művészete virágzik, földjét templomok s paloták borítják s melynek hatalmas hadserege és flottája van, ha a lakosság nem szaporodik, ha ereje apad, — menthetetlenül elpusztul. Éppen ezért a közegészségügy az államférfi legelső gondja!»

Mindenekelőtt a) intézményekre van szükségünk és pedig jó kórházakra, melyek a közegészségügyi intézkedések támaszpontjai legyenek. Ezeknek egyesíteni kell a beteggyógyítás, a heveny- és chronikus fertőző betegségek elleni küzdelem eszközeit, a bakteriologiai vizsgáló-állomásokat, a fertőtlenítést, a hivatásos ápolónők képzését. Mindez pénzbe kerül, de a ki közegészségügyben látszólag takarékoskodik, az tulajdonképpen emberéletet pazarol, a mint azt báró Müller Kálmán helyesen mondta.

b) Az orvos képzését és továbbképzését fejlesztenünk kell.

Általában intensivebb gyakorlati kiképzésre volna szükség, különösen a vidéki orvosoknál. Valóban a falusi orvosnak sokkal többet kell tudnia, mint nekünk, a kik egyetlen specialitás művelésére fordíthatjuk egész munkaerőnket, tudásunkat. Hiszen a községi- és körorvosnak segítséget kell nyújtani a glaucomában szenvedő szembajosnak, a harántfekvésen, vérzésen, kizárt sérven, segíteni kell a légszöbe jutott idegen testen, fertőző betegségeket első megjelenésükkor gyógyítani kell. mérgezéseket, fülből kiinduló agytályogokat fel kell ismernie. Az ismeretek mélyítésén kívül a sociális egészségügy, katonai egészségügy, munkásbiztosítás és egészségügyi közgazgatás terén az eddiginél sokkal nagyobb jártasságot kell szereznie. E mellett helyre kell állítanunk az orvosi bizonyítványok megrendült hitelességét. Végét kell vetnünk azon elterjedt megszegényítő fölfogásnak, hogy mindenről lehet orvosi bizonyítványt kapni. A certificat de complaisance is megengedhetetlen, a hamis bizonyítványt pedig a törvény szigorávakell üldözni. A továbbképzést minden orvos számára hozzáférhetővé kell tennünk az által, hogy az egyetemi városokon kívül a nagyobb vidéki jól felszerelt, jól vezetett kórházakban is kell továbbképző tanfolyamokat tartanunk. A tisztiorvosok kiképzésének már előkészített reformját végre kell hajtani. A katonaeorvosok és polgári orvosok szolgálatát egymással harmoniába kell hozni. Bardolf vezérkari generálisnak az volt a gondolata, hogy polgári és katonai orvosok békében csereviszonyba lépjenek, azaz polgári orvosok egy ideig a katonaeorvosok munkáját, utóbbiak pedig a polgári orvosokét végezzék. Ez a gyakorlatban aligha volna kivihető, de annál inkább bőseges alkalmat kell nyújtani a katonaeorvosoknak, hogy békében is módjuk legyen orvosi ismereteiket fenntartani és kiegészíteni, viszont kisebb helyőrségekben czélszerű lenne az ott állomásozó katonák gyógyítását polgári orvosokra bízni és általában utóbbiaknak alkalmat adni, hogy a katonai igazgatásban jártasságot szerezhessenek. A háború tartamára ki-nevezett orvosok selectiója sem maradhat el.

c) A közegészségügyi szolgálat gyökeres reformja elkerülhetetlen. Jól mondja Müller Kálmán: «A régi rendszerrel új Magyarországot alkotni nem lehet.» A megoldás nem lehet

más, mint a közegészségügy államosítása az egész vonalon. A községi- és körorvosok a nép gyógyító és tanácsadó orvosai legyenek. Letelepedésüket a kevéssé jövedelmező helyeken megfelelő fizetés-kiegészítéssel kell biztosítani. A járásorvos főképp hivatalnok-orvos legyen. Budapest tisztiorvosi rendszere teljesen bevált. A tiszti főorvosnak hivattalal, személyzettel, laboratóriumokkal kell rendelkeznie. A központban állandó szakértő vezetőre van szükség, ki széles hatáskörrel irányíthassa az ország közegészségügyét. Hogy ez egy népjóléti ministerium, vagy külön közegészségügyi ministerium, vagy a belügy-ministerium keretében történjék, az tulajdonképpen nem is lényeges.

Bármelyik megoldás jó lehet. A fő, hogy szakértelem s közérdek legyen az irányadó. A néperő helyreállítása az orvos számára tekintélyt, befolyást, hatáskört kíván meg. Ezt ma kell megszereznünk s biztosítanunk. A mi kötelességünk, hogy a nagy feladatokra a qualificatiót megszerezzük.

A qualificatió definitiója : tudás, jellem, szorgalom, önzetlenség, administratióban való kiképzés.

A háború igazolta, hogy miképp lehet a közegészségügyet reformálni. A 2-ik hadsereg a legnehezebb egészségügyi viszonyok között működött : Galiczia már békében is a fertőző betegségek fészke volt. Kolera, kiütéses typhus, vérhas pusztítottak. Ekkor a hadsereg egészségügyi főnöke széleskörű önálló hatáskört kapott. Ezt a magasabb parancsnokságok orvosaira is átruházta s bámulatos gyorsasággal reformálta az egészségügyi szolgálatot. Mult nyáron 9 hadsereg egészségügyi szolgálatát láttam s azt tapasztaltam, hogy ott, a hol az egészségügyi főnök arra való s a hol megkapta a megfelelő hatáskört, a szolgálat kifogástalan volt. Tehát az alkalmas embert a maga helyére állítani s neki megadni a hatáskört : ez az egészségügyi administratió titka.

Ma kell az elismerést kívínnunk. Németországban a német-francia háborúban alig volt mortalitás az orvosok között, ma kb. 1200 német orvos vesztette életét a háború 4 éve alatt! A katonaságnak kell előljárnia az orvos posztójának megerősítésében. A jelenlegi helyzet a multéhoz képest javulást jelent, de kétségtelen, hogy csak akkor oldódik meg a kérdés, ha a

katonaoorvosi tisztikar megkapja az egyenjogúságot a csapat-tisztekkel. Ez korántsem külsőség, hanem lényeges, elodázhatatlan postulatum.

A polgári életben a betegszobából, a kórteremből, a laboratoriumból ki kell lépnünk a forumra. Ott kell lennünk az országházban, a törvényhatóságban, — magyarul mondva: politizálnunk kell. Magyarországon e nélkül nem tudjuk érvényesíteni a közegészségügy követeléseit. Erre nem nekünk, erre az országnak van szüksége. El kell ismernünk, hogy a kormányzásban a jogászai képzettségre van szükség, de el kell ismertetnünk, hogy a természettudomány, a technikai és az orvosi tudományok bevitele a közéletbe ma életkérdésünk.

Az az ország, mely megérti a kor intő szavát, fennmarad, a melyik elzárkózik előle, elpusztul.

Fanatikusán hiszek a magyar föld erejében, hiszek a nemzet őseréjében s büszke vagyok, hogy Biharvármegye és Nagyvárad közönsége előtt ez igazságot hirdethettem.¹

GRÓSZ EMIL.

¹ Előadás volt a Biharvármegyei Orvosegyesület ötven éves fennállása ünnepén.

XIII. LEO PÁPA ÉS A RÓMAI KÉRDÉS.

— Első közlemény. —

IX. Pius pápa halála (1878. febr. 7.) szomorú állapotban találta az egyházat. A liberális korszellem védszárnya alatt nagyranőtt vallási közöny és egyházellenes érzület nagyon megapasztotta a hívők táborát, Antonelli bibornok-államtitkár szerencsétlen politikája megszaportotta a nyílt ellenségek számát. Minden oldalról nehézségek meredeztek és végzetessé válható veszedelmek fenyegettek. Németországban a kiméretlen eréllyel folytatott culturharcz mély szakadékot vágott az egyház és az állam közé s napról-napra feszültebbé tette a helyzetet. A vaskanczellár ugyan már kezdett ráeszmélni a harc megindításának elhibázott és káros voltára, de még erősen tiltakozott a Canossa-járás gondolata ellen, a szenvedély daczolt benne a belátással. Helvétia vallási békéjét szintén erős culturharczos áramlatok zavarták. Franciaországban, mióta a monarchista párt veresége a szabadkőmives befolyás alatt álló republicanusokat juttatta a hatalom birtokába (1876 jan.), hasonlóan anticlericalis irányba terelődött a törvényhozás. A monarchista érzelmű elnök, Mac Mahon tábornok conservativismusa inkább élesztette, mint lohasztotta a meginduló harc hevét. Oroszországban a görög egyesületek üldözése és erőszakos áttérítése mérgesítette el a helyzetet annyira, hogy a Vatikán és a csári udvar között már a hatvanas évek közepén megszakadt a diplomatiái összeköttetés. Még a katolikus és conservativ Ausztria részéről sem hiányoztak a nehézségek. A concordatum hatályon kívül helyezése (1870.) és a josephinista eszme új életre ébredése jelentékenyen korlátozta az egyház cselekvési szabadságát. Valóban siralmas állapot! A Vatikán minden lépése ellenséges érzületre, legjobb esetben közönyre és részvétlenségre talált.

De mindezen bonyodalmaknál és a hetvenes évek egyéb küzdelmeinél sokkal állandóbb és subjective sokkal fájdalmasabb probléma volt az új, egységes Olaszországhoz való viszony kérdése. Az egyházi állam elfoglalása és az örök város megszállása véget vetett a szentszék világi hatalmának s ezzel gyökeresen megváltoztatta a pápa jogi és nemzetközi helyzetét. A változás olyan mélyreható volt, másrészt keresztülvitele olyan kínéletlen és perfid formában történt, hogy a győzelem betetözése hosszú időre elzárta a kibékülés lehetőségének útját. Az olasz kormány hiába kísérelte meg a római kérdés egyoldalú megoldását. A garantialis törvény (1871. máj. 13.) ép oly kevéssé teremtette meg a békét, mint a Cavour óta felmerült számos korábbi kibékülési kísérlet. A megalázott, országától megfosztott pápa igazának tudatában gondolkodás nélkül visszautasította a győző nagylelkű kegyelméből kínált alamizsnát, elrablott jogainak jól-rosszul összetákoltt töredékeit s bezárkózott a Vatikánba. Hogy ne legyen az új állam alattvalója, önként fogságra kárhoztatta magát.

1870 szeptember 20. eleve sikertelenségre kárhoztatott minden kiegyezési kísérletet s állandó hadiállapotot teremtett a Vatikán és a Quirinál között. A pápa mindjárt Róma megszállásának napján erélyesen tiltakozott birtokai lefoglalása ellen s kevéssel utóbb: 1870 nov. 1. és 1871 máj. 15. kelt encyclicáiban még nagyobb nyomatékkal ismételte tiltakozását. De tiltakozó szava nem talált visszhangra. A hatalmak önző kényelemszeretete, mely a fait accompli elv tetszés szerint nyújtható köpenyével takarózott és az elernyedtt európai közvélemény egyszerűen belenyugodott szükségképeninek és megváltozhatatlannak hirdetett eseményekbe. Egyes kormányok mégis megtettek annyit, hogy új otthont ajánlottak a jogaiból és birtokaiból kiforgatott pápa-királynak arra az esetre, ha Rómában tarthatatlanná válnék helyzete. Így az angol kormány még 1870 augusztusában Cività v. cchiába küldötte és a pápa rendelkezésére bocsátotta a Defence nevű hadihajót. Bismarck is számolt a menekülés bekövetkezhető szükségességével és hosszabb időn át foglalkozott a gondolattal, hogy a hazátlanná vált egyházfőnek Bajorországban, illetve Fuldában ad szállást. Thiers a francia köztársaság nevében a paui kastélyt ajánlotta

fel menedékhelyül (1873 febr.). Franciaország különben azzal is igyekezett kimutatni készségét, hogy a pápa rendelkezésére bocsátott Orénoque nevű hadihajóját 1870 augusztusától egészen 1874 végéig a civitá-vecchiai kikötőben hagyta. A francia hajó jelenléte állandóan szálka volt az olasz hazafiak szemében s mikor hosszas alkudozások után végre sikerült kieszközölni a köztársaságtól visszahívását, a kormány és a sajtó valóságos diadallal üdvözölte távozását.¹

IX. Pius az általános részvétlenség ellenére állhatatosan kitartott jogai visszakövetelése mellett. Rövid időre az ő lelkében is felmerült ugyan a gondolat, hogy talán czélszerűbb volna kitérni a küzdelem elől s valahol Róman kívül keresni új központot az egyház számára, de ez csak múló tervezgetés maradt.² Az örök városhoz fűződő nagy érdekek tudatában elutasította magától a kísértést; inkább magára vállalta az önkéntes fogóság sokféle kellenetlenségét és megpróbáltatását, semhogy meghátrálásával vagy kislelkű lemondásával megrövidítse az egyház érdekeit. Különb is csak átmenetinek tekintette az új állapotot. Egyrészt nem bízott az unita Italia életképességében, összeroppanását minden pillanatban bekövetkezőnek tartotta.³ Másrészt rendületlenül hitte, hogy a nemzetek lelkiismerete és igazságérzete előbb-utóbb fellázad a nyilvánvaló jogsértés ellen és elégtételt szolgáltat neki a szenvedett méltatlanságokért. Még élete alkonyán is bízott az egyházi állam visszaállítását célzó háború lehetőségében.⁴ Ez az erős, soha egy percre meg nem ingó hit folyton élesztette kitartó állhatatosságát. Az elvtől, a területi függetlenség visszakövetelésétől egy pillanatra sem pártolt el, de a részletekben hajlandó lett volna alkudozásba bocsátkozni. Hiszen már 1871 ápr. 26-án kijelentette

¹ Lulvés J.: *Die Stellung des Papstes im Weltkrieg.* (Der deutsche Krieg. 76.) 24. és 31. l. Chiala L.: *Pagine di storia contemporanea* Torino Roma, 1892. I. k. 135. s. kk. II. 191. s. kk. II.

² Scaduto F.: *Guarantigie pontificie e relazioni tra stato e chiesa.* Torino 1884. 60. l.

³ Lulvés i. m. 23. l.

⁴ Még 1876 decemberében is így beszélt: *Dichiarandosi sempre pronti come voi, a imbrandir la spada, quando il Signore lo vorrà.* U. o. 46. l. 18. j.

d'Harcourt francia követnek: «A suverainitast manapság nem lehet többé visszaszerezni; én jobban tudom ezt, mint bárki más. A mit én kívánok, az mindössze egy darabka föld, melyen a magam ura lehetnék. Ha tartományaim visszaadását kínálnák, visszautasítanám. A míg azonban nem birom azt a kis földzúgot, nem gyakorolhatom szabadon lelki feladataimat».¹ Mivel azonban az olasz kormány a garantialis törvénnyel végleg elintéztetnek tekintette a római kérdést, újabb tárgyalásokra nem került a sor s a hadi állapot állandósult.

A folytonos feszültség, a rendszerré vált ellenségeskedés nagyon megviselte mind a két ellenfélt, az egyházat és az államot egyaránt. Az új olasz királyság diadalrajutása után sem tagadta meg forradalmi eredetét. Érzületében és politikájában egyházellenes maradt azután is, hogy a conserválás, az államfenntartó erők egyesítése lett a feladata. A volt forradalmárokból alakult kormányok, főleg mióta Depretis-szel a baloldali pártok jutottak a hatalom birtokába (1876 márczius 18.), egyik csapást a másik után mérték az egyházra: sorra elvonták kiváltságait, elszedték birtokait és jelentékenyen korlátozták cselekvési szabadságát. De nemcsak az egyház szenvedett az állandó hadiállapot miatt. Az állam talán még jobban megsínylette következményeit. Az 1870-iki események nyomán fájdalmas szakadás állott be sok lélekben. A hívő katolikus és a jó hazafi kötelességei kibékíthetetlen ellentétekként tűntek fel. A *non expedit* elv szigorú keresztülvitele még érezhetőbbé tette a kötelességek ezen összeütközését. A kínos meg hasonlítás következtében az új állam épen azon polgárai túlnyomó részének közreműködését volt kénytelen nélkülözni, a kik világnézetöknél és erkölcsi felfogásuknál fogva leghivatottabbak lettek volna a monarchia ingatag alapjainak alátámasztására és megszilárdítására. Kifelé még bizonytalanabb volt a helyzet. Mert ha hallgatólagos hozzájárulásával el is ismerte valamennyi hatalom a garantialis törvénnyel teremtett helyzetet, örökösen rettegni kellett, hogy az első komolyabb *conflictus* ismét napirendre tűzi az egyházi állam kérdését. A római kérdés nyílt seb maradt az olasz állam testén, mely

¹ U. o. 37. l.

minden pillanatban veszélyes complicatiókat idézhetett elő. A Vatikán foglyának állhatatos ragaszkodása elvett jogaihoz és némaságában is hangos tiltakozása a dolgok új rendje ellen, nagyon kellemetlen memento volt a hatalom birtokosaira nézve, melyre nem tudtak aggodalom nélkül gondolni.

Ily körülmények között érthető, hogy a tűrhető modus vivendi után való vágyakozás még a különben egyházellenes érzületű politikusok körében is napról-napra erősödött. Mivel azonban IX. Pius életében erre számítani már nem lehetett, minden reménységükkel az új, az eljövendő pápa felé fordultak. A *papa conciliante* várása majdnem olyan erős és általános lett, mint a *papa angelicus* utáni sóvárgás volt a késő középkor mystikusainál. Az olasz közvélemény reményeiben bizonyos mértékig a külföld is osztozott. A virágjában levő liberalismus nem tudta megbocsátani IX. Piusnak a Syllabust és az infallibilitas dogmáját s minden bizalmát abba helyezte, hogy utódja modernebb gondolkozású lesz és több megértést fog tanusítani az új idők követelményeivel szemben. Waddington francia külügyminister még Pius életében (1877 december 25.) így nyilatkozott Ressimann olasz követségi tanácsos, Cialdini nagykövet ideiglenes helyettese előtt: «A francia kormány azt óhajtja, hogy az új pápa mérsékelt gondolkozású legyen, a ki lehetővé teszi majd az Itáliával való kibékülést».¹ A francia államférfiú szavai, mint a pápa halála alkalmával elhangzott hivatalos nyilatkozatok mutatták, egész Európa óhaját fejezték ki.

XIII. Leo megválasztása igazolni látszott e várakozásokat, azért mindenütt kitörő örömmel üdvözölték. Még a culturharcos Bismarck is úgy találta, hogy szerencsésebb választást alig lehetett volna tenni. Különösen nagy volt az öröm Olaszországban. Hiszen az olasz közvélemény már évek óta a perugiai püspökben látta a jövő emberét. Don Pappalettere montecassinoi apát egy Visconti-Venosta megbízásából készült tanulmányában már 1874-ben Pecci Joachimban jelölte meg a leendő pápát. Hasonló eredményre jutott Bonghi *Il Conclave e il Papa futuro* czímen 1877-ben kiadott munkájában és de Cesare a

¹ De Cesare R.: Le conclave de Léon XIII. Rome. 1887. 28. l.

Corriere della Sera 1876. és 1877-iki évfolyamában közölt vatikáni jegyzeteiben.¹ Nem esoda, hogy a választás eredménye meglegedést keltett és nagy reményeket támasztott oly körökben is, melyek egyébként gyűlölettel és megvetéssel tekintettek a pápaság intézményére. A liberális lapok valóságos legendákat írtak az új pápa szabadelvű felfogásáról. Bizonyítékul hivatkoztak a garibaldiánus Carini tábornokkal és Gualterio marquis-val szőtt barátságára s az olasz egység prófétájához, Giobertihez való benső viszonyára. Nem felejtették el megfelelően kiszínezni azt sem, hogy Pecci püspök annak idején, az 1859-iki háború kitörésekor megáldotta a táborba siető önkéntesek zászlóját s később fényes gyászistentisztelettel adózott a lombardiai és sicíliai harcstereken elesett vitézek emlékének.² Nem hiányoztak olyan kísérletek sem, amelyek a perugiai visszavonultságot a hatalmas államtitkár, Antonelli biboros személyes antagonizmusával s a leendő pápának a hivatalos egyházpolitika irányaitól sokban eltérő felfogásával próbálták kapcsolatba hozni. Ilyen és ezekhez hasonló, irányzatosan kiszínezett vagy hamisan értelmezett semmisségek alapján alakult ki az a felfogás, hogy XIII. Leoban ízig-vérig modern ember ült IX. Pius örökébe, a ki teljes megértéssel és előzékenységgel közeledik az új idők követeléseihöz és feladataihöz, a ki belenyugszik a befejezett tényekbe s anachronistikussá vált politikai jogok meddő visszakövetelése helyett minden tevékenységét kizárólag a vallás terére fogja korlátozni. A választás berekesztésekor általános volt a hit, hogy Pecci Joachimmal az óhajtott békülékeny es megértő szellem költözött be a Vatikánba. Az olasz államtest régi sebének orvoslása, a római kérdés kielégítő rendezése bizonyosnak és közel esőnek látszott.³

Mivel azonban e következtetések téves előtételeken s XIII. Leo valódi egyéniségének nem ismerésén, illetve alapos félreismerésén nyugodtak, elmaradhatatlan volt a kiábrándulás. Már az is némi csalódást okozott, hogy koronázása után

¹ U. az : Pa pa Leone XIII. e il conclave. Nuova Antologia. 1903. júl. 359. l.

² De Cesare R. : Le conclave. 91. s kk. ll.

³ Van Duerm Ch. : Vicissitudes politiques du pouvoir temporel des papes. Lille, 1890. 434. s kk. ll.

mondott beszédében Leo nem említi hogy nem ejtette ki az óhajtott és várva-várt engesztelő ígét, hanem ellenkezőleg óvatosan került minden politikai vonatkozást.¹ Még lehaugolóbb hatása volt első allocutiójának (1878 márczius 28.), melyben egyebek közt a szentszék gyászos helyzetét és a világi uralom erőszakos elragadását is érintette. De a mesterségesen élesztett illúziók teljes szétfoslása csak az első encyclica megjelenése után (1878 április 21.) következett be. A társadalom bajainak okait és orvosszereit kereső körlevél olyan részletesen és olyan határozott szavakban mutatott rá a római kérdés egyoldalú rendezésének veszedelmére, hogy lehetetlenség volt félreérteni vagy másra magyarázni. «Azért is, — mondja benne az állítólagos békülékeny pápa, — hogy Tőlünk telhetőleg ezen szentszék jogait és szabadságát megóvjuk és fönntartsuk, . . . követeljük, hogy ismét azon állapotba helyeztessünk vissza, melyet az isteni bölcsesség a római pápák számára már régóta megteremtett. Ezen visszahelyezés követelésére, tisztelendő Testvérek, nem ösztönöz minket hatalmi törekvés vagy uralkodási vágy: hanem tisztünk készlet rá és szent eskünk; azonkívül nemcsak azért követeljük, mert a világi fejedelemség szükséges a lelki hatalom teljes szabadságának megóvására: hanem azért is, mert a tapasztalat bizonyítja, hogy midőn az apostoli szék világi fejedelemségéről van szó, a közjónak s az egész emberi társadalomnak érdeké forog kérdésben. Azért el nem mulaszt-hatjuk, hogy hivatalunknál fogva, mely az egyház jogainak védelmét szent kötelességünk ké teszi, Mi is ezen levelünkben teljesen magunkévá ne tegyük s ismételten meg ne erősítsük mindazon kijelentéseket és tiltakozásokat, melyeket szent emlékü elődünk, IX. Pius pápa a világi fejedelemség elfoglalása s a római egyház jogainak tiprása ellen több ízben s ismételten emelt». ² A pápa szavai szíven találták a fellengzős reményeket. Az optimismus csillogó légvárai a valóság első érintésére üres szappanbuborékoknak bizonyultak. Filopanti képviselő már május 9-én kijelentette: «Álmaink és reményeink

¹ De Cesare: *Le conclave* 266. s. kk. 11.

² XIII. Leo pápa beszédei és levelei. Ford. Prohászka O. Budapest, 1891. 28. s. k. 1.

szétfoszlottak. XIII. Leo beszélt s habár alakilag szelidebb mérséklettel, mégis úgy beszélt, mint IX. Pius.»¹

Az első tiltakozást követte a második, a váratlanul elhalt Franchi utódjához, Nina bibornok-államtitkárhoz intézett levél, mely annál jelentősebb, mivel a programmba vett egyházpolitika sarkalatos pontjaként említi a szentszék függetlenségének és az egyházi állam visszaállításának követelését. (1878 augusztus 27.) Leo pápa, mint az *Inscrutabili* encyclicában, ezen újabb megnyilatkozásában is magas elvi álláspontról tekint a római kérdést. Miután bebizonyította, hogy a szentszék ősrégi jogainak lábbal tiprása végtelenül káros a társadalom szempontjából, mert megrendíti a nemzetekben a kötelességérzetet és az igazságban való hitet, esökkenti a törvények iránti tiszteletet és aláassa a társadalom alapjait, szóról-szóra így folytatja: «A különböző államok katolikusai nem lehetnek nyugodtak mindaddig, míg a pápa, hitök legfőbb tanítója, lelkiismeretük szabályozója teljes szabadságot és tökéletes függetlenséget nem élvez. Azért nem hallgathatjuk el azon megjegyzésünket, hogy amíg egyfelől lelki hatalmunk részben isteni eredeténél és természetf. letti rendeltetésénél fogva, részben, hogy jótékony befolyását az egész emberi nem javára érvényesíteni tudja, a legteljesebb szabadságot igényli, másfelől a jelenlegi viszonyok annyira korlátozzák, hogy az egyetemes egyház kormányzása a legnehezebb feladattá vált.»²

Még határozottabb és formájánál fogva ünnepélyesebb volt a harmadik óvás, mely szintén röviden, alig félévén belül követte a másodikat. Az újabb felszólaláshoz a külső alkalmat Tripepi pápai prelátus kezdeményezése szolgáltatta, a kinek szorgalmazására 1879 február 22-én 1302 lap és 15,000 katolikus hirlapíró képviselőjében mintegy 1000 publicista gyűlt össze a Vatikánban. A szentatya nagy örömmel fogadta a sajtó munkásait és lelkes szavakban buzdította őket az egyház jogainak és a szentszék függetlenségének megvédésére. Különösen lelkükre kötötte, hogy küzdjenek azon balhiedelem ellen, mintha

XIII. Leo beszédei és levelei. 29. l. l. j.

² Leonis papae XIII. allocutiones, epistolæ, constitutiones aliaque acta præcipua. Vol. I. Brugis et Jisulis. 1887. 38. s. k. l. O'Reilly B. : Vie de Léon XIII. Paris, 1882. 374. l.

az egyháznak nem volna szüksége világi uralomra. «Az isteni Gondviselés — mondotta — az egyház hatalmának szabad gyakorlatát biztosítandó, az első korszak viszontagságai után a világi fejedelemséget juttatta a római egyháznak s azt akarta, hogy e fejedelemséget sok század beláthatatlan válságai közt is, mialatt trónok és birodalmak tűntek el, megtartsa. Ez oknál fogva s nem hatalmi vágytól és uralmi viszketegtől indítatva kötelességöknek ismerték a pápák a római egyház jogait féltékenyen óvni s megvédeni, valahányszor e világi fejedelemségüket ármány vagy erőszak fenyegette s elődeink példáit követve mi is, e jogokról le nem mondunk, azokra mindig igényt tartunk s ezentúl is tartani fogunk. Ennélfogva ti, kik szent Péter székéhez rendületlenül ragaszkodtok s készek vagytok a szent-szék érdekeit mindhalálig védelmezni, szívvel-lélekkel, szóval és írásban fejtegetsetek a világi fejedelemség szükségét a lelki hatalom szabad gyakorlására s a történet fonalán mutassátok ki, hogy ez uralom oly jogi alapon áll, melynél érvényesebb jogcímet e földön egyáltalában nem találni».¹ E beszéd hatása talán még lesújtóbb volt, mint az *Inscrutabili* körlevélé. A *Gazetta d'Italia* egyenesen államveszélyességgel vádolta. A parlamentben interpellációk hangzottak el miatta. Talami igazságügyminister külön köriratban meghagyta a főügyészeknek, hogy a beszéd terjesztésének ne álljanak útjában, de fejtegetését szigorúan büntessék.²

Az egy éven belül elhangzott háromszoros tiltakozás a legmegrögzöttebb optimistákat is kiábrándította. Be kellett látniok, hogy a legfőbb tényező: a pápa igazi egyéniségének és szándékainak ismerete nélkül csinálták számításaikat, mikor néhány jelentéktelen episodból komoly békülési szándéokra következtettek. Az elhangzott nyilatkozatok nemcsak az iránt nem hagytak fenn semmi kétséget, hogy az új pápa nem hajlandó egyszerűen belenyugodni a bevégzett tényekbe s minden ellenszolgáltatás nélkül beletörődni az 1870. és 71-iki események olasz értelmezésébe, hanem elárulták azt is, hogy adandó alkalmal active is meg fogja kísértetni a fejlődés új irányának visszaterelését az elhagyott régi mederbe. A szavakat kísérő

¹ XIII. Leó beszédei és levelei. 52. s. kk. 11.

² XIII. Leó beszédei és levelei. 53. l. j.

tettek hamarosan megmutatták, hogy XIII. Leo nyilatkozatainak mérsékeltebb hangja ellenére is veszedelmesebb ellenfél az olasz királyságra nézve, mint IX. Pius, mert diplomatiája sokkal messzebbre elágazó s hatékonyabb és így jobban meg tudja adni szavainak a kellő nyomatékot.

Az új pápa ugyanis mindjárt trónfoglalása után kiterjedt diplomatiái tevékenységbe kezdett, mely az évek folyásával a diplomata-pápa nevét és Európa egyik vezető diplomatájának tekintélyét szerezte meg számára. Uralkodása idejét méltán nevezhetjük az egyházi imperialismus korszakának. Diplomatiái tevékenységét állandóan két vezérmotivum irányította, mely a gyakorlatban sokszorosán érintkezett egymással, sőt akárhányszor teljesen egymásba folyt: az egyház nemzetközi tekintélyének emelése a megszakadt vagy meglazult diplomatiái viszonyok felfrissülésével és kimélyítésével s a pápaság állásának megszilárdítása az egyházi állam valamilyen formában való visszaszerzésével. E a kettős alapmotívum végigkíserte egész uralkodását, sikerekben gazdag, de balfogásoktól sem mentes diplomata pályáját s mindvégig legjellegzetesebb vonása maradt negyedszázadra terjedő pontificatusának.

A kettős célkitűzésnek megfelelően először a német kulturharcznak akart véget vetni, hogy azután a megbékélt Németország erkölcsi segítségére támaszkodva, annál nagyobb sikerrel indíthassa meg a világi uralom visszaszerzését célzó acióját. Azért mindjárt megválasztása napján (1878 február 20.) engesztelékeny hangú levelet intézett I. Vilmoshoz, a melyben a császár nagylelkűségére hivatkozva, kérte a katolikusok lelkiismereti békéjének és nyugalmanak visszaadását. A császár válasza (márczius 24.) hasonlóan békés hírokat érintett. Ezzel meg volt törve a jég. A IX. Pius utolsó éveiben szinte nyílt szakításig kiélesedett helyzet fokozatosan enyhülni kezdett. A közeledés annál könnyebben ment és annál gyorsabban haladt, mivel az összes tényezőket őszinte békevágy hatotta át. Az alapjában conservatív gondolkozású császár sohasem lelkesedett a kulturharczért s már régóta leste az alkalmas pillanatot, melyben becsülettel befejezheti.¹ Bismarck szintén örömmel kapott a

¹ Majunke P.: A porosz-német kulturharcz története. Ford. a budapesti növendékpapság egyházirod. iskolája. Budapest, 1898. II. 105.

kínált békejobb után. Megúnta a meddő küzdelmet. Be kellett látnia, hogy a nemzet kétötödének lelkiismerete ellenére kormányozni nem lehet.¹ És a mellett észre kellett vennie azt is, hogy az egyház ellen indított harc csak a szélső pártok megerősödésének és a socialismus elhatalmasodásának kedvezett.² E tapasztalat hatása alatt gyökeres változtatást tervezett belpolitikájában, még inkább gazdasági politikájában, melynek keresztülvitelét azonban csak a centrum támogatásától remélhette. Ez a politikai tekintet még jobban megerősítette kibékülési szándékában.³ Végül a császár ellen gyors egymásutánban elkövetett kettős merénylet (1878 május 11. Hödel, június 2. dr. Nobiling merénylete), mint a vallás ellen folytatott harcnak és a nyomában felburjánzott erkölcsi elvadulásnak kiáltó nyilvánulása, megadta a végső lökést s eltávolította a kibékülésnek még esetleg meglevő utolsó érzelmi akadályait. A kanczellár kissingeni találkozója Masella müncheni nuntiussal (1878 július 31.), alig egy évre rá a béke legnagyobb akadályának, a kíméletlen culturharc legfőbb szószólójának, Falk miniszternek eltávolítása (1879 július 1.), majd a kettős szövetség megkötése alkalmával Jacobini bécsi nuntiussal folytatott újabb tárgyalások (1879 szeptember 15.) mind olyan lépések voltak, a melyek egyengették az utat az első «béketörvény» felé. (1880 június 28.) Betetőzte a béke művét az 1874-ben megszakadt diplomáciai összeköttetés helyreállítása. Bismarck egyelőre nem hivatalos minőségben még 1881 nyarán Rómába küldötte v. Schlözer Kurt washingtoni követet tájékozódás és összeköttetések szerzése céljából. De még ugyanazon év végén hivatalosan is bejelentette a birodalmi gyűlésen, hogy egy állandó vatikáni porosz követség létesítését tervezi. Virchow interpellációjára, hogy a követség felállítása nem jelent-e egyuttal biztatást a világi uralom visszaszerzésére, korábbi álláspontjára

¹ Spahn M.: Das deutsche Zentrum. Mainz—München. é. n. II. A. 62. l.

² Crispolti C. — Aureli G.: La politica di Leone XIII. da Luigi Galimberti a Mariano Rampolla. Roma, 1912. 65. s. kk. 11. 307. s. kk. 11.

³ Böhtlingk A.: Bismarck und das päpstliche Rom. Berlin, 1911 342—3. l. Engelhaaf G.: Geschichte der neuesten Zeit. 5. A. Stuttgart 1915. 50. s. kk. 11.

val ellentétben kijelentette, hogy a katolikus egyházat a pápai fennhatósággal egyetemben belföldi intézménynek kénytelen tekinteni s így az új követség felállítása nem egyértelmű valamely külföldi hatalomnál való képviseltetéssel, hanem pusztán egy egyház fejénél való képviseltetést jelent.¹ Mivel a kancellár indokolása alapján a birodalmi gyűlés túlnyomó többsége hozzájárult a követség felállításához, Schlözer 1882 április 24-én állandó vatikáni követévé neveztetett ki. A diplomáciai viszony megújítása s a normális érintkezés lehetőségének megadása természetesen még jobban siettette a culturharcz romjainak eltakarítását. Az első béketörvényt nem nagy időközökben követte a második (1882 május 31.), harmadik (1883 június 7.) és negyedik (1886 május 20.).

A német viszonyok gyökeres megjavítása mellett egyházpolitikája másik sarkalatos pontjáról sem feledkezett meg XIII. Leo. Mint pontificatusa első esztendejében, azontúl is megragadott minden alkalmat, hogy helyzetének tarthatatlanságát és a római kérdés rendezésének elodázhatatlan szükségességét nyilvánvalóvá tegye az egész világ előtt.² Még más tárgyú allocutioiban és leveleiben sem mulasztotta el, hogy legalább néhány odavetett mondatban ki ne térjen a kérdésre. Így 1880 augusztus 20-án a belga szabadkőműves Frére—Orban-kormány túlkapásai ellen mondott beszédében ismét erélyes szavakkal bélyegezte meg az egyházi állam elrablását. «Ugyanez volt nyilvánvaló céljuk, — mondotta többek között a secták működéséről, — midőn a világi fejedelemséget erőszak és cselfogások által elragadták a pápától; pedig ezt az isteni gondviselés világos rendelése és a nemzetek s nemzedékek egyetértő jóváhagyása biztosította számára, hogy mindenkorra meg legyen óva függetlensége és szabadsága, melynél mi sem szükségesebb az egyház ügyeinek kormányzásában.»³

Ezek az időről-időre szabályosan visszatérő tiltakozások annál nagyobb idegességet keltettek az olasz közvéleményben,

¹ Majunke i. m. 148. s kk. II. Chiala i. m. III. k. 167. Böhttingk i. m. 369. I. s kk. II. Lulvés J.: Bismarck und die römische Frage. Deutsche Revue, 1916. jun. 295. s k. I.

² Van Duerme i. m. 438. I.

³ XIII. Leo beszédei és levelei. 139—40. I.

minél reménytelenebb távolságba tolták ki az új pápa trónralépéséhez fűzött fellengős remények teljeseését. A közhangulat, különösen a szélső pártok és a római csőceselék körében napról-napra ellenségesebb lett. A lelkek mélyén izzó gyűlölet gyakori tüntetésekből és a pápaellenes sajtó féktelen hangú izgatásaiban lobbant ki, melyek mintegy állandó commentárjául szolgáltak a pápa ismételt panaszainak. Mivel a kormány úgyszólván semmit sem tett a zavargók megfenyítésére, a csőceselék magatartása egyre kihívóbb lett, sőt nemsokára olyan botrány felidézésére vezetett, mely örök időkre szégyenfoltja marad Róma történetének. A botrányra IX. Pius hamvainak átszállítása szolgáltatott alkalmat. A pápa a kormányközégek tudtával 1881 július 12. és 13. közötti éjszakán lehetőleg csendben akarta átvitetni a tiszteletreméltó hamvakat a temetkező helyül kijelölt S. Lorenzo fuori delle mura egyházba. Bár az előkészületek a legnagyobb csendben történtek, mégis sokan tudomást szereztek róluk s a temetés éjszakáján sok ezer hívő csatlakozott a gyászmenethez, hogy megadja a végső tisztességet Róma egykori fejedelmének. De tudomást szereztek a készülő szertartásról az egyházellenes körök is. Fölbiztatták tehát az utca sörredékét, néhány száz suhanczot, hogy tüntessen a haló porában is gyűlöltsék a pápa ellen. Mivel a kormány még a legegyszerűbb óvintézkedéseket is elmulasztotta megtenni, a tüntetés olyan hallatlan botránynyá fajult, hogy még a *Times*, tehát egy clericalismussal nem gyanúsítható lap sem talált elég erős szavakat megbélyegzésére: «A ki a IX. Pius holttemetének átszállításakor végbement tüntetések leírását olvassa, — írta — szégyenkezik az emberi természet felett. Az emberek jelleme és cselekedeteik a halál után is megítélés tárgyául szolgálnak, de feltartóztatni és megtámadni temetés közben a koporsót, ez az emberiség s a józan ész ellen elkövetett bűn. Ilyenre a francia és angol közönség képtelen».¹

XIII. Leo pápát rendkívül kínosan érintette ez a brutális merénylet, mely különben egész Európa megbotrányozását és felháborodását fölkeltette. Sokáig nem tudott napirendre térni róla. Először Jacobini bibornok-államtitkár útján erélyes

¹ XIII. Leo beszédei és levelei. 138. l. j.

hangú tiltakozást küldött a vatikáni diplomatiái testülethez (1881 július 21.),¹ majd néhány nappal utóbb (augusztus 4.) a bibornok-testülethez intézett beszédében újra visszatért az esetre. A pusztá tények felsorolása után keservesen panaszkodott helyzetének tűrhetetlensége miatt, mely akarva nem akarva fogságra kárhoztatja. «Különben is nyilvánvaló volt, -- mondotta -- hogy kemény és elviselhetetlen a mi kényszerhelyzetünk; ezt azonban a legújabb esemény még nyilvánvalóbbá tette s megértethette a világgal azt, hogy ha a dolgok jelen állapota ránk nézve keserves, még aggasztóbb a bekövetkezhető eshetőségektől való félelmünk . . . Ennélfogva világosabb, mint valaha, hogy a pápa Rómában csak mint a Vatikán foglya élhet . . . Minden reményünket Istenbe helyezve, elszántuk magunkat, hogy teljes erőfeszítéssel fogunk küzdeni az egyház sértetlensége, -- a pápa függetlensége -- s az apostoli szék jogai- és méltóságáért -- s e küzdelmünkben nem hátrálunk meg semmi nemű nehézség elől s nem sokallunk fáradsalmat és munkát».²

A szentatya panasza világszerte visszhangra talált. Százával érkeztek hozzá levelek, melyek kemény szavakkal kárhoztatták az elvetemült gaztettet. De a nagyszámú részvétnyilatkozaton kívül más concretebb eredménye is lett a tiltakozásnak: a római kérdés napirendre kerülése. A júliusi tüntetés minden eddigi incidensnél meggyőzőbben bizonyította, milyen gyenge és bizonytalan garantiát jelent a pápa személyes biztonságát és függetlenségét illetőleg az 1871-iki rendezés. Megmutatta, hogy a katolikus egyház feje a garan'ialis törvény minden szépitgetése mellett is fogoly, a ki egyetlen lépést sem tehet a Vatikánon kívül durva insultusok nélkül. Ennek felismerése bizonyos hajlandóságot teremtett a sajtóban, sőt irányadó politikai körökben is a kérdés új és kielégítőbb rendezésére. Különösen a német sajtó volt fáradhatatlan az ügy minden vonatkozásának megvitatásában. Maga Bismarck is a legmelegebb érdeklődést tanusította iránta. Leo egyházpolitikájának kettős iránya kezdett egymáshoz hajolni. A culturharez hullámai

¹ Müller J.: Die völkerrechtliche Stellung des Papstes und die Friedenskonferenzen. Einsiedeln, 1916. 174. s. kk. II.

² XIII. Leó beszédei és levelei. 139-40. l.

egymásután elsimultak, viszont a vaskanczellár észrevehetően közeledett a Vatikánhoz, sőt hosszabb időn keresztül azt a látogatást keltette magatartásával, mintha a világi uralom visszaszerzésére is készen állana. Egy időben még a vatikáni körökben is lehetségesnek tartották az egyházi állam visszaállítását. Pedig Bismarck elsősorban nem önmagáért érdeklődött a római kérdés iránt, hanem politikai és különleges német szempontból. A nélkül, hogy kötelező ígéretet tett volna, szívesen hallgatta és bátorította a Vatikán óhajait, hogy egyfelől siettesse a folyamatban levő diplomatiái tárgyalások kedvező befejezését, másfelől alkalmas ütőkártyát nyerjen a tervbe vett hármasszövetség összekovácsolásához. Különösen az utóbbi tekintet, az olasz kormány és közvélemény pressionálása játszott nagy szerepet a vatikáni körök törekvéseivel szemben tanúsított magatartásában.¹ Ez azonban nem jelent annyit, hogy Bismarck római politikája tisztán ámitáson és szemfényvesztésen alapult. Mert bármilyen sok volt benne az önzés, bármily kevés a megértés a katolikus egyház benső lényegének és életének méltánylására, bizonyos, hogy nem volt egészen híjával a magasabb szempontoknak és bizonyos fokú önzetlenségnek sem. Bismarck nem tartozott a világi uralom elvi ellenségei közé, sőt ismételten kifejezést adott abbéli meggyőződésének, hogy a pápa függetlenségének legerősebb biztosítója a világi uralom. Hiszen már 1867-ben így nyilatkozott: «A pápának független fejedelmnek kell lennie, ha mindjárt tíz vagy száz kilométer területet mondhat is magáénak».² V. Usedom florenzi porosz követhez küldött utasításában ugyanezt a gondolatot domborította ki.³ Az 1870-iki eseményekkel szemben szintén a pápa részén állott. Brassier de Saint Simon gróf útján tudomására hozta a florenzi kormánynak, hogy minden körül-

¹ Már 1880. jan. 28. azt írta Reusz herczegnek, hogy Ausztriának az az irredentizmussal űzött visszaélések megtorlásául kevésbé szigorúan kellene kezelnie az egyházi állam és a nápolyi királyság visszaállítását sürgető egyesületeket és lapokat, hogy ezzel Olaszországot védekezésrőkényszerítse, mert a Regno jelenlegi magatartása állandó bátorítás az orosz háborúspárt számára. Lulvés J.: Bismarck und die römische Frage i. h. 300. l.

² U. o. 296. l.

³ U. o. 296. l. 1. j.

mények között, még az esetben is tisztelnie kell a pápa szabadságát és méltóságát, ha ez esetleg minden várakozás ellenére át akarná helyezni székhelyét.¹ Később a culturharcz eseményei lényeges módosításokat eszközöltek ugyan meggyőződésében, de a XIII. Leo trónralépésével beköszöntött békés áramlat ismét felszínre hozta eredeti felfogását. A júliusi botrány nyomán támadt általános felindulás épen kapóra jött neki, hogy kimutassa barátságos érzületét a megbékélt pápaság iránt. Ha tisztán diplomatai eszközökkel lehetett volna, kétségkívül megkísérelte volna a világi uralom, a temporale visszaszerzését. Így azonban, minthogy a Vatikán kedvéért komoly áldozatot hozni vagy épen európai bonyodalomba keveredni nem akart, óvakodott bármilyen irányban kötelező ígéretet tenni. Megelégedett platonikus kijelentésekkel és bőszavú, de minél kevesebb kézzelfoghatót tartalmazó sajtócommentárokkal. Ő törekvése arra irányult, hogy a római kérdés napirenden tartásával állandóan éleszsze a pápa bizalmát, másrészt, hogy a hármasszövetség részére megnyerendő Olaszország elhatározását siettesse. Ha taktikázása mellékesen a kérdés kielégítőbb rendezését is elősegítette volna, annak természetesen Bismarck örült volna legjobban.

Bármik voltak a vaskancellár magatartásának közelebbi indokai, bizonyos, hogy mind a két irányban elérte célját: a Vatikán hitt szándékai őszinteségében, az olasz kormány rettegve gondolt a római kérdés felvetésének lehetőségére s Európa hónapokon keresztül feszült figyelemmel leste a júliusi botrány nyomán támadt bonyodalomnak fejleményeit. A hadjáratot egy nagytekintélyű berlini ujság, a kancellárhoz egészen közel álló *Post* vezette be 1881 végén, mikor híre terjedt és egy nagy zarándokfogadás alkalmával mondott beszédben félig-meddig hivatalos megerősítést is nyert, hogy a pápa a júliusi események hatása alatt komolyan foglalkozik az örök város elhagyásának tervével s a mikor a hírrel kapcsolatban, beavatott helyeken, így az *Unità Cattolica* lapjain is sok szó esett a világi uralom visszaállításának lehetőségeiről és kilátásairól. A berlini lap egy nagy feltűnést keltő cikksorozatban, melynek jelentőségét

¹ U. o. 149. l.

még fokozta az a körülmény, hogy a hivatalos *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* is átvette, azt fejtegette, hogy a római kérdés európai kérdés, melynek végső következményével, a pápa bizonytalanná vált jogállásával Európa, bár elismerte az olasz királyságot, még mindezekig nem foglalkozott. Az első cikk (1881 december 2.) *Die Lage des Papstes* címen az önkéntes számkivetésről szólt, mint egyetlen hatásos fegyverről, a melylyel az olasz monarchiát Róma visszaadására, illetve a pápaság helyzetének kielégítő rendezésére lehet szorítani. A második, *Die Krisis im Papsttum* címen megjelent cikk (december 11.) azzal a hírrel kapcsolatban, hogy a pápa Tirolba menekülése esetére a bécsi udvar vendégszeretetét kérte, ismét az önkéntes számkivetés nagy jelentőségét hangsúlyozta, főleg abból a szempontból, hogy alkalmat adna az állítólag olasz belügynek tekintendő római kérdés nemzetközi rendezésére. Még mélyebben hatott a probléma lényegébe s valószínűleg leghívebben fejezte ki a vaskanczellár gondolatát a harmadik: *Die römisch-deutsche Frage* felírással ellátott fejtegetés (december 18.). Miután megállapította, hogy a pápa az egyházi állam elfoglalása után minden szépítgetés ellenére tényleg az olasz állam alattvalója lett, nyomatékosan sürgeti az elodázhatalanná vált nemzetközi beavatkozást. «A közös rendezés útja — ez a cikk végső következtetése — sohasem volt könnyű, manapság meg egészen különös nehézségekre talál. Legkevésbé óhajtjuk, hogy Európa a pápa világi uralma érdekében Olaszország ellen beavatkozzék. De kifejtettük s ebbeli megállapításunkat most is helyesnek tartjuk, hogy a pápának módjában áll azon kérdés elé állítani Olaszországot: hajlandó-e az egyház feje számára olasz földön a mostaninál különb existenciát biztosítani vagy pedig kényszeríteni akarja, hogy elhagyja Olaszországot. Most is az a meggyőződésünk, hogy Olaszország kénytelen volna a pápa követelésének egy részét teljesíteni. De a számkivetésre való elhatározás hősiességet kíván és mi jól tudjuk, hogy a Curia ma távolabb áll a hősiesség elhatározásoktól, mint valaha s csak a szívós passivitás rég kipróbált eszközeinek alkalmazására képes.»¹

¹ Lulvés: Bismarck und die römische Frage i. h. 296. s. kk. II. Die Stellung des Papsttums 34. s. kk. II. Chiala i. m. III. 228. l.

A *Post* czikkei annál nagyobb feltűnést keltettek, mivel velük egyidejűleg a *Kölnische Zeitung*, a *Deutsche Revue*, a *Preussische Jahrbücher* s más hírlapok és folyóiratok hasábjain is számos hasonló tárgyú fejtegetés jelent meg. Még nagyobb lett a meglepetés, olasz részről a megrökönyödés, a mikor híre futott, hogy Busch államtitkár Bismarck megbízásából Rómába érkezett, hogy a pápát és Jacobini államtitkárt rábeszélje Róma elhagyására s egyuttal a német kormány nevében meghívja őket Fuldába.¹ Valóban minden jel arra mutatott, hogy a *Post* jóslata: «A pápaság történetében beállott kritikus fordulatot a történelem minden esetre ezen év (1881.) decemberétől fogja számítani»,² teljesezésbe megy. Az olasz közvélemény erősen nyugtalanzkodott s aggodalommal tekintett a bizonytalan jövő elé. Az újságok is tele voltak keserűséggel és pessimissal. A milánói *Perseveranza* pl. így írt: «A Consultóra nagyon aggasztó jelentések érkeztek egyes követségeinktől, főleg a berlinitől, azokról a hivatalos lépésekről, melyeket a nagy német kancellár a római kérdés szabályozása érdekében kezdeményezett. Mint már megírtuk, eddig két minisztertanácsot tartottak ebből az ügyből kifolyólag. De megegyezésre jutni nem tudtak, mert a ministerek között eltérő vélemények merültek fel, a mi természetes is, mikor homlokegyenest különböző elveket vallanak és ellentétes politikai programokat követnek. Egyik a francia kormányhoz való közeledést ajánlotta, a másik ellenben az Ausztriához és Németországhoz fűződő barátság megszilárdítását sürgette» (decz. 27.).³ Még nagyobb lett a riadalom, a mikor a *Diritto* decz. 28-iki száma küszöbön állónak jelezte Bismarck jegyzékének megérkezését, a melyben egyéb hatalmakkal egyetemben Olaszországot is meghívja a pápaság jogállásának szabályozására.⁴ Az izgalom tetőfokra hágott. A Vatikánnak 1870 óta soha nem volt több oka a reményre s viszont a Quirinálnak a rettegésre, mint ezekben a sorsdöntő deczembervégi napokban. Az olasz kormány helyzete igazán kétségbeejtő volt. Franciaországhoz a

¹ Chiala : i. m. III. 228. l.

² Lulvés : Bismarck und die römische Frage. i. k. 299. l.

³ Chiala : i. m. III. 237. l.

⁴ U. o.

tunisi csíny után nem közeledhetett, az egyetlen lehetséges szövetséges pedig, a központi blokk a római kérdés felvetésével vagy a mi ezzel majdnem egyértelmű, az unita Italia szétrobbantásával fenyegetőzött. Az adott viszonyok között csak egy választása lehetett: folytatni az Umberto 1881-iki bécsi látogatásával megkezdett utat s tökéletes hozzásimulással megelőzni a kettős szövetség részéről fenyegető veszedelem bekövetkezését.

Bismarck tehát elérte célját. A római kérdéssel való taktikázásával megérlelte Olaszországban azt a belátást, hogy előtte csak két út van nyitva: vagy esatlakozik a központi hatalmakhoz, vagy szembe kerül egész Európával.¹ A Mancini-cabinet levonta a helyzet tanuságait és sietett megtenni a szövetség előkészítéséhez szükséges lépéseket. Viszont a kancellár biztosítva látván célját, fokozatosan lazítani kezdte a túlfeszített húrokat. A sugalmazott *Kreuz-Zeitung* már néhány nappal később ilyen hangnemben írt: «A mi Bismarck herczegnek Rómára és a pápa «örökségére» vonatkozó állítólagos szándékait illeti, csupán gyanítjuk, hogy ő, tekintettel a külső és belső politikára, a pápaság helyzetének nemzetközi rendezését óhajtja: különben, a mennyire mi tudjuk, a kérdés még csak az előkészítő tárgyalások stadiumában van és a hivatalos sajtónak idevonatkozó hírei merőben tapogatózásoknak (ballons d'essai) tekinthetők.»² A *Post* is sietett kijelenteni, hogy cikkeit nem ellenséges szándék sugallta.

De bármennyire szembeütő Bismarck politikai önzése ezekben a mozgalmas deczemberi napokban, mégis túlzás volna azt állítani, hogy a római kérdés feszegetése kizárólag taktika volt részéről. Hogy önzetlenebb motívumok is befolyásolták magatartását, mutatja az a többször ismételt kijelentése, hogy az 1882 máj. 20-án kelt szövetségi szerződés semminemű garanciát sem tartalmaz Róma birtokát illetőleg a pápa esetleges visszaszerzési kísérleteivel szemben. «Mi a magunk részéről csak annyit ígérünk, hogy külföldről jövő támadás ellenében megvédelmezzük Olaszországot».³ Más szavakkal kifejezve

¹ U. o. 355. s. kk. II.

² U. o. 241.

³ Lulvés: Bismarck und die römische Frage, i. h. 300. l.

ez annyit jelent, hogy a szövetség megkötésével egyáltalában nem volt szándékában véglegesen elzárni maga előtt az utat. hogy a körülmények megváltozásával újból és esetleg nagyobb nyomatékkal felvesse a római kérdést.

A Vatikán lázas érdeklődéssel kísérte Bismarck lépéseit. Ha az önkéntes számkivetésre vonatkozó eredeti elhatározás az első fájdalmas benyomások enyhülésével elmúlt is, ha XIII. Leo, miként elődje, az utolsó pillanatban vissza riadt is az örök város szent helyeinek és hagyományainak elhagyásával járó felelősség vállalásától, sokáig kísértett a remény, hogy a német kancellár komolyan akarja és keresztül is tudja vinni az egyházi állami visszaállítást. Annál fájdalmasabb volt a hatás, a mikor köztudomásra jutott, hogy a reményteljes deczemberi tárgyalások tulajdonképen csak bevezető accordjai voltak a hármasszövetségnek, melynek létrejötte rendkívüli módon megerősítette Olaszország nemzetközi állását s bizonytalan messzeségbe toltta ki a római kérdés megoldását. Különösen az «engesztelhetetlenek» pártja szemlélte nagy elégtelenséggel a nem várt és állandóan rettegett új alakulást. De nem volt elegendő ereje hozzá, hogy fordítson rajta. Akarva, nem akarva bele kellett törődnie s az elfakult remények új életre galvanizálását jobb időkre kellett halasztania.

Magát a pápát is rendkívül érzékenyen érintette a vérmes várakozásokkal kísért actio siralmas vége. De mint korábban és későbbi éveiben is, most is tudott parancsolni érzelmeinek. Az egyéni keserűséget nem tekintette elegendő oknak egyházpolitikai és diplomáciai törekvéseinek megváltoztatására, nevezetesen német politikájának és Bismarckhoz való személyes viszonyának revideálására. A culturharcz teljes megszüntetése és a hatalmas birodalomhoz való barátságos viszony ápolása továbbra is sarkalatos pontja maradt programjának. Másrészt a kancellár is rajta volt, hogy méltónak mutassa magát a beléje helyezett bizalomra. Tőle telhetőleg előmozdította a folyamatban levő tárgyalások sikerét, siettetta a májusi törvények romjainak eltakarítását. De azonkívül is talált rá eszközöket, hogy a pápa iránt érzett kivételes nagybecsülését és tiszteletét kimutassa. Így jórészt az ő kezdeményezése volt Frigyes porosz herczeg és trónörökös 1883-iki vatikáni látoga-

tása, mely Európaszerte feltűnést, a Curia bizonyos köreiből pedig újabb reményeket keltett. A királyi herceg spanyolországi útjában kapta atyja sürgönyét, hogy kívánatos volna és Bismarck szándékainak is teljesen megfelelné, ha útja végén Olaszország fővárosát is felkeresné s a császár nevében a pápánál is tiszteletét tenné. Frigyes szívesen teljesítette atyja óhaját. 1883 decemberében tényleg Olaszország felé vette útját. Bár a kilátásba helyezett utasítások elmaradtak, decz. 18-án mégis megtette nagy érdeklődéssel kísért és nem csekély reményekkel várt vatikáni látogatását. Előzetes megállapodás szerint a Caffarelli-palotából, a német nagykövetség házából indult el. Megfelelő-utasítások hiányában azonban nem a legjobban sikerült látogatása. A királyi herceg nagy zavarban volt: a társalgás roppant vontatottan indult és sehogyan sem akart a pápa által óhajtott irányba terelődni. Frigyes felhatalmazás nélkül semminő irányban sem tehetett kötelező kijelentést; azért gondosan került minden szót vagy fordulatot, mely túlmélt volna a puszta udvariasság szabályain.¹ A látogatáshoz fűzött várakozások és előzetes commentárok tehát ezúttal is túlzottaknak, részben alapnélkülieknek bizonyultak. A porosz trónörökös vatikáni tisztelgése végeredményben egyszerű udvariassági tény maradt, mely semmiféle kihatással sem volt a német birodalomhoz való viszonyra, annál kevésbbé a római kérdés alakulására. Ez a meddőség újabb csalódást jelentett a Vatikánra nézve. E csalódás hatása alatt Jacobini államtitkár sietett egy újabb körjegyzékben hangsúlyozni a szentszék kétségtelen jogát a világi uralomhoz s egyúttal a szentatya azon törhetetlen elhatározását, hogy oly katolikus fejedelmeket, a kik igénybe veszik a Quirinál vendégszeretetét, nem bocsát színe elé.²

Sokkal jobban sikerült és a vatikáni körök várakozását is jobban kielégítette Bismarcknak egy másik kedveskedése: a Karolina-szigetek ügyében való bírászkodás, mely a pápaság történetének legfényesebb emlékeit varázsolta vissza. A Karolinákat eredetileg spanyol hajósok fedezték fel a XVII. század

¹ Crispolti—Aureli: i. m. 78. s. kk. II.

² Crispolti—Aureli i. m. 80. l.

folyamán. Mivel azonban a szigetcsoport nagyon távol esett a világforgalom útjától, a spanyol fenhatóság sokáig csak a spanyol hittérítők működésében nyilvánult. Az örökösödési háború még ezt a laza köteléket is széttépte. A Karolinák lassankint újra senki földjévé lettek. A XIX. század második felében azonban egy csapásra megváltozott a helyzet. A Szezei-csatorna megnyitása és a Panama-földszoros tervbe vett átvágása egyszerre felszöktette a Csendes-oczeán szigeteinek s velök a Karolináknak az értékét is. Az elhanyagolt spanyol birtokok a tengerjáró nagy nemzetek colonialis vetélkedésének központjába kerültek. Főleg Anglia és a gyarmatok után sóvárgó ifjú német birodalom igyekezett rajtuk megvetni a lábát. A két állam már 1875-ben tudtára adta a madridi kormánynak, hogy nem hajlandó elismerni az állítólagos spanyol igényeket. A németek tényleg úgy kezdtek berendezkedni a szigetekre, mintha sajátjaik lettek volna: tömegesen telepedtek le és fontos kereskedelmi pontokat létesítettek rajtuk. Majd, miután kellőképpen előkészítették a talajt, formálisan is birtokba akarták venni az új gyarmatokat. A berlini cabinet 1885 aug. 17-én kelt jegyzékével bejelentette Madridban, hogy megszállja Yap szigetet s hogy a bejelentésnek nagyobb nyomatékot adjon, egyidejűleg egy hadihajót küldött a jonvili kikötőbe, mely aug. 25-én tényleg kitűzte a német lobogót. Madridban óriási ingerültséget keltett Németország lépése. A tömeg szept. 5-én megtámadta a német nagykövetség épületét, letépte és lábbal tiporta a birodalmi címmert, a német zászlót pedig elhamvasztotta. Ez az erőszak annyira elmérgesítette a helyzetet, hogy már a háború kitörésétől lehetett tartani, melyet pedig mind a két fél kerülni óhajtott. Ekkor Bismarcknak rendkívül szerencsés ötlete támadt. Azt ajánlotta ugyanis a madridi kormánynak, hogy bocsássák a pápa ítélete alá a vitás ügyet. A spanyol kormányt nagyon meglepte Bismarck váratlan javaslata, de nem térhetett ki előle. Mindössze azt a kikötést tette, hogy ne bírónak, hanem közbenjárónak kérjék fel a pápát. XIII. Leo természetesen a legnagyobb örömmel vállalta a megtisztelő megbízást, mert a pápaság régi hagyományainak folytatását és tekintélyének nagymérvű emelkedését látta benne. A kérdés lelkiismeretes áttanulmányozása után oly értelmű

megoldást ajánlott, mely a spanyol fenhatóság elismerése mellett szabad érvényesülést biztosított a német érdekeknek is. A decz. 17-én véglegesített szerződés valóban ezen az alapon rendezte az ügyet.¹

A Karolina-kérdés elintézése nagy sikere volt XIII. Leo diplomatiájának, melyre büszke is volt mindig.² Decz. 31-én sajátkezű latin levélben köszönte meg a kancellárnak, hogy módot nyújtott neki a pápaság régi hagyományainak felújítására,³ két héttel később, jan. 15-én pedig külön consistorialis beszédben mutatott rá a közvetítés rendkívüli jelentőségére. Másrészről Bismarck is nagyon meg volt elégedve a pápai döntéssel. Jan. 13-án hasonlóan sajátkezű francia levélben mondott érte köszönetet.⁴ Levelében szándékosan a souverain fejedelemnek kijáró Sire megszólítást használta, a mivel nyíltan documentálta az egész világ előtt, hogy az 1870-iki események és a garantialis törvény ellené is független fejedelmet látsz Páter u ódjában.

Hogy milyen jelentékeny volt XIII. Leo politikai sikere, annak legbiztosabb mértéke az az igyekezet, melylyel az olasz kormány megakadályozásán fáradozott. Mindenki úgy tudta s hivatalosan nem is tagadták soha, hogy a római cabinet még a pápai közvetítés kikérése előtt lépéseket tett Berlinben Umberto békebírósa érdekében.⁵ De Bismarck tudni sem akart a szövetséges uralkodó közvetítő szerepéről. Az olasz kormány igyekezete kárba vezett. Az útban levő eseményeket nem tudta feltartóztatni; a szent-szék tekintélyének, politikai és erkölcsi tőkéjének gyarapodását nem tudta megakadályozni. Tehetetlenségében és keserűséggel vegyes gyűlöletében úgy

¹ O'Reilly i. m. 654. s. kk. II. Füssy T.: XIII. Leo pápa élete. Budapest 1887. 153. s. kk. II. Crispolti—Aureli i. m. 94. s. kk. II. L'éfèbvre de Béhaine, Léon XIII. et le prince de Bismarck. Revue des deux mondes 1897. IV. (jul. 1.) 51. s. kk. II.

² L'éfèbvre szerint: Il ne s'était produit de puis cette époque a uou n acte exterieur qui eut donné une sanction aussi éclatante á l'idée de la souvsaineté du Pape. I. k. 51.

³ Müller i. m. 177. s. kk. II. Egyuttal a Krisztus-rend lovagjává ne vezte ki a kancellárt.

⁴ U. o. 178. s. k. I.

⁵ L'éfèbvre de Béhaine i. h. 52. Crispolti—Aureli i. m. 96. l.

állott boszút, hogy szabad folyást engedett az ellenséges közvélemény kitörésének. Ezért a pápaellenes tüntetések ismét napirendre kerültek s úgyszólván napról-napra veszedelmesebb merveket öltöttek. Így 1882-ben a sicíliai vecsernye hat-százados évfordulóján a radicalis sajtó azzal az otromba hazugsággal vágta útját az esetleges francia-ellenes tüntetéseknek, hogy a pápaságot tette felelőssé a mészárlásért. «Az olaszok azon korbéli gyilkosait — írta a «szabadsághős» Garibaldi — a pápa küldte s áldotta meg . . . ezen tévmentes gonosztevőnek utódai hetvenhét-szer adták el Olaszországot az idegeneknek s mai utódja is el akarja adni, csakhogy nem talál vevőt».¹ A durva történehamisítás és gyalázkodás elérte célját: a palermói ünnepély pápaellenes tüntetésekbe fulladt. Újabb flagrális sérelmet jelentett, hogy a kormány 1885-ben egyszerűen megtiltotta, hogy ezentúl is a szokásos ünnepélyességgel vigyék a betegekhez az Oltáriszentséget, ellenben egyetlen szóval sem tiltakozott az egyház iránt ellenséges pártok felvonulásai és pápaellenes tüntetései ellen. A tények igazat adtak Leo pápa finom pszichológiai megfigyelésről tanuskodó megjegyzésének: «Valahányszor a római szent-szék a katolikus világban valamely újabb sikert vív ki, a Quirinálban mindannyiszor újabb megaláztatást igyekeznek számára készíteni.»² Róma fokozatos elvilágiasítása, az Ara coeli kolostor egy részének lerombolása a Viktor Emanuel-emlék kedvéért, az Angyalvár és a Vatikán közelében épített óriási kaszárnyák, az egyházi vagyon utolsó maradványainak lefoglalása és a Propaganda kifosztása mind-megannyi újabb nyilvánulása volt az állam ellenséges érületének. Hogy milyen mély gyökereket vert és milyen arányokat öltött a pápaellenes hangulat, mutatják az 1886. év folyamán országszerte lezajlott tüntetések. Egy Trevisóban mondott beszédében még a mérsékelt Bonghi is «Olaszország rákfenéjének» mondotta a pápaságot s a legmakacsabb clericalisként tüntette fel XIII. Leot. Grimaldi minister Viterbo-ban Olaszország ellenségének nyilvánította a pápát s egyet-értésre buzdította honfitársait a közös ellenség elleni harcban.

¹ XIII. Leo levelei és beszédei. 144. l. j.

² Füssy : i. m. 170.

Páduában nyilvánosan elégették a pápa arczképét. Hasonló kihágások fordultak elő Bolognában, Turinban, Sienában és Livornóban.¹ Csoda-e, ha ily körülmények között XIII. Leo kétszeresen érezte az elrablott szabadság s a legerősebb biztosítékaul szolgáló világi uralom hiányát? Csoda-e, ha minden alkalmat megragadott, hogy meggyőzze a katolikus közvéleményt a régi állapot visszaállításának elodázhatatlan szükségességéről? Újra meg újra felemelte tiltakozó szavát a hatalmi túlkapások ellen s egyben megismételte sokszor hangoztatott követelését az egyházi állam visszaadását illetőleg. Így 1885. év karácsony előestéjén a bibornoki testület üdvözlését fogadó beszédében egyebek közt ezt mondta : «Ha mindezek nem volnának is, ha azok, a kik jelenleg Róma felett hatalmaskodnak, a legnagyobb tisztelettel viseltetnének is az egyház és annak feje iránt, nem kell hinni, hogy a mostani helyzet méltó volna vagy csak tűrhetővé is válnék a pápára nézve. Míg világos és köztudomású lesz, hogy Rómában nem rendelkezünk szabadon hatalmunkkal, hanem másnak kényétől függünk ; míg szabadságunk és biztonságunk attól függ, a ki Rómában tényleg parancsol és függ a törvényektől, melyek a politikai körülmények és a többségek változó nézetei szerint mindig változás alá esnek, a pápa helyzete mindig tűrhetetlen lesz és bármennyire igyekeznek is mesterségesen szelidíteni, benső és gyökeres hibája miatt összeegyeztethetlen az egyház fejét megillető szabadsággal és függetlenséggel.»² Egy évvel később hasonló alkalommal mondott beszédében még erélyesebb szavakkal mutatott rá a sürgős rendezés múlhatatlan szükségességére.³

BALANYI GYÖRGY

¹ Füssy i. m. 172.

² Füssy i. m. 171.

³ U. o. 172. s. kk. II.

HOGYAN IRTAK ÉS BESZÉLTEK A RÉGI FRANCFIÁK?

I.

A mai francia kiejtésről és némely ezzel kapcsolatos kérdéssről ismételten szoltam valamikor e folyóirat olvasóinak: legyen szabad ezúttal a régi, még pedig a középkori francia kiejtésről adnom vázlatos tájékoztatást, miután újabban is nemcsak a művelt nagyközönség, de legkiválóbb nyelvészeink és történetíróink köréből alkalmam volt hallani, mily szívesen vennék, ha e pontról útbaigazítást nyerhetnének.¹ Egyáltalán minden francziául értőt érdekelhet egy ily tárgyú dolgozat, melyben annak magyarázatát is megtalálhatni, a mi sok laikusnak okozott fejtörést és bosszúságot, t. i. miért üt el annyira egymástól a mai francia írás- és beszéd mód, miért olyan bonyolultak ma az ú. n. «olvasási szabályok»?

A legrégebbi francia nyelvemlékek (a Német Lajostól elmondott véd- és dacz-szövetségi eskü, az ú. n. strassburgi eskü, és a Szent Eulália mártírságáról szóló ének) a IX. századig nyúlnak fel. Ez időtől fogva vagyunk tanúi annak, mint igyekeznek a leírók a latin abc segítségével írásban megrögzíteni az új nyelvet, mely gall és germán elemek közreműködésével, sőt nevét is a «boche» frankoktól kölcsönözve, teljesen a latinból

¹ Melich János Árpád-kori ófrancia jövevényszavairól szóló tanulmányon érdekes értekezésében (Magyar Nyelv, 1914 nov.—decz.) így ír: «Bár a francia helyesírás története mindezeidig tudtommal nincs megírva, mindazonáltal a francia nyelvészeknél e kérdésre útmutatást találtam.» Önállóan megjelent, rendszeres és kimerítőbb összefoglalását e themának valóban még nem adták. — Melichnek az általa idézett munkák mellett (jóformán Littré és a kitünő, a legújabb, részben önálló kutatásokat nyújtó Meyer-Lübke a forrásai) rendelkezésére állhatott volna még Darmesteter, Bourciez stb. történelmi hangtana, a Schwan-Behrens- vagy a Bonnard—Salmon-féle ófrancia nyelvtan, kivált pedig Brunotnak korszakalkotó nyelvtörténete.

fejlett ki, azonban már olyan hangokkal is rendelkezett, melyek a latinban még nem voltak meg és melyeknek jelölése e szerint bizonyos leleményességet és lehetőleg egyetemes megállapodást kívánt. Hogy az új nyelv írása csak önkényességek, következetlenségek árán sikerül és csak többé-kevésbé tökéletlenül sikerül, azt most figyelmen kívül hagyhatjuk: a fő az, hogy a leírók az élő beszédet, a fülükkel hallott hangokat jegyezték le a szem számára, mikor így írtak: Dieu, beau, aimes (a = magyar á, s = magyar sz) oiseau, (s=:) fin stb. E szavakat ugyanis *akkor* betűről-betűre *így* mondták ki. Vagyis a francia írásmód eredetileg véve *phonetikus* volt, hogy egy mai szakkifejezést használjunk, és egyes kivételeességek ellenére is az maradt körülbelül a XIII. századig bezárólag, mely időszakkal zárul le az ú. n. *ófrancia* nyelv kora, melyet a következő két századon át az ú. n. *középfraancia* követ, hogy a renaissance idején aztán az *újfranciának* adjon helyet.

Az élő beszéd minél nagyobb könnyűsége törekedvén a kiejtésben és a beszédszervek e könnyítést a maguk természetes módja szerint, úgyszólván *physiologiai* törvények szerint működve végezvén, a francia kiejtésében is jelentős és nagyszámú hangváltozások mentek aztán végbe, kivált a XIII. században. A legdöntőbb tényező e változásoknál — a hangzók *helyzetének minősége* mellett — a hangsúly volt, ettől függött a hangzó átváltzása vagy kiesése, az egész szó alakja. Pl. latin plácére az az plakére: plaisir, ellenben a hangsúly áthelyeződésével plákre: plaire alakká fejlődött; sénior: sire, sēniórem: seigneur lett. Legtöbb anomaliát, zavart viszont az *analogia* hatása okozott. — A középfraancia, mi több, maga az újfrancia korszakának írásmódja sem igen vesz tudomást a legtöbb hangváltozásról; leszámítva egyes eseteket, a leírók átlag olyan *conservatív* szellemet tanúsítanak, hogy az írás hihetetlenül elmarad az átalakult élőbeszédtől: így aztán a mai orthographia nagyjában az ófrancia, még pedig sok tekintetben a XIII. század előtti kiejtésnek visszaadása, megmerevülése. Nyelvtudományi szempontból bizonyára érdekes és értékes jelenség, de gyakorlati szempontból nem a legörvendetesebb.

A most érintettekből önként következik, hogy ha még az újfranciánál is fontos a kiejtésre az a kérdés, melyik

századból (XVI? XVII? stb.) való az illető író, egy középkori szöveg kiejtésének megállapításánál már épen multhatatlanul szükséges annak tisztázása, közép- vagy ófrancia nyelvről, sőt különösen az ófranciának melyik századáról, nevezetesen a XIII. század előtti időről van-e szó? Továbbá ezenfölül tisztába kell jönnünk még azzal is, az ország mely vidékéről származik, mely nyelvjárás terméke az illető szöveg, a mint leírva ránk maradt. Tudnunk kell ugyanis, hogy ha általában *francia* alatt csak *éjszakfrancia* értendő (és nem *délfrancia*, ú. n. provençal nyelv is), viszont ez a kifejezés: *ófrancia*, nem *egy* nyelvet jelent, hanem a nyelvjárásoknak egész sorozatát, melyek bármelyikén írhattak akkor a költők és írók, mert noha már a XII. században kezd előtérbe nyomulni az ú. n. îledefrancei (francien) dialectus, ez csak a XIV. században küzdi fel magát végleg kizárólagos irodalmi nyelvvé, politikai hatalom segítségével. (Île-de-France-nak, mely az őt övező folyóktól kapta *sziget*-nevét, és fővárosának Párisnak urai, a Capétien-ek, az egész ország hatalmas királyaivá emelkedtek.) E nyelvjárások mindenekfelett a hangok evolúciója tekintetében különböztek egymástól, a mi tehát hangjelölés és így egyáltalán az egész írásmód szempontjából véve igen fontos. A kérdést csak az teszi bonyolulttá, hogy a legtöbbször más vidékről való leírók a maguk vidékének sajátosságait is belezavarták, így pl. francien nyelven írt szöveg alig maradt fent îledefrancei ember által leírva, tehát egészen hamisítatlanul.

A legtekintélyesebb szaktudósok is bevallják, hogy számos részletkérdésben nem láthatni még teljesen tisztán; de a mi a főpontokat illeti, azokhoz már nem igen fér sok kétség: nekünk itt természetesen inkább csak a főpontokra lehet kiterjeszkednünk. Feltétlenül szakszerű (pl. a hangzók *helyzetét* is tekintetbe vevő) tárgyalásmód nem lehet czélunk, mégis olvasóink betekintést nyernek egy nagy nyelv életének mozgalmas folyamatába, mert olyan jelenségekkel kerülünk szembe, melyek, ha a laikusabb érdeklődőre nem egyszer a talányfejtés meglepetéseinek, a curiosumoknak ingerével hathatnak, az elmélyedni szeretőt viszont az emberi szellem nyilatkozási eszközének, az élő beszédnek valamilyes élet- és lélektani mélységeibe engedik bepillantani, annál is inkább, mert útunk a történelmi hangtan

tudományának mesgyéit keresztezi lépten-nyomon. Előre is mea culpa-t mondok, ha nem lesz mindig erőm ellenállni a csábításnak és el-elkalandozom kitérősszerűen e mesgyék némelyikére.

II.

Az egyszerű magánhangzókkal végezhetünk legrövidebben.

Nyílt és zárt fajtájukra volt elkülönülésük már korán elkezdődik és eltart mind máig. Ma már a művelt kiejtésből a vidékiességek közé van számíztva a zárt *a* (pl. *pâte*), mely *á* és *a* hang közt áll; ellenben inkább, mint valaha, uralkodik az *o* és a magyar *a* hang közt álló *nyílt o*, továbbá az *ö* és *e* közt álló *nyílt ö*. Ezenfölül vannak olyan átmeneti magánhangzók, melyek nyílt és zárt hang közt ingadoznak. (V. ö. ma is a szóvégi *-et*, vagy *les*, *mes* stb. kiejtését, mely se nem egészen *e*, se nem egészen *é*, különben a *nyílt e*-hez áll közelebb. A kötőszó *et=é*.) Jegyezzük meg itt, hogy az *-er* végű melléknévnek (pl. léger) végszótagja épúgy mássalhangzóval és nyílt *e*-vel hangzott, mint pl. ma is amer melléknévben: az *-r* elnémultával a magánhangzó aztán zárt lett. Tehát *lézser* hallszott a hímnemben is, majd *lézsé*. — Az infinitívusban *-er*: *-ér*-nek hangzott. — Az *-ot* végű melléknévben a *t* elnémulása szintén zárttá tette a magánhangzót, mely nyílt jellegét tehát ma csak a nőnemben tartotta meg: így pl. *sot* hangzása *szat* volt, aztán *szó*; ma is a nőnemben *szatt*, ha szabad teljesen magyar *a*-val jelölni a *nyílt o*-t az olvasók könnyebbégére. (Tudományos jegyei *o*, *ò*, teljesen egyöntetű phonetikus ábécé u. is ninesen még.) A *nyílt o* ma is egyáltalán a nem néma consonansok előtt található, kivéve az *sz* és *z* mássalhangzókat, pl. *cause*, *aussi*, és kivéve *épaule* szót. (Ellenben Paul = *a*.) A mássalhangzók ez elnémulására még visszatérünk.

A mi magát az *e* betűt különösen illeti, ez az említett (nyílt, zárt, átmeneti) hangok bármelyikét jelölhette minden ékezet nélkül. (Az ékezetek a XVI. században jöttek egyetemes divatba). De jelölhetett ezenfölül, mint ma is, valamilyes *rövid ö*-féle hangot. (V. ö. ma *petit*, *extrêmement*, *le*.) — Az ily szókban: *aneme*, *angele* a hangsúlyos első szótag után álló *e* már a Roland-

énekben (XII. század) sem hangzott, a versben már nem számított. — Az ilyenekben viszont *eage* (âge), *marcheant* (marchand): *ea* csak a XIV. században olvad össze *á* hangba. — Az ófrancia *chanceun*, *menceunge* (chanson, mensonge) féle írásmódban azonban az *e* csak arra szolgált, hogy a *c* betűnek akkori *cz* hangját jelezze. — A rövid *ö*-féle hangú *e*-t nevezték el *néma e*-nek; tudományos neve ma *női e* (= gyöngye *e*) vagy helyesebben *semleges e* (semleges hang): még a szóvégen sem mindig néma, ma sem, mert a francziák nemszeretik a mássalhangzók torlódását. (Ismertes élcelkedésük, hogy a németeknek kevesebb mássalhangzót és több szellemességet kívántak.) A szóvégi «néma e» főleg a középfranciában tényleg többé-kevésbé némává gyöngül,¹ így kivált magánhangzó után, a XIV. századtól fogva, miként ugyanekkor már szóközépen is. Tehát kéttagú lesz *vraiment* (latin *vera mente*, ámbár az ily határozónál még a XVI. század kiejtése is ingadozik), *venue*, *folie*. (Énekben ma is *i-e* hangzik.) — A XII. században szóvégi *-ie*, hangsúlyos szótag után, *jö*-nek ejtetett; így a Roland-énekben: *nobilie*, *Marsilie* stb. — Mássalhangzó vagy épen mássalhangzó-csoport után a XVI. században, sőt a következőben sem némul el az *e*, de mintegy megtámasztja a mássalhangzókat. (V. ö. ma is *presque* = *preszkö*, *Barbe-bleue*.)

Villonnál (XV. század), sőt még Ronsardnál, tehát az újfranciában is ily rím járja: *er-ar*. Tán valamilyes átmeneti hang hallszott itt, *a* és *e* közti. A XVI. század párisi dámái így beszéltek: *Mon meri est à la porte de Peris*, míg a lyoni híres műveltségű nők körében az *ar* szótag volt kedvelt. Az *er*-rel így váltakozó *ar*-nak² ejtését még a következő század sem tartja ugyan előkelőnek, de mégis emez emelkedik inkább túlsúlyra: ha *arme-*

¹ Melich (id. b.) Meyer-Lübke támaszkodva azt tanítja, hogy «a francia köznyelvben a XIII. század óta nem ejtett hang». (Meyer-Lübke kevésbé kategorikusan mondja, hogy akkor «schon in wettem Umjangen nem ejtették») Melich tehát *clenche*, *maistre*, *targe* szókat így olvassa: *klence*, *mesztr*, *tárdze*. A francia nyelvészek az ily szavak végén *rövid ö* hangot olvasnak.

² Rokon jelenség *el* és *al* váltakozása. Legalem ófr. *leial*, majd *leial* (ma *loyal*); *mortalem* ófr. *mortal* (ma is így) és *mortal*. Ma mindkét alakban *originei* és *original*. V. ö. *sil* (*sel*) > *sál*.) *vaticum erdei* > ófr. *salvage* > *sauvage*.

line (ármeniai menyét) *hermeline*-né, *sarqueil* (sarcophagum) *cer-cueil*-jé alakul át, viszont ófr. boulevert (német bohlwerk) boulevard, ófr. lerne (eredetileg *lairme*, lacryma-ból) lerne alakot ölt; ófr. cher (carnem) e mellett ma *charcutier*-t mondjuk. (Tudács irással: chair cuite, főtt-sült hús árúsa.) Rabelaisnél még *chercuitier* olvasható.

U betű a normanban és Angliában, melyet a normandiai grófok hódítottak meg, az anglo-normanban *zárt ó-t* jelöl. Viszont *o* jelöl *u* hangot még a XV. században is: amor = *ámúr*. Dialectusokban *o:u* gyakran váltakozik. Az *u* betű aztán, hogy az *u* hang *ü* lett, emennek jelzésére fordítatik, viszont az *u* hangot *ou*-val jelöli a XIII. század; egyébiránt *ou* maga régebben diphthongust is jelölt és akkor *o-u*-nak hangzott. — Az *u* betűnek *ü* értéke legrégebben a XI. század végén található. (Az ófelnevetbe átvett franczia szavakban a XII. századig mind *u* hangzik.) Az *u*-nak *ü*-re változását ma már nem tulajdonítják kelta hatásnak Ascolival.

Szókezdő *u* betű magánhangzó előtt mai *v*-nek felelt meg, tehát *uile* úgy hangzott, mint ma *vile*. Ha az *u*-nek magánhangzói volt a természete, akkor ennek jelzésére *h* betűt tettek eléje, mely később hangzott is: huile (oleum). V. ö. az *y* használatát *i* helyett: yure (ma ivre) és iure (ma jure). (Az *y* betűt különben a legszeszélyesebben használták bárhol *i* hang jelzésére.)

III.

Bonyolultabb és érdekesebb a kettős, esetleg hármas magánhangzóknak szerepe, melyek a provençalban megmaradtak mint ilyenek a kiejtésben is, holott a francziában a kiejtésben monophthongusokká, egyszerű magánhangzókká vonattak össze, még pedig úgy, hogy hangsúlyos alkatrészüik, miután esetleg maga is átalakuláson ment át, elnyomta a másikat. — Legfontosabb diphthongusok azok, melyeknek *i* vagy *u* a második felük.

Ai — eredetileg *ái*, *áj* kiejtéssel — a XII. század elejétől vagy még korábban már a mai kiejtés szerint (*e* vagy *é*) hangzott, habár olykor *a* (= *á*) hanggal rímelt még, miként ugyanekkor *ui-u*-vel (üi - ü) vagy *i*-vel. *Ai* ugyanis *ei*-re változott és

az *e* hang elnyomta társát. A picardiai nyelvjárásban azonban megmaradt *á-i*, így olvasandó Aucassin és Nicolette bájos idylljében. — Ez a kettős magánhangzó egyszerűsítődött ezek szerint leghamarább mindazok közül, melyek erősebb változást szenvedtek. Különben a XVI. századból *e* szónak *plaie*, akkori írással *playe* (ma ejtése *plē*), *e* háromféle kiejtését jegyezték fel: *plájö*, *plejö*, *plēö*. Latin *plaga*-ból hol *ag*: *ai* lett; Viszont *ac*-ből lett *ai*: *pax* > *pais*, ma tudakosan *paix*; *sacramentum* > *sairement* > *serment* stb. — Tulajdonnevekben *ay*: *áj* hangja később is fentmaradt, pl. *Lafayette*, *La Mothe le Vayer*, a XVII. század híres *philosophusa*. — Az *aigne*- szótagról lentebb lesz szó.

Különösen változatos és terjedelmes pálya megfutására volt hivatva az *ei* diphthongus, mely latin, többnyire hangsúlyos zárt *é*-ből, gyakran *k* vagy *g* *jésülésével* származott: *pectorina* > *peitrine*¹ *regem rei*, *regalem reiel*; *sapöre*, majd *sapēre* > *savér* >, *saveir*: *habere* > *avér* > *aveir*; *me* > *mé* > *mei* >; *medietaten* > *meietie*. — Normandiában megmarad *ei*-nek, az *iledefranceiban* a XII. században, vagy tán már a X. századtól *oi* diphthongussá alakul át (*avoir*, *moi* = *o-i*) *nyilt* vagy *zárt o*-val, kivéve a *n* salis vagy *ly* hang előtt, egyes esetek leszámításával. — A leírók ez *oi*-vá változást még jelzik, de a további fejlődést csak elvétve veszik tudomásul, úgy hogy ma is *oi* szerepel az orthographiában, pedig *e* hang rég eltűnt.

Ugyanis az *oi* hang a XIII. század vége felé az ország közepén és keleti részén *oé* vagy *oe* diphthongussá alakul tovább, mely kiejtés ma is járja Lotharingiában és Páris környékén. (Fennmaradt nálunk is az *oboe* szóban, melynek mai francia kiejtése *oboá*, *hautbois*.) A középfrancziában az *o* egy félmássalhangzószerű, a *mi u* hangunk és *v* közt álló hanggá módosul, melyet ma a szaktudomány többnyire *w* jellel jelöl, tehát *oe*: *we* lett. A renaissance idején *we*: *e*-be egyszerűsítődik főleg az *-oie*, *-ois* végzetekben. Így *e*-vel ejtetnek ekkor: *monnoie*, *François*, *Anglois*; de nem *suéd* is, *danois*, *hongrois*, melyekben megmarad a diphthongus és melyek ma *wá*-val hangzanak, miként a *François*, *Langlois* tulajdonnevek is. Szintügy *foible*,

¹ A *pectus*ból lett *piz* (ma: *pis*) olv. *picz tőgy* értelmet nyert.

froide, étroite, droite, connoistre, croistre stb. hasonlóan mind egyszerűen *e*-vel hangzanak, részben még a XVII. században is, a mikor egyébiránt mégis *wé* még az előkelő kiejtés. — Az *e* illetőleg *é* hang aztán annyira uralomra jut, hogy Voltaire ezt divattá emeli a helyesírásban, noha *ai* diphthongus alakjában:¹ a nagy forradalom ideje szentesíti ez új divatot; a Francia Akadémia csak 1835-ben fogadja el hivatalosan.

Azonban, a mely szavakban *oi* megmaradt *we*-nek, sőt az imént idézetteknek egy jórészében is (*froid, étroit, droit, croistre* stb.) az *we*: *oá*, illetőleg *wá* hanggá fejlődött tovább, a renaissance ideje felé, mely maga még műveletlennek, népiesnek tekinti e kiejtémódot. A XVII. század más nézetén lesz, de mégis az *wá* kiejtés csak a következő, sőt tulajdonképen a XIX. századdal jut igazán uralomra. — Az *we* hang *wá*-vá változásának e divatja magyarázza meg moëlle, poëlle, fouet szavak mai *wá* kiejtését is, melyekben pedig a XVII. századig hangzott *oe* diphthongus nem *ei>oi* továbbfejlődése. (Poëlle serpenyő jelentéssel patella-ból származik; de egyéb jelentéseivel — kályha, szemfedő — *ei>oi* található multjában, suspensile, illetőleg pallium szóból származván, úgy hogy *oe* itt phonetikus írás.)

Ha nem is ennyire változatos pályájú, de mindjárt *ei* után következik érdekességre az *au* diphthongus.

Az *au* hang (kiejtése eredetileg: *áu*) nem a latin *au*-ból származott, mely ófranciában *o* lett. (Pauperum povre; mai pauvre tudós írásmód.)² E diphthongusban az *u* egy *l*-ből származik, mely a XII. század végén mássalhangzó előtt vocálissá változott. (Az olaszban *l*: *i*-vé is változott, pl. florem fiore, plus

¹ Álljon itt egy kis curiosum a mondottak kapcsán. Miért hűz Hamupipőke Perrault meséjében (XVII. sz.) üvegzippót? Latin vitrum ófrban veirre, voirre, végül (vairre helyett) verre lett. Varium (különféle fajtájú és színű szövet) ófr. vair. Ezt a két rokonhangzású szót aztán összetévesztették és *soulier de verre*-nek írták és értették a *soulier de vaír-t*.

² V. ö. oreille: latin auriculum-ból. (Auris helyett; a francziában igen gyakori a latin diminutivumból való képzés.) — A latin *au* egyébiránt a francziában bizonyos körülmények közt *a*, *oi*, *ou* hanggá is átváltozott: auscultare>ascoltar, escolter, écouter; avicellum (avis diminutivuma)>oisel; gaudia (gaudium többeséből csinált egyesszám nőnemű főnév, v. ö. folia, mirabilia: feuille, merveille)>joie; — auca>oue (a mai oie dialectus-alak), clavum>clou, habit>out stb.

piu. — Azonos jelenség francziában *el* > *eu* (l. len'ebb) és *ol* > *ou*: follem, fol és fou, mollem, mol és mou, melyek így a hímnemben két alakot nyertek és melyekben *ou* a XII. századig *o-u*-nak hangzott.) Így lett *altrum* > *altre* > *autre*, melyet egy ideig még *altre*-nak is írtak. A *l* vocalisálását igen gyakran okozta az *s* (magyar *sz*) mássalhangzó: *caballcs* > *chevals* > *chevaus* (*csöváusz*): minthogy az így támadt *us*, és egyáltalán az *us* végző ag igen gyakori volt, a leírók egy *x*-alakú rövidítési jellel helyettesítették, így: *chevax*. (Így írtak *dex*-et is *deus* helyett.) Később tudakosságból visszaállították ez alakba az *u*-t *chevaus*-ból: *chevaux*. Így keletkezett a mai többes alak. Majd visszaállították *caballcs* > *chevals*-ból az *l*-et is: *chevauxl*; ez utóbbi, kétszeresen képtelen alak a XV. században különösen kedvelt volt. — A most említett *x*-re vezetendők vissza je *vauz* (*valoir*), je *peuz*, *heureuz*, *eux*, *mieux* stb. végbetűje, mely *s* helyett áll.

au a XIII. század folyamán *áo*-nak kezd hangzani, noha frásban mindmáig *au*-nak marad. Majd a középfrancziában *egy* hangba, *o*-ba kezd összevonódni, a mi ellen hasztalan tiltakozik a XVI. század nyelvtudósa, Meigret. Ez egyszerűsítés minden ingadozások mellett is diadalmaskodik. (Hasonló folyamat: *al* > *au* > *aó* > *ó* a magyar nyelvjáráásokban is található v. ö. *alma*, *szalma* tájkiejtéseit.)

Ugyancsak az *l* vocalisálásával és *a* hang közbejöttével a hangsúlyos és nyílt *e*-jú *el* szótagból *eau* triphthongus lesz a XIII. században: ¹ *bellus* > *bels* > *beaus*, az ilyen mellékneveknek is két alakjuk lesz tehát a hímnemben; v. ö. még *martel* (*Martel* Károly) és *marteau* stb. Éz *eau*, az *au* nyomán, *eo* lesz, mely kiejtésnek megtartása mellett szintén hiába kardoskodik Meigret. A XVI. században már vidékiesség a triphthongus *s* ki-

¹ A középkorban több triphthongus volt: *uou*, *ieu*, stb. Szóvégi *ie*, *ue*, *rövid* *ö*-vel nem számít ide: *feie*, ma *foie*. *trueie*. (*Ficatum*, fűgés máj, *jecur ficatum*, olaszban *vegato* ófr. *feie*. — *Trueie* Troja-ból ered; *sus trojanus* a latinoknál kedvelt töltelékes disznóhús-étel volt, célzással nevében arra, hogy a kocza is, mint a trójai fa-*ló*, élő-lényeket hord belsejében. — Hogy a jelzett szó eltűnik a jelző mellől, erre legyen szabad itt még egy példát idéznünk: *lac formaticum* ófr. *formage* — v. ö. olasz *formaggio*, — metathesissel: *fromage*).

ejtés; e század második felében *beó*-t, sőt az udvari körökben már *bó*-t mondanak, a mi a XVII. században uralkodóvá is válik. — A párizsi népnél és északi nyelvjárásokban *eau*: *iau*-vá, a későbbi kiejtésben *ió-ijó*-vá lesz: *beaus* > *biaus* > *bjáusz*. V. ö. *fableau* és *fabliau*: az utóbbi dialectikus alak ellenében Gaston Paris hasztalan próbálta jogához juttatni a másikat, irodalmi nyelvű alakot. Szekfű könyvében olvassuk, hogy Rákóczi környezetében a magyarok *Sceaux*-t *Szójónak* ejtették és írták.

eu és *ue* (*ou*- és *uo*-ból) *e*-vel és *ú*-val, később *ü*-vel hangzottak, majd az *e*: *ö* lett. (Kivéve az infinitivust *salutare* > *saluer*, hol a diphthongus megmaradt *üe*-, illetve *üé*-nek.) Az *ö* hangsúlyossá, t. hátr erősebbé emelkedve, elnyomta társát és így e diphthongusok a XII. század végétől *ö* hang jelölésére szolgálnak, mely hang a legtöbb román nyelvből és egyes franciaországi nyelvjárásokból is hiányzik. A XI. században már szer. pl. *ue*: *cor* > *cur* > *cuer*. (Chrétien de Troyesnél, a híres champagnei elbeszélő költőnél (XII. sz.) *puet*, *suens*, *cuens* stb. (*peut*, *sien*, *comte*) még *üe*-vel hangzik, de a század végén ez már *ö*. Volet (*vult* h.) > *vuel* > *vuut*, *ma veut*. — Ma is *ue*-vel jelezve az *ö* hang *c* és *g* után: *cueillir*, *orgueil*. — A XII. századtól a XIV-ig *oe* is jelzi *ue* helyett az *ö* hangot: *noef*, *oef*, *oevre*, *oeil*. Ezt az *oe*-t az *eu* jelzéssel kombinálva divatba hozták az *oeu* jelzést, mely ma is használatos: *oeuf*, *oeuvre*. A XIV. században szorítja ki a divatból az *ue*- és *oe*-féle jelzést *eu*. — Az utóbbi mint diphthongus *el* szótagból is származik (v. ö. *al* > *au*), pl. *illos* < *ellos* < (ófr. *els*, *eus*, ma *eux*. Fran. *cién* és *picardiai*, *lotharingiai* és *wallon* nyelvjárásban *eu* (= *öü*) akárhányszor *ü*-be olvad össze, az *ü* lévén hangsúlyos: *securum* > *seur* > *sûr*; *vedutum* (classikus latin *visum* helyett) *veu* > *vu*, a XIV. századtól főleg: v. ö. ma is *j'eus*, *j'eusse*, *avoir eu*. Az ú. n. normandiai (vagy gascognei)¹ rímelésben, még a XVII. században is *eu*, mely ez esetben valamilyes átmeneti hangot jelöl *ö* és *ü* közt, *ü* hanggal rímél: *bonheur* — *sûr*. — Említsük meg itt

¹ Gascogneban csak *ü*-t ismernek: *bonheur ü*-vel hangzik. (*Bonum augurium* és nem *bona hora*, ófr. *boneur*: *e-ü*, aztán *ö*). — *Veu* > *vu* ellenében* *fatutum* (*fatum*-ból) *fau* > *feu* (*boldogult*) *ö*-vel, akár *jocum* > *jou* > *jeu*.

az *ö*-nek *í* hanggal váltakozását is az igeragozásban a hangsúlynak megfelelően: *treuve-trouvons*; ma is *veux-voulens, meurs-mourons*, (mório-morímus, a deponens kiveszett) de különben vagy a hangsúlytalan (*trouve*), vagy a hangsúlyos (*demeure*) ige-tő maradt fenn.

Az *ue*-féle jelölés' kapcsán különösen szembeszökő esetét idézhetjük annak, mint hathat vissza a már nem értett, régi írásmód a kiejtésre, az egész szó alakjának, sőt értelmének elváltozására. A Bois de Boulogne elején van La Muette nevű kastély. A név félreértés, a helynek semmi köze sincs egy néma nőhöz. A mai francia szótárak szerint *la muette* «*pavillon de chasse... servant de rendez-vous de chasse*». Helyesen írva ma: *la meute*. (Latin *movita*, v. ö. német *Meute*. A XVII. században is *meute* már e szó alakja). Szóval ez afféle Göder-Gasse — Bálvány-utca eset. Egyébiránt ilyen furcsaságos utcaelnevezésre is akad a francziában hasonló példa. Egy párisi utcának *rue aux oues* volt eredetileg a neve: *oue* = lúd, ma nyugati dialectus-alakkal: *oie*; a tájékozatlan utca-újrake-resztelés (*aux ours!*) medvét csinált a libából.

Az *ie* diphthongus latin gutturális + *a*-ból (*caput* > chief, *canem chien*;) *j*-ből: *viridiarium* > vergier, vagy nyílt *e*-ből (*melius, miels, mieus*). Olykor *i*-nek hangzott a rímelésben, máskor, mint a Roland-énekbeli *palie, Marsilie* stb. kiejtésénél tapasztalhattuk, *i*: *j*-vé módosul. (V. ö. ma pl. *miel* = *mjel* stb.) — Az ige-tőnek hangsúlyos nyílt *e*-je szintén *ie*-vé alakul át, pl. *lieve* (ma: *lève*), ellenben *lever*; v. ö. ma is *viens* es *venons*. — A középfrencziában a *chie, gie* szótagban, miként gyakran az infinitivus *-ier* végzetében az *i* elnémul; ha a XVI. században, sőt a XVII.-ben is ilyen szóalakokat találni: *chief, mangier* (*manducare*), *aidier*, ez archaikus írásmód.

IV.

Külön kell szólnunk az orrhangokról, vagyis az *m, n* más-salhangzók által inficiált magánhangzókról, melyek a francziának különlegességei közé tartoznak, sem a spanyolban, sem (Felső-Itália leszámításával) az olaszban nem találhatók. Már a XI. században jelentkeznek. Régente zárt magánhangzóval hang-

zottak, nem — mint ma — nyilttal, és még hangzott a ma már teljesen elnémult *m* vagy *n*; jellemző, hogy tiszta orális hanggal is rímeltetett a nasalis. Ma a rája következő magánhangzó, illetőleg az *m*, *n* kettőzöttsége megszünteti az orrhangot; a középkorban korántsem, sőt a középfrencziában is éppen *mm*, *nn* jelezte az orrhangot, pl. *fontainne*; *couronne*, *pomme*, *femme*, *grammaire*¹ stb.: ezekben csak a XVII. században lett ismét tiszta szájhang a magánhangzó. (Egyébiránt ma is nasalissal ejtetnek: *enivrer*, *ennui*, *emmenner* stb.) A mássalhangzók kettőzése közül csakis ez az orrhang jelzésére szolgáló volt jogos, a többi tudákosság folytán lépett az ófrancziában használt egyszerű mássalhangzók helyébe.

Az *in* szótag (ma *ē*) az egész középkoron át *i*-vel hangzott; mai kiejtésének első nyoma csak a XVI. század végéig nyúl vissza. A XVII. században ellenben Párisban *voisine*, *cousine* is *ēn*-nek hangzott; a ki tehát ma «Janka kuzenem»-et mond, XVII. századbeli párisiassággal beszél nálunk. — Szintúgy *un*: *ün*-nek hangzott még a XVI. század közepéig. Tehát *un* *homme* és *une* *femme* egyformán hangzott. — Az *em*, *en* a XI. század közepén még *e*-vel hangzott (egyes dialectusokban ma is így hangzik pl. *vē a szél*, *enfant*); ugyane század végén az iledefrancei már *a*-val ejti, úgy hogy aztán összevegyül és az írásban összezavarodik *em*, *en* és *am*, *an*, noha a kiejtésben kizárólag *a* uralkodik a XIII. századtól. Az etymologia sem akadályozza meg, hogy a középfrencziában ne nyomja el *langue* a helyes *lengue* (*lingua*, spanyolban is *lengua*) alakot, *sangle* (lit de *sangles*, tábori ágy) a *sengle*-t (*cingula*, ófr. *cengle*).² Ha ez az *ā* hang Iledefranceban is *ō* felé hajlott, a lotharingiaiban határozottan *o* lett belőle, *temps to*-nak hangzik ott. (Más dialectusokban *au*

¹ *Grammaire* (ma orális *á*+*mm*) akkor éppen úgy hangzott, mint *grand'mère*, vagyis *grāmer*. (*Grand'mère*, *grand'route* stb.-ben a hiányjel félreértés; azt hitték, hogy a nőnem ragja hiányzik, holott, mint a latin *grandis*-nak, *grand*-nak is csak egy közös alakja volt a hím-és nőnem számára: *grant*, a mai *d* tudákos etymologizálás. A többi melléknevek analogiájára alkotott *grande* nőnemű alak már a XI. században feltűnik a Roland-énekben).

² A *viande* szóban nem ilyen esetet látnak a nyelvtudósok, mert nem *vivenda*-ból, hanem egy feltételezett *vivanda* alakból származtatják. (E szónak értelme még Molière-nél is = *általánosságban* étel.) Ellenben kétszeresen következetlen írásmód *venge* mellett *revanche*

stb.). — Hangsúlyos igetőben *am*: *aïm* lesz, aime—amons. Ma a hangsúlyos alak elnyomta a másikat e szóban; de mégis mindkettő szerepel ez alakokban: *aïmant* és *amant*.

ain a XI. században még *a-in*, miként *ein*: *e-in* illetőleg *ajñ*, *ejñ*. (Dialectusokban még a XVII. században is így.) Miután azonban *ai*: *e* lett, a XII. században kezdik *ain*-t *ên*-nek ejteni, és így *ain* meg *ein* szintén összevegyülnek az írásban is. A mai *ê* kiejtés a XVI. századtól kelteződik. Szintén ez időtől fogva járja *ien* (= *jën*) mai kiejtése *jê*; a XVII. századig Páris környékén *jâ*-nak hangzott (*bien*: *bjâ*), mint ma is dialekticusan. (ugyancsak *jâ* hangzik Orient, science stb. tudósoktól latinból átkölcsönzött és nem a hangtörvények szerint fejlődött szókban is.) — Már idéztem az ily igetőváltozást: *viens* és *venens*. — Az *oïn* szótag eleinte *o-in*-nek hangzott, aztán a középfrenciaiban, *oi*: *oe*-re változván, a mai kiejtéshez közeledni.¹

Laon, paon, faon és hasonló szavakban a *o* a középfrenciaiban vonódik össze *au* hanggá az iledefranceiban, más nyelvjárásokban hamarabb. — Viszont már ugyancsak ekkor e *o* ebből: *Saône*.

V.

A mássalhangzók közül előbb a *jésült ny* és *ly* hangokkal végezzünk, annál is inkább, mert az egyiknek, az *ny* hangnak még az orrhangokhoz van köze: *ny* ugyanis a középkorban éppen úgy nasalizálta a magánhangzót, akárcsak az *m* vagy *n*. Tudományos mai jelölése *ñ*, de mi itt megtarthatjuk a nálunk, magyaroknál szokásos *ny* jegyet. A középkorban következő betűcsoportokkal írták: *gn* (mint ma is), még többször *ign* (e régies írásmód ma is megvan ezekben: *oignon*, *poignant*, *poignée*), a középfrenciaiban *ugn*, *ing*, *ingn*. Pl. *cumpaing*, *je plaing*, *esloigner*, *montaigne* stb. *Montaigne* mint személynév a XVI. században még mindig régiesen (—*ány*) hangzott, de aztán az immár másképpen olvasott írás azaz nyomtatás visszahatott a

¹ Az eddig mondottak szerint tehát a középkor leghíresebb három krónika-írójának (*Villehardouin*, *Joinville*, *Froissart*) neve így hangzott a maguk idejében: *villóarduïn*, *zsoïnville* (vagy valószínűleg *dzs*-vel. még!) és *froeszárt*.

kiejtésre és éppen úgy *Montēny*-nek ejtették az utódok, mint a Philippe de Champagne nevét *sūmpēny*-nek; ugyanily visszahatás, ha ma *éloányé*-nak ejtik azt, a mi eredetileg *eszlonyér* volt. Az *ign* jelölés egyébiránt arra vall, hogy az *ny* hang előtt egy *j* is fejlődött ki, úgy hogy *Espaigne* eszpainyő-nek hangzott eredetileg, az *a* nasalizálásával. Mai lcin, *besoin* a középkorban *ny* hangnak megfelelően írtak és ejtettek (lcing, besoiing stb.): a középkor végén módosult bennük a szóvégi *ny:n* hanggá. Viszont már a XII. század elejétől kiveszett az *ny* hang a latin malignus-féle melléknevek hímneméből: malin; mi több, a nőnemű alakban maligne, miként *digne*, *cygne* stb. szavakban gyakran hangzott *ny* helyett egyszerű *n*. (Racine nemesi czímerében, az ú. n. *armes parlantes*-ben egy patkány és egy hattyú állt: rat + *cygne*, olv. *rászín*. A XIII. századi Rutebeuftól a különben régieskedni szerető *La Fontaineig* gyakoriak az ilyen rímek: *machine* — *maligne*.)

A jésült l (tudományos mai jelölése *l*) eleinte *ly*-nek (olaszosan és mint nálunk) hangzott; a XVI. századtól, bár eleinte inkább az alsó körökben, *j*-nek (spanyolosan és mint nálunk Erdélyben). Az utóbbi kiejtés egyébiránt, mely ellen még Littré is küzdött a maga szótáraival, csak a XIX. században lett hivatalosan uralkodó. Az *ly* kiejtés ma délen és a Schweitzban járja, míg a mi dunántúli *l*-ünknek megfelelőt ejt a champagnei és lotharingiai ember, miként a gascognei is. Jelzése *il*, *ill*, *ll*: moiler (XI. század, később kiveszett szó, latin mulier-ből, v. ö. olasz moglie, spanyol mujer), *conselliers*, *oiseillon*, *eisil*: *exilium*-ból. (Ma tudósan *exil*.) Logikus jelzés, mert tényleg *i*-ből eredt *j* hatásának tulajdonítandó a jésülés, így még az ilyen szókban is: *vaill*, latin *val-am*-ból, hol a hiatusban álló *e* változott *i*-re, majd *j*-re. (Mint *montanea*-ból lett *montagne*, *campanea*-ból *champagne* is.) Ne feledjük különben, hogy volt oly *j* hang is, mely nem *l+j*-ből, hanem gutturalisból stb. fejtett ki és melyet *y* jelöl ma is két magánhangzó közt: *loyal*, *essayer* (= *ej*, *exagiare*), *essuyer*, (*exsuccare*), népiesen *prier*-ben is *pri-jé* (*precare*). Az ilyen írásbeli változás *emploie*-*employons* kiejtés-változást jelöl ma is.

Szintén valamilyes, feltételezett jésülési folyamaton átmenve jutott el egy sajátos hanghoz a középkorban a két leg-

merészebb pályájú mássalhangzó, *c* (= *k*) és *g*, melyek különben a francziában *a*, *o*, *u* előtt akkor is úgy hangzottak, mint ma.

A latin *casz*ótagban álló *k* >*kj*>*tj*> (magyar) *cs* lett, *ch*-vel jelölve. (Ma is így jelölik a *cs*-t a spanyolban és anglonormán hatás alatt az angolban.¹) *Caballum*—*cheval csövál*. *Castellum*>*chateau, csáteáu, château*; *captiare*>*chacier csáciér*, ma *chasser*; *adcaptare*>*acheter*. A *cs* összetett (= *t* + magyar *s*) hangból kivészett a XIII. század közepén a foghang *t* és így az (magyar) *s* hanggá vált, a hogyan ma is ejtjük a *ch* jelt. Egyes dialectusokban megmaradt *cs*-nek (így Champagne-ban, és Lotharingiában); míg az eredeti *k* hangot ejti Észak-Normandia, Picardia: *kövál*. (V. ö. *camp* és *champ*: ma egyaránt *irodalmi* alakok). Különben *ch* más nyelvjárásban is jelöl *k*-t: a *chrétien* szó akkori alakját is *k*-val ejtették; *qui* névmást a XIV. századig gyakran írták *chi* nek, mint ma is az olaszok. — Egyenesen *i*>*j*-nek köszöni létét a *ch* az ilyen szóban: *sapiam*>*sache szácső*).

g viszont (latin *a*, *e*, *i* előtt, szintén *g*)>*dj* fejlődési fokon át *dzs* lett: *gens djsanz*. (Ilyen hangot jelölt a *j* betű is: *gamba*>*jambe, galbum*>*jalne*>*jaune*.) Ilyen hang fejlett ki *i*-ből is hiatusban: *sapium* (*sapiens* helyett) >*savje*>*saje*>*sage (szádzső)*: *leviarum* (*levis* helyett) >*legier (djs)*, ma léger. A XIII. század közepén ebből az összetett hangból (*d* + *zs*) is kivészett a foghang (*d*) és így *dzs*: *zs* lett, mint ma. — A XII. századtól a XIV. végéig, *que, qui* szótagban az *u* egy germán eredetű *w* félmássalhangzót jelölt. (Német *werra*: *gwerre*; a *g* itt a *w* erősbitésére szolgált, mit latin eredetű szókba is bevittek: *vastare*>*gwaster, gâter*).

c: *e*, *i* előtt (latinban itt is *k* hangzott volt, pl. *kikero*) a magyar *cz*-nek (*t* + *sz*) megfelelő hangot jelölt. (Részben *kj*>*tj*-n át jutott el idáig, pl. *faciam*, olv. fákjám, ófr. *faz*, olv. *fác*, ma: *fasse*.) E hangot *c*-vel, olykor *cz*-vel is találjuk írva. Sokszor egyenesen *t* és *sz* összeolvadása, kivált az igék többes második személyében: ilyenkor vagy *n* után *z* jelzi: *habetis* < *avez*, ejtsd: *ávecz*; *oz* (*hostis, sereg*) *ocz*, *ad satis as-*

¹ Melich szerint *chemelet*, *kelinch* régi sza vainkban (csemelet, kilincs) francia hatásra vall a *ch* írás is (*chamelot, clenche*). A középkori németben a francziából átvett szókban a *ch* = *cs* hangot szintén megtaláljuk, *tsh*-vel jelölve.

sz; quinze *kinczö*, sanz (sanguis) ma sang. (V. ö. még *faz* is.) A XIII. században a dentalis *t* elem itt is kivesz és *acz: sz* hanggá módosúl, melyet különben is favorizált Idefrance; tehát ezekben is *sz* fog hangzani: nez, bontez. Később szövégen elnémúl.

A mássalhangzók elnémulásának kérdése a középkori francziának ismét egyik különleges jelensége. Ma a francziában számos ú. n. néma mássalhangzó van; a középkorban majd mind hangzottak, legalább egy ideig, szövégen is. Hangzott a *h*, legalább az aspirált, még pedig erősen. E hang a beszélt latinból és így az ősrégi francziából, a gallorománból is kiveszett, de frank hatás alatt oda is betette az ófrancia, hol semmi alapja nem volt különben: így altum-ból halt (v. ö. német hoch), haut lett. Szóközépen nem hangzott a magánhangzók közt, csak a *hiatus*-t jelezte: Johannem (Jehan *(zsöän)*), ma Jean *zsā*. — Homo ófr. *on* lett; hominem omme: a mai homme «tudós»-írásmódnak köszönhető. — Az *huile*, *huít* (octo) féle szavak *h*-járól már fentebb szöltünk.

Hangzott a szövégi *t*: piet (pied), appetit stb., sőt a XVI. században is: Clément Marot, Charles Quint; továbbá az *-et* végzetben, de nem a kötöszó *et*-ben (= *é*). (Az igék többes 3-ik személyragja *-ent* a XII. században már néma, legfőlebb rövid *ö* hallszik e szótag helyén.) Hangzott a *p*: drap, az *f*: clef. Hangzott az *r* az infinitivus *-er* végzetében, pl. parler (v. ö. ma is a liaisonban: parler à quelqu'un): egyébiránt a XIV. századtól fogva az *-er*, *ier* végzetben elkezde némúlui, sőt a XVII. században előkelő dolog lesz dormir, recevoir, chasseur stb. *r* nélkül ejtése. (V. ö. ma is Monsieur, de: sieur!). Ellenben szövégi *l* néma lett egyes szókban, pl. sourcil, melyet a XVI. században sourci-nak írnak, gentil stb.; vagy *d*, *t* előtt az ilyen nevekben: La Rochefoucauld, Quinault stb.

Az *s* betű szerepe megérdemli, hogy kissé részletesebben emlékezzünk meg róla. Természetesen *sz* hangot jelentett, két magánhangzó közt azonban mai *z* kiejtése szokásos már. Az *sz* hang írására *e*, *i* előtt használták különben *sc*-t is, főleg a XIV. században, noha szókezdőnek ritkábban.¹ (A XVI. század-

¹ Melich szerint francia hatásnak tudandó be, ha a XII. század óta *sc* jelzi a magyar írásban az *sz* hangot. Az ófr. *sc*-nek nem volt akkora szerepe, hogy ilyen hatását várhattuk volna egy idegen nyelvre.

ban *r* és *z* szeszélyesen váltakozik : *Pazis* és *Jerus* ; v. ö. egyéb-iránt ez irodalmi kettős alakokat : *chaire* és *chaise*.) — Más más-salhangzó előtt az *s* többnyire korán elnémult : v. ö. ma is *Aisne* régies írás, de *Montespan*-ban hangzik. — Az *sl*, *sm*, *st* csoportokban az írás a XVIII. századig megtartotta az *s* betűt, de a kiejtésben már a XII—XIII. századtól fogva elnémult e hang, meghosszabbítva az előtte álló magánhangzót, melyre ma [^] éket tesznek : *isle île* (régiesen írt név : *Leconte de Lisle*), *pasmer pâmer*, *beste bête*, *forest forêt*, *estre être*,¹ *pastre* (*pastor*) *pâtre*. (Megtartotta a kiejtésben is : *pasteur* *pastorem*-ból.)

Szóvégi *s* szintén hangzott és pedig *sz*-nek, kivéve később *les*, *mes*, *plus*-féle szókban, ha a következő szó mássalhangzón kezdődött. A szóvégi *s* kiejtésének nagy hatása volt a szók alakjára, elnémítván az előtte álló mássalhangzót : pl. *m*-et (*firmus* < *ferms*) > *fers*, a mai hímmemű *ferme* alak a nőnem *firma* > *ferme* analogiájára visszaképzés ; *n*-et : *trans*, *tres* (*très*) ; *k*-t : *dux* (*duksz*) > *dus* ; *r*-et *durs* : *dus*. Mint többes *rag* *clefs*, *draps*, *f*-jét, *p*-jét nyomta el, úgy hogy az egyesszám *klef*, *dráp* kiejtéséből *klé*, *drá* lett. (Ma is persze *drap*, *clef* az írásban, ámbár : *clé* a hangkules.) — A szóvégi *s*-nek annál nagyobb szerep jutott, mert a latinból rendszeren átvette a franczia, sőt esetleg analogia alapján ott is alkalmazta, hol a latinban nem is volt. (Így *murs* analogiájára a többi *declinatió*ban is ; *chantais*, *chanterais*

¹ Melich a magyar mester szót *maistre*-ből származtatván emebben (magyar) *s*-t olvas. Meyer-Lübke szerint ugyanis az *sz* hang itt, eltűnése előtt (magyar) *s*-sé, végül *h*-vá változott. A magyar szó tehát a (magyar) *s* periodusnak volna írott maradványa. De Meyer-Lübke szerint is e periodusnak a francziában semmi írott bizonyítéka nincs. (Holott van a délspanyolban és az olaszban; Melich nem is tartja feltétlenül kizártnak, hogy a magyar szó olaszból származhatott.) — A *tárgy* szónál, ófr. *targe*-ből származtatván ezt, ép úgy lehetett volna arra a feltevésre alapítani, mely szerint *g:dj* perioduson ment át, mielőtt *dzs*-vé vált. — Egyébiránt Darmesteter, Nyrop, Brunot, Schwan-Behrens stb. legfőlebb a *h*-periodusról ejtenek szót az *str* evolutiójánál. — Miután *estre* szóalakot érintettünk fentebb, említsük meg itt, kitérésül bár, az *e* szóban szereplő *t* jelentőségét : latin *essere*, *esre*, egy euphonikus *t* mássalhangzó közbeszúrásával lett *estre*. Efféle euphonikus mássalhangzók találhatók a következő szófejlődésekben is : *tenerum* > *tenre*, *tendre* ; *válöre* (!) *habeo* > *valerai* > *valrai* > *valdrai*, *vaudrai* ; v. ö. *viendrai*, *tiendrai* ; *cameram* > *chamre*, *chambre* ; *tremulare*, *tremler*, *trembler*.

lett cantebam, cantare habebam daczára, a 2-ik személy *-ebas* végzetének hatása alatt; siam — sim helyett — seie, soie, aztán sias miatt sois.)¹

(Zéloztam rá, hogy a középkor vége felé, főleg tudákosság-ból parazita mássalhangzókkal tarkították el a szók alakját az írásban: *recepvoir, redoubter* stb. A XVI. század folytatta ezt, de aztán felhagytak e képtelenségekkel, ámbár ma is *corps, temps, doigt, poids* járja ófr. *cors, tens, doít (digitum) > degt > deit > doit*), *pois* (ótr. *peis pensum*-ból és nem *pondus*-ból, mint vélték) helyett.

*

A középkori francia nyelvet általánosságban a következő tudományos közhelyekkel szokás jellemezni és kell nekünk is itt jellemeznünk.

A classikus, irodalmi latin synthetikus szellemű volt, melyel szemben már az ókori beszélt latin köznyelvben az analitikus szellem kezd jelentkezni, hogy aztán a *lingua romanaban*, melyből a középkori román nyelvek fejlődnek, feltétlen uralomra jusson. Név- és igeragozás stb. ennek megfelelőn alakul át a francziában a következő mintákra: *filia de matre (-m)*, *dico ad patrem*; *habeo cantatum, cantare habeo* és *habebam* (*j'ai chanté, je chanterai* és *je chanterais*.) Ha a classikus latinban is előfordult ilyen fokozás: *magis idoneus, most magis, plus* stb. használatos állandón a középfok képzésére a román nyelvekben: spanyolban *mas*, olaszban *piu* és francziában is *plus*. (A synthetikus szellem maradványai mégis a *Hôtel-Dieu: hospitale Dei Fête-Dieu*, a szintén birtokviszonyt jelölő *boulevard Montmartre, tour Eiffel, affaire Dreyfus*; *cantebam je chantais, cantavi je chantai, cantavissem je chantasse*; továbbá *maire, majeur, meilleur, pire, mieux, pis, moins, moindre*, vagy e kiveszett ófrancia alakok *melior > mieldre, grandior > graindre, grandiorum > greignor* stb.) Különösen fontos fordulat, hogy a latin hat névragozási esetből megmaradt kettőt, a nominativust és az

¹ Melich szerint szóvégi *s*: (magyar) *s*-nek is hangzott, tehát *Loys, bottes* így hangzott volna, magyar betűkkel jelölve: *lois, botes*. Teljesen önkényes feltevés a *Lajos, botos* francia eredetének igazolására.

összes többi viszonyok kifejezésére szolgáló accusativust, a XIV. század immár túlsoknak találja és az egyiket, a nominativusi alakot kiküszöböli, a minek következtében az *s* végmássalhangzó, mely addig az egyszám alanyesetében is nagyban szerepelt (murus, murum — muri, muros, ófranciában murs, mur — mur, murs), most már a többes képzőjévé válik. A nominativus-alak kiveszése rendkívül sokat egyszerűsít a declináción, pl. eltűnnek az ilyen alakok: lenne, ber, cumpain, enfes, és marad az acc. alakja: larron, baron, compaignon, enfant stb. (Fils, soeur stb. szókban mégis a nomin. maradt fent; viszont mindkét eset-alak maradt meg ezekben: sire—seigneur, pâtre—pasteur, on—homme stb.) Egyszersmind egyszerűbbé válik a szórend. Addig ugyanis teljes szabadság, sőt határozott szabadosság uralkodott az egyes mondatrészek elhelyezésében, mert a szó alakjáról magáról fel lehetett ismerni, alany-e az vagy sem, következőleg az állítmány tetszés szerinti helyre jöhetett, holott ezután e hely már pontosan meg lesz határozva s ezzel kapcsolatban a többi mondatrészek helye is.

Az egyszerűsítés, melyet így a világosságra törekvő francia szellem érvényesít az alak- és mondattanban, a hangtanban is megkövetelte a maga részét. De az írásban nem ér célzt: a Meigret-féle kísérletek elszigetelt, különcz jelenségek maradnak; tudvalevően a XIX. század végén a legkiválóbb szaktudósoktól sugalmazott ministeri rendeletek sem lendítnek sokat. Ha ma valaki minden «olvasási szabály» mellőzésével könyvből tanulná meg a francziát és betűk szerint ejtené ki, még mindig hetnyolczszáz évet tévedne. A kiejtés, főleg a XIII. század végeig, rendkívül sokat változott. És változott azóta is, az újkorban is, századról-századra: sőt evolúciója ma sem maradhatott abba. Még pedig bizonyára előnyösen változott, æsthetikai tekintetben is. Mindazonáltal a középkori francia kiejtése sem megvetendő: az ófrancia a maga magánhangzóival, így hangzó «néma e»-jével is, főleg pedig diphthongusaival gazdagabb volt és bár nyersebben, de teljesebben, változatosabban zengett. Mennyi a szilaj erő, sőt helyenkint a meghatott ellágyulás a Roland-énekekben! Milyen megrázón tragikus Thomasnak *Tristan*-eposa! Mennyi báj árad el Chrétien de Troyesnál, a szerelmi lovag kalandok énekesénél, a szívélet árnyalatai-

nak elemzésén. — Ha a Rózsa-roman első fele a troubadour-világ subtilis *udvari* szellemének kellemes utóhangja a szerelmet énekelve: a másodikban, mely az akkori eszmékről tárgyaló merész *Encyclopédie*, a philosophiai költészet magaslataihoz próbál emelkedni a nyelv. Joinville krónikájában intimebb élet meghitt hangulatait tolmácsolja, Froissartnál színesen festői és drámai mozgalmasságú, míg a mindkettejüknél régibb Villehardouinnél a harcok ittasult mámorát érezteti át. És említsük-e Villont, ki oly megrázó subjectiv, igaz accordokkal fejezi be a középkornak lyrai költészetét, mely a troubadourok subtilis elméskedéseinek utánzásával kezdődött? A középkort domináló *gall szellemnek* fény- és árnyoldalai Villonnál is szintén érvényesülnek.

Hanem természetesen mindent meg kell szokni. Kezdetben bizonyára furcsán eshetik fülünknek az *ilyen* francia beszéd: «Enzoesz kö czil ászáucz komanszát lö számödi mátin, sz'an vint ün mesz bätant au Kousztantinoblö». (Villehardouin.) «Ki li fáodrá á czeszt bözony d'ájó, szácsiecz kö il li fáodrá á grönyúr». (Conon de Béthune.) «Dödzsoszto lüj csövälcsö li düsz Náimö é diszt ál rej: Dö kej ávezc pózanczö?» (Roland-ének.) «Lá douczö voisz deu rcsszinyol száuvádzsö k'oi nüit édzsor kontojér é tantir...» (Châtelain de Coucy.)

Vagy íme, miként hangzott kortársuk, Chrétien de Troyes nyelve, és miként mintegy háromszáz évvel később egy Charles d'Orléans nyelve, Brunot átírása szerint, de a mennyire lehet, magyar írással jelölve, legfőlebb w, ü (rövid u, rövid ü) ö (nyílt o) és az orrhang (̃) jegyeket tartva meg a mai fonetikus alphabet betűiből.

Chrétien versei így hangzanak:

Fénisz öt lá püszel á nön,
 é nō fū miö szāncz rejzōn;
 Kār szi kōn fénisz li ojzjāwsz
 eszt szōr tocz áwtresz li plüsz bjāwsz,
 n'esztrō n'ān püet kö ünsz ānszāmblö,
 āwszi Féniszö, szö mö szāmblö,
 n'öt dö bjāwté nulö párölyö.

(párölyö azaz paroille, champagnei tájszólás pareille helyett, v. ö. soloil, vermoil — soleil, vermeil.)

És halljuk, mint énekel a *courtois* lyra jeles visszhangozója a középkor végén, XII. Lajos atyja, Charles d'Orléans:

Kā vwé iver é frwédür ápárwér,
 K'ēszi détrēt wézelyōsz nwéz é bizō,
 bje kwidwéō dō sātér rōmánwér :
 mez ün ámursz mā szemōt é átizō,
 ámér mō fēt é eti a szá dōvīzō :
 szi má dōné tel kōr (nyilt ō) é tel vulwér
 kō zsáme dewsz nō m'ā dwēt áotiō ávwér,
 fōrsz li amér é ferō szōn szervīzō.

Természetesen e beszédet egy szépen beszélő *akkori* francia lovagnak vagy éppen szép nőnek ajkáról kellene hallanunk.

Ha egyéb'ránt nem mindegyik olvasóm értené meg, kivált ilyen *phonetikus* átírásban, az idézett szövegeket, vigasztalásul megjegyzem, hogy a középkori francia nyelvet a született francziának is *külön* kell ma tanulnia. Épen ezért nem is írom az eredeti szöveg t, melyhez nyelvészeti commentárt kellene adnom. Bennünket most az érdekelt, miként *hangzott* a régi francia beszéd.

HARASZTI GYULA.

MAGYAR KÖLTŐI VERSENYEK.

Fényes dalmokversenyekről, ünnepelt poeta laureatusok koszorújáról nem szól irodalmunk története. E dolgozatnak sem efféle ünnepélyes költői versengések szolgálnak tárgyául, hanem azokat a szerényebb keretű versenyeket óhajtja ismertetni, melyekben egy-egy szűkebb írói kör egy, kölcsönös egyetértéssel megállapított tételnek különböző szempontokból történő megírásával nemcsak költői vetélkedésre talált ösztönzést, hanem ez által mintegy baráti együttérzésének is kifejezést kívánt adni. E versenyekben meglepően háttérbe szorul az elsőség vágya, nincs bennük győztes, nincs legyőzött, az ítéletmondást a résztvevők egészen a közönség tetszésére bízták. A maguk részéről megelégedtek annyival, hogy összemérték erejüket, olyan versenyben, melyről a résztvevők mindegyike megbántás és kedvetlen érzés nélkül távozhatott s melyre később is a pályatárs iránt érzett meleg vonzalommal gondolhatott vissza.

E versenyek összeállítása nem képzelhető a versenyművek tartalmi ismertetése nélkül, mert hisz itt azonos tételek különböző kidolgozásairól van szó s efféle dolgozatok érdekessége természetesen attól függ, hogy mily változatossággal és ötletességgel, egymástól mennyire eltérő felfogással es hangon tudják a résztvevők kidolgozni azonos tételüket.

Első ilyen költői versenyünk a *Muzáron* írói körének tagjai közt folyt le. Szemere Pál, a folyóirat szerkesztője, korának tehetségesebb költőit egy meglehetősen áldatlan versenyre hívta fel, úgy látszik, magánúton. Egy jelentéktelen német írónak, Pfeffel Gottlieb Konrádnak (1736—1809), *Usze und Zacchi* című japán történetét tűzte ki különféle műfajokban és modorban való feldolgozásra, központjában az el-

nyelt levél különös indítékával. A versenyről Kazinczy 1829. febr. 8-án már mint megtörténtről ír Pesten kelt levelében Guzmics Izidornak: «Szemere egyy thémát ada-fel elbeszéléssre 's a' thémára ezek készítettek darabokat, Képlaki Vilma, pór-rege — Vörösmarty hexameterekben, Eposzt. — Kis Károly, Novella. — Paziázi, Elbeszélés. — Kisfaludi Károly, Ossiani szellemben comicum. — Gróf Mailáth, tündéres.»¹ A versenyre való felszólításnak legalább másfél évvel előbb meg kellett történnie, csak így vehetett rajta részt Szemere Pál felesége, Képlaki Vilma, ki 1828 márcz. 26-án már elhalt.

Nem lehetetlen, hogy a tétel megválasztásában s a versenyre szólításban Kazinczynak is volt valami része. E mellett szól az, hogy ő adja Pfeffel történetének magyar fordítását, s még inkább az, hogy ő indokolja,² miért választotta a szerkesztő éppen ezt a történetet, melyet maga is «nem nagy tekintetű érdemlő regé»-nek mond. A szerkesztő választását azzal motiválja, hogy az elbeszélésnek «mind fentebb, mind alantabb oldalai vagynak, 's így az újjá-teremtésre tágasbb útát nyitnak egyik vagy másik nemben.»

A versenymunkákról három év multán bírálatot is közölt a folyóirat.³ A névtelen Recensens, kifogásolva a versenyművek sorrendjét, itt-ott meglepő szigorral és tárgyilagossággal külön-külön szól mindegyikről.

A versenyművek előtt Pfeffel német eredetije van közölve,⁴ melynek magyar fordítását csak jóval később⁵ adja Kazinczy. A történet hősnője egy Zacchi nevű pásztorleány. Egyszer, a mint báránykát legelteti, egy Usge nevű hatalmas lovag vetődik arra. Megtetszik a leány neki s ő is a lánynak, kit fényes lakába visz magával. Zacchi a nagy pompában folyton csak anyjára gondol s értékes ajándékot küld neki. Az anya ezt levélben köszöni meg s éppen ezt olvassa Zacchi, mikor hirtelen benyit Usge. Féltekenység ébred benne s olvasni akarja a levelet, de Zacchi vonakodik átadni, majd lenyeli s halva

¹ *Kazinczy Ferencz levelezése.* XXI. k. 14. l.

² *Muzáron,* IV. k. 307. l.

³ *Muzáron.* Új folyam. I. füzet. 1833.

⁴ *Muzáron.* III. k. Élet és Literatura rész XIII. (1829.) 68—70. l.

⁵ U. o. IV. k. 310—312. l.

rogy össze. Usgét még most is vadítja a féltékenység, orvosával «elővonatja» a levelet s olvassa: «Elalélva betegségében, anyád köszöni ajándéodat, 's kéri Tient, hogy érte áldjon meg.» A bűnbánó lovag házához veszi s meggyógyíttatja a siratott kedves anyját. «Márvány kápolna vészi fel a' Megholt' tete-meit, 's Amida, a' tisztaság' Védistene, küszöbén őrzi a' szent hamvakat.»

Ez a történet szolgált az első magyar költői verseny tárgyául. A versenyművek érdekességét első sorban természetesen az adta, hogy miképen vitték be történetükbe ezt a levél-historiát, vagy mikép tudtak történetet szőni e vad és durva indíték körül. Mit alakítottak költőink ebből a keresett s fő indítékában visszatetsző történetből?

A versenyművek így következtek egymásután:

I. *Rózika*, (Képlaki) Vilmától «a' pór rege nemében».¹ A történet nála édeskés, erősen stilizált népmese-utánzattá mállik. Hősnője egy juhásznő leánya. Egyszer álom ereszkedik szemére s hónál fehérebb báránycát lát, mely azt igéri, hogy, ha fölkeresi, nagy boldogságot nyer fáradságáért. Elindul s útjában egy szarvassal találkozik, mely a Tündér királyhoz vezet el. Ezzel boldogan él egy ideig, de aztán mégis érzi, hogy rabszolga. Ismét megjelenik álmában a fehér báránycát s szemrehányást tesz Rózikának, hogy nem fogadta meg tanácsát s nem kereste fel őt. «Én nem ilyen szerencsét ajánlottam. Ha engem felkeresel, királyfihoz fogtalak volna én is vezetni, szebbhez és jobbhoz, ki meg nem fosztott volna szabadságodtól, mert nem szerelem-féltő.» Egyszer éppen anyja levelét olvassa s a levél-jelenet ugyanúgy játszódik le, mint Pfeffelnél. Itt azonban az anya siránkozására a Tündér-királynő feltámasztja Rózikát, de arra kárhóztatja, hogy bujdossek szegényen mindaddig, míg méltó nem lesz a kegyelemre. Sok megpróbáltatás után «a' legjobb, legszebb 's leggazdagabb Tündér-király» feleségévé lesz.

Feltűnő, hogy míg a legtöbb versenyműről szigorúan ítél a *Muzáron* Recensense már említett bírálatában, Szemerénygyenge meséjéről nagyon óvatosan nyilatkozik. Ezt kétségtelenül a már akkor elhunyt ironő emléke iránt érzett kegyelet sugallta.

¹ *Muzáron*. III. k. 76—97. l.

II. *Ugod Széplakon*, Vörösmarty Mihálytól «a komoly Éposz nemében.»¹ Ez meg leginkább valószerűvé tudja tenni a levélhistoria vadságát tárgyának a középkorba helyezésével. A Recensens is minden habozás nélkül ennek nyújtja a versenyművek közt az elsőséget. «A' romantika' és középkor' fonala actión, karaktereken és képeken ritka valósággal, s' minden idegenneműek elegyítése nélkül megyen keresztül.» De kifogásolja, hogy 1. Ugod és Orbai nagyon mereven, csaknem epigrammai élességgel vannak szembeállítva, úgy hogy e helyzet Zenedőt összezúzza ; 2. Orbai sorsáról tájékoztatlanul hagy ; 3. a mű oekonomiájára ártalmas, egyébként igen szép bevezetés hosszúságát és pompáját.

III. *Síró-hegy*, Kiss Károlytól «a Regelés nemében.» Hőse Anjou Károlynak egy kedvelt olasz vitéze, Albertazzi, kit királya egy Hegy nevű kis alföldi majjorral ajándékoz meg. Egy szép porléányt vesz feleségül. Az asszony egyszer éppen anyját várja s hogy ez jobban legyen öltözve, ruhákat akar küldeni neki. Éppen egypár kísérő sor írásába kezd, mikor a váratlanul hazatérő, féltékeny olasz meglepi, elkapja a levelet s mikor az asszony vissza akarja ragadni, ellöki magától, úgy hogy az ágy élében halálra zúzza magát. Az olasz gyászban tölti életét s birtoka nevét is Síró-hegyre változtatja.

Az elnyújtott s érdektelen elbeszélésről igen szigorúan nyilatkozik a Recensens, Kiss általános hanyatlásának jeleit látva ebben is: «Dialogi szélességnél egyebet hijába keresünk... semmi nyoma a' kedves előadás- és dictionnak, a' factumokon könnyűded átsurranásnak.»

IV. *Adolf*, P. M. (Paziázi Mihály)-tól «a dévajkodás nemében.»² Hőse egy Adolf nevű, komikusan féltékeny férj. Borotválkozás közben észreveszi, hogy egy leányka levelet csúsztat felesége kezébe. Elkapja s kiderül, hogy ez a tőkehal ízletes elkészítésének módját tartalmazó utasítás. Adolf szégyenkezve bocsánatot kér s igéri, hogy kigyógyul féltékenységéből. Egypár nap múlva benyit felesége szobájába, íróasztal mellett találja s rögtön vallatóra fogja. Kiderül, hogy felesége tom-

¹ *Muzáron*. III. 109—127. 1. Vörösmarty Munkáiban czíme : *Széplak*.

² *Muzáron*. III. 135—155. 1.

bola-számokat írt a Nőegyesület báljára. Az asszonyka szeretné kigyógyítani féltékenységből s e czélból egy megszegyentő jelenetet rendez, de ez sem sokat használ, mert Adolf hamarosan megint gyanusnak találja felesége jókedvét, ismét egy levél olvasása közben lepi meg. Az asszonyka széttépi a levelet, Adolf összeállítja foszlányait s ezek egy szerelmes verset adnak. Ámde erről kiderül, hogy Adolf írta még házasságuk előtt egy színésznőhöz, ki bosszúból feleségének küldte el. A féltékeny tigris teljesen le van sujtva.

A történet eléggé érdekesen és elevenen van elmondva. A férj alakját, a komikus helyzetektől is csábítva, erősen torzítja s a történet csak látszólag van befejezve, mert hisz e komédia végetérhetetlen. A verseny Recensense is dicsérettel szól szerzőjéről: «Világos tekintet az életre, conversatio és tonusismeret, szeszély, felfogás' és kivitel' könnyűsége ajánlják, mint novellistát.»

V. *A levél*, gróf Mailáth Jánostól, «a tündéri Comicumhoz tartozó».¹ Egy fiatal hadnagy volna a hőse, ki egy gabonakereskedő lányába szerelmes, ezt azonban atyja máshoz akarja adni. Búsan üldögél a hadnagy egy vendégfogadóban, mikor különös vándor lép be egy macskával, mely emberi hangon beszél s gazdájától vacsorára a hamleti monologust kéri. A különös vándor a hadnagyot a hólepett kertbe hívja s itt virágokat fakaszt, míg macskája ágról-ágra szökellve a Lenni vagy nem lenni-t szavalja. A vándor végül is elmondja a macska történetét. Ember volt egykor, de beleszeretett a játékszínnek egy macskatermészetű szépébe. Kedvéért ő is színészsze lett, de a drámai hős intrikájára egy suszter macskává változtatta át. Ő azért vándorol, mint garabonczyás diák, hogy megtanulja azt a mesterséget, melylyel visszavarázsolhatná emberi alakba szegény barátját. Elpanaszolja neki a hadnagy is a maga baját s a garabonczyás megtöri az apa ellenkezését hókuszpókuszai-
val, főként egy levél segítségével, melyből mindenki azt olvassa ki, a mit mindenek felett óhajt vagy retteg. Ezt elvégezve, szerencsétlen barátján akar segíteni s ehhez mindnyájuk közreműködését kéri.

¹ *Muzáron*. III. 219—233. 1.

A suta befejezés a mellett szól, hogy az elbeszélés elmés-sége nyilván abban állna, hogy mindenről beszél, csak arról nem, a mi a fődolog s ennek megoldása nélkül van félbeszakítva. A verseny Recensense csekély kifogás mellett meg nem érdemelt dicsérettel szól róla: «Belső structurája hamar elurrant kezet gyaníttat; 's ennek tulajdoníthatni, hogy a szövegeten itt ott hiány, bár nem igen tetemes, mutatkozik. A' csodálatosnak tonusa és szelleme mind azon által művészi könnyűséggel leheltetett karakterekre és actióra, 's olly biztossággal, hogy a' regék' idegennemű csodálatosával érintésbe ne jöhessen.»

VI. *Hős Fercsi*, Szalai Benjámín (Kisfaludy Károly)-tól, «Ossiáni hangban költve a fész' és pöf' kijelelésére, mellybe Ossianistáink nem dévajságból csapnak.»¹ Hőse a tunya Fercsi, ki előtt megjelenik az Óslélek s hősi tette nógatja Imrusnak az ősi tettek mellett Ásó-vitézei ellen. Imrus azonban leveri s csak Imrus lánya, Jutka menti meg. Hálából feleségül veszi Fercsi, de ennek gazdaasszonya, az agg Débora szörnyű bosszút esküszik. Ebéd közben egyik gombóczból egy titokzatos levél tűnik Fercsi elé. Gyanúsítja Jutkát, összepörölnék s bár a kántor leleplezi Débora intrikáját, Jutkát mégis megöli a méreg, Hős Fercsi pedig táborba iramlék s ha el nem szaladt, mint hős végezte világát.

Kisfaludy versenyműve az ossianisták modorossága ellen írt parodia. Ontották ezek a kis hősi történetecskéket; lyrai fordulatokkal, epedéssel, díszítő jelzőkkel, félhomálylyal, fellengéssel, régieskedő nyelven, rövidre tördelt mondatokban. Ezek dagályát s «áfrikai puffaszkodását» parodizálja Kisfaludy Károly. A Recensens ítélete szerint: «Mint parodia sikerült, de némely helyen kelletlenül specíficusabb detailokba terjeszkedik s itt-ott pasquill-elmésség.»

Ez a hat elbeszélés készült a versenyre. Mikor már ezek megjelentek, Szemere, úgy látszik, Kazinczy ösztönzésére, felszólította a Kassán lakó Kovacsóczy Mihályt is a versenyen való részvételre. Így készült hetedik versenyműnek Kovacsóczy *Balládja*,² mely a történetet egészen változatlanul, a

¹ *Muzárion*. IV. k. 1—9. l.

² *Muzárion*. IV. k. 312—315. l.

szereplők megnevezése nélkül foglalja versekbe. Kazinczy magasztaló ítélete szerint «az érzelem 's lyrai szállogás . . . fényesen űzik játékaikat a darabban», de a Recensens helyesen állapítja meg, hogy «Kovaesóczy a ballada modorát ismeri inkább, mint szellemét».

Még két versenymű következik, de ezek voltaképen Kovaesóczy balladájának átírásai Kazinczytól. Az első (Ugyan-az prózában)¹ nem egyéb, mint szakról-szakra haladó prózába laposítása az amúgy is lapos versnek. Találóaan intézi el Kazinczy szerencsétlen ötletét a Recensens egy német idézettel: «Noten zu einem Gedichte sind wie anatomische Vorlesungen zu einem Braten».

Kazinczy másik dolgozata: *Gibárt és Irma* «azon alakban, melyet Göthe választott az Azán Aga' ezín alatt adott Szerbusi énekhez».² Itt az indulatos Gibárt, mivel Irma nem akar felvilágosítást adni a levélről, gyilkot ragad rá s mikor holtan rogy össze Irma, akkor veszi fel s olvassa el a levelet. A Recensens ítélete a versenyműről: «Örvendve láttuk a tisztelt hetvenest egy még eddig általa nem gyakorlott nemben ifjúi tűzzel és férfias belátással megjelenni. Kár volt néhány ideákat a' darabot megelőző balladától kölcsönözni. A nyelv, mint Kazinczytól várhattuk, tárgyához méretett nyelv. A mérték néhány helyt kevésbé pongyola».

E verseny résztvevői közül Kisfaludy Károlyt és Vörösmartyt fűzte legmelegebb barátság egymáshoz. Ők két ízben is versenyeztek egymással azonos tételről írt költeménnyel. Első alkalommal (1829) Ilosvai Toldijából vették művészi és barátságos vetélkedésük tárgyát s így írta Vörösmarty *Toldiját*,³ Kisfaludy Károly *A sastoll* című balladáját.⁴ A következő évben (1830) egy ismeretes magyar adomát dolgoztak így fel, Vörösmarty *Szép asszony*,⁵ Kisfaludy Károly *A bánkódó férj*⁶ címmel.

¹ U. ott, 315—318. l.

² U. ott, 318—322. l.

³ Először: *Aurora*. 1830.

⁴ Először: *Aurora*, 1831. (Már Kisfaludy K. halála után.)

⁵ Először: *Koszorú*. 1830. (Csaba álnévvel.)

⁶ Először: *Aurora*. 1831. (Már Kisfaludy K. halála után.)

Kisfaludy Károly baráti körének másik nagy tagja, Bajza is majdnem belesodródott egy ilyen művészi vetélkedésbe, a melyet azonban aligha lehetett volna baráti mérkőzésnek mondani. A *Conversations-Lexiconi* pör hevében ezt írja *Válaszában*: «Úgy vettem észre, hogy engemet az Úr, drága Döbrentei Úr, művészi vetélkedésre hív ki . . . A felhívást örömmel elfogadom . . . Fogadja el az Úr ezen felszólítást: Írjunk mindketten egy románt. Tárgyok egy s ugyanaz legyen, s adják azt fel négy jelesebb költőink egyetértőleg. A határidő, melyre a munka okvetetlen elkészüljön, legyen a jövő június első napjától számítva, ha tetszik, két esztendő».¹ A versenyből természetesen nem lett semmi.

Felső-Magyarország egyik legbájosabb városa, Eperjes, volt irodalmunk legemlékezetesebb költői versenyének színtere. A *Pesti Divatlap* 1845 júl. 17-iki számában három költemény jelent meg, ezzel a közös címmel: *Az erdei lak. Költői verseny*, s a következő megjegyzéssel: «Eperjes mellett van egy erdei házacska. Ennek környékén járván mind a hárman: elhatároztuk, nem szorosán ezt fősteni le, csak körülbelül olyanforma tájképet adni. K., P., T.» A három költő Kerényi Frigyes, Petőfi és Tompa volt. A megjegyzést Ferenzci Zoltán véleménye szerint² Tompa fogalmazta, de sokkal valószínűbb, hogy Petőfitől való. E mellett szól mindenekelőtt az, hogy közülök Petőfi volt legszorosabb kapcsolatban a *Pesti Divatlappal*, aztán a megjegyzésnek minden fölösleges szótól mentes, szinte frappáns egyszerűsége. Az, hogy Tompa neve áll legvégül, nem bizonyít semmit, mert a költemények is a költők nevének abc-sorrendjében következnek egymás után s ezen az alapon ép annyi joggal lehetne Kerényit is a nyilatkozat szerzőjéül tekinteni, mivel az ő neve az első.

Ehhez a versenyhez egész kis irodalom fűződik. A *Vasárnapi Ujság* 1862. évf.-ban Kósa Sándor közölvén a három költeményt, leírja s rajzban is bemutatja az erdei lakot.³ A kep is, a leírás

¹ *Bajza József művei.* (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára.) I. k. 172—173. l.

² Ferenzci Zoltán: *Petőfi életrajza.* II. k. 114—116. l.

³ *Látogatás az erdei lak-nál Eperjesen.* (Emlékezésül Petőfi, Kerényi és Tompa költői versenyére.) *Vasárnapi Ujság*, 1867. 42. sz. 497—8. l. okt. 19.

is kétségtelenül idyllizált : «Rekettye- s égerfabokrok közt siető patak partján, gyümölcsfák közt, egyszerű szalmás házikó, melyet sövénynyel befent kerítés övezett körül. Alsó végén baromfi-ól látszott s mellette egy fiatal cser emelé az ég felé lombos koronáját, melynek tövéhez a gazda épen akkor köté svájczai tehenét. A lak felső végén egy rozszant méhes szomor-kodék ; szétszórt köpűi közől alig volt egy-kettő használatban. A kerítés ajtajánál, hol a patakoni átjárás van, malomkőbe foglalt forrás buzog fel. A lakban édesanya zengé bölcsődalát kis gyermekének, körülötte a szellő susogott, miként ha titkos regéket mondana. A gerle sírt, távol fülemile zokogta panaszát». Majd a verseny történetét mondja el, útítársa, I. D. (Irányi István* öcsésével, Dániellel téveszti össze) elbeszélése nyomán. E szerint a három költő a vileczhegyi fürdőben mulatott s hazatértükben I. D. azzal ingerelte Petőfit, hogy «verseiben minden van, a mi csak kell, egyedül a tiszta rím hiányzik». Petőfi lángra lobbant, rögtönözni kezdett, a másik két költő is ihletést nyert, mire I. D. azt javasolta, hogy a nap emlékét örökítsek meg egy versenydallal. Elfogadták s este, pár óra mulva, egy Sz.-nél rendezett házi mulatságon olvasta fel mindegyik a maga költeményét. «A vendégek elragadtatása határtalan volt. Az öregek nem tudtak szólni, csak kezeit szorongatták a dalnokoknak, a hölgyek szemében szebb jövőt hirdető könyvek ragyogtak, s a leányok önfeledten, ábrándos tisztelettel csüggték lelkesült vonásaikon.»

Ugyanígy mondja el a verseny történetét hét év mulva, I. I. elbeszélése nyomán Haviár Dani¹ s közli *fénykép után* a lak képét, mely egészen elütő a Kósától közlöttől. Inkább a feltároló tájképi szépségeket írja le, mint magát a lakot, melyről csak ennyit mond : «Az egyszerű szalmafedeles ház előtt — a sövény mellett — kis forrás facsöveken odáig folyt vize gyűl össze egy medenczébe, hommét kedélyesen zuhogva csörtet alá a hegyoldalon. E víz, e medencze lón alapja a kunyhó hírnevének».

Mindjárt e cikk megjelenése után Szász Károly Tompa kéziratilag hagyatékából közrebocsátotta² a költő meglepő nyilat-

¹ Az *erdei lak» Eperjes mellett. Hazánk s a Külföld. 1869. 1. sz. 1—4. 1. jan. 7.*

² *Tompa, az »Erdei lakról.» Vasárnap Ujság, 1869. 2. sz. 19. 1. jan. 10.*

kozatát, mely az egész versenyt szobában történtnek mondja. «Mi semmi kunyhót nem láttunk, képzeletbeli volt minden; de azért most is mutogatják Eperjes bérczei között az általunk megénekelt kunyhót. Mosolyogtam, de nem nyilatkoztam; valóságos barbarismus is lett volna lerontani a közvélemény illuzióját, költészetét.»

Lényegében ugyanezt mondja Tompa a versenyről *Fekete Könyvében* is. Itt közölt emlékezése szerint az eperjesi szép napok egyikén Petőfi egyszerre csak ezzel állott elő: «Fiúk, írjunk verset, valami verset együtt, ugyanazon tárgyról; hadd legyen emléke ezeknek a napoknak! — Jó, írjunk! — kiáltánk mi ketten (Tompa és Kerényi) egész készséggel s hangosan. A tárgyat kimondá valamelyik: *Az erdei lak*. Versenyezzünk! Néhány percz alatt kigondolva, mondva s elfogadva lőn a terv, a nélkül (figyelmet kérek), hogy valóban létezett volna valami tárgy, erdei lak vagy kunyhó, hol a gondolat támadt s mi a verset írtuk vala... Ki volt kötve, hogy a vers leíró költemény lesz, fesse úgy mindenikünk, a hog' képzelete felépíti számára az erdei kunyhót vagy lakot.»¹

Tompának ez a nyilatkozata, melynek indító-okát nehéz megérteni s legvalószínűbben talán beteg lelkének rettenetes izgalmaival magyarázható. méltán keltett meglepetést, mert hiszen Tompa a tőle is aláírt *Pesti Divatlap*beli jegyzeten kívül egy korábbi versében (*Barátaim emlékezete*, 1853) is úgy szól az erdei lakról, mint a mely csakugyan megvolt, de már elpusztult.

Van azonban már a következő évből egy nyom, a mely mintha Tompa híressé vált nyilatkozata felé vezetne. Irányi István egy, Eperjesen 1854 máj. 12-én kelt s Tompának el is küldött verses levelében ezt írja:

Tompa Mihály — nyolcz évvel előbb — emlékszel-e vissza, —
Itt éltünk veletek — jó Tompa, Kerényi, Petőfi
És ha az «erdei lak» — mely verseny tárgya e három
Költőnek vala, ép mint akkor láttuk azon mód
Csendesen és némán van előttem, méla sohajjal
Rátok gondolok és igazán feltettem — e kunyhó

¹ Tompa Mihály *Fekete Könyve*. *Budapesti Szemle* 175. k. (1918), 118. l.

Közbenső falain hű emlékére e három
 Költő arczkép' és szép művét arra kitenni
 Egy nagy arany rámán, s hogy légyen biztositéka
 Megmaradásának jól gondoskodni e kunyhó
 Birtokosánál — ám de hiányzott ekkorig a pénz!

Tompa válaszában (Hanva, máj. 12. 1854.) egy szóval sem érinti ezt a hosszan és kedves formában tárgyalt ügyet, hanem mindössze ennyit ír: «Hejh, hejh! édes Pistám bizony elmultak azok az idők, mikor a Kerényi diófája alatt hajigáltuk egymást, mikor a Havránra es Czemétére kirándulgattunk; el, rettenetesen elmult!»¹ De viszont meglepő Tompa hallgatása Kósa cikkének megjelenté után. Talán ekkor írta nyilatkozatát; — de mért nem bocsátotta közre?

Legfeltünőbb egyébként e nyilatkozatban, hogy egyik alkalommal sem emlékezik Tompa arra, melyiküknek jutott eszébe a verseny tétele!

Szász Károly közlésére a *Hazánk s a Külföld* (1869. 3. sz. 45. l. jan. 21.) kívánatosnak tartja, hogy az élő tanú, I. I. nyilatkozzék s reméli, hogy talán sikerül az ellenmondást eltüntetnie, a kérdésnek olyatén megoldásával, hogy Tompa képzeletből merített, Kerényi és Petőfi előtt pedig a lászlóhegyi erdei lak lebegett.

Irányi István csakugyan nyilatkozott is.² Az erdei lakot valóban létezettnek mondja, melynek «tökéletesen jó» képe a Haviártól közlött. Erdővéd-lakás volt a *Zsimni potok* (Hideg patak) nevű völgyben, melyet a köznép tulajdonosáról, özv. Herkelynéről, *Herkelyuwka* néven ismert (a magyar közönség Iatkóczy Mihály szerint *Petőfi-lak*nak nevezte). Hogy Tompa miért «képzeli illusiónak a valót», nem tudja megmagyarázni, hacsak azzal nem, hogy a versenyt már csakugyan előbb elhátározták, de tárgyában nem tudtak megállapodni. Egy *juniusi* délután a lászlóhegyi fürdőből tértek vissza jókedvben (öten voltak, az ötödik Eördögh Dani volt), megálltak a kunyhó előtt s Irányi, elragadtatva a táj szépségétől, így kiáltott föl: «Íme, itt a közös dal tárgya, — hic Rhodus, hic salta; s kedvelt

¹ Tompa, Kerényi és Irányi István baráti levelezése. Közli Lévy István. Sárosmegyei Közlöny, 1891. 9. sz.

² Még egyszer az «Erdei lak Eperjes mellett.» *Hazánk s a Külföld*, 1869. 14. sz. 217—19. l. apr. 8.

Horatiusomból idéztem nekik: «Ille terrarum mihi præter omnes angulos ridet». Nézzétek e kies völgyecskét s e szende kis vityillót, nemde megérdemli, hogy közös jóakarattal megénekeljétek?» Az indítványt elfogadták a költők. Ez szerdán történt s szombaton este olvasták fel a költeményeket Kerényinél Irányi előtt, kire a kritikus szerepét ruházták. Irányi szabadkozott a bírálattól s végül mégis így mondta ki «öviden és magyarul» az ítéletet: «Egyitek költeménye sem üti meg a mértéket, mert a portrait nem hasonlít az eredetihez, de csak talis-qualis idealis!» Végül arra a faggatózásra, hogy mégis melyik tetszik neki legjobban, ezt mondta: «A leghosszabb nem legrosszabb, de a másik jobbnak látszik, mint a harmadik». A három költő crassus materialismust vetett Irányi szemére s különösen Tompa vitatta a költő eszményítő jogát. «Így hát — mondta végül indulatosan — ott kellett volna a vityilló gerendáit is megszámlítanom s kimérem, hány öl hosszú, hány láb magas?» Hivatkozik Irányi arra is, hogy mikor a verseny huszadik évfordulóján «az erdei lak tervezett installatiójára» Tompát, mint unicus superstest meghívta (a miről Tompa is megemlékszik nyilatkozatában), Tompa egyetlen szóval sem tett kifogást, holott neki bizalmasan megírhatta volna, hogy hagyják az egészet. Megemlíti végül Irányi, hogy ez nem utólagos költés, mert 22—23 év óta egész Eperjes úgy tudja, hogy az a kunyhó volt a verseny tárgya.

Irányi közlése minden gyanút eloszlátott, úgy, hogy a verseny negyvenéves fordulóján az eperjesi Széchenyi-Kör a verseny emlékére a Szent László-hegy egyik kiszögellésén, az erdei lak tőzsomszédságában csinos emlékoszlopot emelt. — Ez az oszlop a kérdést újból felszínre vetette. 1890-ben ugyanis a *Sárosmegyei Közlöny* az emléket a közönség jóakaró oltalmába ajánlván, Chalupka Rezső,¹ Tompa nyilatkozatára támaszkodva, kétségbe vonja az obeliszk létjogosultságát, az emléket felállító Széchenyi-kört «hiszékenységgel», «felüléssel» vádolja, Irányi Istvánnak ez ügyben kifejtett működését pedig «alaptalan illusionnak», sőt «nyílt léprecsalásnak» mondotta. Erre Serédi P. Lajos vette védelmébe az emlékoszlop létjogosultságát s Irányi

¹ *Felvidéki Szemle*, 1890. 58. sz.

köztiszteletben állott személyét.¹ Chalupka válaszában Irányi közlésének anachronismusába kapaszkodik s azt bizonyítgatja, hogy ha csakugyan *juniusban* történt a verseny, Petőfi nem vehetett részt benne, mert már ekkor nem volt Eperjesen. Serédi² Irányi anachronismusát egyszerű tollhibának bizonyítja, minthogy Irányi kéziratos jegyzeteiben mindenütt május van, melynek első szombatja 3-ra esvén, a verseny napja ápr. 30.³ Majd Chalupkát egyenesen herostratesi ténykedéssel vádolva meg, csúnya személyeskedésbe csap át. A teljesen elmérgesedett vitát Latkóczy Mihály felszólalása fejezte be,⁴ ki Tompa nyilatkozatát rhapsodikus véleménynek tekinti, melyet izgékony kedélyével magyaráz. Kétségtelennek tartja az erdei lak megváltát. Ezen a véleményen van a kérdés utolsó fejtegetője, dr. Máriássy Béla is.⁵ Tompa később is hangoztatta a maga állítását a *„Fekete könyv”*-ben, 1867. (72. sz.). Azonban a költeményekben festett képnek bizonyos konkrét vonásai (hegyoldalon, patak partján van a kunyhó stb.) méltán keltik a kunyhó léteztének gondolatát, mert képzeleti képen ezek a vonások aligha fordulhattak volna elő mindegyik költeményben annyira megegyező módon.

Ez a verseny a legértékesebb költői versenye irodalmunknak s érdekesen mutatja a versenyző költők egyéniségének jelentkezését is. A tőlük aláírt megjegyzés szerint a verseny tárgya kétségtelenül leíró költemény volt. Az így kitűzött feladathoz Tompa ragaszkodott leginkább. Az ő költeménye legkevésbé reflexiv természetű, de talán legkevésbé művészi is. Nehezen tud föléje emelkedni tárgyának, részletekbe vész még

¹ *Van-e az eperjesi költő-verseny emlékoszlopának létjoga?* Sárosmegyei Közlöny, 1890. 34. sz.

² *Az eperjesi költő-verseny emlékoszlopa ügyéhez.* Sárosm. Közl. 1890. 37–39. sz.

³ Azonban Petőfi máj. 2-án már eltávozott Eperjesről s így e számfítás szerint a verseny ápr. 23-án történhetett, mint legkésőbbi napon.

⁴ *Személyes kérdésben.* (Az «erdei lak» kritikája ügye.) Sárosmegyei Közlöny 1890. 45. sz.

⁵ *Tompa Mihály Eperjesen.* Eperjesi Széchenyi-Kör Évkönyve, 1902. Magáról a versenyről nagy általánosságokban szól Fleischmanné Frank Julia: *Petőfi, Tompa és Kerényi költői versenye.* Debreczeni Ellenőr, 1897. 182., 183. sz.

három versszakkal rövidített, általán ismert formájában is és csak egy hirtelen fordulattal tudja bezárni a hosszú tájleírást. De a kép megrajzolásában, a mit Berzeviczy Albert «a maga nemében páratlanul álló természetfestésnek» mond,¹ mégis jellemzően nyilatkozik egyéniségének egyik fontos vonása: tanító kedve. A tőle festett kép jellemző a későbbi pap-költőre: azokat a vonásokat válogatja össze, melyek még az elhagyott helyen is a diadalmas élet nyomait mutatják s a világ vásári zajától való visszavonultságnak boldogságát hirdetik.

Petőfi merészen szárnyaló lelke az igénytelen erdei lak leírásában is a százszorszent égi szabadság harsány himnuszát zengi el. Ő előtt azok a vonások fontosak, melyek az egyszerűség és korlátlan szabadság képévé teszik rajzában a vidéket. Korlátlanul csapongó képzelete legnagyobb távolságra száll s nemcsak az erdei lak környékét festi. Kerényi érzelmes, borongó lelke előtt az elhagyatottság és szegénység fészkeül jelenik meg az, a miben Petőfi az imádott szabadságnak, Tompa a diadalmas életnek képét látja. Ő kedves kis lyrai képet fest, mely két ellentétes érzést olvaszt bájos harmoniába: a szegény elhagyatottságának s a természettől nyújtott vigasztalásának érzését.

E verseny két részese, Petőfi és Tompa, irányuk harmadik nagy képviselőjével, Aranynyal, szintén tervezett művészi vetélkedést. A verseny gondolatát, úgy látszik, a Kisfaludy-Társaságnak a Marczibányi Vincentia-jutalomra 1847-ben hirdetett pályatétele adta: «Készíttessék költői beszély, melynek tárgya Szécsi Mária». Levelezésük tanúsága szerint eleinte nem gondoltak közös elhatározásból, megállapodásból kiinduló versenyre, de egyre inkább olyan irányt vett a tétellel való foglalkozásuk, hogy mindhárman kidolgozzák s mintegy baráti versengésül a pályázatra is beküldik. A verseny azonban igen visszásan végződött: Petőfi és Tompa szakítását idézte elő, kik egymás munkáját kölcsönösen leszólták. Egyik költő sem volt munkájával megelégedve s egyikük sem vett részt a pályázaton, melyre csak egyetlen, dicséretben részesített pályamű érkezett: Szász Károlyé (*Murány hölgye*).

¹ *Tompa Mihályról*. Eperjesi Széchenyi-Kör Évkönyve 1902.

A szabadságharcz dicső eseményeihez is fűződik költői versenyünk : Gyulai Pálé és Szász Károlyé. Tárgyát valószínűleg Budavár ostromának egyik concret mozzanata szolgáltatta, ép úgy, a mint a honvéd kötelességtudás és hősiesség legszebb dicsőítését, a *Hadnagy uramat*, a tápióbicskei csata egyik jelenete sugallta. A két költemény *Költői verseny* összefoglaló címmel az *Esti lapok* 1849 jun. 9-diki, 6. számában jelent meg. Mind-egyiknek czíme : *Honvéd és huszár*, s mivel egyik költő sem vette fel gyűjteményeibe, nem lesz fölösleges egészükben való közlésük.

Gyulai Pálé így hangzik :

Foly az ostrom Budavár falánál
 És megindul rohamra a honvéd ;
 Ajakán dal, csákóján bokréta,
 És dicsőség égeti hős lelkét.
 Büszke huszár néz föl a vár alól
 És látja azt, a mit még nem látott :
 Lová tombol, ő majd sír mérgében,
 És káromol istent és világot.

Áll a honvéd s visszanéz egy perczre ;
 Keble vérzik, arca fényes villám.
 «Szegény huszár! oh hogy sajnállak én,
 Nem jöhetsz föl lovaddal a létrán.»
 Nézi a huszár s reszket minden tagja
 És látja azt, a mit még nem látott :
 Lová tombol, ő majd sír mérgében
 És káromol istent és világot.

Szász Károlyé :

Szuronyt szegez a honvéd s merészen
 Magas létrán felebb felebb halad,
 Nyugtalanul tomboló ménén ül
 A huszár az ostromlott fal alatt.
 Keresi a honvédnek szuronya
 Hol a német áruló kebele, —
 A huszár is kivonta a kardját,
 S fáj neki, hogy nincs mit vágni vele.

Csak hogy meg nem vesz szörnyü mérgében,
 Szégyene is, irigység is bántja.
 Most látom még, hogy te is csak jó vagy
 Valamire, ebatta bakája !»

A honvéd meg, a megmászott falról
 Nem teheti, hogy le ne tekintsen.
 «Szegény huszár, nem jöhet utánam
 A lovával, — sajnálom biz isten.»

És előre, és miénk a vár, és
 A honvédé az egész dicsőség.
 Sír a huszár boszujában ; lova
 Fület hegyez és busan nyerít még.

Valóban egyik költemény sem tartozik írójának sikerültebb dolgozatai közé.

A szabadságharcz után elsőízben Pájer Antal s Zalár József keltek efféle versenyre a Tisza megéneklésében,¹ a mi nem csekély merészség volt Petőfi költeménye után. Mindkettejüké gyenge vers. Zalárnál a Tisza emlegetése csak egészen külső sallang ; ő inkább a magyar róna elkomorodását, a Tisza menti élet elhalkulását rajzolja. Refrainje is : «Nem úgy van már, mint volt régen». Pájer verse leíró, de minden hangulati összefogaltság nélkül, lapos kenetességgel. Mindkettejük képeiben sok a conventionalis és egyező.

A hatvanas évekkel elevebb pezsgésnek induló tárcza-irodalmunknak egypár jelesebb fiatal művelője, kik — akkor még Thea-club néven — egymással melegebb baráti viszonyban voltak s kik körül később a Kávéforrás írói köre alakult ki, háromízben is versenyzett egymással azonos tételről írt novellákkal. «Irodalmi versenyeket is rendeztünk, — írja Berczik Árpád — megadtunk egy czímet s arra írtak a körnek írótagjai elbeszéléseket, melyek az akkori szépirodalmi lapokban megjelentek».²

Első alkalommal tételük : *Egy palaczk pezsgő*.³ A versenyen négyen vettek részt : Albin (Almási Balogh Tihamér), Berczik Árpád, Toldy István és Urváry Lajos.

I. Albin beszélyének hőse minden vagyonát elveri egy tüneményes szépségű színésznőre. Egy ideig küzködik a szegény-

¹ *A Tisza*. Költői verseny Zalár és Pájer Antal közt. *Szépirodalmi Közlöny*. 1857. 34—37. l.

² *Berczik Árpád színművei*. I. k. VI—VII. l.

³ *Egy palaczk pezsgő*. Verseny-beszélyek. *Fővárosi Lapok*. 1864. 277—8., 279., 280., 281. sz.

séggel, de végül is öngyilkosságra határozza el magát s utolsó pénzén egy üveg pezsgőt vétet. A gyereket azonban, kit a pezsgőért küld, útközben baleset éri, melynek a pezsgő is áldozatául esik. A síránkozó fiútól egy gyönyörű hölgy kérdezősködik gazdája felől s egy névjegyet küld neki általa : «Mme la comtesse d'Herville. Önt ma este egy palaczk Cliquot-ra szívesen látja». A halálra szánt ifjú el is megy s kiderül, hogy a grófné az a színésznő, kire ő vagyonát elpazarolta s a ki özvegységre jutva, épen őt akarta felkutatni, hogy jóvá tegye a mult szívtelességét s kezét nyujtsa a tönkrement ifjúnak.

II. Berczik beszélye egy élénken elmondott brazíliai történet. Egy rio-de-janeirói vendéglőben ültetvényesek tivornyáznak. Egyikük folyton feleségére gondol. Ezen bosszankodva a többi gonosz czélzásokat tesz hűsége egyoldalúságára. Végül is a férj fogadást ajánl egy palaczk pezsgőben felesége hűségére. Kocsikra kapnak s a férj kastélyába hajtatnak s ott az asszony társaságában a férj egyik barátját találják. A férj behozatja az elvesztett palaczk pezsgőt s inni akar felesége hűségére s álnok barátja életére. Ez tőrrel ront rá, de ő lelövi, az asszony összerogy, a férj kezéből földre zuhan a palaczk pezsgő.

III. Toldy beszélyének hőse eljegyzését üli gyermekkori barátnőjével s annyira mámoros a boldogságtól is, a bortól is, hogy mikor kocchezintani akar menyasszonyával, megbotlik s poharából a pezsgő menyasszonya ruhájára loccsan. Menyasszonya többé hallani sem akar róla, sőt megalázására egy palaczk Cliquot-t küld neki, ezzel a kísértő serral : «Emlékül. — egy csepp az óceánba». Az ifjú hosszú utazás után megkomolyodva tér vissza s ismét találkozik volt menyasszonyával, ki szintén nem tudja őt feledni. Kibékülve omlanak egymás karjaiba.

IV. Urváry beszélye egy, karácsony-estén pezsgő mellett dorbézoló társaságot mutat be. Egyik lány, kit kedvese halála után elcsábított a nagyvilági élet, emlékeibe roskad s szomorú látomásúl megjelenik előtte otthona képe, hol szegénységükben is boldogak övéi. Apja épen egy különös álmát beszéli el : egy lélekforma jelent meg előtte borral s muzsikaszóval, kinyitott egy üveget, melyben a bor úgy pezsgett, mint a must s biztatta őket, hogy igyanak eltűnt leányuk egészségére, mert ez ismét az övék. Különös véletlenből talált is egy palaczk pezsgőt az uraság

pinczében. Isznak belőle lányuk jóvoltára, ki a vad tivornyában holtan rogy össze, mire künn felhangzik az ének: A Megváltó a földön jár.

A beszélyek indítékaikban is, kidolgozásukban is igen conventionalisak. Erre bizonyos mértékben már maga a tétel is csábította az írókat. Ügyesebb leleményre vall a második versengés tétele s maguk a verseny-beszélyek is sikerültebbek. E második verseny tétele: *Hisz az más!*¹ Ebben a baráti kör ötödik novellista tagja, Csukássy József is résztvett. A verseny-művek változatosságát azzal is emelni akarták, hogy mindegyik novellette cselekvénye más világrészben játszik: Urváry Lajosé Európában, Berczik Árpádé Afrikában, Albiné Amerikában, Toldy Istváné Ázsiában, Csukássyé Ausztráliában. Az érdekességet természetesen itt is a címül vett felkiáltásnak mennél ügyesebb beszövése adta. Az egyes novellettek tárgya a következő.

I. Urváry beszélyének egy Dernier nevű ifjú gróf a hőse, ki egy gazdag gyáros leányába szerelmes. Pénzzé teszi egész vagyonát, hogy ő is gyárat létesítsen; de betéved egy játékbarlangba s minden pénzét elveszti. Öngyilkossá akar válni, de egy titokzatos alak annyi pénzt ad neki, a mennyit elvesztett, azzal a feltétellel, hogy lemond grófi címéről. Kiderül, hogy az egészvet vetélytársa rendezte, kit ő barátjának vél, azért, hogy címét veszítve, veszítse el a leány szerelmét is. De ez rosszul ismerte a gyárost és leányát. Mikor elárultatja a gyáros előtt, hogy Dernier nem gróf, ez visszautasítás helyett vidáman így kiált fel: «Hisz az más! hisz úgy álmaim teljesehetnek. Megesküdtem, hogy arisztokratának nem adom leányomat».

II. Berczik beszélyében Abd-el-Kader leverése után egy még harczoló arab törzshöz ismeretlen ifjú érkezik Abd-el-Kader levelével s reményeket ébreszt bennük. Mindnyájuk szívét megnyeri, az emir szépséges lányáét, Zuleikáét is, kit találkára hí. A találkán azonban egyszerre rémülten kiált fel, a mint a nő alakját egy távolban cikázó villám megvilágítja: «Istenem! hisz ez más!» Az ő felesége volt, kit mint szegény tébolyodottat szedtek fel irgalomból az arabok, ki meg akarja akadályozni,

¹ *Hisz az más.* Verseny-beszélykék. *Családi Kör.* Hetila p a művelt magyar hölgyek számára. 1865. 4–8. sz.

hogy férje, egy kalandra szomjas francia kém, egy egész törzsnek gyalázatos módon pusztulásba rántásával szennyezze be nevét. Mikor kérő szavaira nem hallgat a férj, leszurja, őt pedig az arabok szaggatják szét, mint szabadítójuk gyilkosát.

III. Albin novellette-je az amerikai előkelő körök életéből veszi tárgyát. Két barátnő mulatságból házassági hirdetéseket tesz közzé. Mikor az ajánkozásokról beszámolnak, kiderül, hogy mindketten egy spanyol nemesbe szerettek bele, ki mindkettejüket hitegette. Tört ragadnak s haláira akarnak vívni a lovagért. Az izgalmas jelenetet azonban rendőrök érkezése szakítja félbe, kik a spanyol nemeset keresik, mint körözött sikkasztó yankeet. «Hisz az más!» — mondják kaczagva a leányok s megkönnyebbült lélekkel borulnak egymás nyakába.

IV. Toldy István novellette-jét egy ifjú beszéli el, abból a korából, mikor még francia grammatikát tanult egy tubákszagú abbétól, kinek neve Jean Godefroi de la Mache volt. Az ifjú apját egy éjjel megették a vadállatok s ő elvándorol a tragikus emlékű helyről. Kalandos út után egy eunuch rabszolgájává lesz, ki egy este fel akarja akasztani magát, mert az odaliszk fürdőszobájában egyik szobor feje letört, s biztosra veszi, hogy a basa ezért az övét fogja leütni. Az ifjú ajánlkozik, hogy ő áll addig a szobor helyén, míg azt kijavítják. Így is történik, de az odaliszk szépsége annyira megbolondítja, hogy mindent feledve a nő elé veti magát. Az odaliszk is hevesen magához szorítja. «E pillanatban — így folytatódik az elbeszélés — tubákszagot érzék . . . s felpillantva öreg abbémat láttam magam előtt.

Francia mesterem legszebb álmomból vert fel, hogy a prózai grammatikával untasson s így nem vehette rossz néven, hogy látható boszankodással kiálték fel:

— Hisz ez Mache!

V. Csukássy József elnyújtott, nehézkes beszélye Uj-Hollandia gyarmatosainak életéből meríti tárgyát. Ezek egy ütközetben foglyúl ejtik a malájok egyik főtisztjét, Rotangot, ki teljes szabadságban él a holland parancsnok házánál, sőt gyöngéd szerelmi viszony szövődik közte s a parancsnok lánya közt. Egy este a parancsnok azt a rendelkezést kapja, hogy másnap végeztesse ki Rotangot. Ez hősies lélekkel várja sorsát s hiába

akarja menekülésre bírni a leány. A parancsnok együtt látva őket, boszús szemrehányást tesz a fogolynak, de ez kimutat az udvart hatalmába kerítő maláj tömegre: «Parancsnok úr csalódik; néhány percz óta ön a fogoly».

A vén parancsnok nagyot káromkodott. «Ördög és pokol! — kiáltá. — Hisz az más!

· Nem is nagyon bánta a jó öreg.»

E lelkes baráti kör harmadik versenye Arany *Koszorú*-jában folyt le.¹ A verseny-beszélyek címéül a folyóirat iránt érzett tiszteletből ennek címét választották. A versenyt Arany következő szerkesztői megjegyzéssel kísérte: «*Koszorú*. E cím alatt különböző tárgyú öt novellette küldetett be hozzánk, melyeket egymásután fogunk közleni. Öt fiatal beszélyíró önkénti versenye ez, kik ily dicséretes uton igyekeznek tökélyesíteni magukat. Szerk.» A verseny résztvevői azonosak az előbbiével. Az elbeszélések tárgyait a következő rövid tartalmi ismertetések mutatják.

I. Berczik beszélyének színtere a ferrarai hercegi udvar. Itt él Antonio, a dicsőségre szomjazó festő, ki megnyeri Borgia Lucretia hercegnő szerelmét s benne ihletőt talál a szerelmes démonnak lelkében forrongó ábrázolására. A képpel elnyeri a hercegtől kitűzött versenydíjat, de a hercegnő ingerülten követeli, hogy vagy a képet semmisítse meg, vagy önmagát pusztítsa el Antonio. A festőben szörnyű tusakodás keletkezik. «Szívében, ez ifjú remény-dagasztott szívben, mely csak a mérhetetlenség mértékével tudott még számítani, fölébredett az életérti fájdalom: megkoszoruztatni ma ezrek tapsai között és eltemettetni holnap, egyedül, senki által meg nem siratva; dicsőítettnek lenni ma koszorúsan, szépen és fiatalon, és elveszni holnap koszorúsan, szépen és fiatalon». Mégis ezt választja.

II. Urváry Lajosnak Jókai keleti tárgyú elbeszéléseit utánzó beszélye assyriai történet. Hőse egy Erax nevű dalnok, ki egy szent varázsló leányát, Jezinthát szereti, de mikor ellenség támad Assyriára, elhagyja s a királylány lovagjává lesz. A királyleány seregeit megverik s bosszújának Eraxot akarja áldozatául vetni

¹ *Koszorú*. 1865. I. 100—104., 104—108., 126—133., 149—153., 154—160. l.

az elhagyott leány atyjának jóslata. Azonban a szerelmes leány feláldozza magát s megmenti hűtlen kedvesét, Assyrország elvész s a romok fölött Erax énekel tépett koszorúval gyászdalokat.

III. Albin terjengős, a rémuralom borzalmait festegető beszélye a franczia köztársasági alkotmány első évében történik. Egy ifjú marquis csodálatosan szép felesége a népért rajong s ez köztársasági istennőnek is meg akarja tenni. Férjét ez annyira elkésérti, hogy merényletet kísérel meg Fouquier ellen. Halálra hurezolja s így találkozik a feleségét ujjongva kísérő tömeggel. A nép azt követeli az asszonytól, hogy koszorúzza meg az elítéltet. A nő férje taligájára szökken, átöleli férjét, a koszorút a maga fejére teszi s velőtrázó hangon kiáltja: *Le a köztársasággal!*

IV. Csukássy József novelle-jének hőse egy Caglioni nevű daliás ifjú, ki Valenzában megmenti egy ritka szépségű leány életét. Jegyesekké lesznek, de lakodalom előtt való nap a leány anyja naplóját kapja, kit ő elhaltának vélt, s döbbenve olvassa belőle, hogy szegénysorban, meggyaláztatottan haldokló anyja boszút követel tőle vőlegénye ellen, kinek atyja az anyát becsületétől megfosztotta s gyalázatosan elhagyta. A leány felbontja az eljegyzést, bár az ifjú megfenyegeti, hogy ha menyasszonyi koszorút lát homlokán, leszúrja. A leány atyja erőltetésére kezét nyújtja egyik kérőjének. A nászéjszakán egy fekete alak ront be s «a menyasszonyi koszorút széttiporva, emberfölötti erővel taszítja félre a férjet és felkiáltott: *E nő enyém — és a halálé!»*

V. Toldy István beszélyének hőse egy Fernand nevű előkelő ifjú. Imádottja, Odalie, meghal s ő őrjöngő fájdalmában halotti koszorúját elragadja emlékül. Hosszú idő multán megszeret egy titokzatos és exaltált nőt. Látja, hogy ez is szereti őt s mégsem akar az övé lenni. Párbajt vív érte, melyben megsebesül. A nő ápolja s egyszer megpillantja a hervadt koszorút. Fernand elmondja történetét. A nő tekintete kitisztul. «Nem — kiálta fel egy új élet tüzével — nem haltam meg. Felgyógyultam s atyám halála után álnevet véve fel, mely teljes szabadságot adjon, azóta folyvást téged kereslek a világban. Igen, Fernand! — én vagyok a tetszhalott, Odalie!»

Sajátságos költői versengés folyt le 1877 nyarán a Császárfürdő árnyas kertjének vén platánjai alatt. Mikszáth Kálmán kelt versenyre az öreg, köszvényes Vahot Imrével. A tételt Zubovics Fedor kapitány tűzte ki s ez egy szerelmi találkozóra való verses felszólítás volt. A verseny komolyságával nagyon könnyű tisztába jönnünk, ha arra gondolunk, hogy mennyire kenyere volt mind a két költőnek a szerelmes versek írása. Egy óra alatt ütötték nyélbe a poémát, s a verseny nyertesének Mikszáthot ítélte a tételt feladó versenybíró. A nyertes vers nyomtatásban is megjelent,¹ Vahoténak csak első sorát őrizte meg Mikszáth s ez így hangzott: «Ah Borecsa angyal, mint szeretlek én!»

Újabb időben a *Magyar Salon* munkatársai, kik a Fiumekávéház írói köréből kerültek ki, rendeztek két ilyen költői versenyt; egyiket a prózaírók, másikat a költők. Az előbbieket themáját eléggé különös módon állapították meg: felírtak 5—6 igen közönséges szót apró papírszeletekre s egyikük kihúzott egyet, melyre ez volt írva: *Mogyoró*. Erről s ezzel a címmel kellett a prózaíróknak egy-egy kis történetet írni, úgy, hogy ebben a maguk írói egyéniségét is lehetőleg kifejezésre juttassák. A pályaművekben természetesen az az ügyesség érdekelt bennünket legjobban, hogy miként tudják a történetbe beszélni a tételül kapott szót. Legtöbbjük bizony nagyon ötletszerűen és esetlenül csapja bele. Feltűnő, hogy a tételül nyert szó a versenyző írók egész csoportjában az idős férj s fiatal feleség viszonyát társította. Tizenkét novellista vett részt a versenyen, utólag még egy tizenharmadik is csatlakozott hozzájuk.² A versenyművekbe a következő módokon van beszöve a tételül szolgáló *mogyoró* szó.

1. Abonyi Árpádé. A tanácsosné salonjában a nem eléggé figyelmes és e miatt kikoszorózott cousin bájos cousine-jának, ki a koros, de figyelmes vetélytárs menyasszonyává lett, mesét

¹ *A légyott*. Magyarország és a Nagyvilág. 1877. évf. 786. l. A versenyt maga Mikszáth írja le *Vahot Imre bácsiról* írt nekrológiájában. Ez megj. *Az én halottaim* cz. kötetben, 35. l. L. Rubinyi Mózes: *Mikszáth Kálmán élete és művei*. 21—22. l.

² *Egy tucsat mogyoró*. Magyar Salon. XIII. k. (1890.) 114—163. l. *Még egy mogyoró*. Strausz Adolftól. 306—309. l.

mond egy öreg keleti basáról, ki gyönyörű fiatal feleséget vett s ezt dús ajándékokkal halmozza el, a keleti szokástól megkívánt három arany mogyoró helyett 30,000-et szór eléje, de pár napi hasztalan várakozás után a lány dühösen hagyja ott kincshalmazával együtt. A cousine megtanulja ebből, hogy nem arany mogyorókkal lehet e mámorra szomjas életben megszerezni a paradicsomot, s visszaküldi a jeggyűrűt.

2. Borostyáni Nándoré. Két jóbarát semmiség miatt összeszólalkozik egy pezsgős-vacsorán s az egyik a sértést azzal is tetézi, hogy bár szándéktalanul, a másik arczába dob egy, a giardinettóból maradt mogyorót. Párbajt vívnak s a mogyorót dobó lelövi barátját. Ő maga megtébolyodik s szünet nélkül csak egy szót hadar: Mogyoró, mogyoró . . .

3. Hevesi Józsefé. Egy Arcóban üdülést kereső ifjú szerelmes lesz egy beteg leányba. Egy kirándulás alkalmával egy kis olasz fiútól mogyorót vesznek s egy iker-mogyoróval «Viel-libchent esznek». A nyertes leány narancskoszorút kíván, halotti koszorúnak. De bizony menyasszonyi koszorú lesz az s fiatal-sága győzedelmeskedik a betegségen is.

4. Kabos Edée. Kültelki nagy bérkaszárnýában egy fiatal szobrász meglát egy különös fejű szép leányt. Megismerkedik vele, de bármennyire is bizalmas viszonyuk, a lány egyre azt hajtja, hogy nem szereti a szobrászt. Ez végül is megveri. A lány eltűnik, egy idő múlva azonban előkerül azzal az indokkal, hogy most már szereti a művészt. Egypár nap múlva ismét eltűnik, mert megint úgy érzi, hogy már nem szereti a szobrászt. «A nagy, falánk mókus, a rossz világ elnyelte, mint egy hideg, tehetetlen kis mogyorót».

5. Karczag Vilmosé. Egy szerelmében csalódott lánynak anyja felolvias régi naplójából egy történetet, melyből láthatja, hogy ő is csalódott, de a csalódás után mégis boldog lett mással. Ifjától hiába várta szerelmének bevallását, végül az mégis egy erdei séta alkalmával, mogyorószedés közben meg merte csókolni. De pár nap múlva nevelőnjüket szöktette meg az ifjú. A lány elkeseredve tapos rá az emlékül eltett mogyoróra, melynek szakítása közben kapta az első csókot. Üres volt, mint az ember, kire emlékeztetett.

6. Malonyai Dezsőé. A mese szerint az égben ketté tör-

nek egy szem mogyorót, a héjak szertegurulnak s idelenn aztán mindenik keresi a párját, de nem mindegyik találja meg. Ilyenről szól ez a történet is, egy szép leányról, ki tenger kísértés közt is tisztességes marad, vár gyerekkori pajtására. Be is állít ez, de csak azért, hogy makogva bocsánatot kérjen, mert szegénysége arra kényszerítette, hogy módos leányt vegyen el.

7. Márkus Józsefé. A történet elmondója fiatal özvegynek udvarolt, ki hallani sem akart újabb házasságról, de végül mégis ingadozni kezdett. A véletlenre akarja bízni a döntést, egy csomó mogyorót szed szemenként, úgy, hogy egyik igent, másik nemet jelentsen. A végén kiderül, hogy cselből mindegyikük eldugott egy szem mogyorót a szerencse corrigálására s mivel így már mindjárt az első lépésnél meg akarták csalni egymást, házasságukból nem lesz semmi.

8. Murai Károlyé. Két gyerek szerelme a lány atyjának zordonsága eltilt egymástól s így mogyoróhéjba rejtett hártypapíron leveleznek. Egy ilyen szerelmi postát a leány atyjának gazdája talál meg. Az öregedő úr amúgy is féltékeny fiatal feleségére s czélzásokat tesz neki arról, hogy a mogyoró beszél». Az asszony figyelmezteti a veszedelemre udvarlóját, kinek komornyikját véletlenül Mogyoró Jánosnak hívják. A báró azt vélve, hogy fecsegett, elkergeti az öreget. Végül az indulatos apa rájön a levelezésre s veszekedéséből gazdája is megérti a a gyerekek dolgát. Bocsánatot kér feleségétől, a fiatal párt egymáshoz segíti, felesége pedig továbbra is vígan csalja a báróval, ki ismét visszafogadja az ártatlanul elkergetett Mogyorót.

9. Rákosi Viktoré. Egy budai rácz kereskedőnek diák fiát éjjel hívatja nagybeteg nagyanyja s egy zsák mogyorót ad neki, mert azt álmodta, hogy ez szerencsét hoz unokájának. A mogyorót beteszik a raktárba. Még azon éjjel betörők garázdálkodnak ott, de az elhullott mogyoró nyomukra vezet. A kapzsi nagyanya erre visszakéri a szerencsehozó mogyorót s nagyon őrzi. Az a híre támad, hogy a zsákban kincseket rejteget az öreg, rabló ront rá egy éjjel s megöli, de a szétömlő mogyoró zaja miatt üres kézzel kénytelen menekülni. Így hát az unoka családjának csakugyan szerencsét hozott a zsák mogyoró.

10. Sziklay Jánosé. Velencevidéki olasz katonák van-

nak helyőrségen egy Dunántúli városkában s csinos altisztet szállásolnak egy vén fiskálishez, ki féltékenységgel gyöttri fiatal feleségét. A férj csakhamar máshova szállásoltatja az olaszt, kinek az asszony egy karpereczet ad emlékül. Mikor a férj keresi a karpereczet, az asszony azt mondja, hogy ellopták tőle. Megtalálják az olasznál s ez a megvesszőztetés után szégyenében agyon lövi magát. De előbb búcsúzó levelet ír az ügyvédnek. «\ levélben egy mogyorófa-szilánk volt, egy véres szilánk, mely testéről pattant le.»

11. Szomaházy Istváné. A történet elmondója, egy fiatal pesti festő, szülőfalujában két öreg kisasszonynyal, gyermekkorának kedves ismerőseivel találkozik, elszegényedett nagy család két gyámoltalan maradványával. Nem panaszkodnak, sőt ebédre is meghívják. Fel nem tudja fogni, miből tengődhetnek. De megérti egy délután, mikor egy mogyorósban heverész s látja, hogy egy nagy kosár mogyorót szed a két kisasszony s ezt eladatják. De azért utolsó aranyukat is átadják neki, hogy szolgáltatassa költő dédnagybátyjuk pesti szobrára.

12. Tábori Róberté. Egy szegény zsákhordó a kertjében levő mogyoróbokor alatt egyszer egy leány-csecsemőt talál. Felnevelik, taníttatják s attól kezdve áldás van rajtuk. A zsákhordó gazdag úrrá lesz s mikor felesége elhal, a leánynak kezd kellemedni s már-már bevallja szerelmét. A kínos jelenet alatt a lány önkéntelenül össze akar roppantani egyet az asztalon levő mogyoróból. Az öreg segíteni akar neki, de odvas foga beletörik. Erre belátja, hogy «csak fiatalabb fognak való már a mogyorótörés.»

13. Strausz Adolfé. Bosnyák monda. Egy szép leányt vesz az atya fia számára, de útközben ő is megszereti. A lány visszautasítja, erre az öreg Istent hívja bírál: leszakaszt két mogyorót s egyikre a maga, másikra a fia nevét karczolja. A lány az atya nevét húzza, mire öngyilkossá lesz.

A költők tétele a Goethétől halhatatlanná tett név: Margit volt.¹ Erre kellett verset írniok a versenyző költőknek. Ezek: Ábrányi Emil, Barna Izidor, Jakab Ödön, Dömötör Pál, Lauka Gusztáv, Makai Emil, Palágyi Lajos, Prém József, Varsányi

¹ Margit. Magyar Salon, XVIII. k. (1892.) 1—30. 1.

Gyula, Seress Imre, Lipcsey Ádám, Szalay Fruzina, Pap Zoltán, Bartók Lajos, Szávay Gyula, Heltai Jenő, J. Virág Béla, Dengi János, Endrődi Sándor, Ignotus, Gáspár Imre, Zempléni Árpád és Erdélyi Zoltán. A versenyző költemények hangban és formában eléggé változatosak és elütők: a nagyobbik rész epedő, tüzesen udvarló vagy érzelmes dal, de akad mellettük egy-egy könnyed, szellemeskedő chanson, komor pessimistás-kodás és sentimentalis történeteske is.

Ezekben állíthatók össze, ha talán nem is teljességgel, irodalmunk költői versenyei. Bár az egész összeállításnak kétségtelenül inkább curiosus, mint tudományos érdekessége van, æsthetikai szempontból, a költői alakítás, a költői egyéniség jelentkezése tekintetében sem minden tanulság nélkül valók több termékükben e versenyek, melyek egyszersmind a barátság, a költői hivatásban való együttérzésnek is kedves és figyelemreméltó emlékei, ha nem is a legfényesebb művészetű, a legteljesebb hangú lantok húrjai égtek e versenyekben.

KÉKY LAJOS.

MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN.

— Harmadik közlemény.¹ —

Mieroslawski ez időtájt nem volt Párizsban s Falkowski csak most tudta meg a demokraták egyik beavatott emberétől, hogy Mieroslawski a badeni forradalmi kormánynak már majdnem lekötötte magát. Falkowski igyekezett a demokratákat meggyőzni, hogy Mieroslawskinak Magyarországon van a helye s ott nagyobb szolgálatokat tehet a lengyel ügynek, de ezek ellene voltak a tervnek és pedig tisztán pártérdekből, mert azt vélték, hogy Dembinski mellett Mieroslawski csak mellékes szerepet fog játszani, mivel a tábornok a Hôtel Lambert politikáját fogja támogatni ott is. Szerintök a magyar követ (Teleki) is inkább csak az arisztokratia képviselője s mint Czartoryski tisztelője, ellensége a demokráciának.²

Míndazon ellentétek mellett is a párt nagy része hajlandónak mutatkozott magyar szolgálatba állani, de az út nehézségei nem engedték a terv kivitelét. Még az öreg Sierawski és Jerzmanowski tábornokok is kedvet kaptak és követni akarták Dembinski példáját, de az okos Falkowski lebeszélte őket erről.³

Közben megérkezett Mieroslawski, a minek nagyon megörült Falkowski, mert remélte, hogy sikerül őt a magyar ügynek megnyerni. Nemcsak azért szerette volna őt erre rábeszélni, mert Kossuth nagyon lelkére kötötte ezt, hanem mint lengyel arra törekedett, hogy Kossuth oldala mellett több lengyel legyen, kik Görgeynek lengyel-ellenes irányát ellensúlyozzák.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 498. és 499. számaiban.

² Falkowski, II. 26. l.

³ Falkowski, II. 44. l.

Falkowski előadta Kossuth óhaját, de Mieroslowski rögtön közbevágott: «De mit csinálnék én ott, mikor már ott van Dembinski?» Falkowski erre azt válaszolta, hogy Kossuth a vezérkarban ajánl neki ezredesi rangot azzal az ígérettel, hogy előlépteti őt, mihelyt képességeit bebizonyította. «Hogyan fogadjam el — mondá Mieroslowski — az ezredesi rangot Magyarországon, hova csak a legnagyobb nehézségekkel lehet eljutni, mikor a badeniek itt a Rajna mellett lelkesedéssel hívtak meg fővezérnek?»

— De Magyarországon — felelé Falkowski — nemzeti czélt szolgálna s ott mintegy kétezer lengyel van nemzeti lobogó alatt.

— Ott van Bem és Dembinski, — veté oda Mieroslowski — hadd vezessék azok őket. Engem e két hatalmas ember semmihez sem engedne Magyarországon jutnom.¹

Falkowski rábeszélései eredménytelenek maradtak, mert Mieroslowski nem fogadta el az ajánlatot s csak annyit mondott, hogy ha az oroszok Magyarországra törnek, lemond a badeni fővezérletről s Magyarországra megy.

A badeni kaland — mint előrelátható volt — nem sikerült és Mieroslowski forradalmi csapatait a poroszok széjjelverték.

Ekkor az a gondolata támadt Falkowskinak, hogy ezzel a csapattal — melynek helyzete most bizonytalanná vált — támadja hátba Mieroslowski az osztrákokat. Úgy gondolta a dolgot, hogy a hat-nyolczezer badeni önkéntessel erőltetett menettel egy éjjel el lehetne érni a Bodeni-tavat, melynek partja mentén Tirolba törnének, hogy így megoszlásra kényszerítsék az osztrák sereget, a mivel megkönnyítik a magyarok helyzetét. Az utánszállítást a Bodeni-tavon is lehetne eszközölni s Tirolban jóformán nem lévén hadsereg, könnyen előrejuthatna a kis hadsereg. E mellett számítani lehetne a csehek, olaszok, lengyelek és a bécsi németek támogatására.

Ezt a tervét elmondta Mieroslowskinak, ki azonban még mindig bizott abban, hogy a badeni forradalom sikerrel fog jární s Falkowski kalandos tervét nem fogadta el.²

¹ Falkowski, III. 100. 1.

² Falkowski, III. 107—108. 1.

Falkowski szerepe ezzel lezáródott.

Dembinski január első napjaiban lépte át Magyarország határát s néhány nappal később találkozott Kossuthal, kivel részletesen tárgyalt a helyzetről és a magyar-lengyel légió ügyéről. Kossuth kérdésére Dembinski ellene nyilatkozott a lengyel légió felállításának, de nem mondta meg Kossuthnak az igazi okot. Ő ugyanis attól tartott, hogy a lengyel légió felállítása szövetséget hozhat létre Ausztria és Oroszország közt s az Magyarországra végzetes lesz.

A legtöbb kérdésre nézve megegyeztek, csak a délszlávokkal szemben folytatott politikát nem helyeselte Dembinski, mert ő több engedékenységet ajánlott a szerbekkel és horvátokkal szemben, hogy a délen felszabadult erőkkel közösen fordulhassanak Ausztria ellen.¹

Kossuth azonban hallani sem akart erről s valahányszor előhozta ezt Dembinski, valósággal türelmetlen és ideges lett.²

Ismeretes, hogy Dembinski rövidesen hadtestparancsnokká lett s február elején átvette a magyar sereg fölött való főparancsnokságot.

Mikor a márczius és április csaták után az orosz beavatkozás veszedelme mind fenyegetőbbé vált, a kormány elhatározta, hogy Felső-Magyarországon önálló hadtestet állít fel, melynek főhadiszállása egyelőre Kassa lenne. E hadtest főparancsnokságát Dembinskire akarták bízni, de nem merték őt mindjárt felszólítani, mert tartottak tőle, hogy visszautasítja az egyszerű hadtestparancsnokságot. Dembinski hajlandó volt ezt elfogadni, mert az ügynök akart használni, csak azt kötötte ki, hogy önálló parancsnok maradjon.³

Kossuthal való tárgyalása alkalmával kifejtette tervét, mely abban állott, hogy mindaddig védő állást foglal el s hátráltatja az ellenség előnyomulását, míg megfelelő erősítést kap, melylyel támadólag léphet fel. Azután megfelelő pillanatban Galicziába tör s nevének népszerűségére támaszkodva, fegyverre szólítja fel a lengyeleket, hogy így ne csak az ellenség hátát

¹ Danzer, id. m. 48 l.

² Danzer, 236 l.

³ Danzer, 234. l.

fenyegesse, hanem az orosz hadaknak is gátat emeljen. E terv keresztülviteléhez, vagyis a lengyelség fellázításához 12,500.000 frtra volna szüksége pengő pénzben. «Mihelyt — mondá Dembinski — elegendő lengyel föld lesz hatalmamban, azonnal első feladatomban lesz, hogy egy lengyel országgyűlést hívjak össze, mely a magyar kormánynál vett kölcsönt elismeri s átveszi a lengyel nemzet budgetjébe.»¹

Kossuth nem volt ellene a tervnek, de megjegyezte, hogy csak akkor törjön be Galicziába, ha Felső-Magyarországot már teljesen megtisztította az ellenségtől.

— Mindez igen pompás lenne — folytatá Kossuth — és a tizenharmadfélmilliót megadhatnám önnek, nem kellene ahhoz sem országgyűlés, se ministertanács; csakhogy önnek be kellene érni magyar bankjegyekkel. Hiszi ön, hogy ezzel is tehet valamit?

— Nekem másnemű pénz nem is kellene — felelé Dembinski — hadműveleteim majd megadják e pénzjegynek a kellő értéket.²

További beszélgetésük folyamán Dembinski kifejtette a magyar-lengyel szövetség szükségességét s azt mondta, hogy ha Magyarország állami önállóságra törekszik, akkor csak egy út áll előtte nyitva s ez a Lengyelországgal való szövetség és a dél-szlávokkal való őszinte kiegyezés.³

Erről azonban Kossuth csak úgy, mint előbb, hallani sem akart.

² Danzer, 235. l.

³ Danzer 235. l. Wysocki emlékirataiban szintén tesz említést e tárgyalásról. Szerinte Kossuth úgy nyilatkozott előtte Dembinski tervéről, hogy ellene van a rögtöni betörésnek, mert bár ennek előbb vagy utóbb úgy is meg kell történnie s a magyar kormány sem akarja azt megakadályozni, mégis ily gyenge sereggel káros volna az mind a magyarokra, mind a lengyelekre. Jobban szeretné, ha a lengyelek s nem a magyarok lépnék át a határt, mert ez politikailag czélszerűbb és eredményesebb is volna. Ha Dembinski tábornok most csak magyarokból álló kis sereggel törne be Galicziába, annak semmi jó következménye nem volna, mert siettetné s talán előidézné az orosz beavatkozást. Végül lehetetlen addig a lengyeleknek segítséget adni, míg Magyarország Ausztriával van elfoglalva. Ily értelemben írt Dembinskinek, de kéri Wysockit, hogy ő is beszéljen a tábornokkal. *Pamiętnik Generala Wysockiego*, 66. l.

¹ Danzer, 236. l.

Dembinski végül még arra kérte Kossuthot, hogy Bulharyn ezredest oszszák be hozzá, a mit ez meg is ígért.

Másnap (ápr. 19.) már megkapta Dembinsky az okiratot, mely őt az északmagyarországi hadtest parancsnokává tette. Ennek első sorai így hangzanak: «Van szerencsém a Galicziával határos megyékben levő csapatok főparancsnokságát, altábornagy úr, önre bízni, azzal a meghagyással, hogy Felsőmagyarországot az osztrák tartományokból fenyegető támadások ellen védelmezze, sőt ha czélszerűnek látja, e tartományokba be is törhessen.»¹

E sorok, valamint Kossuthnak a búcsúzáskor Dembinskihez intézett szavai: «Tehát várom altábornagy úr jelentését Lembergől vagy Krakóból» — azt bizonyítják, hogy Kossuth komolyan vette a Galicziába való betörés tervét.

A kormányzó május 2-án Dembinskihez intézett levelében szemrehányást tesz neki, hogy haderejét még nem vonta össze Duklánál és a defensiva helyett az offensívát ajánlja neki.

Kossuth ezenkívül a Bukovinába való betörést is tervezte s erre nézve megkérdezte Bem véleményét.

Bem nézetét erre vonatkozólag megtudjuk Dembinskihez intézett leveléből, melyet május 6-ikán írt Temesvár közeléből. Szerinte a betörés Galicziára nézve a legnagyobb szerencsétlenség volna, mert alkalmat szolgáltatna a szerencsétlen földbirtokosok általános félkonczolására, kiket az osztrák kormány a parasztok által bizonyára lemészároltatna.²

Véleménye szerint jobb előbb Magyarország ügyét elintézni s Fiumét megszállani, hogy onnan kaphassák tisztjeiket s azon fegyvereket, melyeket Franciaország szolgáltatna. Akkor azután Dembinski Krakón át, ő (Bem) pedig Bukovinán keresztül foglalná el Galicziát.

Ő maga szívesen ajánlkozik arra, hogy Fiumét rövid időn belül megszerzi, mert ha a Bánságot elfoglalta, egyenesen Fiumének nyomul.³

¹ Danzer, 254. l

² Czélzás az 1846-iki galicziai parasztlázadásra, melyet az osztrák kormány szított, hogy a lengyel nemesség nemzeti mozgalmát letörje.

³ Danzer, 265. l. Bem franczianyelvű levelének erre vonatkozó része így hangzik: «Chèr Général! Je vois avec bien du plaisir que l'on Vous

Jellemző, hogy Ausztriában már január közepén beszéltek arról, hogy Bem Galicziába akar törni. Smolka Ferencz Krem-sierből nejehez írt leveleiben (január 13, 14, 15) azt mondja, hogy nyugtalankodik, mert oly hírek járnak ott, hogy Bem már Galicziába betört, sőt hogy már közel van Lwówhoz (Lemberghez). Nem annyira attól fél, hogy az oroszok beavatkozását fogja ez maga után vonni, mint attól, hogy a kormány népfölkelést fog szervezni, a mi oly rablással és gyilkossággal fog végződni, mint 1846-ban.¹

Természetesen e hírek alaptalanok voltak, de nagyon jellemző, hogy ilyenek keringtek már akkor.

Említettük, hogy Kossuth május 2-ikán írt levelében még szemrehányásokat tett Dembinskinek, hogy késlekedik, de néhány nappal később már megváltoztatta álláspontját s elnevezte a Galicziába való betörést. Már említettük, hogy Wysockit kérte meg, beszélje le Dembinskit a tervről. Wysocki csakugyan felkereste a tábornokot Eperjesen s kifejtette előtte, hogy oly kevés katonával, kik a mellett még fiatalok és a lengyelek előtt idegenek, nem tanácsos e vállalatba bocsátkozni. Jobb lesz várni a lengyel légióra — melynek szervezése sürgősen folyik — mert akkor számíthatnak a lengyel lakosság hazafias támogatására. Dembinski végre beleegyezett abba, hogy a lengyel

a confié un corps d'armée pour repousser au delà des Carpathes l'invasion autrichienne.

Monsieur le Gouverneur m'a fais l'honneur de me demander, si l'invasion de notre côté par la Boukovine ne serait pas avantageuse? J'ai répondu que, ne pouvant se faire actuellement avec des forces considérables, cette invasion serait le plus grand malheur pour la Gallicie, car elle pourrait être le signal d'un massacre général des malheureux propriétaires du pays, que le gouvernement autrichien ferait égórger par les paysans.

Je crois donc, qu'avant l'invasion il faudrait terminer les affaires de la Hongrie, occuper Fiume, pour faire arriver par là nos officiers et des armes, qua la France nous donnerait: qu'alors en extract en Gallicie, Vous, Général, du coté de Cracovie, moi par la Boucovine, nous rendrions facilement maître de tout le pays.

¹ Danzer, 264. l. Dziennik Franciszka Smolki, 188—190. l. Smolka Bemet kiváló merész katonának tartotta, de annál rosszabb politikusnak. E tekintetben beszámíthatatlannak tartotta, ki nem tud reálistan gondolkodni s nem tudja a döntő és nagy befolyású eseményeket mérlegelni. Dziennik, 188. l.

légióra várjon, de szavát vette Wysockinak, hogy nem fogja elsőnek átlépni a határt, a mit ez megígért s kijelentette, hogy csak ő vele és az ő vezetése alatt vonulna be Galicziába.¹ Wysocki itt már pro domo is beszélt, mert ő, a hol csak lehetett, előtérbe helyezte a lengyel légiót, melynek most parancsnoka lett.

E közben a ministertanács is foglalkozott e kérdéssel s azt határozta, hogy nem engedi meg Dembinskinek a Galicziába való betörést, azzal indokolya határozatát, hogy ha a magyar seregek átlépnék az ország határait, az ellen az európai hatalmak tiltakoznának. A ministertanácsban csak Batthyány Kázmér gróf külügyminister volt az egyedüli, ki Dembinski terve mellett szólalt fel.²

A ministertanácsot valószínűleg az a gondolat vezette e határozat hozatalában, hogy ez által elhárítják maguktól a már nagyon fenyegető orosz veszedelmet, melyet a Galicziába való betörés szinte automatikusan maga után vont volna.

Az öreg lengyel tábornokot roppantul bántotta és elkésé-
rítette kedvencz tervének elejtése. Szerinte az európai hatalmakra úgy sem lehetett számítani, csak az esetben várhatott volna Magyarország esetleg Francia- és Angolországtól valamit, ha számbavehető sikert mutathatott volna fel. Ő még akkor is ragaszkodott tervéhez, mikor az orosz beavatkozás biztos volt, mert szerinte ennek meg lett volna az az előnye, hogy hátráltatta volna az oroszokat a Kárpátokon való átkelésben s ezzel Magyarország időt nyert volna.³

Dembinski keserűen panaszkodik emlékirataiban, hogy Kossuth eleinte mennyire el volt ragadtatva tervétől, de mikor utána Görgey ment be a kormányzóhoz s ellenkező érveket hozott fel, Kossuth ingadozni kezdett s Görgey — ki irigyelni kezdte az ő biztosra vehető sikereit Galicziában — keresztülvitte a ministertanács ismeretes határozatát.⁴

Dembinskit még más is elkésé-
rítette s ez a lengyel légió ügye volt. Ismeretes, hogy ő már Kossuthtal való első

¹ Pamietnik Generala Wysockiego 67—68. l. Dembinski errőla beszélgetésről egyetlen szót sem említ emlékirataiban.

² Danzer, 270. l.

³ Danzer, 270. l.

⁴ Danzer, 270. l.

találkozásakor (január 20-án) ellenezte a lengyel légió szervezését, mert ez szerinte az orosz beavatkozás veszedelmének teszi ki Magyarországot. Most pedig ép arról volt szó, hogy a magyar kormány megszervezi a lengyel légiót s Dembinskit teszi meg parancsnokává.

Nagyon lehangolta Dembinskit az a körülmény is, hogy a kormány Bulharyn ezredest mellőzve, Wysockit nevezte ki tábornokká, holott Bulharyn fölötte állott Wysockinak, hosszabb ideje volt magyar szolgálatban s az 1830/31-iki lengyel fölkeléskor már alezredes volt, míg Wysocki csak alhadnagy.¹

Mindehhez járult még az is, hogy a lengyel légió szervezését Wysockira bízták, a mi Dembinskit még inkább bántotta.

Az egyes magyar zászlóaljknál szétszórt lengyel csapatokat most Miskolczon egyesítették, hol Wysocki azok szervezésével foglalkozott. Ide jött Tchórnicki ulánusaival, Toczycki kapitány egy svadron ulánussal, Englert őrnagy 800 emberrel és még mások. Idzikowski zászlóalja egy üteggel Kisszebenbe ment, hogy segítségére legyen Dembinskinek. Korzelinski kapitány lovasai szintén a határon, Palocsán voltak. Az összes lengyel legionariusok száma mintegy 2000 főre rúgott.²

Ez időben naponként érkeztek lengyel ifjak, túlnyomórészt nemesi származásúak, kik ezer veszély közepett, a legnagyobb fáradsalmak közt, az éj homályában bujdosva a Kárpátok zordon bércei és fenyvesei közt Magyarországra siettek, hogy felajánlják szolgálataikat a magyar-lengyel ügynek.

Aránylag legnagyobb számmal Krakóból jöttek Kuczynski vezetése alatt, de ezeket az Alsókubinban állomásozó Görgey Ármin őrnagy tartotta vissza, a kormány azon rendelete ellenére, hogy az egyes magyar csapatoknál szolgáló lengyeleket Miskolczra küldjék. Wysocki többször sürgette ezek továbbítását, de Görgey különböző ürügyek alatt folyton halasztotta ezt. Végre júniusban e csapat is egyesült a légióval.³

¹ Danzer, 271 l.

² Pamietnik Generala Wysockiego, 70—71. l.

³ Danzer, 279. l. Wysocki, 72. l. Dembinski emlékirataiban azt mondja, hogy Görgey Ármin azért nem akarta e csapatokat elbocsátani, mert mint írta: «Ez az egyetlen szakasz, melyre bizalommal támaszkodhatom.» Danzer, 279. l.

A lengyel csapatok egyesítése nem ment gyorsan, mert az egyes csapatparancsnokok nem szívesen váltak meg tőlük, mivel általánosan el volt ismerve, hogy vitéz katonák voltak,

A lengyelek vitézségét elismerték oly férfiak is, mint Kossuth, Klapka és mások, de egyúttal panaszkodtak azok fegyelmetlensége miatt, a melylyel annyi bajt okoztak a kormánynak.

Kossuth egy alkalommal így nyilatkozott Dembinski előtt: «Altábornagy úr! Az ön honfitársai úgy harcolnak, mint az oroszok. Mindenütt például szolgálnak a vitézségnek, de őszintén bevallva, sokkal több bajt okoznak nekünk, mint egész hadseregünk: mindennap új követelésekkel állanak elő, mindennap új meg új veszekedés tör ki náluk, úgy hogy azt sem tudjuk, mit akarnak tulajdonképen. Ma azt követelik, hogy a magyar kormány szedje őket össze s alakítson belőlük egy lengyel légiót, holnap megint mást kíván mindegyik.»²

Klapka hasonlóképen nyilatkozott, dicsérte vitézségüket a csatában, de kárhóztatta azt a sok bajt és zűrzavart, a melyet neki okoztak.³

A lengyelek ősi hibája, a pártviszály és a szétvonás, csak úgy, mint nálunk magyaroknál, nagyban lerontotta a vitézség teremtette előnyöket.

Míg Kossuth lengyelbarát volt s a két nemzet szövetségét hasznosnak és szükségesnek tartotta, addig Görgey nem rokonszenvezett a lengyelekkel s ellenérzéssel szemlélte a lengyel légió alakulását. Lehet, hogy ez annak a súrlódásnak volt következménye, mely Görgey és Dembinski közt fennállott. A két hadvezér nem szenvedhette egymást.

Wysocki és Görgey közt jobb volt a viszony s úgy látszik, hogy Wysocki Görgeynek köszönhette tábornokká való kinevezését.³

² Danzer, 47. l.

³ Danzer, 66. l.

³ Wysocki 64. l. Wysocki emlékirataiban közli Görgeyvel való beszélgetését a lengyel légiót illetőleg, de ebből nem tűnik ki, hogy oly ellenes érzülettel lett volna iránta, sőt még azon reményének is kifejezést adott, hogy nemsokára eljön az idő, mikor a lengyelek kizárólag saját hazájukért fognak küzdhetni.

Alig volt szervezve a lengyel légió, Dembinski azt parancsolta Wysockinak, hogy az alakulófélben levő lengyel légiót tegye át Miskolcra Kassára, hogy így gyorsabban legyen kéznél, ha szüksége lesz rá. Wysocki azonban nem engedelmeskedett, arra való hivatkozással, hogy Kossuth Miskolcot jelölte ki a lengyel légió gyülekező helyévé. Dembinski nem jelentette fel az esetet, mert — mint emlékirataiban mondja — tudta, hogy panasza eredménytelen maradt volna.¹

Az említett események és egyéb körülmények (mint Görgey főparancsnoksága) annyira elkedvetlenítették Dembinskit, hogy felmentését kérte a kormánytól. Kérését Kossuth teljesítette s a hozzá intézett levélben azt kérdezte tőle, mily módon fejezheti ki a nemzet háláját eddigi tevékenységeért s mit kíván a jövőre?²

A kormány Wysockit szemelte ki utódául, ki június 3-án azt a parancsot kapta, hogy adja át a lengyel légió vezetését, a kinek akarja és siessen Eperjesre, hogy átvegye Dembinskitől az északi sereg főparancsnokságát. Egyidejűleg tudatták vele, hogy Desseffy tábornokot adják oldala mellé, továbbá, hogy Bulharyn ezredest és Idzikowski őrnagyot minden parancsnoklástartól megfosztják, de megengedik nekik, hogy a légióban maradjanak.³

Wysocki rögtön Eperjesre s onnan Demétére utazott, hol Dembinski tartózkodott. Maga elismeri, hogy küldetése nagyon kényes volt, de Dembinski megkönnyítette helyzetét, mert maga hozta elő elbocsátásának ügyét, kijelentve, hogy azért nem akar megmaradni, mert nem hallgatnak tanácsaira s mert nem akar tökéletlen parancsokat végrehajtani. Különben még egy tervet adott be, de eddig nem kapott reá választ. Erre Wysocki megjegyezte, hogy hisz akkor legjobb, ha továbbra is megtartja a parancsnokságot s ő is ily értelemben fog a kormánynak írni s maga visszatér Miskolcra, hol még sok dolga van.⁴

Eperjesre érve, levelet írt a kormánynak, melyben Dembinski felmentését szerencsétlen gondolatnak mondta, mert a

¹ Danzer, 278. l.

² Danzer, 291. l.

³ Wysocki, 76. l.

⁴ Wysocki, 77. l.

sereg és a nép bízik benne s azért is, mert hi Dembinski a lengyel légióval Galicziába tör, akkor az összes pártokat egyesítik. Ezért kéri a magyar kormányt, hogy az északi sereg parancsnoka maradjon továbbra is Dembinski, a lengyel légió vezetését pedig bízzák ő reá.

Úgy látszik, Wysocki örömet fogadta el a kinevezést s hízelgett neki a kitüntető megbízatás, de — mint emlékirataiból is kitűnik — maga is restellte, hogy át kell vennie Dembinskitől a vezetést, mert úgy érezte, hogy ez méltatlanság volna.¹

Wysocki eperjesi levelére azt válaszolta Kossuth, hogy vegye át rögtön az északi hadsereg vezetését, mert Dembinski semmi körülmények közt nem tarthatja meg a parancsnokságot. (Csatolva volt hozzá Görgey levele, melyben elég fanyar módon nyilatkozott Dembinskiről s tudatta Wysockival, hogy jó modora — mely Dembinskinél hiányzik — birta reá a ministeriumot, hogy reá bízzák e hadtest vezetését.²

Wysocki most végleg elhatározta, hogy elfogadja a parancsnokságot, mert fontosnak tartotta azt, hogy a határszéli hadtest lengyel ember kezében legyen. Június közepén Wysocki csakugyan át is vette Dembinskitől a parancsnokságot, melyet az egész nyugodtan átadott neki. Wysocki kiemeli emlékirataiban, hogy Dembinski nagyon nemesen bánt vele, mert látva nehéz helyzetét a túlnyomó ellenséges erővel szemben, maga írt — már felmentése után — levelet a kormányhoz, melyben kéri ezt, hogy minél gyorsabban küldjenek erősítéseket Wysocki-

[¹ Wysocki. 77. l. Dembinski a következőkép mondja el Wysocki látogatását: «(Wysocki) Demétére érkezett s áradozó szavakkal mondta el, hogy nem méltó engem helyettesíteni s hogy haladéktalanul megírja a magyar kormánynak, hozzám pedig azon czélból jön, hogy velem erről értekezék. Természetesen azt feleltem neki, hogy ha ez lenne szándoka, demétei útja fölösleges s hogy ama levelet Miskolczon is megírhatta volna; sőt az lett volna tulajdonképen kötelessége, hogy a parancsnokságtól való vonakodását futár útján rögtön közölje a kormánnyal. De mivel csak most határozza el magát ezen lépésre, ez a világ előtt úgy tűnnék fel, hogy arra csakis az én rábeszélésem következtében hajlott.» Danzer, 292. l. Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy Wysocki még a találkozás előtt írt Kossuthnak, tudatva vele, hogy csak ideiglenesen fogadja el a vezetést, míg Dembinskivel tárgyal. Wysocki, 76. l.

² Wysocki, 79. l.

nak, mert különben vissza kell vonulnia. Dembinski azután kijelentette, hogy többé már nem avatkozik semmibe, hanem útlevelet szerez és visszatér Franciaországba, hol nyugodtan akarja élete hátralevő részét tölteni.¹

Wysockinak első dolga volt, hogy a lengyel légiót gyors menetben Eperjesre rendelje, mely csakugyan meg is érkezett, de az oroszok túlnyomó erejével szemben gyenge volt a hadtest és Wysocki szerepe már csak arra szorítkozott, hogy elrendelte a visszavonulást.

A katonai segítségen kívül azonban még politikai szerepet is játszott a lengyelség a magyar szabadságharcban. Ez a tevékenység főleg Czartoryski Ádám herceg személyéhez fűződik. Említettük már, hogy az ő politikai eszménye a magyaroknak a szlávokkal való kibékítése volt. Czartoryski herceg már 1848 őszén tett lépéseket arra nézve, hogy kedvencz tervét keresztülvigye, de ez a magyar kormány ellentállásán hajótörést szenvedett. A herceg azonban kitartóan tovább dolgozott ez irányban s várt az alkalomra, mikor tervét megvalósíthatja. Segítségére volt ebben Teleki László gróf, kinek szélső szabadelvű felfogása a nemzetiségek jogait illetőleg nagyon kedvezett Czartoryski terveinek.

Midőn a magyar nemzet erő kifejtése már nagy próbára volt téve s mikor az orosz beavatkozás veszedelme Damoklesz kardjaként függött a nemzet fölött, a magyar kormány sem idegenkedett a délszlávokkal való megegyezés gondolatától, mert azt remélte, hogy így legalább délen szabadul meg az ellenségtől s akkor egész erejével az osztrákok és oroszok ellen fordulhat.

Azonban Teleki felfogása és a kormányé közt nagy különbség volt.

1849 április havában már a függetlenségi nyilatkozat után Teleki tudatta a magyar kormánynyal, hogy sikerült neki Magyarország nevében szövetséget kötnie Rieger Lászlóval, a csehek vezetőjével. Méltán csodálkozhatik az olvasó, mint volt lehetséges a magyarok egyik legelkeseredettebb ellenségével tár-

¹ Wysocki, 80. l. Mint tudjuk, Dembinski nem hagyta el az országot, hanem a vezérkar főnökévé, majd fővezérré lett.

gyalásokba bocsátkozni s másrészt mikép magyarázható meg, hogy a magyarfaló Rieger szóba állt a magyar nemzet képviselőivel?

Rieger ugyanis, a kremsierigyűlés feloszlatása után beálló centralista reactio bosszújától félve, külföldi útra indult s elfogadta Czartoryski herczeg meghívását Párisba. A herczeg remélte, hogy sikerül az osztrák kormányval összezőrdült Riegert kibékíteni a magyarokkal s ezzel erőforrást szerezni Lengyelország felszabadításához.

Sikerült tárgyalást létesítenie gróf Teleki, Rieger és a Londonból Párisba hívott Pulszky Ferencz között.¹ A tárgyalások főleg két kérdés körül csoportosultak és pedig egyrészt, hogy Rieger vállalja el a magyarok és szlávok közt való békeközvetítést s másrészt, hogy rendszeres szövetséget kösse nek a magyarok és csehek közt. Ez utóbbi valószínűleg a Teleki eszméje volt.

A magyar és cseh álláspont összeegyeztetése azonban szerfelett nehéz volt, mert Rieger programja összeegyeztetlen volt a magyar állameszmével. Az ő terve ugyanis teljesen szétdarabolta volna Magyarországot. A tótoklakta Felsőmagyarországot Csehországhoz akarta csatolni, a kis orosz lakosságú északkeleti megyéket a lengyel tartományhoz, Horvátország a szerb vajdasággal és Dalmáciával az illyr tartományt alkotta volna, Erdély túlnyomó részéből pedig oláh tartományt akart szervezni.

Elképzelhető, hogy ily körülmények közt Czartoryski herczeg helyzete, ki mindenáron kiegyezést akart létesíteni a magyarok és csehek közt, rendkívül nehéz volt. Teleki maga, ki a nemzetiségi jogok elismerése mellett volt, nem botránkozott meg annyira Magyarország szétdarabolásának terve hallatára,² mint Pulszky, ki az ország feloszthatatlanságát hangoztatva,

¹ Pulszky F. Id. m. 271. l.

² Pulszky említi munkájában, hogy a nemzetiségi eszme hóbortja volt Telekinek. Politikájának alapelve az volt, hogy minden nemzetiségnek joga van önálló nemzeti életre, sőt territoriumra is. Ebben annyira ment, hogy azt mondta 1851-ben: Erdély általános szavazata fog dönteni afölött, hova tartozzék Erdély, Magyarországhoz-e, Romániához, vagy független legyen-e. Pulszky id. m. 256. l.

tudni sem akart róla. Teleki inkább az ellen tiltakozott, hogy a Rieger-féle foederatív államnak a Habsburgok legyenek urai.¹

Hosszú rábeszélés után Rieger lemondott a délszláv állam, az oláh tartomány létesítéséről és az északkeleti megyék elszakításáról, de Felsőmagyarországot makacsul Csehország számára követelte.

Czartoryski herceg azonban nem vesztette el türelmét, hanem sikerült annyira megpuhítania Riegert, hogy ez elfogadta a következő feltételeket: Ha a magyar kormány a magyarországi szlávoknak és oláhoknak teljes nemzeti egyenjogúságot biztosít minden tekintetben, akkor a csehek elismerik Magyarország feloszthatatlanságát és sérthetlenségét és elvállalják a magyarországi szlávokkal és oláhokkal való kiegyezés közvetítését. Ezzel szemben Magyarország kötelezi magát arra, hogy támogatja a cseheket a bécsi kormánnyal szemben állampolgári igényeiknek keresztülvitelében s mindkét nemzet kölcsönösen biztosítja egymás állami függetlenségét, szabadságát és területi sértetlenségét.²

A megállapodásokat nyolcz pontban írásba is foglalták s aláírták, de ezzel azután az egész tervezett magyar-cseh szövetség be is fejeződött, mert nem volt reális alapja s mert csak egyes férfiak kötötték a maguk szakállára. Rieger nem képviselte a cseh népet s Teleki nem fejezte ki a magyar kormány álláspontját.³

Sokkal komolyabb volt Czartoryski hercegnek az a fáradozása, mely a magyaroknak a szerbekkel való kibékítését czélozta, mert a szorongattatás napjaiban a magyar kormány sem idegenkedett teljesen e gondolattól s a szerbek is hajlottak a békére.

Czartoryski herceg még 1848 őszén küldte Bystrzonowski ezredest Horvátországba és Szerbiába, hogy a délszlávok és a magyarok közt közvetítőül lépjen fel. Tudjuk, hogy Kossuth és a magyar kormány hosszú ideig hallani sem akartak a szerbek

¹ Alter, 143. l.

² Alter, 144. l.

³ Pulszky, 272. l. Pulszky elejétől fogva nem vette komolyan e tárgyalásokat. «Végre megkötöttük — mondja — ezen alapon a békét, én pedig csodálkoztam, hogy komoly férfiak miért játszanak ily komédiát.»

követeléseiről, mert ezek a magyar állam egységét veszélyeztették volna, de midőn mind jobban tornyosultak a sötét felhők hazánk felett, a magyar kormány ez irányban is kísérletet tett, annál is inkább, mert a szerbek sem idegenkedtek tőle s már a kápolnai csata után ajánlatokat tettek Batthyány Kázmér gróf külügyministernek.

A magyar kormány megbízásából Teleki érintkezésbe lépett Czartoryskival, ki ily értelemben adott utasítást belgrádi megbizottjainak. A megbizottak írásos meghatalmazást kaptak Telekitől a tárgyalásokra.

Ez időben a délmagyarországi harcokat Perczel tábornok vezette, kit Bystrzonowski lengyel megbizott felkeresett táborában, hogy a szerbek feltételeit vele közölje.¹ E feltételek megfeleltek Teleki utasításainak, ki, mint ismeretes, a nemzetiségekkel szemben rendkívül engedékeny volt.

A szerbek a feltételek elfogadása esetére készeknek nyilatkoztak 6000 főnyi sereggel segíteni a magyarokat Ausztria ellen.

Perczel előzékenyen fogadta Bystrzonowskit s hajlandó volt a szerbek kívánságairól tárgyalni, melyek a szerb vajdaság elismerésére s a délmagyarországi szerbek nemzetiségi jogainak biztosítására vonatkoztak.²

A kibékülés már majdnem biztosnak látszott,³ s a szerbek

¹ Danzer, 342. l., Wysocki, 94. l.

² Wysocki, 95. l., Danzer, 342—343. l.

³ Teleki levele Pulszkyhoz 1849 jún. 25.: «Czartoryski levele szerint csakugyan közel állunk már az egyezséghez a szerbekkel. P . . . Kolmann ezredes által tett propositiókat, melyeket a szerbek hajlandók elfogadni, ú. m.: Vajda és Vojwodina, beladministráció, nemzeti congressus. Czartoryski is meg van elégedve . . . » Pulszky, 312. l.

Mennyire törekedett Czartoryski megegyezést létesíteni a magyarok és a szlávok közt s mennyire sürgette azt, mikor az orosz veszedelem már elháríthatlan volt, látjuk leveléből, melyet június 5-én Dembinskinek írt: « . . . Le moment perilleux approche, déjà il est arrivé. Les troupes russes commencent á opérer de concert avec les Autrichiens . . . Je suis sur, général d'après les déclarations de l'écrit publié par vous, que vous avez pas cessé de vouloir la conciliation avec les slaves. La justice le commande l'intérêt des Madgyars nous y force, ainsi que leur sécurité pour l'avenir, leur salut pour le présent et la possibilité d'une heureuse défense contre les forces immenses de nos ennemis, qui s'accroissent de plus en plus et même en cas de succès, ne seront pas vaincues d'un coup . . . Si vous

előkészületeket is tettek a légió szervezésére, a mikor több körülmény közbejövetele megsemmisítette a tárgyalásokat. Perczel ugyanis a békealkudozások folyama alatt megtámadta a titeli fensíkot, a mi annyira elkeserítette a szerbeket, hogy többé gondolni sem lehetett a tárgyalásokra. Ehhez járult még az orosz seregek közeledése is, a mi bátorságot és reményt öntött beléjük s még fokozottabb követelésekkel állottak elő. A zavarosban ott halászott Ausztria is, a mennyiben a szerb táborok telve voltak osztrák tisztekkel,¹ kik még jobban szították a gyűlöletet a magyarok ellen s minden erejükkel igyekeztek megsemmisíteni a békealkudozásokat. Mikor Bystrzonowski visszatért a szerb táborba, majdnem áldozatul esett az osztrák tisztek boszújának és csak Knicsanin tábornok mentette meg.²

Bystrzonowskin kívül még Zamoyski Vladiszláv gróf is szerepelt, mint Czartoryski herceg politikájának exponense, de már csak az utolsó felvonáshoz érkezett. Ő ugyanis résztvett az olasz szabadságharcban s a béke megkötése után Konstantinápolyon és Belgrádon keresztül jött Magyarországra s mint ezredes résztvett a szabadságharcz utolsó ütközeteiben. Jellemző, hogy Dembinski nem szívesen látta Zamoyskit, mert tartott tőle, hogy jelenléte rossz hatással lesz az erősen demokratikus színezetű lengyel légióra.³

A szerbekkel való kibékülés terve tehát meghiúsult. Itt is majdnem hasonló volt az eset, mint a cseh-magyar szövetség tervénél, hogy t. i. Teleki túllótt a czélon és oly messzemenő meghatalmazást adott Czartoryski megbízottjainak, mely nem egyezett a magyar kormány nemzetiségi politikájával.

Junius első napjaiban utazott a fiatal gróf Andrássy Gyula, a magyar kormány konstantinápolyi követe, a török fővárosba s útközben Belgrádban megfordulván, értesült a Teleki

consentez á réaliser promptement ce désir vous rendez un grand service aux Madgyars et au royaume de Pologne. Une manière d'agir equitable autant, que noble et prudente procurera aux Madgyars, après la victoire une gloire européenne et sera pour eux d'un grand profit.» Tolstoy, 189—190. l.

¹ Wysocki, 95. l.

² Wysocki, 95. l.

³ Danzer, 333. l.

által felhatalmazott lengyel közvetítők békítő munkájáról, mely a debreczeni kormány előtt kevésbé volt ismeretes. Andrassy helyzete nehéz volt, mert Czartoryski és Teleki emissáriusainak messzemenő ígéretei felcsigázták a szerbek reményeit s ily viszonyok közt óvatosan kellett a szerbek reményeit lehűteni. Azért csak általánosságokra szorítkozott Andrassy, kijelentve, hogy a magyar kormány barátságos viszonyban akar élni a szomszéd szerb néppel, hogy megadhatja azt, a mi a szerb nép szabad fejlődéséhez szükséges, de a magyar állam egységét és területének oszthatatlanságát nem szabad érinteni.¹ Ebből a szerbek láthatták, hogy a magyar kormány álláspontja nem egyezik az emissáriusokéval s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kiegyezés nem jött létre.²

Most pedig elérkeztünk a szabadságharcz lengyel-magyar kapcsolatainak legfontosabb pontjához, az orosz beavatkozás kérdéséhez. Mily rugók idézték elő az orosz beavatkozást? Mi bírta reá Miklós czárt, hogy fegyveres segítséget küldjön Ausztriának? Volt-e benne része a lengyel segítségnek vagy nem s ha igen, mennyiben?

Előadásunk során már többször említettük, hogy az orosz beavatkozás veszedelmének gondolata állandóan ott lebegett Kossuth, Dembinski, Bem és mások szeme előtt. Ezért voltak ellene a lengyel légióknak s akarták azt csendben, titokban, észrevétlenül szervezni, nehogy magukra haragítsák az oroszot. Ez a törekvés vörös fonálként húzódik végig az egész szabadságharczon. A magyar hadseregben küzdő lengyeleket csak nagykesőn, akkor tömörítik légióvá, mikor már itt az orosz veszedelem, de még akkor is igyekeztek az oroszok előtt eltakarni, a mennyire lehetett, hogy a magyarok sorai közt lengyelek

¹ Wertheimer: *Gr. Andrassy Gyula*. I. 28–29. l.

² Hogy Czartoryski herceg mily őszintén óhajtotta a délszlávoknak a magyarokkal való kibékülését, bizonyítja az is, hogy midőn Kuslan, a belgrádi *Slovenski Jug* szerkesztője, pénzt és fegyvereket kért Czartoryskitól Jellacic ellen, kit halálosan gyűlölt, a herceg csak azon feltétel alatt volt hajlandó azt adni, ha Kuslan és hívei lengyel vezérelt alatt a magyarokkal szövetkeznek. Midőn Andrassy erről értesült, sietett Kuslan-nal közölni azon feltételeket, melyek alapján Magyarországgal szövetkezhetnének. A szövetség azonban még sem jött létre. Wertheimer. I. 32. l.

is küzdenek. Nagyon jellemző erre nézve Batthyány Kázmér gróf külügyminister levele Dembinskihez, melyben bosszankodva említi, hogy Wysocki a magyar kormánynak az orosz hadak parancsnokához írt levelét lengyel tiszttel küldte el, pedig ő lengyel tisztről nem szólt levelében, hanem olyan alkalmas tisztről, ki tótul is beszél valamit, hogy annál könnyebben végezhesse feladatát.¹

Vegyük most bonczkés alá a kérdést és vizsgáljuk, vajjon az alig kétezer főnyi lengyelségnek részvétele okozta-e az orosz beavatkozást, vagy más és milyen rugók készítették I. Miklós czárt, hogy hadait a magyar szabadságharcz letörése céljából útnak indítsa.

Ismernünk kell a czár lelkivilágát és politikai felfogását, továbbá a fiatal uralkodóhoz való viszonyát, hogy elhatározását megértsük. Tudjuk, hogy ő minden idők egyik legnagyobb autokratája s minden szabadabb szellemnek esküdt ellensége volt. Kérlelhetetlen ellensége minden oly mozgalomnak, mely a tekintély elve ellen irányult, lett légyen az az ő szent Oroszországjában vagy annak határain kívül. (Ez esetben azok közelében.) Ez adja meg elhatározásának alaptónusát.

Ő már a februári forradalom óta kardja markolatán tartja kezét, hogy készen legyen, ha a forradalmi mozgalom tovább lejednének. Jellemző erre nézve, hogy 1848 márczius 7-én az udvari bálon e szavakkal fordult a czár tisztjeihez: «Uraim! legyetek készen, hogy lóra ültök!»² Íme a forradalom első hírére ő már kész fegyvert fogni, pedig hol van még akkor a magyar szabadságharcz, hol a lengyel légió?

Mi sem jellemzi jobban az ő autokrata gondolkodását, mint kiáltványa, melyet márczius 14-ikén (márcz. 26.) adott ki a szabadelvű mozgalom ellen, melyek Németországban és Ausztriában keletkeztek.

¹ Danzer, 285. l. «C'est le gouverneur lui même, qui me dit d'envoyer cette lettre au Général Wysozki, stationé à Miskolcz, avec la prière de l'expédier par un parlementaire. Je lui écrivis à ce sujet, mais il ne fut mellement question d'un officier Polonais dans ma lettre, mais uniquement d'un officier habile et qui sut un peu la langue Slave pour mieux se tirer d'affaire. Je fus même étonné, quand le Général Wysozki me répondit qu'il avait envoyé un officier Polonais.»

² Falkowski, 20. l.

A kiáltvány így hangzik :¹

«Mi I. Miklós, császár és minden oroszok korlátlan ura, kihirdetjük : A hosszantartó béke áldásai után Nyugateurópában hirtelen zavarok keletkeztek, mely mozgalmak a jogszerű államhatalmakat és minden társadalmi rendet megdöntéssel fenyegetnek.

Befészkelve magát előbb Franciaországban, onnan a szomszédos Németországba terjedt el gyorsan a lázadás és fejtelenség, mely mindjobban durván elharapózik és növekszik abban az arányban, a mint a kormányok engedményeket tesznek neki ; ez a pusztító áram már elérte végül a velünk szövetséges osztrák császárságot és porosz királyságot. Jelenleg már nem ismer határt alávalóságuk s örütségükkel fenyegetik már a mi Istentől reánk bízott Oroszországunkat.

De nem lesz ám úgy!

Követve igazhitű őseinknek szent példáját, segítségül híva a Mindenható Istent, készek vagyunk arra, hogy ellenségeinkkel találkozzunk, bárhol állanak is és nem kímélve magunkat, elválaszthatatlan szövetségben szent Oroszországunkkal, megfogjuk védeni az orosz hírnevet és határainknak sérthetetlenségét.

Meg vagyunk győződve róla, hogy minden orosz, minden hű alattvalónk követni fogja urának hívását. Ősi jelszavunk : a hitért és hazáért! utat mutat nekünk a győzelemhez s akkor vallásos hálánk érzelmével csak úgy, mint most szent érzelmmel kiáltjuk mindnyájan :

Velünk az Isten, tudjátok meg ezt nemzetek és alázkodjatok meg, mert velünk van Isten.

Kelt Pétervártt, márczius 14-ikén (26-ikán).

Miklós.»

E sorok bizonyítják, mennyire félt I. Miklós a forradalomtól s hogy kész volt azt országa határain kívül is elfojtani, nehogy a forradalmi elvek előbb-utóbb az ő birodalmában is gyökeret találjanak verni.

Hogy az elvi álláspont nagy szerepet játszott a czár el-

¹ Falkowski, 21. l.

határozásában, bizonyítja az a kijelentés, melyet az orosz külügyminister 1856-ban Cavour ügyvivőjének, Dabormidának tett, hogy «Oroszország soha többé Európában a végett, hogy elvet segítsen diadalra, interveniálni nem fog.»¹

Az orosz történetírók és publicisták elítélik a czárt a «lovagiasságért», melylyel az osztrák császárnak segítséget nyújtott. Nem annyira lovagiasság, mint a forradalomtól való félelem volt ez és részben az a számítás, hogy ha most Ausztriának szolgálatot tesz, barátot szerez magának, ki keleti terveit elő fogja segíteni.²

Nincs azonban kizárva, hogy a czár a fiatal uralkodót szerette s mintegy gyámoltjának tartotta. A czár már a márcziusi bécsi napok után hajlandó volt segíteni Ausztriát, ha reászorulna. Lehet, hogy e szándéka az 1833-iki münchen-grätzi találkozóra vezethető vissza, midőn a czár a még trónörökös Ferdinándnak féltéredre ereszkedve megesküdött, hogy segíteni fogja Ausztria jövődöbeli uralkodóját.³

Midőn Windischgrätz herceg, — ki szemtanuja volt a jelenetnek — 1837-ben Pétervártt jelen volt a lovassági hadgyakorlatokon, ezt mondja neki a czár: «Tekintse ön e csapatokat az önök tartaléka gyanánt.»⁴

Hasonlóan nyilatkozott a czár Vilmos főherceg előtt, ki 1848 decemberében Pétervárt járt: «Én nem érzem magamat hívva arra, hogy őt (t. i. a császárt) befolyásoljam vagy tanácsaimat ráerőszakoljam; ő azonban mindenkor készen fog engemet találni, valahányszor szüksége lesz reám.»⁵

A beavatkozás gondolata tehát már ott élt a czár lelkében, pedig alig indult még meg a szabadságharcz. Erről már a külföldön is tudtak, hiszen Guizot, ki az orosz diplomacia képviselőivel való összeköttetéseinél fogva s az orosz politikába mélyen beavatott Lieven herczegnével való ismeretsége révén az orosz

¹ Pester Lloyd, 1887. 85-ik és következő számai; *Görgey István, 1848. és 1849-ből.* Budapest, 1888. II. 441. l.

² Pulszky F.: *Életem és korom.* II. 274. l.

³ Gelich R.: *Magyarország függetlenségi harca 1848—1849-ben.* Budapest, 1885. III. 343. l.

⁴ Gelich, id. m. III. 344. l.

⁵ Gelich, id. m. III. 353. l.

ügyek állásáról jól volt értesülve, már 1848 decemberében mondta Szalay Lászlónak: «Uram, igazítsák el Önök viszályaikat Ausztriával, különben nyakukra megy az orosz intervenció.»¹

Tolsztoj az orosz beavatkozásról írt munkájában² azt mondja, hogy a csár elhatározása két fő indító okra vezethető vissza, egyrészt az osztrák kormány kérelmére, melyhez régi szövetség kötötte, másrészt annak a szüksége, hogy a saját határait védje. Szerinte Oroszország becsületbeli kötelességének tett eleget szövetségeseivel szemben (un devoir d'honneur envers un allié) midőn Magyarországot az ő törvényes uralkodójának visszaadta, az osztrák terület integritását megvédte s ezzel a bécsi congressus kötelezettségeinek eleget tett.³

Ugyancsak Tolsztoj említi, hogy az orosz beavatkozásnak volt köszönhető a törvényesség és jog visszaállítása abban az országban, hol a lázadás szelleme oly durván megsértette azt (dans ce pays ou l'ésprit de révolte les avait si violemment ontragés.)⁴

Ha nem tartjuk is egészen őszintének a csár sorait, melyeket Paskjevics tábornaghoz intézett, mégis felemlítjük, mert jellemzők a csár gondolkodására. Azt írja ugyanis 1849 április

¹ Horváth M. *Magyarország függetlenségi harcának története 1848. és 1849-ben.* Genf, 1865. III. 5. l.

² J. Tolstoy: *Relation des opérations de l'armée russe en Hongrie.* Paris, Impr. Cosson, 1850.

³ Cette intervention se fondait sur deux motifs principaux, tous deux également légitimes: le devoir qu'imposait à la Russie la demande formelle et instante de secours du cabinet autrichien, avec lequel elle est unie par les engagements d'une ancienne alliance et le droit positif, que lui confèrerait la nécessité de pourvoir à sa propre défense. Tolstoy, id. m. 183. l.

En prêtant le concours de ces armées à l'Autriche, la Russie n'a donc fait que remplir un devoir d'honneur envers un alié et user du droit que lui confèrait incontestablement le soin de sa propre conservation. Ecarter les dangers qui menaçaient la sécurité des ces frontières, faire rentrer la Hongrie sous l'obéissance de son souverain légitime et maintenir l'intégrité du territoire autrichienne, telle que la garantissaient les stipulations de traité de Vienne, voilà le seul intérêt dont se soit inspiré sa politique, dans la question madgyare. Tolstoy, id. m. 178. l.

⁴ Tolstoy, id. m. 178. l.

23-án Paskjevicsnek, hogy ő vezesse a sereget újabb dicsőségre, nagylelkű segítségadásra (na novoju szlavu, na vjelikodusnuju pomosci).¹

Az adatokból látjuk, hogy az orosz császár ab ovo el volt tökéelve, hogy, ha szükséges, segítséget nyújt a magyar «lázas» leverésére. E segítséget azonban az osztrákok sokáig vonakodtak elfogadni és csak akkor határozták el magukat erre, mikor a diadalmas tavaszi hadjárat már Bécsset kezdte fenyegetni.²

Bár a fent említett okok elegendők voltak arra, hogy a császár beavatkozzék s nyilatkozatai igazolják, hogy ő már 1848 tavasza óta fegyverkezett s leste a pillanatot, mikor verhesse le a forradalmat, mégis tagadhatatlan, hogy a lengyel kérdés is szerepet játszott elhatározásában, de bizonyára a lengyelek részvétele nélkül is mindent elkövetett volna, hogy a magyar «forradalmat» levelje, mint azt manifestumának szelleme is mutatja, mert tudta, hogy sikeres forradalom esetén a lengyelek is vérszemet kapnak, mint az 1831-ben volt.

A lengyel kérdés nagy gondot és sok aggodalmat okozott Miklósnak, az bizonyos. Már 1848 márczius 13-án (25-én) egy nappal kiáltványának kiadása előtt írja Paskjevicsnek, hogy bár a bécsi események külsőleg elcsendesedtek, nem hisz nekik; hogy ismeretes előtte a krakói felkelés, a párisi lengyel légió, továbbá értesült róla, hogy Lamartine Lengyelország feltámasztását ígerte a lengyeleknek. Tudja, hogy küzdelem vár rá. Megüzentette Londonba, hogy egy hajszálnyira nem enged jogaiból. «Hallatlan dolog volna — írja — ha Ausztria és Poroszország oly szemtelenek és ostobák volnának és proclamálnák Lengyelország feltámasztását, de annál rosszabb reájuk, mert akkor Lengyelország a miénk lesz és nem másoké.»³

¹ Князь Щербатовъ, Генерал-фельдмаршалъ князь Паскевичъ его жизнь и дѣятельность. Том шестой. 1848—1849. г. г. С.-Петербургъ. 1899. 1.

² Hogy mennyire meg volt ijedve az osztrák kormány, bizonyítja az, hogy gróf Kaboga tábornok, ki a kormány megbízásából utazott Paskjevicshez, könnyes szemekkel (szljezami na glazach) kérte és sürgette, hogy küldjön segítséget. Scserbatov, 354. 1.

³ Неслыхано-ль было, ежели-бъ Австрія и Пруссія были довольно дерзки и глупы провозгласить воскресеніе Польши, имъ же хуже, ибо тогда Польша будетъ наша, а не для другихъ». Щербатовъ, 203. 1.

A lengyel kérdés nem hagyja őt nyugodni és sok keserű órát okoz neki. Feszült figyelemmel kíséri az európai eseményeket, vajjon a forradalmi mozgalmak nem vetik-e fel a lengyel kérdést. Junius 10-én (22-én) azt írja Paskjevicsnek, hogy a prágai, magyarországi és bécsi események arra mutatnak, hogy Ausztria széteshetik. Ennek különféle következményei lehetnek. Reánk nézve az fontos, nem keletkezik-e Galicziában önálló független királyság lengyel vagy szláv név alatt. «Ha úgy lesz — írja — akkor visszatarthatatlanul bevonulok Galicziába és Oroszországhoz csatolom, mint annak régi örökét, mert ez a tartomány csak osztrák vagy orosz lehet, soha senki mást nem bocsáthatok ide, bármi történjék is.»¹ Sem Cseh-, sem Morvaországot vagy más tartományt nem akar, sőt kész még Lengyelországra felét is odaadni, de Galicziát senkinek sem engedni át, ha az megszűnnék Ausztriáé lenni.²

Bizalmas körben is említé egyszer a czár: «Ha Galiczia megkísérelné elszakadni, én haladék nélkül bevonulnék s Ferdinánd császár nevében minden önös szándék nélkül birtokomba venném, bármennyire lármáznának is miatta.»³

A czár tehát félt még a gondolatától is annak, hogy Galiczia független legyen, mert az veszedelmes lett volna a Lengyel királyságra nézve. Ezért volt Galiczia reá nézve noli me tangere.

Ezek után megértjük, hogy minden oly törekvés, mely Galicziának a függetlenségi mozgalmak forgatagába való bevonását czélozta, mód felett idegessé tette a czárt és megerősítette benne a beavatkozás gondolatát.⁴

¹ Ежели будетъ такъ, то я непременно вступлю въ Галицію и присоединю къ Россіи древнее ея достояніе. Ибо край сей можетъ быть только или австрійцкимъ или русскимъ; много не могу допустить нигда во что бы то ни стало. Щербатовъ, 227 l.

² Готов бы даже отдать половину Польши, но Галиціи никому не уступлю калъ скоро она перестанетъ быть областью Австріи. Щербатовъ, 227 l.

³ Gelich, id. m. III. 343. l.

⁴ Itt említhetjük meg, hogy herczeg Czartoryski ellene volt minden elhamarkodott felkelésnek és óvta Dembinskit egy rosszul előkészített részleges felkeléstől, mely siralmas végű lehet Lengyelországra nézve. Dembinskihez írt levelében olvassuk: «... Que les Polonais combattent sous les drapeaux des Madgyars, mais que le royaume de Pologne reste

A Galicziába való betörés tervének híre már januárban kezdett elterjedni Ausztriában. Mint már említettük Smolka Ferencz január 13-án írt levelében nyugtalankodik, mert oly hírek járnak, hogy Bem már Galicziába tört, sőt, hogy közel van Lwówhoz.¹

Ugyancsak e napokban, jan. 5-én (17-én) írja a czár Paskjevicsnek, hogy Bem váratlanul megjelent Bukovinában s már 5 mértföldnyire volt Czernovitztól, a mi zavarokat idézhet elő az orosz határokon.²

Lehet, hogy Bemnek erdélyi hadi mozdulatai keltették azt a hitet, hogy Bukovinán keresztül Galicziába akar törni, mert ez a terv csak április havában merült fel,³ mint azt már az előzményekből is tudjuk, de lehet, hogy Ausztriában szándékosan terjesztették e hírt, hogy az orosz beavatkozást indokolttá tegyék.

Említettük már, hogy a Galicziába való betörésre való parancsot április 19-én kapta meg Dembinski, de végrehajtva nem lőn. Ekkor az orosz beavatkozás már el volt határozva, mert Paskjevics már április 7-én (19-én) küldte el a czárnak a kidolgozott terveket, melyek szerint két oszlopban kellett volna az orosz hadaknak Magyarországra vonulniok. Az első oszlop Rüdiger vezetése alatt az Árva és Vág folyók völgyében Tren-

reservé pour les derniers coups et ne cause pas sa ruine par des soulèvements partiels et mal préparés, qui chaque fois qu'ils échouent, préparent au pays des malheurs déplorables.» Tolstoy, 191. l.

² Dziennik Franciszka Smolki. 188—190. l.

¹ Scserbatov, 268. l.

³ A. Makray: *Briefe Ludwig Kossuths an F. M. L. Bem.* Pest, 1870. 45. l. Kossuth levele Bemhez 1849 ápr. 25. «General Lieutenant Dembinszky bekommt aber die Weisung seine Operation gegen die von Dukla vorgedrungenen Feinde zu beschleunigen und nach Galizien vorrückend Dukla zu nehmen.

Da ergibt sich nun eine hochwichtige Frage : ob es nicht an der Zeit wäre, von Bistritz aus ein respectables Detachement in die Bukowina vorzuschieben und selbe jenseits der Grenze eine feste Stellung nehmen zu lassen?

— — — — —
 Wenn einmal entweder der Herr Generallieutenant oder der General lieutenant Dembinszky in Galizien sind und die polnischen Legionen dort gebildet werden . . . » U. ott, 47. l.

csén felé, a második Duklán át Bártfa és Eperjes irányában oldalt és hátban támadta volna meg a magyarokat. (Később a terven némileg változtattak.)¹

Április 13-án (25-ikén) azt írja erre a czár Moszkvából, hogy rövidesen bekövetkezik a cselekvés ideje, mert a magyar «lázasban» összeesküvést lát minden ellen, a mi szent és különösen Oroszország ellen, mert a lázasban az ő örök ellenségeik, a lengyelek vesznek részt (vjecsnije vrugi nasi polyaki). «Ausztria most — írja — a segítség módját és mértékét illetőleg teljesen ki van szolgáltatva nekem».²

Április 30-ikán Paskjevics már parancsot kap, hogy mihelyt szükségét látja, legott nyomuljon be Galicziába a 3-ik és negyedik hadtesttel.³

Május 3-ikán (ápr. 21.) Schwarzenberg jelentése alapján azt írja Paskjevics a czárnak: «Látom, hogy az osztrák kormány kritikus helyzetben van».⁴

Május 6-ikán az orosz hadak már átlépték Galiczia határát,⁵ a mit május 12-ikén jelentett Dembinski Kossuthnak, ki rögtön ministertanácsot hívott egybe, melyben elhatározták, hogy a galicziai vállalkozástól elállanak,⁶ s mikor az öreg tábornok makacsul ragaszkodik tervéhez, felmentik őt, mert úgy érzik, hogy az orosz beavatkozás egyik indító oka a galicziai felkelés terve volt. Dembinski elejtése s mellőzés által akarták elejét venni az orosz beavatkozásnak,⁷ a mi azonban már késő volt, mert Szasz báró tábornok orosz csapatai május 12-ikén már az árvamegyei Jablonka⁸ köz-

¹ Scserbatov, 58. l.

² Scserbatov, 59—60. l.

³ Bericht über die Kriegsopreationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. 2—6. l.

⁴ Scserbatov, 62. l.

⁵ D. Irányi et Ch. L. Chassin. Histoire politique de la Révolution de Hongrie. 1847—1849. Paris, 1859. I. 461. l.

⁶ Gelich, III. 380. l., Kakray, 65. l.

⁷ Korn. Die Russen in Ungarn und die Ungarn in Deutschland. Hamburg, 1851. 18. l. és W. Alter. Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/49. Berlin, 1912. 152. l.

⁸ Szasz báró tábornok levele Divéky Antalhoz Árva megye első alispánjához május 12-ikéről Jablonkáról van keltezve.

ségben állottak s 16-ikán már megvolt az első összeütközés Lomnánál.¹

A lengyel csapatok részvétele a magyar szabadságharcban annyiban járult hozzá a régtől fogva elhatározott beavatkozás-hoz, hogy a magyar hadseregben küzdő lengyelek számát szerfelett túlozták a hírek.

Úgy Tolsztoj,² mint Scserbatov³ húszezerre teszik a len-

¹ *Görgy J.* 1848. és 1849-ből. II. 452. l.

Egyes írók, mint pl. Görgy István, Szemere Bertalan s ujabban Pázmándy Dénes egy felületes ujságcikkében (*Az 1848-iki varsói konvenciónak szövege. Magyarország*, 1914 június 27-28-ik száma) azt mondják, hogy az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat volt oka az orosz beavatkozásnak. Csakhogy az orosz hadak már a magyar határon állottak, mikor a czár a detronisatióról értesült. A függetlenségi nyilatkozat nagyon későn vált ismeretessé Bécsben és még később Moszkvában. A bécsi angol követ, Magenis Arthur jelentéséből tudjuk, hogy Bécsben csak május 3-ikán értesültek róla az április 27-iki pesti lapokból (*Correspondence relative to the affairs of Hungary 1847—1849.* 193. l. Mr. Magenis to Viscount Palmerston, Vienna, May 4, 1849. My Lord, Considerable astonishment was caused here yesterday by the publication in the Pesth Journal of the 27-th of April of the proceedings of the Hungarian National Assembly at Debreczin on the 14-th of that month, on which occasion the desposition of the House of Lorraine—Habsburg . . . have decided . . . » Ekkor már megjelent az orosz beavatkozásról szóló hivatalos közlés a *Wiener Zeitung* május 1-i számában. Az orosz czár ekkor Moszkvában tartózkodott, hova táviró még nem vezetett. A czárnak Moszkvából Paskjevicshez írt leveleiben nyoma sincs a függetlenségi nyilatkozatnak, pedig a czár mindenre kiterjeszkedik leveleiben. Úgy látszik, hogy a czár csak útközben vagy május 16-án Varsóba való érkezésekor értesült a detronisatióról.

Képtelenség az, a mit Pázmándy állít, hogy a czár már április 28-án értesült a debreczeni nyilatkozatról. Ha Bécsben csak május 3-án értesültek róla, akkor még vagy egy napra volt szükség, míg e hír Varsóba jutott s onnan legkevesebb három napra volt szükség, hogy a lovas futár az 1200 viorszt utat Moszkváig megtegye. Tehát legkorábban május 7—9-én kaphatott róla hírt. Lehet, hogy Pázmándy megfeledkezett róla, hogy a Julián naptár 12 nappal késett a XIX. században s az orosz keltet a mi időszámításunknak vette. Ez esetben április 28-ika május 10-ének felel meg, a mi már valószerűbb.

² Tolstoy, 185. l. Plus de 20,000 Polonais voués a la propagande de ces doctrines subversives, étaient enrôlés sous les drapeaux de l'armée hongroise. Ils y formaient des Régiments des corps organisés tout entiers.

³ Scserbatov, 56. l.

gyekek számát, holott Wysockinak, a lengyel légió parancsnokának emlékiratából tudjuk, hogy azok száma nem haladta meg a kétezret, már pedig ő mint lengyel csak nem kisebbitette csapatának számát!¹

Nem tudom megállapítani, honnan veszi e két orosz író e teljesen hamis adatot. Lehet, hogy a magyarországi orosz kémek jelentették ezt ily tévesen s talán arra vezethető vissza, hogy a lengyel csapatok május haváig szétszórta küzdöttek a magyar csapatokban s mivel vitézül harcoltak s jó nevük volt, sokkal számosabbaknak tündek fel, mint valóban voltak.

Lehet azonban az is s ez nagyon valószínű, hogy az osztrákok nagyították szándékosan a lengyelek számát, csak azért, hogy az orosz beavatkozást annál biztosabbá tegyék. Smolka is említi leveleiben, hogy márcziusban már olyan hírek keringtek Ausztriában, hogy tulajdonképp nem a magyarok, hanem a lengyelek a «rebellisek». Helyesen jegyzi meg Smolka, hogy e hamis hír az orosz betörés előfutára s azért terjesztik, hogy ürügyül szolgálhasson az orosz beavatkozásra,² csak úgy, mint a bukovinai betörés hamis híre.

Bizonyos, hogy e hazug és czelzatos hír nem tévesztette el hatását a czárnál, kinek lengyelgyűlöleténél³ csak autokratismusa volt nagyobb.

Abban a kiáltványban, melyet május 8-ikán (20-ikán) adott ki a czár a beavatkozás alkalmából, a felsorolt okok közt ott találjuk a lengyelek részvételét is: «A fölkelés élesztve és megerősödvé a mi 1831. évi lázadó lengyeleinknek és más országok szerencselovagjainak és csavargóinak csapatai által, a legfenyegetőbb módon egyre terjed. E gyászos események közt

¹ Wysocki, 71. l. Irányi és Chassin háromezerre teszi a lengyel légió tagjainak számát, de azt mondja, hogy köztük sok felsőmagyarországi tót is volt. Irányi et Chassin. Id. m. 461. l. Különös, hogy még Scserbatov is mily kritikátlanul veszi át e hírt s fűz hozzá hamis következtetéseket: a magyar hadsereget pl. ellengyelesedettnek mondja.

² Smolka, 242. l.

³ Leveleiben többnyire csak csöcseléknek (kanalii Polyaki) nevezi a lengyeleket, de sokszor minket is. Paszkjevicshez intézett utasításában meghagyja, hogy ne kímélje a csöcseléket, hanem üssön gyorsan reájuk (djejsztvuj kak na nasich vragov bisztro, po ruszki. Nie scsadi kanalii.) Scserbatov, 65, 285. l.

Ausztria császára felhítt bennünket, hogy a közös ellenség ellen segítséget nyujtsunk Ó Felségének. Mi nem fogjuk e szolgálatot megtagadni tőle... Megparancsoltuk tehát hadseregünknek, hogy keljen útra, fojtsa el a lázadást és semmisítse meg a vakmerő anarchistákat, kik a mi tartományaink nyugalma is fenyegetik. S így érez minden alattvalónk. Minden orosz osztozik ezen reményben és Oroszország teljesíteni fogja szent hivatását».¹

A beavatkozás okai világosan vannak kifejezve a külföldi udvarokhoz intézett körjegyzékben, melyet jellemző voltáért itt közlünk:

«A felkelés Magyarországon az utóbbi időben oly haladást tett és annyira kifejlődött, hogy Oroszország nem maradhat többé közönyös szemlélő. Ausztria haderőinek pillanatnyi elégtelensége következtében, melyek különböző pontokon vannak megoszolva, hol annak szüksége által tartatnak vissza, hogy a birodalom határainak védelméről gondoskodjanak, a fölkelők főhadteste nyomról-nyomra a Tiszától a Duna felé nyomult előre. Csaknem egész Felső-Magyarország és Erdély kezeik közt van. Azon mérvben, a mint hadműveleteik kiterjeszkedtek, felforgató terveik köre is nagyobbodott. A kezdetben magyar mozgalom jelentékeny terjedelmet nyert a lengyel menekültek jelenléte által, kik a magyar seregben egész hadtesteket tesznek, úgyszintén egyesek befolyása által, kik, mint Bem és Dembinski, ezekhez tartoznak és korlátlanul támadási és védelmi terveket javasolnak, a magyar forradalom a Lengyelországban nyilván elterjesztett felkelés alapjává lett. Előbb Galicziában akarják azt megkezdeni, azután a körülményekhez képest a mi tartományainkban.

E lázadók fondorlatai és cselszövényei elhintették már a magvat Galicziában és Krakóban; Erdélyből igyekeznek azon törekvések elé, melyeket mi Törökországgal egyetemben kifejünk, hogy a fejedelemségekben a békét megszilárdítsuk, akadályokat gördíteni az által, hogy a moldvai oláhok között az elégedetlenséget minden telhető módon előmozdítsák és táplálják s messze terjedő határain az izgalom és forrongás állandó állapotát idézik elő. Ily helyzet azonban nem állhat

¹ Tolstoj, 95—98. l., Görgey. Id. m. 445. l.

fenn legfontosabb érdekeink veszélyeztetése nélkül, oly bonyodalma magvát hordja magában, melyeknek elejét vennünk a legegyszerűbb ész is parancsolja.

Miután az osztrák kormány politikai helyzetének jelen nehézsége következtében e pillanatban nem képes a felkelőkkel oly haderőt állítani szembe, mint szükséges volna, a nélkül, hogy a területnek nem kevésbé fontos részei üresen maradjanak, formálisan arra kérte meg Ő felségét a császárt, hogy nyújtson segítséget egy oly felkelés elnyomására, mely mindkét császárság békéjét veszélyezteti. A két cabinetnek természetesen egyet kellett értenie e fontos pontban, miután ez közös érdeküket érinti és ez egyetértés következtében csapataink Galicziába vonultak, hogy a maguk részéről is közreműködjenek, hogy a forradalom lángja annak tűzhelyén mielőbb elfojtassék. A kormányok, melyek szintűgy érdekelve vannak, hogy a béke fenntartassék, mely Magyarországon és annak melléktartományaiban a legféltelenebb demagógia által van veszélyeztetve, reméljük, nem fogják félreérteni az indokokat, melyek fellépésünk alapjául szolgálnak. Midőn a császár nagy sajnálatára elhagyja passiv és várakozó állását, melyhez máig ragaszkodott, Ő Felsége tökéletesen hű maradt eddigi nyilatkozatainak szelleméhez. Mert miután a császár kinyilatkoztatta, hogy elismeri minden államnak jogát, hogy saját belátása szerint határozzon a felett, miként akarja magát politikailag szervezni, midőn szigoruan követte az elvet, hogy ép oly kevésbé avatkozzék a változtatásokba, melyeket az államok akár kormányformájukban, akár pedig belső szervezetükben visznek végbe, Ő Felsége teljes cselekvési szabadságot tartott fenn magának az esetre, ha a szomszédságban lévő forradalmak visszahatása saját biztonságát vagy a birodalma határain fennálló politikai egyensúlyt az ő hátrányára veszélyeztetné.

Hogy pedig biztonságunk a birodalom belsejében veszélyeztetve van az által, a mi Magyarországon történik vagy készülöben van, világosan kitűnik azon tervekből és törekvésekből, melyeket maguk a felkelők is bevállanak és minden támadás e részről az osztrák monarchia fennállása és egysége ellen egyszerűs mind támadás volna azon territoriális birtok ellen, melyet Ő Felsége a szerződéseknél mind szelleme, mind betűje értelmében

szükségesnek tart az európai egyensúlyra nézve ép úgy, mint saját államainak biztonságára. Sőt feltéve, hogy múló okok egy önálló Magyarországnak efemer életet adhatnak, mindenki be fogja látni, a ki Ausztria eszközeit és segédforrásait ismeri, hogy tartós fennállásra épen semmi kilátása sincs. De egyszer, habár rövid időre is, az anarchia alapjára állva és áthatva az ellenséges szellemtől, mely Magyarország vezetőit Oroszország ellen lelkesíti, minket nem kevésbé nagy veszély fenyeget, melynek nem szabad megengednünk, hogy nagyobb kiterjedést nyerjen. Midőn tehát a császár saját lengyel tartományait és a Duna-melléki országokat megóvja egy oly propaganda ostromától, melynek célja, hogy azokat szakadatlan nyugtalanságban tartsa, midőn ő az osztrák kormánynak határozott kívánságára államának e részében a béke helyreállítását siettetni segíti, Ő Felsége azt hiszi, hogy egyszersmind a saját, s az európai béke és rend érdekében cselekszik.¹

Az orosz segítség adásának végső módozatait és feltételeit, mint ismeretes, a május 22-iki varsói conventióban állapították meg nyolcz pontban. Eszerint a czár 180,000 főnyi hadsereg küldésére kötelezte magát, de kikötötte, hogy hadai teljesen önállóan, az osztrák seregtől függetlenül fognak működni. Ezzel a czár mintegy azt is jelezni akarta, hogy nemcsak Ausztriának nyujt segítséget a «forradalom» elfojtásához, hanem, hogy az ellenség, melynek leverésére hadait küldte, Oroszország ellensége is, tehát ő maga akar vele leszámolni.

A czár maga akarta seregeit vezetni s egészen a magyar határig el is kísérte azokat és csak Vilmos osztrák főherczeg kérésére mondott le róla.²

DIVÉKY ADORJÁN.

¹ Danzer, 225—227. l.

² Az orosz hadsereg átkelése a magyar határon 1849 junius 18-án: *Vasárnapi Ujság*, 1887. 20. sz. 334. l.

A VÖRÖS VIRÁG.

«Ő felsége I. Péter czár nevében ezennel vizsgálatot indítok ezen őrütek-házában.»

E szavak hangos, metsző, messzehallatszó hangon voltak mondva. A kórház titkára, a ki az új beteget beírta egy keszvedt nagy könyvbe, mely ott feküdt a tintafoltos asztalon, nem bírt elfojtani egy mosolyt. A két fiatal ember azonban, a kik a beteget kísérték, nem nevetett: alig bírtak a lábukra állni a kétszer huszonnégy óra után, a melyet alvás és pihenés nélkül, szakadatlanul az elmebeteg mellett töltöttek, — kivált az izgalmas vasúti út viselte meg őket. Az utolsóelőtti állomáson a dühöngés rohama erősödött; valahonnan kerítettek egy kényszerzubbonyt, s a kalaúz meg egy vasúti hivatalnok segítségével ráhúzták a betegre. Így hozták a városba, így be az őrütek házába.

A betegre ránézni is elrémitő volt. A rohamában hosszú foszlányokba szaggatott szürke ruha fölött bőven kivágott durva vitorlavászon zubbony szorította le felső testét; a zubbony hosszú ujjai a mellén keresztbe fogták le karjait és hátul össze voltak kötve. Gyuladt, tágra nyílt szemei (tíz nap és tíz éjszaka nem aludt) forró, merev tűzben ízttak; alsó ajka szélét ideges görcs rángatta; borzas, összecsapzott haja hosszú üstökben hullt homlokába; gyors, döngő léptekkel járt az iroda egyik sarkából a másikba, kíváncsian nézegetve a régi polczokat az aktákkal, meg a viaszos vászonnal bevont székeket, csak néha vetve egy-egy pillantást kísérlőire.

— Vezessék az osztályba — jobbra.

— Tudom már, tudom. Már tavaly is jártam itt veletek. Vizsgálatot tartottunk a kórházban. Én mindent tudok, — ugyancsak nehéz volna engem félrevezetni — mondotta a beteg.

Az ajtó felé fordult. Egy felvigyázó kitárta azt. Gyors, nehéz és biztos léptekkel, fejét fölszegve, hagyta el az irodát, s csaknem futva sietett jobbra, az elmebetegek osztálya felé. Kisérői alig értek a nyomába.

— Csöngess hát! Én nem tudok. Hiszen béklyóba kötöztek a kezeimet.

A kapus ajtót nyitott s az idegenek beléptek a kórházba.

Nagy, régidivatú kőépület volt. Két nagy terem, egyik az étkező, másik a nyugodtabb betegek közös terme; egy folyosó üvegajtóval, mely a kertre nyílt, a hol egy virágágy virult s vagy húsz magánzájka, a hol a betegek laktak — ez foglalta el a földszintet; itt volt két homályos szoba is, az egyik derékaljakkal kipárnázva, a másik deszkával borítva, a dühöngők számára s azonfelül egy rideg bolthajtásos helyiség — a fürdőszoba. Az emeletet az asszonyok lakták. Zilált moraj hallatszott onnan, üvöltésekkel, jajgatásokkal megszakítva. A kórház eredetileg vagy nyolczvan személyre volt számítva; de minthogy néhány szomszédos kormányzóság is igénybe vette, rendszeren körülbelül háromszáz beteg volt benne összezúfolva. A kis szobákban négy vagy öt ágy állott; néha, mikor a betegeket nem eresztették ki a kertbe s az ablakok a vasrács mögött légmentesen be voltak zárva, a kórházban elviselhetetlen volt a fülledtség.

Az új beteget először a fürdőszobába vezették. Ez a helyiség egészséges emberre is leverő hatással lehetett, annál inkább a beteg, szétroncsolt képzeletre. Nagy, bolthajtásos szoba volt, iszamós kőpadlóval; a napvilág csak a sarokban lévő egyetlen ablakon sandíthatott be. A falak s a boltozat olajos festékekkel sötétvörösre voltak festve; a piszoktól fekete padlóba, azzal egyszínben, két kőkád volt eresztve; ovális, vízzel tele gödröknek látszottak. Az ablakkal szemközt a sarkot egy pohos rézkályha foglalta el, vízmelegítésre szolgáló hengerével, s a rézesövek és csapok egész rendszere; mindez kimondhatatlanul szomorú és phantastikus hatású volt egy beteg agyvelőre s a kádakra felügyelő ápoló, egy zömök, szótlan, kisorosz paraszt, sötét arczával még fokozta ezt a mélabús hangulatot.

Mikor a beteget bevezették ebbe a félelmes kamarába, hogy az orvos rendelete szerint „spanyol legyet” tegyenek

a nyakára, kétségbeesett és dühöngeni kezdett. A legképtele-
nebb gondolatok rajzoltak a fejében, egyik rettentőbb a má-
siknál. Mi ez? Inquisitio? Titkos kivégzés helye, a hol ellen-
ségei elbánnak vele? Talán a pokol maga? . . . Végül az jutott
eszébe, hogy talán valami vizsgálat folyik ellene . . . Kínos
kérdés . . . Levetkőztették, ámbar kétségbeesetten ellensze-
gült. Minthogy betegsége megkétszerezte erejét, könnyű szer-
rel kitepte magát több ápoló kezéből, úgy, hogy azok elvágód-
tak a kőpadlón; végre négyen ragadták meg s kezénél és lá-
bánál fogva beleméritették a meleg vízbe. Ezt ő égető forrónak
találta s zavaros elméjében az isten-ítélet összefüggéstelen
kőza gondolata merült föl a forró vízzel és tüzes vassal. A vízbe
merülve s kézzel-lábbal hadonászva -- noha az ápolók erősen
lefogták -- torkaszakadtából kiáltozott, lélekzetfogytig, össze-
függéstelen valamit, a miről fogalma sem lehet annak, a ki
nem hallotta. Volt abban átok épp úgy, mint imádság. Addig
ordított, míg erejefogytán össze nem esett s lassan, forró köny-
nyek közt folyvást egy szólamot mormolt, a mely semmi kap-
csolatban sem állt az előzményekkel.

— Oh nagy vértanú, Szent György! A te pártfogásodba
ajánlom testemet. De a lelkemet -- nem, óh, azt nem! . . .

Az ápolók még folyvást erősen fogták, noha már meg-
nyugodott. A forró fürdő és a jeges tömlő, melyet fejére tettek,
nem maradtak hatás nélkül. De a mikor, szinte öntudatlanul,
kiemelték a vízből s egy székre ültették, hogy most már rá-
tegyék a spanyol legyet, zavaros gondolatai még egyszer fel-
korbácsolták maradék erejét: megint tombolni kezdett.

— Miért?! . . . Miért?! . . . — kiáltott, — hiszen én nem
vétettem senkinek. Miért gyilkolnak meg? O -- o -- o! Ó istenem!
Ó, ti vértanúk, a kiket előttem megkínoztak, hozzátok kö-
nyörgök, védelmezzetek meg! . . .

A mint a spanyol légy tarkójához ért, az égő fájdalom
miatt megint csapkodni kezdett maga körül. Az ápolók nem
bírtak vele s nem tudták, mihez fogjanak. Nincs mit tenni --
mondotta a katona, a ki ezt a műtétet végezte -- le kell
törölni.

Ez ártatlan szavak felindították a beteget.

— Eltörölni? . . . Mit? . . . Kit kell eltörölni? Engemet!!

— gondolta s a halálfélelem lezárta szemeit. A katona fogott egy durva törülközőt s a két végénél fogva erősen végig törülte vele a beteg tarkóját, úgy hogy arról nemcsak a spanyol légy, hanem a bőr felső hámrétege is levált s vörös nyílt seb maradt a helyén. E műtét fájó kínja ép emberre is elviselhetetlen; a beteg úgy érezte, hogy vége van. Kétségbeesetten megrázkódott egész testében, kitepte magát az ápolók kezéből s meztelen teste ott hempergett a kőablakon... Azt hitte, levágták a fejét. Kiáltani akart, de nem tudott. Eszméletét vesztve vitték el egy hordágyon. Ájulása mély, halálszerű, hosszú álomba ment át.

2.

Éjszaka fölébredt. Minden csöndes volt; a szomszédos nagy szobából áthallatszott az alvók lélekezése. Valahol messze, különös monoton hangon beszélt magában egy beteg, a kit éjjelre a sötét szobába zártak és fent, a női osztályon egy rekedt, mély hang valami szilaj énekbe kezdett. A beteg figyelt e hangokra. Tagjaiban szokatlan gyöngeséget érzett; össze volt törve; nyaka kegyetlenül sajgott.

— Hol vagyok? Mi történt velem? — futott át agyán. S egyszerre egész világosan felmerült előtte életének utolsó hónapja, — s megértette, hogy beteg volt és hogy mi volt a baja. Zilált gondolatok, szavak és cselekedetek egész sora jutott eszébe s megborzadt tőlük. De ennek vége, hála Istennek, ennek vége! — susogta s újból elaludt.

A nyitva levő vasrácsos ablak egy féheeső zugolyra nyílt, a nagy épületek és a belső kerítés kőfala közt; ebben az elhagyatott sarokban egész éven át senki sem járt, az egész sűrűn be volt nőve vad bozóttal és fűvel... A csalit mögött, épen szemközti az ablakkal, emelkedett ki a homályból a kőfal s átkandikáltak rajta a belső kertből a fák karcsú sudarai, a holdfény előntötte őket. Jobb kézt a kórház fehér épülete emelkedett, vasrácsos ablakai belülről meg voltak világítva; balra, a holdvilágtól megvilágítva, a halottas kamra fehér, tömzsi falai.

A hold a rácson át bejutott a szoba belsejébe, megvilágította az ágy egy részét, meg a lefogyott sápadt arcot, behúnyt

szemeivel; szegényen most semmi sem látszott abból, hogy őriült. Ez egy holtra fáradt, kimerült embernek álomkép nélküli álma volt; meg se moczszant, lélegzését is alig lehetett hallani. Egy pár pillanatra teljes öntudatra ébredt, mintha egészséges volna, hogy másnap reggel megint a korábbi tébo-lyult keljen föl az ágyból.

3.

— Hogy van? — kérdezte tőle másnap az orvos.

A beteg, a ki épen akkor ébredt föl, még a takaró alatt feküdt.

— Pompásan! — válaszolt fölugorva s fölrántva papu-
csait és hálókabátjáért nyulva — nagyszerűen! Csak ez itt, ez!
A tarkójára mutatott.

— Nem tudom a nyakamat mozdítani, fáj. De mindegy,
minden rendben van, ha megértjük. És én mindent megérték.

— Tudja ön, hol van?

— Természetesen, orvos úr! — Az őriültek házában va-
gyok. De ha az ember megérti, egyre megy. Egészen egyre
megy.

Az orvos figyelmesen nézett a szemébe. A csinos, finom
arcz, az aranyszőke, ápolt szakállal s aranykeretű szemüvegen
át néző, nyugodt kék szemeivel, merev volt és kifürkészhe-
tetlen.

A beteg észrevette, hogy az orvos figyel.

— Mért néz rám olyan figyelmesen? Nem fogja kihü-
velyezni, a mit a lelkemben hordok, — folytatta a beteg. —
De én világosan olvasok az ön vonásaiban! Miért olyan gonosz
ön? Miért gyűjtötte itt össze a szerencsétlenek e tömegét
és miért tartja itt. Nekem személyem szerint mindegy: én
mindent megérték és nyugodt vagyok; de ők? Mire valók
ezek a kínzások? Egy ember, a ki elérte, hogy a lelkében egy
nagy eszme, egy általános idea él, annak mindegy, hogy hol
él és mit érez; hogy él-e vagy sem... Nem igaz?

— Lehetséges, — válaszolt az orvos s leült egy székre
a szoba sarkában, hogy jobban figyelhesse a beteget, a ki se-
besen járkált a szoba egyik sarkától a másikig, csoszogva a
nagy lóbőr papucsokban, míg a virágos kék pamut hálóköntös

csücskei a nagy piros bojtokkal ide-oda lóbálóztak. Az orvos assistensei, a főápoló és az inspector, a kik a doctort kísérték, feszülten figyelve, állva maradtak az ajtóban.

— Nekem is megvannak a magam ideái, — kiáltott a beteg — s mikor rájok találtam, egészen megváltoztam, mintha újjá születtem volna. Érzéseim élesebbek lettek, agyam úgy dolgozott, mint addig soha. A mit azelőtt a következtetések és föltevések kerülő útjain értem el, azt ma intuitíve ismerem meg. Én valóban elértem azt, a mi a philosophiának kezdettől fogva törekvése volt. Nagy eszméket élek meg magamban, például, hogy tér és idő — csak fictio. Én ugyanis minden időkből élek. Élek tér nélkül, mindenütt vagy sehol, a mint tetszik. Ezért mindegy nekem, hogy ön itt tart-e vagy elbocsát, hogy szabad vagyok-e, vagy bilincsekbe verve. Észrevettem, hogy van itt még egy pár efféle ember. De a tömegre nézve az ilyen helyzet rettenetes. Mért nem bocsátja őket szabadon? Miért kell . . .

— Azt mondotta — vágott közbe az orvos, — hogy ön az időn és téren kívül él. Azt mégis csak el kell ismernie, hogy itt ebben a szobában vagyunk és hogy e pillanatban — az orvos kihúzta az óráját — 18... május hatodikán féltizenegy óra van. Mit szól ehhez?

— Semmit. Nekem mindegy, hol vagyok és mikor élek. Ha ez nekem mindegy, nem azt jelenti-e, hogy én mindenütt és örökké élek?

Az orvos elnevette magát.

— Különös logica, — szólt felállva. — De meglehet, hogy igaz van. Vizszontlátásra. Nem akarna elszívni egy könnyű szivart?

— Köszönöm. Állva maradt, elvette a szivart s idegesen harapta le a végét. Ez elősegíti a gondolkozást — folytatta — egész világ ez, egy mikrokosmos. Egyik végén vannak a savak, másikon az aljak . . . ép így van a világegyetem egyensúlyával, a hol az ellentétes polusok kiegyenlítik egymást . . . Isten önnel, doctor!

Az orvos eltávozott. A betegek már várták, sorba állva az ágyak előtt. A világ semmiféle előljárója nem élvez alantassai részéről akkora tiszteletet, a mekkorával az örültek visseltetnek orvosuk iránt.

A beteg, a mint magára maradt, rövid szünetekkel folytatta vándorlását a szoba egyik sarkából a másikba; a nélkül, hogy leült volna, két kortyra kiürítette a nagy csészét, s szinte egy szempillantás alatt lenyelt egy nagy karéj fehér kenyeret. Azután kiment a szobából s megint járkálni kezdett; órákon át, megállás nélkül, gyors és nehéz léptekkel járkált az épület egyik végétől a másikig, oda-vissza, oda-vissza . . .

Erős nap volt, a beteget nem eresztették ki a szabadba. Mikor a főápoló először látogatta meg az új beteget, azt mondták neki, hogy a folyosó végén találja. Ott állott, arcát neki támasztva a kertajtó üvegének, szinte odatapadva, mereven bámult a virágágyra. Figyelmét egy kiáltó színmű, élénk piros virág, valami mákféle, kötötte le.

— Nem volna szíves, kérem, odafáradni a mérleghez — szólt a főápoló, megérintve a beteg vállát. De mikor ez feléje fordult, az ápoló ijedtében szinte hátratántorodott: oly vad gonoszság, olyan gyilkos gyűlölet lobogott a beteg zavaros szemében. De a főápoló láttára megváltozott kifejezése s engedelmesen követte, egy szó nélkül, szemlátomást mély gondolatokba merülve. Az orvos szobájába mentek; a beteg magától rálépett a kis tizedesmérleg hídjára s az ápoló, miután megmérte, bejegyezte a könyvbe neve után: 109 orosz font. Másnap 107 volt, harmadnap 106.

Ha ez tovább is így megy, nem sokáig viszi — mondta az orvos és elrendelte, hogy a mennyre csak lehet, jól táplálják.

E rendelet s rendkívüli étvágya ellenére is, a beteg napról-napra fogyott s a főápoló naponként alacsonyabb, egyre kisebbedő súlyszámokat jegyzett föl. A beteg úgyszólván semmit sem aludt s napjait szüntelenül nyugtalan mozgásban töltötte.

4.

Tisztában volt vele, hogy tébolydában van; azt is elismerte, hogy beteg. Néha, mint első éjtszaka, fölébredt a csöndben és — az egész napi testi megerőltetés után — minden tagjában szaggatást érzett, feje roppant nehéz; ilyenkor teljesen eszén volt. Talán az éj csöndjében s a félhomályban, a be-

nyomások teljes hiányából vagy talán az épen felébredő ember csekély agymunkájából következett, hogy ilyen pillanatokban átlátta helyzetét s szinte egészséges volt. De aztán jött a nappal; a napvilággal s a kórház életének ébredésével újra megrohanta a benyomások serege; a beteg agyvelő nem bír velök tisztába jönni s a beteg megint megtébolyodott. Lelki állapota csodálatos vegyülete volt a logikus és észnélküli ítéleteknek. Felfogta, hogy egész környezete csupa betegből áll s mégis mindegyikükben valami rejtelmes, rejtekező vagy burkolt egyéniséget látott, a kit előbb ismert, a kiről olvasott vagy hallott. Szemében a kórház minden idők és délkörök embereivel volt benépesítve. Holtak ép úgy voltak köztük, mint élők s nemcsak a föld hatalmasai és híres emberei voltak itt, hanem katonák is, a kik az utolsó háborúban elestek s aztán föltámadtak. Varázslatos, boszorkányos körben érezte magát, mely magában foglalta a világ minden erejét s büszke ábrándozásban magát tartotta e kör központjának. A kórházi társak egytől-egyig azért gyűltek itt össze, hogy véghez vigyenek egy nagy tettet, egy tettet, melyet ő maga is csak homályosan sejtett, valami óriási vállalkozást, melynek czélja a gonoszság kiirtása a földről. Hogy miben állhatott, nem tudta, de azt érezte, hogy megvan hozzá a kellő ereje... Tudott olvasni a mások gondolataiban, a tárgyakról leolvasta egész történeteket; a kórház kertjében álló magas nyárfák legendákat susogtak neki az őskorból; az épületet, mely valójában tisztos korú volt, Nagy Péter alkotásának tartotta s meg volt győződve, hogy a czár abban lakott a poltavai csata idején. Olvasni tudott a falakról, a lepattogó gipsz-díszből, a kályhacserepekből és tégladarabokról, melyeket a kertben talált; meg volt írva rajtuk a ház és a kert egész története. A kis hullakamrát benépesítette rég elhalt emberek tízeivel és százaival s órákon át feszült figyelemmel nézte pinezeablakát a kert sarkában, — s a régi, szivárványszínbe játszó piszkos üvegen a fény játszi reflexében ismerős arcokra ösmert, a melyeket valaha az életben vagy képeken látott.

Nem sokára szépre fordult az idő; a betegek egész napokat kint töltöttek a kertben. A kertnek számukra fentartott szűkös, fás része, a hol csak lehetett, tele volt ültetve virággal. A fel-

ügyelő mindenkire számot tartott, a ki csak valamelyest munkaképes volt, s kerti munkával foglalkoztatta őket; egész napokon át lehetett látni, a mint az utakat söpörték és homokot hintettek rájuk, a pázsitot gyomlálták, a virág-ágyakat öntözték, az uborkákat, dinnyét, tököt, a mit mind maguk ültettek. A kert e sarkában sűrűn álltak a cseresznyefák s az egészet hatalmas nyárok szegték be. Középütt, mesterséges dombon, állott a kert legszebb virágágya; pompás színű virágok nyíltak az emelt rész szélén, s középpütt egy nagy, vastag, vöröspetytyes sárga georgina pompázott. Ez volt az egész kert központja, kiemelkedve az egészből, s meg lehetett figyelni, hogy a betegek közül sokan valami különös jelentést kötöttek hozzá. Az új patiens előtt is rendkívülinek tűnt fel, mint a kert és ház palladiuma. A kert minden útját virágok szegélyezték, a betegek kezemunkájából. Volt itt mindenféle virág, a mi csak előfordul a kis-orosz kertekben: karsú tubarózsák, világos csillagvirágok, magas-szárú fehér virágok, alacsony rózsabokrok, százszorszép, viola, mák. A lépcsőtől nem messze három bokor különös mák virított; sokkal kisebbek voltak a rendesnél s különösen élénk, tulipiros színűek. Ez a virág volt az, melyen a beteg úgy elálmélkodott, mikor a kórházba jötté után első napon az üvegajtón át kinézett a kertbe.

Mikor először ment ki a kertbe, már a lépcsőről legelőször is ezeket a kiáltó színű virágokat nézte. Csak két fő volt belőlük; véletlenül a többtől külön, kigyomlalatlan helyen nőttek, s felverte a vad fű meg a gólyahúr. Egyik beteg a másik után lépett be az ajtón, a mely mellett egy felügyelő állott, mindegyiküknek egy-egy fehér pamut hálósapkát adva a kezébe, melyre vörös kereszt volt varrva. Ezek a hálósapkák a háborúban szerepeltek, s a kórház egy árlejtésen vásárolta. A beteg — a mi magától értetődik — különös jelentőséget tulajdonított ennek a vörös keresztnek. Levette fejről a sapkát, elnézte előbb a vörös keresztet, azután a virágzó mákot. A virágok vörösebbek voltak.

— Ők fognak győzni — mondta a beteg, — különben még majd meglátjuk.

Óvatosan körülnézve, lement a lépcsőn — nem véve észre a mögötte álló felügyelőt — belépett a gyepágyba s kinyújtotta

kezét a virág után, de nem tudta rászánni magát, hogy leszakítsa. Kinyujtott karjában égő és szúró fájdalmat érzett, aztán rögtön egész testében is mintha a virág leveleiből valami előtte ismeretlen erőnek hatalmas folyama áradna ki s áthatná egész testét. Közelebb lépett, s végre kinyujtotta kezét a virágért, de a virág — úgy tetszett neki — védekezett, mérges, halálos lehelletet lehelle ki. Megszédült ; egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tett, s már-már megragadta a virág szárát, mikor egyszerre egy súlyos kéz nehezült a vállára. A felvigyázó rajta érte.

— Nem szabad ám virágot tépni, atyuska, — szolt az öreg kis-orosz. — A fűre lépni is tilos. Itt sok magadforma bolond van, csak egy szál virágot szakítson le mindegyik, az egész kert oda lesz — mondta meggyőző hangon, kezét még mindig a beteg vállán tartva.

A beteg ránézett, szó nélkül kiszabadította magát kezéből, eltávozott, heves felindulásban. — Ó, szerencsétlenek — gondolta magában. — Nem láttok, egészen a sárga vaksággal vagytok megverve, hogy még véditek és oltalmaztatok őket. De akármi történnék is, én végzek velük. Ha ma nem, hát holnap, de mérkőzni fogunk. És végre nem egyre megy-e, ha én maradok is legyőzve.

Estig sétálgatott a kertben. Új ismeretségeket kötött, s különös beszédeket folytatott, a melyekből minden társa választ értett ki a maga esztelen, együgyűen titokzatos szavakba foglalt gondolataira. A beteg hol egyikkel, hol másikkal járkált, s végre, mikor a nap nyugvóra szállott, jobban meg volt győződve, mint valaha, hogy, mint előre sejtette, «minden készen van.» Hamarosan, nagyon is hamar, lehullnak a vasrácsok, a bebörtönzöttek kiszabadulnak innen, s szétoszlanak az egész föld kerekiségén, a világ megrendül, leveti régi köntösét, s új, csodálatos szépségben nyilatkoztatja ki magát... E miatt csaknem megfélekedezett a virágról, de a mint a kertből bemenet fölment a lépcsőn, a sűrű, most már sötétnek látszó, harmatos fűben ismét megpillantotta ; hasonlatos volt két kis izzó széndarabhoz. A beteg elmaradt a tömegtől, a felügyelő mögé húzódott, s egy kedvező pillanatra várt. Senki sem vette észre, a mint beugrott a gyeptágyba, megmarkolta a virágot, s villámgyorsan keblére rejtette, inge alá.

5.

A mint a friss, harmatos levélkék testéhez értek, halálra sápadt, s szemei tágra nyíltak az aggodalomtól. Homlokát hideg veríték verte ki . . .

A kórházban lámpákat gyújtottak; a vacsorára várva, legtöbb beteg ágyra vetette magát, egy-két nyugtalan patiens kivételével, a kikizgatottan futkostak a folyosókon és termekben. Köztük volt ez a beteg is, a virággal. Járás közben karjait görcsösen keresztbe fonta mellén, s úgy tetszett, mintha a keblébe dugott virágot agyon akarná szorítani, összepréselni. Ha másokkal szembetalálkozott, nagy ívben kerülte ki őket, féltében, hogy ruhája hozzájok ne érjen. «Ne jőjjetek hozzám közel, ne jőjjetek hozzám közel!» kiáltozott. Csakhogy a kórházban keveset törődtek efféle kitörésekkel s ő mindegyre jobban és jobban sietett, mindig nagyobb léptekkel, a dültől lihegve, egy órán, kettőn át . . . össze-vissza.

— Ki foglak fárasztani. Megfojtalak! — mormogta indultosan maga elé. Néha a fogai is összecsicordultak.

Az étkezőben feltálalták a vacsorát. A terítetlen nagy asztalokra egy pár színes, aranszegélyű fa-tálat tettek vékony, híg búzapuliszkával; a betegek leültek a padokra; barna kenyeret osztottak ki köztük. Nyolczanként ettek egy-egy tálból, fakanalakkal. Egyeseknek, a kinek külön rendelt eledel járt, külön tálaltak. A mi betegünk egy pár pillanat alatt lenyelte a porciót, a melyet az ápoló a szobájába vitt, s aztán — még mindig éhesen a közös étkezőbe ment.

— Engedje meg, hogy még ide üljek — mondta az inspectornak.

— Nem vacsorált még? — kérdezte az inspector, mialatt a pépeket porciónként a tálakba öntötte.

— Nagyon éhes vagyok. Pedig erősítenem kell magamat, hogy talpra álljak. Csak az evés tart még fenn; hiszen tudja, hogy aludni nem alszom.

— Csak egyék, barátom, — jó étvágyat! Taras, egy kanalat ennek az úrnak, meg kenyeret.

Leült az egyik tál mellé s még rengeteget evett a pépből.

— Na, elég, elég! — szólt rá az inspector, mikor mind elké-

szültek az evéssel, míg a mi betegünk még folyvást evett, egyik kezével a kanalat forgatva, a másikat erősen mellére szorítva. — Maga meg fog zabálni!

— Ah, ha tudná, mennyi erőre van szükségem, mennyi erőre! . . . Isten önnel, Nikolajits Nikoláj, — szolt a beteg, felállva az asztal mellől s erősen megszorítva az inspector kezét.

— Isten önnel!

— Hová, háová? — kérdezte mosolyogva a felügyelő.

— Én? Sehova. Itt maradok. De lehetséges, hogy holnap nem látjuk viszont egymást. Sokszor köszönöm a jószágát.

S még egyszer megszorította a felügyelő kezét. A hangja remegett, szemeit könny futotta el.

— Csillapodjék, kedvesem, csillapodjék — mondotta a felügyelő. — Mire valók az ilyen sötét gondolatok? Menjen csak, feküdjék le és aludjék el szépen. Önnek többet kell aludni; ha jól alszik, hamarosan meg is gyógyul.

A beteg zokogott. A felügyelő elfordult, parancsot adni az ápolóknak, hogy hamar takarítsák el a vacsora maradékait. Félóra multán mindenki aludt a kórházban, egyetlen ember kivételével, a ki felöltözötten feküdt ágyán, a sarokszobában. Testét láz rázta, kezeit lihegve szorította mellére, melyet — úgy hitte — halálos mérég járt át.

6.

Az éjet álmatlanul töltötte. Letépte a virágot, mert ezt hőstettnek nézte, s véghezvitelét kötelességnek érezte. Ez a tulipiros virág első tekintetre, az üvegajtón át, magára vonta figyelmét, s úgy rémlett neki, hogy e pillanatban ráakadt arra, a mi életének hivatása. Ebben a piros virágban gyúlt össze minden gonoszság e földön. Tudta, hogy a mákból ópiumot készítenek; lehetséges, hogy ez a gondolat csábította, megnőve és rettenetes alakot öltve, hogy rémítő, phantastikus képzetté váljék. A kis virág az ő szemében minden gonoszásznak a megtestesítője volt, magába szívott minden ártatlanul kiontott vért (ettől nyerte élénk piros színét), minden könnyet, az emberiség minden epéjét. Titokzatos, félelmes lény volt, ellentéte Ahriman istennek, a mely egészen tevékeny alakká vált hozzá képest. Le kellett tépni és semmivé tenni. Sőt nemcsak ennyit;

meg kellett gátolni, hogy utolsó lehelletével mindezt a gonosz-ságot ráfujja a világra és megmérgezze. Ezért dugta el keblére a virágot. Azt hitte, hogy reggelre elveszti erejét. Mérge akkor az ő keblébe vándorol, az ő lelkébe, s ott vagy elbukik, vagy győzni fog, — ez esetben ő maga megsemmisül ugyan, meghal, de becsületes harczos gyanánt esik el, mint a ki egymaga az egész emberiségért küzdött, a ki először kísérelte meg, hogy az egész világ gonosz szellemével harczra keljen.

— Senki sem ismerte föl. Csak én magam láttam meg. Lehet-e, szabad-e, hogy tovább is életben hagyjam?! Inkább a halál!

Ott feküdt, holtra fáradtan a nem létező, képzelt harcztól, a mely mégis fölemésztette utolsó erejét. Reggel az orvos már alig talált benne életet. Hanem rövid időn mégis felülkerekedett izgatottsága, hirtelen sebesen kiugrott az ágyból, fel- s alá kezdett futkosni a kórházban, mint rendesen, közben beszélgetett a többi beteggel s magában is, csakhogy még hangosabban még kevesebb összefüggéssel, mint eddig. A kertbe nem eresztették ki; az orvos, mikor látta, hogy a beteg testsúlya egyre fogy, nem alszik s mindig szaladgál, meghagyta, hogy jókora adag morphiomot fecskendezzenek bőre alá. Szerencsére, nem is ellenkezett; ebben az időben gondolatai nem ellenkeztek a műtéttel. Nem sokára elaludt; tomboló rohama megszűnt, s a motivum, mely folyvást üldözte s mely heves lépteinek üteméből fakadt, eltűnt füléből. Megnyugodott és semmire sem gondolt, a második mák-virágra sem, a melyet még le kellett szakítani.

Harmadnap mégis letépte, még pedig az öreg felvigyázó szeme láttára, a ki nem tudta megakadályozni. A felügyelő-utána futott. A beteg hangos diadalordítással bent termett a házban, a maga zárkájába rontott és a virágot hamar keblébe rejtette.

— Tulajdonképen minek téped le a virágokat? — kérdezte a felügyelő, a ki a sarkában volt. De a beteg, a ki ekkorra már szokott tartásában, keresztbe font karokkal feküdt ágyán, olyan zűrzavaros, zagyva beszéddel válaszolt, hogy a felügyelő csak a sietségben rajta feledett hálósapkát húzta le fejéről s kiment. A harcz újra kezdődött a látomással. A beteg világosan

érezte, hogy kezd a gonoszság hosszú, kigyózó, csúszó vonalakban kibontakozni a virágból: behálózta őt, egészen beterítette, szorította és gúzsbakötözte tagjait, s egész testét átítatta szörnyű valójával. Az átkozódás szüneteiben, melyeket ellenfelére szórt, sírt és áhítatosan imádkozott istenhez. Estére elhervadt a virág. A beteg lábaival taposta a feketére rohadt virágot, roncsait fölszedte a padlóról s a fürdőszobába vitte. Itt az idomtalan kis nedves csomót bevetette a fürdőkályha izzó szenébe és sokáig elnézte, a mint ellensége sziszegve tekergőzött, ingottlengett, összegömbült s végtére finom, hófehér hamuvá változott. Ráfujt — és eltűnt az egész.

Másnap rosszabbul volt a beteg. Ijesztő sápadtan, arczai beesve s mélyen üregeikbe húzódó, égő szemekkel folytatta izgatott sétáit, most már tántorgó léptekkel s meg-megbotolva, és beszélt, beszélt szünet nélkül...

— Nem szeretnék erőszakhoz folyamodni — vetette ellen az orvos, a legidősebb assistensnek.

— De mindenesetre kell valamit tenni, hogy ezzel a kimerítő nyugtalansággal felhagyjon. Testsúlya ma mindössze 93 font. Ha ez így megy tovább, két napon belül meghal.

A főorvos hosszan elgondolkozott. — Morphium? Chloral? — mormolta maga elé kérdőn.

— Tegnap már nem hatott a morphium.

— Rendelje el, hogy kényszerzubbonyt adjanak rá. Én különben kétlem, hogy helyreálljon.

7.

És a beteget megkötötték. Kényszerzubbonyban feküdt ágyán, széles vászonszalagokkal gondosan odakötözve ágya vaspálczáihoz. De mozgásának hevésege nem csökkent, sőt folytonosan fokozódott. Végre sikerült, hosszú, fáradhatlan, sőt nagyon megerőltető ránczizálás után, egyik köteléket eltépnie s ezzel lábait kiszabadítani; azután kieviczkelte a többi kötelékből és járkálni kezdett a szobában, fel s alá, szilaj és érthetetlen szavakat hadarva.

— Ó, hogy a...! kezdett teremtetézni az elősiető felügyelő. — Az ördög vigyázzon terád. Grizkó, Iván! Hamar, hamar! kiszabadította magát.

Egyesült erővel rávetették magukat a betegre, s hosszú tusa fejlődött, legfárasztóbb a védekezésre nézve, a kinek ereje ezzel végképen kimerült. Végre leteperték, az ágyra dobták s még erősebben megkötözték, mint előbb.

— Nem tudjátok, mit cselekesztek! — kiáltozott a beteg, lélekzete fogytaig. — El vagytok veszve! Már egy harmadikat is vettem észre, a melyik bimbózni kezd. Azóta virúl. Hadd végezzem be a munkámat! Meg kell gyilkolni, ölni! Agyonverni! Akkor minden be van fejezve, meg van mentve. Hiszen benneteket is odaküldhetnélek, de ezt csak én magam bírom véghezvinni. Ti már a leggyöngébb érintésére halál fiait volnátok.

— Hallgasson, fiatal úr, hallgasson! — szolt az öreg felügyelő, a ki ágya mellett maradt vigyázni.

A beteg hirtelen elcsendesült. Föltette magában, hogy félrevezeti őreit. Egész napon át megkötözve hagyták, sőt éjszákára is. Az ápoló, miután vacsorára megetette, valamit leterített az ágy elé és lepihent. Egy percz múlva elaludt, — a beteg pedig munkához látott. Egész testével előre hajolt, hogy elérje az ágyon keresztbe nyúló vasléczet, s miután megtapogatta a kényszerzubbony hosszú ujjában rejtőző öklével, gyorsan és erővel a vasrúdhoz kezdte dörzsölni a zubbony ujját. A vastag vitorlavászon egy idő multán engedett, s először a mutató ujj szabadult ki. Ettől fogva gyorsabban haladt a munka. Egészséges emberre nézve hihetetlen ügyességgel és hajlékonysággal kioldotta hátán a görcsöt, mely a zubbony ujjait összefogta, aztán megnyitotta az egész zubbonyt, s hosszan figyelte az ór horkolását. A vén ember mélyen aludt. A beteg levetette a kényszerzubbonyt, s eloldozta magát az ágytól. Szabad volt. Megpróbálta kinyitni az ajtót; belülről volt bezárva s a kulcs minden valószínűség szerint az ór zsebében lehetett. Minthogy félt fölébreszteni, nem merte átkutatni zsebeit, s elhatározta, hogy az ablakon mászik ki.

Csendes, meleg, sötét éjszaka volt; az ablak nyitva; a csillagok pislogtak a fekete égen. A beteg felnézett rájuk, ki tudta venni az ismerős csillagképeket, s örült, mert úgy gondolta, azok megértik őt és helyeslik, a mit tesz. Szemeit összehunyorítva látta, mint küldenek utána végtelen sugarakat, — s ez még megerősítette örült szándékában; még félre kellett hajlí-

tania a vasrác erős pálczáját, hogy e keskeny résen át a bozót-tal benőtt zúgba juthasson, s át kellett másznia a kert falán is. Ott, ott vívhatja meg az utolsó harczt, ha mindjárt életébe kerül is.

Megpróbálta a rács rúdját pusztá kézzel meghajlítani, de a vas nem engedett. Akkor kötelet sodort a kényszerzubbony ujjából, rákötötte a vaspálcza dárda-alakú végére, s testének egész súlyával ráakaszkozott. Kétségbeesett erőlködés után, mely erejét szinte végkép kimerítette, meghajlott a vasrúd, ezzel egy keskeny rés nyitva volt, átküzdötte magát rajta, vállai, könyökei, térdei véres sebei árán, átosont a bozót közt s megállt a fal tövében. Köröskörül minden csöndes volt; az éjjeli örök lámpáiból gyöngé fény pislákol, csak halványan világítva meg belülről a nagy épület ablakait; bent senkit sem lehetett látni. Biztosra vette, hogy nem látták meg; az öreg ember, a ki ágya előtt őrködött, biztosan az igazak álmát aludta. — A csillagok barátságosan, hízelkedően hunyorgattak rá sugaraikkal, melyek szívéig hatottak.

— Jövök hozzátok — suttogta, az égre tekintve. Először nem sikerült fölmásznia; visszabukott; arra, bár körmei fel voltak szakítva, kezei, térdei véreztek, alkalmasabb helyet keresett. Ott, a hol a fal összeszögelt a halottaskamrával, egy pár téglá kiesett volt a falból. A beteg kitapogatta ezeket az odúkat, megvizsgálta és hasznukat vette, fölmászott a falra, megragadta egy nyárfa ágait, s a fa törzsén lassan leereszkedett a földre.

A mint csak bírt, futott az ismerős helyre, a lépcső elé. A virágszál, melynek szirmai összecukódtak, élesen kivált a harmatos fűvön. — Az utolsó! — suttogta a beteg maga elé — az utolsó! Ma eldől: diadal vagy halál. Nekem mindegy. Várjatok — tette hozzá az égre pillantva — nem sokára ott leszek nálatok.

Kitépte a virágot a földből, ezer darabra szakgatta, s ujjai-val szétmorzsolta a fölismerhetetlenségig; azzal ugyanazon az úton visszament szobájába. A vén ember aludt. Alig ért ágyáig a beteg, elvesztette eszméletét, s élettelenül rogyott az ágyra.

Reggelre holtan találták. Arca nyugodt volt s fölmagasztosult; lesoványodott vonásai, a keskeny ajkak, s beesett,

lehúnyt szeméi valami büszke boldogságot fejeztek ki. Mikor a hordágyra tették, megpróbálták erővel szétnyitni kezeit, hogy eltávolítsák a vörös virág foszlányait. A kéz merev volt — diadaljelét magával vitte a sírba.

Garsin (Mihajlovics Wsewolod) ¹ után,

11.

¹ A szerző kevésse ismeretes Oroszországon kívül. Otthon kiváló írónak tartják, bár csak elbeszéléseket írt, azt sem sokat. 1855-ben született; rendkívül tanulékony, nyugtalan szellem volt, s már az érettségi vizsgálat előtt ideggyógyintézetbe került. Később irodalmi tanulmányoknak szentelte magát, de kéziratait elégette, mert elégedetlen volt velük. Résztvett az orosz-török háborúban, két csatában kitünt; egy ízben órá bizták a halottak eltakarítását; ekkori élményéből írta *Négy nap* című elbeszélését, melyet e folyóirat már közölt. Irodalmi munkássága zavartalanul, sőt nagy sikerrel folyt 1880-ig, mikor időnként kitörő mélabúja erősebben lépett föl, s az író az örültek házába került. Innen hamar, de nem teljesen gyógyultan, egyik rokonának, majd Turgenyevnek falusi jószágára ment. Két év multán hivatalt is vállalhatott a vasutaknál, sőt meg is házasodott, egy orvostanhallgatót véve feleségül. Több elbeszélést írt, többek közt *A vörös virágot*, s egy regényt is tervezgetett, de vissza-visszatérő mélabúja gátolta a folytonos és termékeny munkában. 1887-ben a baj erősebben újult ki, 1888 márcziusában, egy álmatlan éjszaka után, levetette magát az emeletről. Így halt meg.

LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Lemegy a nap.

Lemegy a nap; túllépte már ma itt
Szemünk előtt a Bükk hegyormait.
Az elhagyott táj kedves volt neki,
Tekintetét még egyszer ráveti.
Bucsút venni, a láthatár köréig,
Rózsaszínű fellegtársak kísérik.

Közelg az éj, terjedez a setét,
Érzem is már hűvös lehelletét.
Elnyugszik a sürgő élet zaja,
Álmodni kínálja a természet szava.
Derül-e még az én nagy éjszakámra
Üdítő ébresztő hajnal sugára?

Rögek közül indultam útra rég,
De hosszú pályám síkra változék.
A rög nekem virágokat növelt,
Embert, világot szívem átölelt;
Most, hogy a vándorút végére értem,
Téli mezőn virág nem nyílik értem.

Fáradt lelkem jövőt nem várva itt,
Már bontogatni kezdi szárnyait,
Levetkezni, mit a földtől kapott:
A testet, ez elnyűtt ruházatot;
Bízva, könnyű szárnyon száll fel az égbe
S tisztán, nyugodtan áll az Úr elébe.

«Uram, teremtőm! hívtál, itt vagyok,
 Örök fényed árába olvadok.
 Itélj fölöttem irgalmad szerint;
 Jóságod biztat, sőt reményre int,
 Hogy kegyelmet adsz az esdő szavaknak,
 Melyek buzgó érzésemből fakadnak.

Te láttad elviharzó éveit,
 Vérrel pazarló hős küzdelmeit
 S magát emésztő pártos életét;
 De veszni, halni mégsem engedéd:
 Számos bűnét oh! ne kérd tőle számon,
 Oh! könyörülj rég szenvedő hazámon!

A földön engem áldásod kísért,
 Jutalmazott is törekvésimért,
 Ajándokod egy zengő lant vala
 S én szebb világot éltem általa;
 Csodás ihlet melegétől hevülten,
 Dalom szárnyán feléd, feléd repültem.

Itt is csak arra méltasson kegyed,
 Éneklőid soraiban hadd legyek:
 Itt mindörökké téged zengeni,
 Dicsőült ajkkal dicsőíteni
 S szerettim közt, kik itt a mennyben élnek,
 Alakját látni két öreg szülémnek.»

A boldog lelkek, a szent társaság,
 Beszédemet ámulva hallgaták:
 Hogy' jött a mennybe földi vágy velem?
 Mi lesz a sorsom? vár-e kegyelem?
 S ím egyszerre az Úrnak üdvet osztó
 Ajakáról elzendült a *legyen!* szó.

Végtelen színjáték.

Készen áll a színpad tenger idő óta,
 Nem kőből, nem fából van az összeróva ::
 A hatalmas Isten maga teremtette,
 Éjjel-nappal maga őrködik felette,
 Csillagok közt őrzi a szép csillagot,
 Ezt a kerek földet, e nagy színpadot.

Játékot ezen az emberiség játszik,
 Rá a magasságból örök fény sugárzik.
 Kinek-kinek megvan önálló darabja ;
 Szövedékét, hosszát nem ő maga szabja.
 Itt szerepét senki nem vetheti el,
 Jól, rosszul, vagy némán, de játszani kell.

Mindig közel hozzá a mű alkotója,
 Bár föllegeken túl, égben van a trónja,
 Rendez, ellenőriz, bírál egy személyben,
 Várja a perczet, hogy néha közbelépjen,
 Mindent megfigyel és jó előre lát,
 Kezében tartja a mese fonalát.

A mese elmésen bonyolul, fejlődik,
 Vele a szereplő ugyancsak törődik,
 Segíteni rajta két sugó is szeret :
 Egyik az ész, másik a lelkiismeret ;
 Néha mind a kettő ébren, résen áll,
 Sokszor elnémul, vagy bágyadt, szundikál.

A fölszerelésben nincs ámitó díszlet,
 Igaz valóság itt minden apró részlet :
 Zöld mezők bársonya, madarak zengése,
 Népek vivódása, föllegek dörgése,
 Romboló szenvedély, derengő mosoly,
 S köny, mely a szemből a szívbe visszafoly.

Van, ki hosszú művét végtől-végig adja,
 Másik a játékot korán abbahagyja ;
 Egy a sorsa köztök hősnak, nyomorultnak :
 Egymás után mind a súlyesztőbe hullnak ;
 Röpke, csekély emlék rólok ha marad,
 Elnyeli az idő minél hamarabb.

Tűnnek, tünedeznek ; de utánok épen
 Nem esik hiány a játszóok seregében ;
 Új meg új szereplőt állít szakadatlan
 A mű alkotója, a kifogyhatatlan.
 Ezzel is akarja, hogy csudát tegyen,
 Hogy az a színjáték végtelen legyen.

Úgy akarja, hogy, mint a szereplők magok,
 Különbözzenek az önálló darabok,
 De ezt a millió különféleséget,
 Ő látja, mint egybe olvadó egységet,
 S igazgatja, fűzi azt egyszerre mind,
 Örök, változatlan törvények szerint.

Kik a súlyesztőben egyszer elmerülnek,
 Vendégszerepre itt többé nem kerülnek,
 De a jámbor hívőt hit, remény kíséri,
 Hogy az ő játéka itt végét nem éri :
 Földi rövid játék az éggel rokon,
 Folytatása lesz egy másik csillagon.

Az ösztön...

(Tetterima causa belli. — Horatius.)

Ajándéki gazdag sorában
 Egyet nem jól adott nekünk az ég :
 Az ösztönt, mely úr minden élőn
 S a legkisebb bogárkában is ég.
 Riasztó végzet az, mit benne látok,
 Felében áldás, de felében átok.

Felséges czélja s küldetése
 Pótolni a kihamvadt életet,
 Új nemzedéket hogy teremtsen
 A sírba hajló régiek felett.
 Hogy a mulandósággal szembeszálljon.
 És diadalt így nyerjen a halálon.

Kézében leng csodás erővel
 Egy bűbájos zászló: a szerelem.
 Azzal hódítja a világot
 És nincs az ellen biztos védelem,
 A józan ész önmagát megtagadja
 S a vezetést a lázas szívnek adja.

Czélját is így könnyebben éri
 A szerelem mohón segíti őt,
 Útját gyönyörrel édesíti
 S ingerli a magában kételkedőt.
 Ámítgatja az elbűvölt halandót
 Hogy öröknek tekintse a mulandót.

Igáját hordják meghajolva
 Királyok és koldusok egyaránt.
 Ábrándképek után futkosnak
 Fásult érzéssel a való iránt.
 Maguk gyötrődnek s másokat gyötörnek.
 Sőt néha rémítő tettekre törnek.

Háborút is ő gyújt fel olykor,
 A fejedelmek szívéből kiront,
 Nemzetet lázít nemzet ellen
 És romba dönti fényes Iliont.
 Nyomában jár átkos könnyel keverve
 Az ártatlan nép nyomora, keserve.

Mint a folyam, mely hasznosan lejt,
 De medréből veszélyesen kicsap
 És rombol és dül és utána

Nem marad más, csak párologó iszap,
Inséggé lesz a múltak szerzeménye,
Foszlánynya a legszebb jövő reménye.

Ajándéki gazdag sorában
Egyet bizony nem jól adott az ég
Az ösztönt, mely úr minden élőn
S a legkisebb bogárkában is ég.
Riasztó végzet az, mit benne látok,
Felében áldás, de felében átok.

LÉVAY JÓZSEF.

SZEMLE.

Lévay József.

Lévay Józsefben nemcsak egy egyéni és kiváló költőt veszítettünk, hanem utolsó élő tanuját is Petőfi és Arany korának. Egy évtizeddel ezelőtt Gyulai Pál, Szász Károly és Lévay személyében, a kiknek versei a negyvenes és ötvenes években Petőfi és Arany költeményei mellett jelentek meg a folyóiratokban s a kiknek kettejét egyikhez személyes ismeretség, a másikhoz mindhármójukat meghitt barátság fűzte, — mintegy személyesen élt még közöttünk irodalmunk arany-kora. Lévay maradt közülök utolsó hírmondónak, „mint agg madára a költözőseregéből”, a hogy’ tavalyi hatalmas Arany-ódájában mondta. Most őt is megvette a fagy, „gémberedő madár ajkán — elhallgatott az ének” — a mint szintén maga írta magáról egyik versében (*Ők hárman*).

Éveken át Nestora volt szépirodalmunknak, az Akadémiának, a Kisfaludy-Társaságnak; legrégebb munkatársa a *Szemlé*-nek is, mintegy átvide reá Gyulaihoz vonzó baráti érzését.

Költői arcképét megrajzolni nem rég kíséreltük meg, utolsó kötete alkalmából. Emberi képe azonos azzal. A költő józan, meleg, egyszerű volt, mint az ember, viszont az ember egész életén át emelkedett, nemes, költői. Élete olyan, mint versei: nem rendkívüli, de formás, derűs, egész. Költészete a legnagyobb, az általános eszmék és érzések körében mozgott; hit és haza, a család, fiúi érzés, a természet képei, emlékei, életnézetnek az «arany középszer» voltak tárgyai. Mindebbe nemes és nyugodt, mondhatni derűs bölcsesség vegyült. A hitnek kételeyei nem vérezték meg szívét, csak vigaszát és megnyugvását ismerte; sokszor mondogatta, versben is, beszélgetés közben is, hogy egész életén át a gondviseles kiválasztottjának tudta magát, mindig érezte, hogy egy bölcs kéz a jó úton vezérli. Ez a megnyugtató érzés volt lelki világának alapja. Hazafi érzése sokszor szólalt meg a komoly aggodalom hangján, de az sem ragadta kétségbe-

esésig, nem közönyből vagy felületességből, hanem épen bizó hite miatt. Átélté a szabadságharcz vérzivatarát s a zord időket, s ez a tűzpróba megedzette hitét, nem féltette többé a szent hajót elsüllyedéstől. Általában az érzelmi világnak közép-terén volt otthonos; a magasan termő, ritka, élénkebb díszű alpesi flóra után keveset fáradt, de fáradság nélkül övé volt, a virágos rét, a hegyek lankáin, erdők tisztásain, a patak dala és a madárszó. A házasság boldog réve nem jutott részeül, szent védélek nem dúlták fel életét; szívvilágában a főhelyet szülei képe foglalta el; az ő egyszerű életüktől örökölte a kevéssel megelégedés boldogságát, az öreg kor csöndes életörömét. *A két öregről* írta egyik legszebb költeményét s a haldokló utolsó szavai is ő nekik szóltak: Apám! Anyám! — Ragaszkodó és hű barát volt; barátai sírján ódákkal áldozott; az irodalom sok kidőlt oszlopán az ő verse a repkény. A természet meghitt képei megihlették egyszerű, de mély gondolatokat sugallva, mint kedves Bunsének, s férfias örömeiben is részeltetve. Verseiből kicseng a metszők éneke, a szüret vidám zaja, a poharak csengése; a vadász éneke, az erdőzúgás. A Sajó völgyét irodalmi tájképeink közé emelte, mond a róla Péterfy. S a mint szíve szerettei s az élet örömei kezdtek egymásután emlékekké válni, emlékeiben sem veszteségét, hanem régi örömeit élte újra. Fogékony volt a mélézásra, búra, de a veszteségeket is természetesnek érezte s megnyugvással fogadta. Egészséges és harmonikus lélek volt, ez emberi és költői jellemének közös fővonása. Görgői Artur, midőn Gyulai Pál először olvasgattott neki Lévay verseiből, e fölkiáltásban tört ki: Ez szép ember! ez derék férfi! Érzései mintegy önkénytelenül avatták költővé, erőlködés, pose nélkül, s a költő és az ember egészen egy benne. Ebben van egyszerű, nemes, férfias költészetének fővarázsa.

Az életben az 'arany középszer' megbecsülése a megelégedés útján vezette. Sohasem vágyott el szülőföldjéről, s mikor ifjú vándor-éveiben elszakadt onnan, a mint szerét ejthette, sietett haza. 'Egy kék ég fölöttem, egy kis föld alattam, — Én a Sajó partján a völgybe' maradtam.' A polgári életben sokra vitte: szülei földművelő sorából borsodi alispánságig, de állásától könnyen vált meg, az első nem kedvére való főispán kinevezésekor. Az írói becsvágy sem háborgatta, ott is kevéssel megelégt. 'Egyszerű érzéseket, kis gondolatokat csinos formában igyekeztem előadni, — ennyi az érdemem' — mondotta egyszer beszélgetés közben. Észerény önjellemzés találó annyiban, hogy ritka formáérzéssel volt megáldva s a kifejezés gyöngéd művészetével.

Egyszerű nyelve néhol úgy cseng, mint Aranyé, verseinek könnyed röptük van; nemcsak beszél, hanem valósággal dalol.

Érzéseinél, gondolatainál azonban az egyszerűség csak a természetességet, az önkénytelen fakadást jelenti, nem sekélységet. Verseiben mély és komoly lelki élet tárul fel, nem viharos és háborgó, de finoman árnyalt és változatos érzések, a lélek húrjainak gyöngéd megrezdülései.

Költészetének természete, érzéseinek ez a higgadt nyugalma, vizének csöndes hullámozása magyarázza meg azt a csodát, a melyet benne látnunk adatott: hogy költői ereje kilenczvenedik éve körül sem apadt, hanem csak tisztább, erősebb, zamatosabb lett, mint az ó-bor. Világnézete, érzéseinek hőfoka, hangja, jobban illett az öregkor érzelmeihez; e kornak valósággal művésze volt. Az öreg kor csöndes örömeit, enyhe költészetét senki sem fejezte ki nálunk ily szépen, ennyi gyöngédséggel és méltósággal. A lemenő nap sugara, midőn utoljára néz vissza s még egyszer behinti aranyával az esti ködpárától kék hegyeket s bepillant az erdő sötét húsébe, — szebb, megkapóbb, titokzatosabb, mint a déli sugárözön. Ilyenek Lévy meglepő szépségű agkori költeményei. Utolsó kötetét *A Múza búcsúja*-nak nevezte, de az nem volt utolsó száva. Azóta is évente többször fölkereste verseivel e folyóiratot. «*A Múza utolsó ajándéka*,» «*Szegény háztól ösztövről bárány*» — írta verseiről leveleiben. Ez utolsó verseiben emlékei elevenülnek föl, mintegy elbúcsúzik tőlük, nem barátaitól, a kik úgyszólván mind előtte szálltak sírba, hanem tárgyaiktól, vidékektől, a maga életétől: a sajtó-szentpéteri templomtól, hol gyermekkorában a zsoltárokat énekelte, a templom melletti akáczostól, melyet ő ültetett; az ősi kert vén szilfájától, mely alól sokáig hangzott egy madár dala s az övé. *Aratás* című legmélyebb költeménye egy keresztyén *Beatus ille*..., végig pillantva az élet korain, a munka, a vetés, aratás képein, az élet nagy érzésin: a családi és vallásos élet örömein, végül nyugodtan nézve szembe a halállal. Mint Böcklin önarcképén a festő mögött ott áll a csontváz, egyhúrú hegedűjével, s a művész keze megáll, feje hátrafigyel e hangra, — ő is így hallotta folyvást e vonó egyhangú reszelő suhogását. De magát a halált is nyugodtan, szinte derülten várta. Egyik régebbi versében azzal biztatja magát, hogy az élet örömei el fogják kísérni koporsójáig:

Bacchus ott lesz majd pohárral,
 Amor egy kis rózsaszállal,
 Koporsódat hű Diána karja

Bükkös erdő lombjaival takarja,
S lelked, a mit érdemel,
Könnyű szárnyon röppen el.

Egy másik versben pedig közömbös nyugodtsággal gondolt rá, mint fog megtérni a temetőbe, hol szülei pihennek:

Keblére hozzájok engem is majd felvesz
S együtt várom velök, a mi lesz vagy nem lesz.

Most közölt költeményeiben is a tűnő élettel és a túlvilággal foglalkozik. A két elsőt még 1915-ben küldte azzal, hogy csak halála után jelenjenek meg. A harmadikat most júniusban, néhány héttel halála előtt adta postára. Egyikben az élet végtelen színjátékát rajzolja, a másik már mintegy túlvilági szó. Azt kéri ebben, hogy ott is az éneklők közt hadd maradjon. Ott marad, énekeseink között. Hangja, ez a nemes és tiszta hang, csengőn kihallatszik újabb költészetünkéből. Egész sor költeménye van, melyek a rajz üdesége, a forma és nyelv kristálytisztasága mellett az érzés és nyelv szépségében önálló s nemes költői egyéniséget őriznek s hervadhatlan kincsei maradjanak irodalmunknak.

ÉRTESITŐ.

Világpolitika.

Dr. Balanyi György kegyesrendi, tanár: *Világpolitika. A világtörténet legújabb fejezete. (1871—1914.)* Budapest 1918. Franklin-Társulat. (Kultúra és Tudomány.)

Ez nem olyan alkalmi munka, mely gyors kézzel kívánja szolgálni az actualitást. A szerzőt mélyen érdekli a tárgy, alaposan átkutatta a nagy irodalmat és eredeti felfogással, csinos formában dolgozza fel a nagy anyagot. Figyelme kiterjed a világháború összes előzményeire; könnyed, világos stylusával feltárja az olvasó előtt a különböző világrészekre kiterjedő hatalmi érdekeknek találkozását és összeütőzését. Tájékoztatja azokat, a kik még nem ismerik a világtörténetnek e legújabb és most nekünk legérdekesebb szakaszát, de anyagot nyújt a gondolkodásra azoknak is, a kik már foglalkoztak ez égető kérdésekkel. Az első fejezet a hármasszövetség előzményeit beszéli el 1871—1882-ig. Találón jellemzi a szerző az 1882-iki fordulatnak jelentőségét a következő szavakkal: «A hármasszövetség megkötésével egy történeti korszak záródott le: a tapogatózás, a hetvenes évek elején végbement hatalmi eltolódások nyomán megingott európai egység visszaállítását célzó kísérletek kora. A külső állásuk és benső structurájuk fogyatkozásai következtében egymásra utalt hatalmak hosszas ingadozás és helytelen irányban való tapogatózás után végre egymásra találtak és szövetséges jobbot nyújtottak egymásnak... A szövetség olyan imponáló erő bevonulását jelentette a történelemben, hogy a kívülé álló hatalmak is kénytelenek voltak minden lépésüket a blokk várható sakkhúzásaihoz alkalmazni. Súlyát és tekintélyét még növelte az a körülmény, hogy Anglia közel két évtizeden át változatlan barátságot tanusított irányában és hatalmas flottájával biztosította számára a tengeren is szükséges fedezetet.»

Minő boldog álla pot! Mennyire biztatta az elgyötört Euró-

pát paradicsomi nyugalommal. De mint szerzőnk mondja, a szélcsend csak néhány esztendeig (1882—1885.) tartott, «a viharfelhők ezúttal is az 1870 táján végbement nagy átalakulás nyomán támadt hasadékokból, az osztrák-magyar-orosz balkáni érdekelletéből és a francia-német ellenségeskedésből gomolyogtak elő... Európa az 1870-iki háború lezajlása óta sohasem állott oly közel a világháború lehetőségéhez, mint az 1887. és az 1888. évek fordulópontján... A viharfelhők közel másfélesztendős borongás után foszladozni, gyérülni kezdtek.»

Így tehát újra feléledtek az 1882-iki remények. Az emberiség ügye újra szerencsés fordulathoz ért. Vajon ki és mi okozta ezt a változást 1890 körül? Szerzőnk így foglalja össze az okokat: «A hármasszövetség Bismarck szövvényes, néha túlságosan oroszbarát politikája daczára kiállta a tűzpróbát s megmentette Európát egy nagy háború borzalmaitól. Az igazság nevében azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a hármasszövetség egymagában épen a kancellár egyoldalúan német és benső ellenmondásoktól nem ment politikája miatt aligha tudta volna ezt az eredményt elérni, ha ellenfeleinek szervezetlensége, a czár örökös tétovázása és a harcra kész francia köztársaság elszigeteltsége, másrésről az angol diplomácia készséges és megértő támogatása meg nem könnyebbítette volna helyzetét.»

Mindelhez megjegyzéseket kell fűznünk. Bismarck politikája igaz, hogy egyoldalúan német volt, de ebből az egyoldalúságból sok erőt is merített. A német birodalomnak a békére volt szüksége és Bismarck e célnak alárendelt bárminő tekintet, Midőn a békét biztosította, midőn bámulatosan finom diplomatai művészetével megakadályozta a németellenes szövetségek rendszerének keletkezését, először is a németiség érdekeit óvta, de az osztrák-magyar monarchiát is megmentette a veszedelemtől. Barátsága Oroszország iránt nem gyökerezett oly nagyon politikai rokonszevben, mint a liberálisok hitték. Bismarck megvetette az érzelmi politikát; soha sem gondolt arra, hogy az osztrák-magyar monarchia lényeges érdekeit feláldozza az oroszbarátság kedvéért, de az ő politikai rendszerében az oroszbarátságnak az volt a célja, hogy az orosz-francia szövetség útja elé akadályokat vessen és hogy Oroszország figyelmét oly vidékekre fordítsa, a hol angol érdekekbe ütközik. Így került ki az Oroszország felől fenyegető veszedelmet, mely Ausztria-Magyarország nyugalalmát is háboríthatta.

Különben szerzőnk is szépen méltatja Bismarck jelentő-

ségét, midőn elbeszéli bukását. «A vaskancellár távozásával» — úgy mond — «kidőlt az európai politika legerősebb pillére, megszűnt ható és irányító erő lenni a XIX. század legnagyobb politikai geniusa, a ki szellemének túlnyomóságával egy egész emberöltőn át irányt szabott az európai történelemnek s helyét a jóakarató közészerűség és tapasztalatlanság foglalta el.» Ez már helyes. Bismarck bukásáról Antoniussal mondhatnók: Minő bukás volt ez, hazámfiai! Ki tudja ma még, hogy mi minden bukott el akkor? Annyit azonban biztosan tudunk, hogy ez a bukás az egyéniség értékét a történetben szinte kábító erővel bizonyította a collectiv történeti felfogással szemben.

A Caprivi era gyöngeségeit igen jól állítja szembe szerzőnk Bismarck diplomatiájának tökéletességével.

Mindamellett Caprivit is mentegeti. Azt hiszi, hogy Caprivi külpolitikája megerősítette Angliát a hármasszövetség iránt érzett hagyományos barátságában. Mentségéül még azt is hozzáteszi, hogy Bismarck politikája minden valószínűség szerint úgy is csak rövid ideig lett volna még fenntartható; «az orosz-francia közeledést semmi esetre sem tudta volna huzamosabb időre feltartóztatni.»

De a mi az angol barátságot illeti, arról szerzőnk más helyen találóan mondja, hogy Bismarck «erélyes és öntudatos fellépése daczára válságos pillanatokban mindig biztosítani tudta Anglia jóindulatát és diplomatiái támogatását.» Már pedig ez volt a lényeges kelléke az angol-német viszonyoknak. Caprivi politikája e tekintetben is csekélyebb értékű a Bismarckénál. A mi pedig az orosz-francia entente-ot illeti, azt nem tudhatjuk, hogy mit tett volna Bismarck az 1891-i orosz-francia szövetségi szerződésnek megakadályozása, vagy hatásának gyengítése czéljából. De az mégis feltűnő, hogy a szerződést egy évvel Bismarck bukása után kötötték. A két esemény időrendje egyszersmind okozati kapcsolatot is jelent.

Nagy gondot fordít a szerző a gyarmatpolitika fejlődésére. Jól mondja erről a következőket: «A német gyarmatpolitika kezdete ismét egy újabb ható erő bevonulását jelentette a világtörténelemben, mely azonban inkább hátrányosan, mint előnyösen hatott a birodalom hatalmi állására. Egyfelől növelte az idősebb hatalmak gyűlöletét és irigységét, melyet pusztaságával s anyagi és szellemi fejlődésének páratlanul gyors tempójával már amúgy is nagymértékben kihívott maga ellen, másfelől tényleges alapot szolgáltatott a tengeri hegemóniájára fél-

tékeny Angliával való összekoczezanásokhoz és hatalmi surlódásokhoz. Egyelőre, a míg Bismarck intézte a birodalom sorsát, nem igen nyilvánultak ezek a súlyos következmények.»

Bizony nem nyilvánultak. Szokás ugyan azt mondani, hogy Bismarcknak is számolnia kellett volna e nehézségekkel, ha megéri a német birodalom fejlődésével szorosban kapcsolatos gyarmati politika fejlődését. De szerzőnk előadásából is kitűnik, hogy Bismarck hivatali utódjai elhagyták az ő módszerét, nem a viszonyok kényszere alatt, hanem a kellő megfontolás, a kellő pszichológiai érzék hiányában. Erre elég a példa. Különösen rossz eredményekkel járt a simonoszei béke kierőszaolt revisiójában való közreműködés. Ez által a japán nép meggyűlölte a német birodalmat és ez által vált lehetővé az angol-japán szövetség.

A keletázsiai kérdés tehát oly módon vonult be a világtörténetbe, hogy a német birodalom diplomatiái helyzetének nehézségeit növelte. Hozzá még Angliának sikerült az amerikai Unio közvéleményét is felizgatni Németország ellen az amerikai-spanyol háború után.

A mult század kilenczvenes éveiben a világhelyzet változását szerencsésen jellemzi a szerző e szavakkal: «Az egyensúly megóvására való törekvést erős imperialista áramlat váltotta fel, a külszínre hatalmas, világokat átfogó internationalismus leple alatt tüzes és szenvedélyes nationalista ösztönök ébredtek. Az egyre intenzívebbé váló nemzetközi érintkezés daczára az antagonismus mind mélyebb szakadékokat vágott a nemzetek közé. A hatalmi versengés olthatatlan gyűlöletté izmosodott.» E bevezető sorok után nyomról-nyomra kíséri a szerző a bekerítő politika fejleményeit egészen a második balkán háborút befejező bukaresti békéig. Ekkor már — úgy mond — a VII. Edward által tervezett gépezet készen állott, kifogástalanul működött, csak hogy vezetői nem merték még működésbe hozni... Oroszország, Anglia és Franciaország még egyszer meghátráltak, mert nem érezték magukat elég erősnek a döntő mérkőzésre. De azzal az erős eltökéléssel vonultak vissza, hogy nihelyt befejezik készületeiket, azonnal megkezdik a harcot.»

Szerzőnk fejtegetéséből is kiviláglik, hogy VII. Edward politikája nem sikerülhetett volna olyan könnyen, ha Bismarck hivatali utódai jobban vigyáznak. És másrészt az is világos, hogy nem a világháborút közvetlenül megelőző események valamelyikében kell keresnünk a felelősséget a nagy vérontásért. Messzebb kell mennünk visszafelé, kutatnunk kell a világpolitika bonyo-

dalmas eseményeit és ekkor bár ki nem zárhatjuk az egyéni felelősség keresését, éreznünk kell egyszermind a sorsnak el nem hárítható kényszerét.

A magyar olvasó sok tanulságot meríthet Balanyi Györgynek, a magyar világtörténeti irodalom e hivatott munkásának érdekes könyvéből.

d.

Háború és költészet.

Sikabonyi Antal: *Az alkotó lélek és a háború.* Bpest, Pallas irod. és nyomdai rt., 1918. 8°, 160 l.

A nagy háború katonanótái. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és bevezette: Gömöri Jenő, a 12. cs. és kir. gyalogezred tart. hadnagya. Nagybecskerek, 1918. 8°, 184 l. Ára 5 kor.

A háború és a művészetek kapcsolatára óhajt rávilágítani Sikabonyi Antal könyve, abban a hitben, hogy most már «a lelkesítő phrasisokon s a háborús mámoron túl vagyunk» s így ezektől kevésbé zavart felfogással és ítélettel szólhatunk az emberi léleknek a mai borzalmas háborútól sugallt művészi alkotó munkájáról. Másrészt arról is meg van győződve, hogy a háború még tartogathat számunkra meglepetéseket a hadi események terén, de a művészetek mezején már aligha, s épen ezért a háborús művészeteket teljes egészében tekinteni a jelen hivatott. Ezzel az állítással még akkor is bajos volna egyetérteni, ha csak mintegy a háborús művészi termelést az utókorra átörökítő leltárt képzelné a szerző; még kevésbé lehet elfogadnunk, ha értékelésre gondol, melynek elfogulatlanságát most még tömördek mozzanat zavarja. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy még mindig nagyon hézagosan ismerjük a közlésekből azt a nótakincset, melyet katonáink dalolnak s a kinek módjában van katonák nótázgatását hallani, meggyőződhetik róla, hogy a közlések a népi háborús költészetnek nem is legszebb termékeivel ismertetnek meg bennünket. Az anyag hézagosságát illetőleg még egy körülményt kell figyelembe vennünk. A könyvszerzője vizsgálódásának anyagát természetesen csak a magunk körében szerezhette, legfeljebb csak a német irodalomra tehetett egy-egy nagyon röpké kitekintést; mégis e szűk körből levont igazságokat általános érvényűeknek kíván tekintetni, holott nyilvánvaló az efféle szűk területen ókumláló s az egész világra érvényes sentenciákat fogalmazó vizsgálódás megbízhatatlansága.

Ha nálunk termékenyítés nélkül zúgott végig e borzalmas vihar, abból még nem következik, hogy másutt is ugyanígy történt.

A könyv szerzője a megdöbben s lelki egyensúlyában megrendített ember szomorúságával nézi a háborút. Ez feltétlenül rokonszenves, de viszont az is élénken kiütözik könyvéből, hogy témájával szemben is ellenszenvvel van. A hogy' az emberi akarat számára elháríthatatlan, szörnyű kényszerűségének megértése nélkül nézi és szidja a háborút, épp úgy előlegezett ellenszenvvel szól a háborús művészetéről is, két fő jellemző vonást állapítva meg mindegyikről: monumentalitás híján levő és hitehagyott voltát. Természetesen a háború okainak és indítékainak feszegetésében még csak halvány sejtetése sincs nála annak, hogy állami épségünk védelmezéséről volt szó e nagy harcban s okfejtése erősen hajlik azon vád felé, hogy az egész rémes katastropha néhány lelkiismeretlen ember véres sportja és így nemcsak az érzelem «magszabásúság»-ának van híján, hanem a művészeteket ihlető hitnek, ideáloknak és eszméknek is.

Az író általában nemcsak megérteni nem tudja ezt a véres kényszerűséget, melyben akarata ellenére gyötrődik az egész világ, hanem művészi termelésében is az æsthetika finnyáskodásával turkál. Van sok igazság abban, a mit mond, tiszta és nemes emberszeretet forrásából buzgó felfogása magában igen rokonszenves, de annyira elszigetelten elméleti álláspontra helyezkedni az életnek e marcangolóan gyakorlati kérdésével szemben mégsem lehet, mint a szerző teszi. Szükséges a háború első izgalmaiban írt cikkek egyoldalú lelkesítésének letompítása s a háborús költészetre mohón eső «tanulmányok» értékelésének felülvizsgálata; ezt bátran és többnyire meggyőzően végzi el a szerző, de más oldalról sok olyan vádat hangoztat, melyeknek jogossága e viszonyok között legalább is vitatható.

Így alaptalan vádnak tetszik, hogy a háborús népköltészet szegénységét annak tulajdonítja, hogy a nép ma egyáltalán nincs benne lelkével a háborúban. Figyelembe kellett volna vennie, hogy ma már lényegesen mások a viszonyok s ma már lehetetlen oly gazdag népies eredetű költészet keletkezését elképzelnünk, a milyen a kuruczkori volt. Azt a lelki szükségletet, azt a hiányérzést, melyből e költemények fakadnak, ma már kielégíti a sok olcsó nótásfüzet, az újságok s a különböző vidékekről összeverődő emberek tömege. E forrásból veszi s legfeljebb csak variálja s idő- és alkalmyszerű vonatkozásokkal bővíti nótaanyagát a

katona. Éppen ezért naiv bábáskodás, mikor szerzőnk nóta-themákat kínálgat a háborús népköltészet számára (137. l.) s még nagyobb naivság, ha ugyan nem politikai jelszóval való kaczerkodás, mikor a nép politikai kívánalmainak kielégítésétől a népköltés új renaissance-át várja (145.). Sajnos, a népköltésnek nem lesz többé renaissance-a. A szerző sajátos elmélete szerint minden olyan nemzetnek, mely e háborúban nemzeti vagy faji aspirációit «éli ki», szárnyaló, rendkívüli művészi értékű népköltészetének kellene lennie. Leginkább német és bolgár szövetségeseinkre gondolhatnánk, de ezeknél sincs erre semmi bizonyíték.

Általán többször megesik a szerzővel, hogy egy egészen elméleti elképzelésből indul ki s ebből mesterkedik ki egy constructiót. Ilyen egyebek közt annak a magyarázata, hogyan keletkezik a remekmű, ilyen a hadifogságnak érzésekben gazdag és ihlető életsor gyanánt való feltüntetése, holott valójában annyira egyhangú és lélekölő, hogy pl. a rendkívül temperamentosos Gyónit valósággal befelé torlódó érzései ölték meg benne ; a szerajevói tragédiát is nem azért nem énekelték meg nálunk, mert már szokva vagyunk a fájdalomhoz, nem is azért, mert «a martirokat mystikus köd burkolta be a nép, a költői lelkek előtt». Sokkal egyszerűbb oka volt ennek.

Ezek mellett a kadnak nála olyan egyoldalúságok is, melyek komoly számba menő tanulmányban igen kirínak. A háborút megelőző viszonyok zavaros és önkényes áttekintésében aligha mondható jóhiszemű eljárásnak úgy tüntetni fel a 'radicális' költői irányt, hogy ez még túlzó, fájó, rikoltó kiáltásokkal (stilmutatvány is egyúttal) is igyekezett javítani a corrupt viszonyokon, míg a nemzeti irányú költészet afféle vidám panamista volt, mely «a vihar előtti poshadt szélesöndben hallgatagon elmerülve» a háború előtti corruptiókban csöndes társként vígan mutyizott, «unos-untalan ismételt phrasisaival, a meglevő corrupt viszonyok hízelgő palástolásával, mindent jónak találásával aligha segítette a háborút csak elodázni is, a közelgő fergeteget akárcsak szelídíteni is» (18—19. l.). Álmélkodjék vagy ne vessen ezen az ember?

A szerző általán hajlik a merész és elhamarkodott állítások felé. Pedig annak különösen végig kell gondolnia ítéleteit, a ki szembe helyezkedik az általánosabb felfogással, E könyv is egészében valósággal vitairat, nemcsak elemzését és értékelését a karja adni a háborús művészi termelésnek, hanem ezt ki a karja hámozni minden olyan burokból, melyet érzelmi mozzanatok, elfogultság,

lázító czélzat vont köréje s csak a művészi értéket akarja magúl hagyni. Helyes. Csak ez lehet a komoly vizsgálat czélja, de a szerző alighanem a másik végletbe csapott: útni akarván a háborút, nagyon el találta verni a port minden háborús művészi terméken is.

A könyv el van nyujtva s előadásában is sok szóval keveset mondó. Érdemleges mondani valóit egészen bátran bele lehetett volna szorítani két tárczacikk keretébe s csak a kevésbbé súlyosat a súlyostól megkülönböztetni nem tudó fontoskodás nyujthatta egész könyvvé. Annak a tömérdek éretlen és zöld verselménynek, melyek háborús czéger alatt kerestek érvényesülést, ledorongolása valóban fölösleges erőkifejtés volt; az utókor semmi esetre sem fog abba a tévedésbe esni, a melytől a szerző fél, hogy ezekben remekműveket lásson. Ezeket lerázza magáról az irodalom, mikor neki indulhat annak az útnak, mely a jelenből a jövőbe visz.

A könyv súlyát semmi esetre sem emeli a szósza porító, fontoskodó, sokszor zabhegyező és újjhegyen magyarázgató előadás. Mellőzve a szóömlesztő kérdezetéseket és magyarázgatásokat, csak egy példát az egészen henye szósza porításra: «Nap-titéses, tavaszi, ragyogó, derült, üde, pázsitos mezőségekben» (153.). E mellett valami mesterkedés, keresettség is van előadásában, fonák erőlködés arra, hogy újszerűen fejezze ki magát. Csonka és idéetlen mondatok, főmondatuktól elvágva, nagy kezdőbetűvel írt, még új bekezdésnek is átvitt mellékmondatok sem újjá, sem érdekesebbé nem teszik a stilst, csak lomposabbá. Egypár csodabogár is álljon itt, mint a főntebb említett erőlködés eredményei: «felrázzuk magunkat a kábulás füstjéből» (10.), «kilépve a lelkünk ből» (86.), «ma több a camera obscuránk, mint a lencsénk» (87.), «a testet . . . színe kbe önteni» (89.), «lelki fluidum idegzódik belénk» (149.), «szabadságeszméktől vemhes háborúk» (27.); a «megkísértés» egészen mást jelent, mint a «megkísérelés», a mi helyett a szerző használja (5.); különösek: «tollázkodó népszerűsködés» (33.), «pellengéres vessző» (70.), «lélek híjas, művészet-híjas» (a «foghíjas» kifejezés megállhat, mert ott közbül csakugyan van hiány, hézag. De itt erről a közbüleső hiányról nem lehet szó; az efféle kifejezések bizony csak józan észhíjasok); helytelenül használja a «hogyné» kifejezést, ebben az értelemben: ez természetes. A nép tagadó értelemben használja: Adsz? Hogyné! (eszem ágában sincs!) A verses idézetekben pontatlanságok is vannak.

Sikabonyi legbehatóbban a népköltészetéről beszél s ennek szegénységét emeli ki legmeglepőbb jelenségül a háborúnak a művészeteket illető vonatkozásai közt. Gömöri Jenő gyűjteménye szinte kínálkozik Sikabonyi állításainak ellenőrzésére. Gömöri a népköltészet termelő képességére nézve egészen más véleményen van, mint Sikabonyi. Szerinte a bakanótákban benne van a háború egész lélektana s minden korra maradandó értéket jelentenek. Emphatikus magasztalása kétségtelenül még nagyobb túlzás, mint Sikabonyi ítélete s maga a gyűjtemény sem igazolja az előszónak ezt az állítását. Ennek az egyébként inkább lelkes, mint tartalmas előszónak egy másik helyén a gyűjtő a népköltészet renaissance-át ünnepli a háborúban. Szerinte most kiszabadultak a nóták a könyvtárakból és élettelen könyvek poros lapbörtönéből. Nyilvánvaló azonban, hogy a katonák nem könyvekből szedegették ki nótaanyagukat, hanem ennek legnagyobb része élt közöttük eddig is. Különös állítás az is, hogy a háború a népköltészetre eszméltetett bennünket, most mindenütt népdalokat énekelnek és zenélnek. Ellenkezőleg, a falu fiainak a városokban való huzamosabb tartózkodása azzal az eredménnyel járt, hogy a nép is orpheumi dalokat énekel és zenél, olyan mértékben, mint még soha. Nemrégiben olvashattuk egyik napilapunknak egy nógrádverőcsei paraszt lakodalomról szóló tudósításában, hogy a cigánybanda egész éjjel a «Nyomd meg a gombot» teljességgel nem népies terméket nyeggette. Szintén az előszóban «a magyar nép hatalmas érzékiségét» emlegeti a gyűjtő (13. l.). Ez mese s a magyar népnek minden ismerője tudja, hogy a magyar szabadszájú, de nem érzéki és a magyar parasztnak ez az érzékiségi gyűjtőteleppé való kijátszása voltaképpen az, hogy egy más fajnak «hatalmas érzékiségét» akarják belevetíteni a magyar lélekbe reformátori hévvel telt író urak, kiknek fáj, hogy ez irányban még nem eléggé culturált és differenciált a magyar.

A könyv célját akként jelöli meg a gyűjtő, hogy teljes gyűjteményt akart adni arról az egész nótaanyagról, melyet dalolt a nagy háború alatt a magyar katona (helyesebben : a gyűjtő ezredének legénysége) s éppen ezért régi s a mai háborúval semmi vonatkozásban nem lévő nótákat is fölvetett, csupán az obscöneket mellőzte. Nagy közönség számára ezek csakugyan nem valók, bár van közöttük sok elmés és szép is. Az anyag eredetiségére nézve nem nagyon biztató körülmény, hogy a kiadó olyan ezred keretében gyűjtötte, melynek jórésze tót anyanyelvű s így azt

kell föltennünk, hogy a nóták legnagyobb részére nézve csak átvéők, csak fogyasztók, nem pedig termelők.

A mi bevallottan az ezredtől ered, arra bizony nem igen lehetnek büszkék. Ezeket a többnyire együgyű verselményeket (pl. 195. 197. sz.) az ezred táborig újságában kiadhatta a gyűjtő, de e kötetben kár volt, mert kizártnak kell tartanunk, hogy dalolták bármelyiket is. Vaskos tájékozatlanság, hogy Petőfi egyik legismertebb költeményének (*Boldog éjjel*) gyönyörű második versszakáról azt állítja a gyűjtő, hogy azt Marschall Lőrincz 12-es baka költötte (246. sz.). Marschall közvitéz csapta-e be a gyűjtőt vagy a saját adakozó kedve? Ezek a népköltők egyébként tömördek reminiscenciával dolgoznak. Egy másik versíró, Jóba uram (300. sz.) nyilván az *Arany trombitából* puskázott egy pár kifejezést emlékezet után. Arra sem volt szükség, hogy gyenge műdalokat is besorozzon a nóták közé s függelékül magának pár barátjának néhány versét hozzácsapja a gyűjteményhez.

A mi már most azt a képet illeti, a melyet a gyűjtemény háborús népköltésünkről nyújt, ez teljesen igazolja Sikabonyit abban, hogy igen kevés az új termés s ez is nagyobb részében értéktelen. Az anyag legnagyobb része régi s még az új nóta is igen gyakran csak habarék, régibb népdalok képeiből, foszlányai-ból és soraiból van összerakva. E most született dalokban van sok ízléstelenség s a pesti orpheum-nótáknak és utczai költészetnek sok nyoma, sőt egyik legnépszerűbb bakanótául szerepelhet a pesti ligeti termés a ligeti Liliomról, a cselédlányok kitarottjáról, kinek az a babája, a ki neki egész héten koszt pénzt fizet. Visszasan hatnak s teljességgel költőietlenek az ujságok uszító szólamainak visszhangjai (117. 209.). Még politizáló vers is akad, mely azt bizonyítgatja, hogy mennyivel czélszerűbb a magyar vezényszó, mint a német (118.).

Feltűnő, hogy az alkalmoszerű változtatásokban is milyen kevés az igazi háborús vonatkozás, sőt még a harcztérre való kivetítődése is az érzéseknek. Nemcsak az itthoni viszonyokból fakadóknak, hanem a harcztéren keletkezőkben is csak általános, kevésbé concretizálódó vonatkozások vannak. «A harcztérre visznek» — ez a katona panasza; «a babámat viszik a Doberdóra», «a harcztéren szenved a szeretóm» — ez az itthon maradt kedves siralma. Egy nótában ez kedves naivitással az orvoshoz intézett kérelemmel bővül: gyógyítsa meg a lány babáját, hiszen az orvos úr babája is lehet még egyszer sebesült. Egyik specialisan mostan szomorúság, a mely folyton vissza-visszatér ezekben az itthoni

panaszkodó nótákban : mindenkinek itthonn a babája, csak az enyém hervad Tirolországban ; mindenkinek él a szeretője, csak az enyém nyugszik a temetőben. Szomorú változása az időeknek, a mit a bószniai híres occupatiós nótának ez a változása fejez ki

Maradt itthon kettő-három nyomorult,
Ferencz Jóska azokra is rászorult.

A búcsúzkodó hűség régente így fogadkozott : «Csak a halál választhat el egymástól»; ma így hangzik ez : «Csak a negyvenkettes ágyú választ el egymástól». Az itthoni háborús életnek jelenségei a hadiasszony, a hadifogoly feleségének sorsa, az «elkapott lógós» alakja, s több alig.

Milyen érzések sugallják a harcztérre induló s a harcztéren élő katonák nótáit? Olvassuk a marsba osztott legény nótáját, ki már nem sokat törődik a gyakorlattal, az ő directiója már a lemergi vasútállomás, mert már indul nagy Muszkaországba. Majdnem minden az otthontól búcsúzkodó nóta halálsejtelemmel van tele. Férfiasan, bizonyos magyar fatalismussal néz eléje a sorsnak, de biz azt is bevallja, hogy szomorú, mert arra viszik, a merre dörög az ágyú. Folyton a megsebesülés, a harcztéri halál képe merül fel lelke előtt (24. 68. 137. sz.). Ezek a halálsejtelemmel, a szenvedések érzésével telt nóták a legszebbek, melyek panasz nélkül várják a fiatal élet pusztulását, csak az anyát vagy a szeretőt kérik, hogy ne feledkezzék el arról a sírról, mely alatt a szegény kisenvedett katona nyugszik.

A harcztéri életnek sok mozzanata hangot nyer e nótákban. Természetes, hogy az otthoni emlékek sugallják a legszívhezszólbóbb dalokat, ezek mélabúja sokszor valóban elandalfító. Gyakran szólal meg kedves közvetlenséggel valami kurucos hetvenkedés, büszkélkedés ; önérzetes infanteristák küldözgetnek e nóták szárnyain ellenséges uralkodóknak olyan üzeneteket, melyeket azok bizonyára nem tesznek ki az ablakukba. Különösen a gépfegyveresek büszkék nagyon, habár büszkeségük többnyire igen kevés költőiséggel szólal meg. Maguk a concret hadi események ritkán ihletik e nóták szerzőit s akkor sem csókdossa őket homlokon a múzsa. Egy rossz fűzfa vers Böhm Ermollit is megénekli (49. sz.) afféle Emőd Tamásos nyájas népiességgel. Döcögős, prózai vers az is, mely a gyűjtő állítása szerint a gorliczei áttörés után keletkezett (131. sz.).

Bizonyos, hogy nem ezek a legszebb termékei e háborús dalköltészetnek, hanem azok, a melyeket az övéitől eltéptesség,

a veszedelem, a halál mélabúja árnyal. A lengyel rónáknak s a Doberdo átkos kőszikláinak e vérrózsái közt van egy pár, mely primitívül és zavarosan, de megkapó érzést tolmácsol (238. sz.) s van sok formailag is sikerültebb. Egyikben (205. sz.) a békére nyílik távlat, a nótamondó részéről a legdicsebb önfeláldozás tudatával: ő a föld alól üzen futó falevélen anyjának, mikor mindenfelől haza felé fújja a szél a magyar nótát, a babért s a fehér lobogót. Ezek a nótakészítő s nótát éneklő katonák bizonyára méltó, büszke öntudattal mondhatják el akkor majd mindnyájan a gyűjteménynek egy kis, nem egészen népies eredetűnek látszó dalát (107. sz.):

Van egy kívánságom :
 Ha a háborúnak hamar vége lenne,
 És győzteseknek az Isten minket tenne,
 Ifju királyunk szólana ekképen :
 •Neked köszönhetem ezt, hős magyar népem!
 Ez a kívánságom.

—s.

Angol-magyar érintkezések.

Fest Sándor : *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István föllépéséig.*
 A M. Tud. Akadémia kiadása. Budapest, 1917, 8°, 111 l. Ára 3 K.

Irodalmunk történetírásában a részletmunkák örvendetes korát éljük. Nagy kiaknázatlan területek tárultak föl a philologia csákánya alatt és óva intenek a korai és elhamarkodott synthesistól. Az összehasonlító irodalom-történet hatalmas anyagával támogatja a kutatást és olyan szempontokat vetett föl, melyeket a művelődés-történet, ízlés- és irodalomtörténet ma már nem mellőzhet. Az egyes irodalmakat történetileg csak kis világirodalmi megvilágításban lehet megérteni. Kont Ignácznak ilyen szempontból készült terjedelmes könyve,¹ az értékes adathalmaz ellenére is, magán hordja a korai synthesis összes hibáit. Azóta nagy munkát végzett a philologia irodalmunk nemzetközi szálainak kutatása körül. Főleg a német-magyar szellemi érintkezések irodalma lendült föl, annyira, hogy Császár Elemér már hozzá is foghatott a félig kész épület alkalmi betetőzéséhez. Munkája² rendszerezte az anyagot, körvonalazta az irodalmi kereteket és a

¹ *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie.* Paris, 1902.

² *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században.* Bpest, 1913.

XVIII. századból egybeállított gondos bibliographiájával lényegesen megkönnyítette a tovább kutatók munkáját. Fest Sándor az ő nyomdokába lép, kevesebb áttekintő gondolattal, de beható philológiai megalkalmazással.

Munkája kétszeresen nehéz volt és méltánylást érdemlő, mert az angol hatásra vonatkozólag jóformán mindenütt neki magának kellett elvégeznie az anyaggyűjtés fáradságos munkáját. Csak Shakespeare hatására vonatkozólag kapta készen az anyagot, Bayer József úttörő kutatásaiban,¹ Riedl Frigyes tanulmányában,² mely Shakespeare szellemi hatását termékeny gondolatokkal és megfigyelésekkel világította meg, azonkívül Császár Elemérnek a tudomány számára mindenképpen hasznavehető monographiájában,³ a hol a legapróbb részletek is földolgozást nyertek.

Fest főleg az alapok lerakásában végzett hasznos munkát. A kulturális érintkezések az a talaj, melyen az eszmék és művészeti hatások befogadása gyökeret verhet. Ezért igen helyesen azokat a személyes kapcsolatokat kutatta, melyek már a XVII. század eleje óta közvetítői lehettek az angol cultura hatásának. Utazások és levelezések: ennek a két gazdag területnek az értékesítését az irodalomtörténet számára csak az újabb philologia karolta föl, máris nagy eredményekkel. Fest rámutat, hogy Angliába járó theologusaink irányították legelőször hazánk figyelmét Anglia culturájára. Református lelkészeink voltak az elsők, a kik angol irodalmi műveket eredetiben olvastak. A XVII. században, mikor prózai irodalmunk még a theologia és a vallási élet jegyében állott, kétszeresen figyelemre méltó ez a hatás. Ha lapozzuk Szabó-Hellebrant *Régi Magyar Könyvtárát*, sűrűn találunk fordított munkákat, melyeknek eredetije «Angliai nyelven» volt írva.⁴ Szinte külön culturtörténeti fejezettel kívánkoznak ezek a fordítások, kár, hogy a szerző bővebb könyvészeti és tartalmi ismertetésükre és esetleg eszmetörténeti jelentőségükre nem terjeszkedik ki. Igaz, hogy ezeknek az érintkezéseknek nem maradt föltűnő nyomuk az irodalomban: a följúlás korának írói látszólag

¹ *Shakespeare drámái hazánkban.* Bpest, 1910.

² *Shakespeare és a magyar irodalom.* Bpest 1916. Magyar Könyvtár 824. sz.

³ *Shakespeare és a magyar költészet.* Bpest 1916. Olcsó Könyvtár 1837. sz. és e folyóiratban.

⁴ Pl. I. köt. 436., 499. (Fest nem említi a szerzőjét sem), 500., 608., 609., 657., 668., 670., 671., 988. sz. stb.

tőlük függetlenül, teljesen Bécs szellemi hatása alatt fordultak az angol irodalom felé. De szellemi energia nem vész el, úgyhogy ezeket az első személyes angol-magyar érintkezéseket úgy kell tekintenünk, mint a talaj előkészítését a későbbi kulturális és irodalmi hatások befogadására, főleg az elszigetelt és a külfölddel csak ilyen gyér szá-
lakon érintkező Erdély szellemi életében, a hol — a mint arra a kutatók figyelme újabban ráterelődött¹ — már Bessenyeiék előtt, régi műveltségi hagyományok alapján, megindult a francziás irány.

Külön fejezetben vázolja a szerző azt a szellemi mozgalmat és érdeklődést, mely Bécsben a XVIII. század második felében Anglia kulturája és irodalma iránt föllépett. Módszertanilag ez a szempont a legértékesebb része a munkának. Kétségtelen, hogy külföldre kerülő magyarjaink Bécsben nyerték az ösztönzést, hogy az ott megismert angol művelődési áramlatot hazánkba is áttereljék. Az Angliába utazó magyarok és a Magyarországon járó angolok sűrű személyes kapcsolatokat teremtettek a két ország között. A közvetítő állomás természetesen Bécs volt. Fest rámutat, hogy Bécsben akkor négy angol író volt ismeretes: Pope, Young, Milton és Shakespeare és hogy ugyanezt a négy költőt olvassák, említik, részben fordítják és utánozzák a magyar testőrök. Íróink angol könyvei — a mint Fest pontos utánjárással, kiadások szövegeinek egybevetésével megállapítja — leginkább a bécsi könyvpiacszról kerültek Magyarországra. Költőink angolul kezdenek tanulni, de még Kazinczy is csak a Bécsben divatos angol írókat ismeri, a minthogy általában az angol költészet termékei jórészt bécsi anthológiák útján jutottak hozzánk.

Az irodalmi hatásoknak írók szerinti tüzetes vizsgálatát könyve «Függelék»-ébe sorozta a szerző. Ha ezt a sok ismerettel és szorgalommal készült, legnagyobb részében új nyersanyagot beledolgozza az angol hatásoknak egységes, chronologikus rajzába, akkor a szellemi hatást belső szempontok szerint osztályozva, nem pedig mechanikus rekeszekben (írók betűrendje, versek és próza) kaptuk volna. Külsőséges keretek kevéssé alkalmasak arra, hogy bemutassák az angol hatások áramlatának képét. A szótári használhatóság és a teljes philologiai apparátus közlése szempontjából elégséges lett volna a Függelékben csak bibliographiát adni, természetesen betű- és időrendben. De ez a Függelék gazdag anyagánál fogva így is igen hasznos kézikönyve lesz az angol-magyar szellemi érintkezések történetének, és valóban nagy mér-

¹ Ferenczi Zoltán, *Akadémiai Értesítő*, 1917. 476. s. köv. II.

tékben viszi előbbre a tudományt. A szerző ugyan tudatosan lemond minden aesthetisálásról és «olcsó elméletek» nyújtásáról, — pedig az a priori gondolatok, az irodalmi fejlődés szemmeltartása és legalább is a korízlés jellemzése alig választható el a philológiától — viszont a hol idáig csak néhány gyér adat állott az irodalomtörténeti földolgozás rendelkezésére, ott gazdag bibliographiájával terjedelmesre növeli az angol hatásokra vonatkozó ismereteket. Nem érinti ennek az anyagnak az értékét, hogy lehetett volna más beállításban is elénk tárni az egészet.

A szerző Magyarországból nézi az angol hatást, az érintkezések szálaít nyomozva eljut Bécsig, megállapítja Bécs közvetítő szerepét — és itt lezárja a munkát. Ez az eljárás helyes és a célhoz közelebb segítő, csak hiányos. Hiányzik belőle az angol hatás mibenlétének, jelentőségének és európai útjának megvilágítása. Érdekesebb képet kapnánk az angol hatásról, ha beállítva a világirodalomba, megrajzoljuk, mint egy nagy európai áramlatnak hozzánk is szükségképen elcsapó hullámát, — «áramlat» és «hullám» phrasis azoknak, a kik nem gondolnak mögötte semmit — egészen más világításban látnók így az Angliából jövő műfajoknak és stilusnak, motivumoknak és formáknak, eszmei és érzelmi tartalomnak hozzánk özönlését, mintha tisztán csak főuraink és theologusaink angломániájának és esetleges Bécs-járásának függvényekép fogjuk föl az angol-magyar culturérintkezéseket. Köztudomású, hogy a XVIII. században egész Európát átalakítja az angol szellem és minden nyugatról jövő culturhatás ebben a korban angol elemeket továbbított hozzánk. Az egész világirodalom, és vele a mienk is, más mederbe terelődött volna, ha nincs Anglia. Milyen volt ez az angol szellem, mielőtt a continensre lépett, ez a legelső kérdés. Mi lett a sorsa Franciaországban, hogy' alakult át a németeknél? Hogy' bírkózott meg a francia classikus ízlés formalismusával, hogy' gyökereztetten meg a polgári elemet a költészetben, hogy' árasztotta el moralisáló és sentimentalís esőjével a száraz talajt, mint szorítja le a précieux irodalmat a nagy tömegek színvonalára : csupa érdekes probléma, melynek feszegetése a mi irodalmunkban sokszor jelentéktelennek látszó adatoknak is mély értelmet és hátteret kölcsönöz. Nem a kézikönyvek közhelyeire gondolok itt, hanem legalább is receptív összegyűjtésére és előadására annak, a mit ezen a téren a külföldi irodalomtörténet már elvégzett. Ezeket a mozzanatokat a szerző ezúttal szándékosan zárta ki vizsgálódása köréből.

Kétségtelen, — épen a szerző tanulságos adatai és részletkimutatásai győznek meg róla — hogy nálunk az angol hatást nem lehet különválasztani a francia és német irodalomnak hozzánk özönlésétől. A kétfelé szakadt ág Bécsben egyesül, de a francia és német szellem más-más nyomot hagyott rajtuk. Az angol munkák legnagyobb részét francziából és németből fordítják magyarra. Bessenyeiüket Bécs irányítja Voltairehez, s Voltaire volt az, a ki elmondhatta magáról: «Je fus le premier¹ qui fis connaître aux Français quelques morceaux de Milton et de Shakespeare.»² Voltairének az a tanulmánya, a hol ezeket mondja, magyarul is megjelent Péczely József fordításában, a *Henriás* második kiadásának függelékében (1792). Goethe *Wertherjében* (1774) — a hol oldalakon át szavalnak a ködös-homályos énekekből — már tíz évvel a bécsi angol anthologia előtt virágzó Ossian-cultusra találtak a nagyszámú magyar olvasók, a kik Herder népdalai közt is gyönyörködhettek Ossianban. Az angol irodalom hathatott nálunk a nélkül, hogy íróink és közönségünk angolul tudott volna, a hogy ma az orosz regények és Ibsen megtermékenyítették az oroszul és dánul nem tudó egész Európát. Ez mind azt a módszeres elvet igazolja, hogy nem elégedhetünk meg Bécs közvetítésének megállapításával, hanem bele kell majd illeszteniünk az angol hatások történetébe a francia és német szellemi mozgalmakat is és kutatni, hogy ezeknek milyen szerepük volt a közvetlen angol-magyar érintkezések mellett. A hatás közvetítője legtöbbször itt is Bécs lesz, de egészen másra átszabott angol irodalmat kaptak maguk bécsi íróink is a francia irodalmon és egészen mást Klopstockon, Lessingen, Goethen és a német fordítókön és utánczókon keresztül. Egyes filiatiók földerítésén kívül az az egységes átala kulás is érdeklí az irodalomtörténetet, a mit az Angliából kiinduló, Franciaországon és Németországon keresztül hozzánk osztrák csatornán át eljutó állandó szellemi hatások idéztek elő irodalmunkban. Külön fejezetben lehetne azután utánajárni, mennyiben és mikép fogadja be az angol áramlatot a hazai német irodalom és volt-e ennek valamelyes következménye a magyar anglomániára nézve. Bármily elszigetelt jelenségről van is szó, semmi sem történik véletlenül és csak a francia-

¹ Az újabb philologia alig módosított ezen az állításon : Shakespeare nevét pár évvel Voltaire előtt Montesquieu említi egy magánlevelében. V. ö. Gulyás Pál: *Voltaire és Shakespeare*, Magyar Shakespeare-Tár 1910. 26. l.

² *Essai sur la poésie épique*. Chapitre IX.

országi angol befolyással magyarázhatjuk meg például azt a cultur-történetileg és irodalmilag érdekes körülményt, hogy a *Spectator* novellái — megelőzve a magyarországi angol hatást — eljutnak Mikes *Leveleskönyvébe* (v. ö. Eph. K. 1916. 97—104. l.)

Fest könyve ilyen formájában is, a mint van, mindenesetre jelentékeny műs kétségtelen nyereség a tudomány számára. Kívánatos, hogy művét tovább is folytassa. A szerzőre ebből az alapvetésből kifolyólag nagy föladat háramlik: összhangba hozni az angol philológiát a hazai kutatás céljaival. Nekünk magyaroknak — már a nyelvünk elszigeteltsége miatt is — nem lehet célunk az angol irodalomról 'descriptiv értékű, népszerű cikkeket írni, melyeket itthon senki sem olvas, az angol tudomány számára pedig semmi újat nem szolgáltatnak. Nekünk sajátos történeti föadataink vannak, a melyeket a hazai germanistika már fölismert és eredményesen végez. Fest munkája is ebben a szellemben készült. Ebben az irányban a román és angol philológiától még sokat várhatunk. A külföldi culturáknak magyarországi szerepét csak a magyar kutatás tárhatja föl. Így kapcsolódik bele a magyar tudományosság a nemzetközi tudományba és ily módon gyarapszik értékes anyaggal a magyar irodalomtörténet.

Zolnai Béla.

Giordano Bruno.

Dr. Szemere Samu: *Giordano Bruno*. A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata. 1917. 392 l. 8-r.

A római Piazza Campofiore 1600 február 17-én egy máglya lobban fel, a melyen a gondolatnak egyik legfenköltebb vértanúját, Giordano Brunot égették el. A hol háromszáztizennyolcz évvel ezelőtt a máglya égett, ott ma egy emlékszobor áll, a mártir szobra. De a megragadó ellentét: máglya és szobor még ma se fejezte be tusáját, a halálos ítéletnek és a felmagasztalásnak, az üldözésnek és rajongásnak szélsőségei ma sincsenek kiegyenlítve. Ma is vannak, a kik az akkori római inquisitio pártjára szegődnek és azt vallják, hogy Bruno bírái nem cselekedhettek másképen, ha a vallást és az erkölcsiséget, az emberiség legdrágább javait meg akarták menteni, mert istenes hit és szabad tudományos vizsgálódás nem férte k össze egymással. Viszont egy Schopenhauer a maga szenvedélyes temperamentumával, türelmetlen türelmes-ségével a vallás és a tudomány viszonyának minden formájában,

Bruno egyik főművéről, a *De causa, principio et unore* szólva így kiált fel: «Gondoljuk el a gyengéd, szellemi, gondolkodó lényt, a milyenek ez írásában élnek tűnik, durva, dühöngő papok kezében, a kik bírái és hóhérai, és adjunk hálát az időnek, a mely világosabb és szelidebb évszázadot hozott, úgy, hogy az az utókor, a melynek átka amaz ördögi fanatikusokra sujtott, már most a mi kerünk.»

Giordano Brunoról, a kinek érdekes, izgató alakja körül ma is így harcol az elfogultság, a pártos szenvedély, nagyon szép és becses könyvet írt Szemere Samu, a ki négy évvel ezelőtt már a Philosophiai Írók Tárában kiadta Bruno két párbeszédét sikerült fordításban és terjedelmes bevezető tanulmánnyal. Szemere széles történeti háttérrel ad művének, megfesti a renaissance culturáját eleven és vonzó színekkel, általános jellemzését adja a renaissance philosophiájának és csak ezek után tér át Bruno hányt-vetett életének, egyéniségének és tanításainak ismertetésére.

Az első két fejezet, a renaissance culturájának és philosophiájának rajza, számol azzal a körülménnyel, hogy a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóvállalata a nagyközönséghez szól és nem a szakköröknek. Különösen a renaissance műveltségének és továbbművelődésének leíró elemzésében óvakodik nagyobb részletezéstől, tudományosabb elmélyedéstől, az első források feltárásától. Taine, Symonds, Burckhardt, a kortársak közül Castiglione az *Il Cortegiano*val ma már jóformán közhelyek; a renaissance szeretetreméltó léhasága, laza felfogása erkölcsi kérdésekben, a Borgiák mérge, Cellini orgyilkos tőre szintén bőségesen ismertek. A középkor és újkor válságos fordulóján a philosophia, vagy talán inkább a philosophusok döntő jelentőségű szerepe szintén gyakran hangoztatott történeti igazság. Szemere csak ott emelkedik ki ezekből az általánosságokból, a hol az újkor gondolkodás előkészítőiről, Casanusról, Paracelsusról, Telesioról, Copernicusról beszél. A sort Giordano Bruno fejezi be, a ki a Copernicus által megalkotott új világnézetnek végső consequentiáit is merészen levonja, és ezzel modern világképünk megalkotójává lesz.

Nagyon becses Szemere könyvének az a része, a mely hősenek életét tárgyalja. Itt már biztos talaj van lába alatt: a velencei és római inquisitio-perek actái, tehát elsőrendű források szolgáltatják az adatokat a nolai philosophus viharos életpályájának,

bosszú kinszenvedésének és dicsőséges halálának ismeretéhez. A vonzó és lelkes képből elevenen bontakozik ki Bruno alakja. Igazi renaissance-ember; műveltségét korának, tudományos képzettségét papi iskolájának köszönheti. De sem a papi tisztségnek, sem a dogmatikus hitvallásnak nyügét nem bírja sokáig. Kétségei támadnak, beleütköznek a rendi fegyelembé. Eretnekséggel vádolják már huszonnyolcz éves korában; Bruno attól fél, hogy börtönbe vetik és így a lélek és az elme szabadsága után testi szabadságától is megfosztják; elmenekül, majd kivetkezik a dominicanus-rendből és vándorútra indul. Ez a tudós bolyongás tiszta renaissance-jelenség. A tudós hazája széles e világ. Erasmus is így járta be Európa minden országát, így jutottak el olasz művészek és tudósok Mátyás király udvarába, így cserélték professoraikat Páris és Köln egyetemei.

Bruno megfordult Schweizban, a calvinismus székhelyén, a nélkül, hogy maga calvinistává lett volna; onnan Franciaországba került, Párisban a Sorbonneon előadást tartott, kathedrát is kapott volna, ha állása nem kötelezi egyúttal arra, hogy misére járjon. Itt kezdett foglalkozni Raymundus Lullus «nagy művészetével», a mely arra tanít, hogyan lehet a gondolkodás alap-elemeiből az egész emberi tudást összeállítani; itt írta *Candelaio* című vígjátékát is, a mely szintén jellemző terméke a renaissance-nak, félig satira, félig philosophia, van benne némi cselekmény is, de ez mellékes, fontosak a torzképek, a nyelv hatalmas ereje, a képzelet merészsége, a szédületes szóáradat, a trágárságig fajuló szabadszájúság.

Párisban csak két évig van maradása. A következő állomása London. Tanított Oxfordban is, de itt is összeveszett a tanárokkal és egy halhatatlan pamphletben, a *Hamvazószerdai lakomában* szolgáltatta ki őket az örök nevetségességnek. Az a London, a melyet Bruno 1583-ban látott, körülbelül azonos a Stratfordból elköltözött ifjú Shakespeare Londonjával. A két nagy ember aligha ismerte egymást, még az sem valószínű, hogy találkoztak: Bruno a társaság csúcsán állott, ünnevelt hőse volt a tudománynak, vendégbarátja a legelőkelőbb főúri családoknak; Shakespeare nyomorúsággal küzdő, ismeretlen, homályos kezdő. De hogy egész sereg közös ismerősük volt, a kikkel Shakespeare későbbi emelkedése, szerencséje hozta össze, az nem lehet kétséges.

Londonban írta Bruno négy legfontosabb művét, *Az okról*,

elvról és egyről, *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról*, *A diadalmaskodó bestia kiűzése* és *A heroikus hevületekről* címűeket. A két első jelent meg magyarul Szemere fordításában.

Ismét két év telt el a philosophus életéből, talán legtermékenyebb és legnyugodalmasabb évei, és a nyugtalanság megint tovább hajtotta Angliából is. Visszatért Párisba, onnan rövid idő múltán Németországba vándorolt, itt is több helyen tanított, egyebek közt a híres wittenbergai egyetemen; járt Rudolf császárnál is Prágában, neki ajánlotta egy művét és kapott érte jutalmul háromszáz tallért. Úgy látszik, a császár pénztára mégsem volt mindig üres, mint Madách Keplere panaszolja. Frankfurtban érte Mocenigo velencei nemes felszólítása, hogy vállalja el oktatását a mnemotechnikában és az *Ars magnában*. Bruno elfogadta a meghívást és ez lett a veszte. Tanítványa árulója lett, feljelentette az inquisitionál, Brunot a tizek tanácsának kapitánya letartóztatta és az inquisitio börtönébe hurcolta. Mocenigo vádja az volt mestere ellen, hogy Bruno Istent káromolja, ellensége a misének, Krisztust csalónak nevezte és azt mondta róla, hogy félt a haláltól. Hosszú faggatás, pörös ködés kezdődött most; végre Bruno megtört, életéért könyörgött és javulást ígért. De ez már nem használt neki. Róma kikövetelte Velenczétől a nevezetes bűnöst és a köztársaság némi habozás és ellenállás után, kénytelen engedni. Brunot 1593-ban Rómába vitték. Két évig kínozták börtönében, de arra, hogy philosophiáját megtagadja, nem bírhatták rá hóhérjai. «A konok, megátalkodott eretnek» az ünneplő Róma százezernyi külföldi vendégének jelenlétében halt mártír halált. Neve az indexre került és elátkozottá lett. Csak azok a világosabb és szelidebb századok, a melyekre Schopenhauer hivatkozik, szolgáltatnak neki teljes elégtételt.

Szemere külön fejezetet szentel Bruno egyénisége rajzának. Lelkesedve, csaknem rajongva szól hősről, de egyben hiánytalan tárgyilagossággal is, pedig a *sine ira et studio* követelését kevés irónak volt ily nehéz tiszteletben tartania, mint neki, mégis sikerült a teljes pártatlanságot oly szerencsésen összeegyeztetni a szív és a színek melegségével.

A könyv második, nagyobb fele Bruno philosophiájának foglalatja. Szemere pragmatikus összefüggésben látja és láttatja Bruno fejlődését, viszonyát előzőihez, azután megconstruálja rendszerét, a melynek főpillérei a metaphysika és a természet-

philosophia. Bruno maga ezt a rendszert életének hányt-vetett bolyongásai miatt összefoglaló műben sohasem fejtette ki. De kritikusai kihámozták geniális párbeszédeiből, gúnyirataiból, vallomásaiból. És Szemere művének talán főértedeme, hogy Bruno életének plastikus, érdekes rajza mellett philosophiáját is ily világosan, meggyőzőn, eleven dialektikával fejtette ki. Ilynemű összefoglaló művekre, a melyek a gondolkodás nagyjainak egyéniségét és az emberi szellemmel való közösségét intensiven és elmemozdító módon világítják meg, irodalmunknak valóban szüksége van.

S. K.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS A HÁBORÚ.¹

Midőn megtisztelő meghívásukra az Ausztriai Politikai Társaságban szót emelek, mindenekelőtt e társaság érdemes elnökének, Wettstein udvari tanácsos úrnak egy kijelentése jut eszembe, melyet nemrég egy tudományos gyülekezetben tett, mondván, hogy a szellemi érintkezéseket osztrákok és magyarok között, melyek az utóbbi években a politikai viszonyok visszahatásaként s bizonyos félreértésekből kifolyólag ugyancsak meglazultak, a jövőben jobban kellene ápolni és erősíteni, mint eddig történt, mert az eseményeknek, melyeket átélünk, mindnyájunkban a megértő együttműködés szükségének tudatát kellene megérlelniök.

Ez az intelem ugyan inkább a tudományos köröknek szólt, míg itt kifejezetten politikai téren mozgunk, mégis legyen szabad nekem, a ki magamat talán egyenlő joggal számíthatom Magyarországnak mind politikai, mind tudományos köreihez, biztosítanom a t. Társaságot, hogy mi teljes megértéssel fogadjuk a fölhívást és a szükséges kölcsönösséget föltételezve, minden közeledésre és együttműködésre készek vagyunk.

Áttérve tárgyamra, legyen szabad mai előadásomat ahhoz a régebbihez kapcsolnom, melyet harmadéve a Humanisztikus Gymnasium Barátainak egyletében a bécsi es. Akadémia dísztermében tartottam s a melyben azt igyekeztem kimutatni, hogy a — sajnos, még egyre tomboló — világháború a végtére elkerülhetetlen általános fellángolása annak a tűznek, melyet a több irányban mértéktelenné fokozott nemzetiségi önhittség s az ebből származó gyűlölködés, tehát a magában nemes és

¹ A bécsi «Österreichische Politischer Verein» körében f. é. június hó 5-én tartott előadás.

magasztos nemzetiségi elvnek túlhajtása szított, számos európai államban, évtizedek óta, szakadatlanul.

Ha azt a szenvedélyt, kegyetlenséget, a szervezett gyűlöletnek azt a féktelenségét tekintjük, melylyel ma a föld népei egymás ellen viseltetnek, s a jelszavakra gondolunk, melyeket ellenségeink velünk szemben hangoztatnak, igazat kell adnunk Renan-nak, a ki a német-francia háború idején egy vitairatában Strauss Dáviddal szemben attól tartott, hogy a nemzetiségek függetlenségének elve nemcsak meg nem menti az emberiséget a háború ostorától, hanem ellenkezőleg, a háború elfajulásához fog vezetni, a mennyiben a harcz ezentúl mindkét részről a fajok kiirtására fog irányulni s mellőzni fogja a régi kisebb háborúk nemzetközi-jogi enyhítéseit.

A jóslat, fájdalom, beteljesült!

Miközben szemlélődésemet e jelenség okaira és következményeire irányítom, úgy hiszem, teljes joggal kísértem meg, hogy ellenségeinknek gondolkodásmódját és eljárását a tények és a szellemi fejlődés világánál kritika alá vegyem, mert hiszen ők azok, a kik a nemzetiségi elv követelményeit ellenünk fordítják. Elvileg kerülni kívánom, hogy fejtegetéseim a monarchia két állama belső politikájának kérdéseit érintsék, mert nem tartom magamat illetékesnek arra, hogy e körben Ausztria belpolitikai kérdéseit fejtegessem s éppen azért hazám ilyenmű kérdéseit sem kívánom érinteni. Ha ennek ellenére megis volnának a monarchiában oly politikai áramlatok, melyek magukat megjegyzéseim által találva éreznék, azok csakis olyanok lehetnek, melyek ellenségeink törekvéseivel azonosak, s ezek — nézetem szerint — nem tarthatnak igényt kíméletünkre.

Teljes jogunk van arra, hogy a nemzetiségi elv káros és veszélyes túlzásai tekintetében ellenségeinkkel szemben vádlókul lépjünk föl. A ki nem akarja az igazságot megczáfolni, nem vádolhatja a központi hatalmakat azzal, hogy békerontó módon nemzetiségi terjeszkedésre törekedtek volna. A mi a dunai monarchiát illeti: európai megbízás alapján occupáltuk Boszniát és Hercegovinát, mire harmincz évi civilisatorius kormányzat után természetesen következett el az, hogy e tartományokat szorosabban magunkhoz kapcsoljuk. Kivált ná-

lunk, Magyarországon, annak idején senki sem lelkesült ez annexióért. A monarchiának egész belső szervezete, kényes egyensúlya mind a hódító politika ellen szólnak, és sokkal kevésbé vagyunk egyöntetűek nemzetiségileg, semhogy a nemzetiségi terjeszkedés alapján imperialistikus politikát űzhetnénk.

A mi Németországot illeti, csodálatraméltó felvirágzása az 1870–71-iki nemzeti fölemelkedés és egyesülés után érthetővé teszi az expansiót gazdasági, politikai és kulturális tekintetben; érthető az is, ha ez a törekvés kihívta a világuralomra törekvő Anglia féltékenységét; de erőszakos nemzetiségi terjeszkedés Németországnál voltaképen szintén föl nem tehető. Elsasst és Lotharingiát a XII. században erőszakkal szakították el Németországtól s a XIX. században ezeket visszanyerte. Bismarck politikájának bölcs mérséklete az 1866-ban Ausztria fölött kivívott döntő győzelem után nem ragadtatta magát irredentista politikára Ausztria ellenében; s ennek a bölcs mérsékletnek köszönte Németország Ausztria semlegességét a Franciaországgal való nagy conflictus idején; ez a bölcs mérséklet tette le alapját a későbbi szövetségnek a két központi hatalom között, mely szövetség napjainkban az ellenséges világ ostromával szemben megrendíthetlen bástyának bizonyult.

Nem vonom kétségbe az entente-népek nagy tömegének jóhiszeműségét, melyek a folytonos nemzetiségi propaganda által felizgatva és elvakítva, kivált a háború elején készséggel áldozták föl magukat egy dicsőséges hódító hadjárat ábrándjának, mely egyszersmind az idegen járomban, «alsóbbrendű» népfajok elnyomása alatt sínylődő testvéreik felszabadítását jelentette volna; a nemzetiségi törekvés a dynastikus vagy államférfíui becsvágynak, a tőke érdekének s egy sok esetben megvesztegetett sajtó izgatásának találkozása által oly légkörbe került, melyben az átlag-emberek ítélőképessége sem maradhatott megmérgezetlenül, annál kevésbé a nagy tömegké. De határozottan kétségbe vonhatjuk azoknak a szellemi vezetőknek a jóhiszeműségét, a kik még most, négy év multán is, az irtóztató veszteségek után, melyeket ellenségeink területben, vérben, javakban szenvedtek, még mindig azzal a «végső diadallal» kápráztatják népeiket, a melyet még ezután kellene kivívni, s a mely Európa térképét tisztára nem-

zetiségi alapon fogná átalakítani. Nem beszélhetjük oly kevéssé a nyugati entente államférfiainak belátását, hogy azt hihetnők, mintha e mögött egyéb is rejtőznék gyöngé ürügyön kívül, a melylyel szemlátomást megingott, földrablásra irányult imperialistikus czélzataikat szépítik és takarogatják.

Az utolsó évtizedek s kivált a most folyó háború tapasztalatai nyomán minden gondokodó embernek arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy a nemzetiségi elvnek tiszta, általános és következetes keresztülvitele Európa államalakulatai közepett képtelenség, vagy — mint a nemeslekkü b. Eötvös József mondta — egy új népvándorlásnak kellene azt megelőznie. Államalakulatoknál és átalakulásoknál ezután is, mint eddig, a nemzetiségi összetartozás mellett, sőt sokszor ennek ellenére, a földrajzi viszonyok, a természeti körülmények és a természetes közlekedési vonalak s a gazdasági kölcsönös kiegészítés parancsai is tényezők maradnak.

A nemzetiségi elvet legmodernebb túlzásaiban ellenünk fordító entente-államok története, tényleges állapota és politikája számtalan példát nyújt ez elvtől való eltérésre. Észak-Amerika és Anglia nyelvileg egységesek s az Egyesült-Államok egy véres háború árán mégis elszakadtak az anyaországtól; ugyanez a viszony áll fenn az egységes nyelv és a politikai elkülönülés tekintetében egyrészt Spanyolország és Portugália, másrészt a délamerikai államok között.

Ellenségeinknek van a legkevesebb joguk arra, hogy a nemzetiségi elvet hirdessék. Már sokszor rámutattunk arra, hogy a brit birodalomban negyvenöt millió brit uralkodik a gyarmatok és dominiók 380milliónyi tarka népességén; hasonló különös viszony áll fenn a voltaképi Franciaország és gyarmatainak népessége közt. Ha Európa térképét nemzetiségek szerint akarnák revideálni, akkor mindenekelőtt Franciaország volna kénytelen lemondani revanche-ábrándjairól, mert hiszen Elsass-Lotharingia népességéből 87 százaléknál több a német anyanyelvű; Nizzát és Corsicát is át kellene adnia Itáliának. Belgium alkalmasint megszűnnék kétnyelvű állam lenni, a túlsúlyban levő flamandok javára. Nagy-Britannia kénytelen volna kiadni kezéből Irlandot, Gibraltárt, Maltát, Cyprust, Szerbia Mace-

dóniát, Görögország Szalonikit és Kavallát, Romániának önként le kellett volna mondania Dobrudzsáról, Itáliának legalább is jelentékenyen korlátoznia kellene irredentista vágyait, mert hiszen — mint azt olasz tekintélyek is elismerték — a 24,000 négyzetkilométernyi ú. n. «irredenta-territorium»-on 800,000 olaszszal 3 millió nem-olasz áll szemben. Hogy mennyire lehetetlen az államok nemzetiségi felosztásának következetes keresztülvitele, kitetszik abból a tényből is, hogy ellenségeink hódítási tervei egymással merev ellentétben vannak. Ha valaha sor került volna a háborús helyzetnek az ő szempontjukból való liquidálására, ellenségeink nagy zavarban lettek volna, mint elégségek ki e háborúban való szövetségeseik igényeit pl. a Bánátra, Albániára, az Aegai-szigetekre, Epirusra s a Földközi-tengeren való uralomra nézve. A játék, melyet a jugo-szlávok és olaszok közti tanácskozásokkal űznek, senkit sem téveszthet meg arra nézve, hogy e kérdések bárminő megoldása még az entente győzelme esetén is csak a már is szép számmal levő «megesalatott családok» számát növelné.

Hiszen például az orosz forradalom által közzétett titkos szerződések világossá tették, hogy a nyugati entente meg egyezett az orosz császársággal arra nézve hogy a lengyel kérdés a majdan egybehívandó békecongressus napirendjéből kikapcsolatik, hogy Albániát feldarabolják, Konstantinápolyt Oroszország ragadja magához, Perzsia felosztatik Angol- és Oroszország között, Syria Franciaországnak jut. Ime ez a mód, a mely szerint a nemzetiségi jog előharcosai ezt a jogot a maguk hatáskörében kezelik. S hogy az egyes érdekesoportokon belül milyen zűrzavaros fogalmak uralkodnak a nemzeti-ségi terjeszkedés céljai és határai felől, legjobban mutatja a délszláv kérdés fejlődése a maga legszélsőbb kiterjedésében, mely éppen most hozza napvilágra, mily éles ellentétek állnak fenn a nagy-szerb aspiratiók, a nagy-horvát és az úgynevezett jugo-szláv irányzatok között.

Ellenségeink gondolkodásmódjának a nemzetiségi kérdést illetőleg egyenesen classikus példája az 1916 június havában Lausanneban tartott «III-me Conférence des Nationalité.» E conferentiákra voltaképen minden nemzetiség meg van hívva, hogy panaszait előterjessze. A conferentia színhelyéül a

decorum kedvéért semleges országot választottak, de tudjuk, mit jelent e név: Lausanne — a semlegesség tekintetében s még inkább megnyitja szemünket az a körülmény hogy e gyülekezetben a belgiumi menekült, Oblet Pál elnökölt. Képviselve voltak állítólag albániaiak, örmények, baszkok, belgák — egységes nemzet gyanánt, a minőnek képviselőjük szerint, tekintetni kívánnak, a flamand és vallon nyelv különbözősége ellenére, s nem törődve a más országokban gondosan figyelembe vett nemzetiségi különbségekkel — továbbá catalánok, egyptomiak, finnek, irek, zsidók (mint nemzetiség), lettek, lithvánok, luxemburgjak, lengyelek, tunisziak, jugoszlávok, valójában szerbek és horvátok, ukránok, grúzok, cserkeszek és tatárok (a románok csehek és elsass-lotharingiaiak meg voltak gátolva a részvételben); lehangosabbak a schweiziek voltak, természetesen csupa francia-barátok. Az elnök már megnyitóbeszédében megállapította, hogy sok nemzetiség elnyomatásnak és rendszeres elnemzetietlenítésnek van kitéve az állam részéről, melyhez tartozik; e részben Ausztria-Magyarországra s Németországra mutatott rá és Oroszországra is; továbbá, hogy némely nemzeti állam kénytelen azt elnézni, hogy vele egy törzsből való vérei más nemzetek alá vannak hajtva s nemzetiségük nem fejlődhetik; ez különösen a balkan-törzsekre vonatkozott. Beszéde további folyamán Angliát magasztalta, főképp Lloyd George-ot, a ki az ireknek megígérte a Home-rule azonnali életbelépését s a ki a háború befejezésével conferentiára szándékszik összehívni a brit imperium minden államát, hogy azon vitassák meg — Írországra való tekintettel is — a világbirodalom jövő szervezetét. Nem kevésbé dicsőítette a lelkes Franciaországot, mely egészen magáévá tette a kis és gyöngé népek ügyét, — a mit azóta, különösen Görögországgal szemben, be is bizonyított.

A mint a fejtegetések és óhajok során a sor az írországiakra került, az elnök kijelentette, hogy discretionális hatalma alapján az ir-kérdést okosságból ki kell rekesztenie, mert idegenek benyomulása miatt ez nagyon kényessé vált s mert különben is tárgyalások vannak folyamatban az angol kormány és Írország képviselői közt. Még sem tudott egy beszélni vágzó hölgyet, Mme Raybould-t megakadályozni azon nyilatkozatában, hogy

az irországiaknak az angoloktól sok igazságtalanságot kell szenvedniök, a mit a kikerülhetetlenné vált ir fölkelés kegyetlen elnyomásával is bizonyított ; fejtegetéseit azonban a hivatalos Comptes-rendu nem közölte. A vaskos kötetben közzétett különböző declaratiók azonban az irek panaszait is tartalmazzák.

A schweiziak közül néhányan pártul fogták a távollevő cseheket és románokat, a mennyiben tiltakoztak Kramarznak és társainak akkor még elintézetlen felségsértési pöre ellen, a magyarországi románokat illetőleg pedig azt állították, hogy azok már 1848-ban föltámadtak a Habsburgok igája ellen, csakhogy fölkelésüket vérbe fojtották ; oly állítás ez, mely csak nevetésre birhat mindenkit, a ki az 1848-iki eseményeket ismeri. Mivel pedig a syriaiak sem voltak jelen, az elnök kötelességének tartotta nevökben kijelenteni, hogy nincs hőbb óhajuk, mint hogy francia protectorátus alatt élhessenek.

Azután a francia M. R. y dicsőhymnusa következett Angliára és — Oroszországra ! Transvaal szervezetét a népszabadság mintaképeül állította oda ; Irország is hamarosan el fogja érni az óhajtott szabadságot, mert Nagy-Britannia az igazságosság és méltányosság megsteszeülése. Az orosz czár is — a ki akkor még trónján ült — Rey szerint népei szabadságának szervezését tervezi. Az alkotmányt fokonként alkotja meg ; a Dumával kezdte, ez hoz minden egyebet ; ez a nagy uralkodó az alcoholismust is egyetlen tollvonással kiirtotta birodalmából. Ez a dicsbeszéd roppant tetszésvihart aratott abban a gyülekezetben, melyben az Oroszországhoz tartozó nemzetiségek kevéssel azelőtt mutattak rá az őket elnyomó czári uralom minden gyalázatosságára. Azóta Miklós czár francia bámulói is bizonyára más nézetten vannak !

E conferentia végül össze is foglalta a nemzetiségek jogait bizonyos vezérelvekben, melyek szerint oly néptörzseknek, melyek eredetre, nyelvre, hagyomány dolgában közös törzsből sarjadnak, vagy különböző ethnikai csoportokból önként egyesültek, joguk van önmagukról szabadon rendelkezni. Ezt a jogot a hágai választott bíróság gyakorolná. Világos, hogy a nemzetiség fogalmának ily határozatlan körülírása tág kaput nyit az önkényes magyarázatok és a politikai izgatások számára.

Ha már most e modern s ellenségeink által egész rendszerre fejlesztett áramlatok fejlődésére visszatekintünk, be kell ismer-nünk, hogy a nemzetiségi elv hatékonysága mint világesemé-nyek és államalakulások mozgató ereje az elmúlt század folya-mában intenzitásában gyarapodott, csak hogy ez indítóerő jel-leme és iránya tekintetében az utóbbi időben felöltő változás észlelhető.

Rég elmúltak azok az idők, midőn a nagyobb tömegekben föllépő különböző nemzetiségi elemek teljesen amalgamálódtak az állami közösség olvasztó-tégelyében, vagy a midőn nemzeti-ségi kisebbségek teljesen felszívódtak a nemzeti többségbe. A fölébredt nemzetiségi érzés igen is erősen reagál az efféle beolvasztó- vagy felszívó kísérletekre, melyek sokszor egészen ellenkező eredményre vezetnek.

A háború tapasztalatai alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a háború előtt oly sokoldalúan kifejlődött internationalis-mus a maga nemzetközi berendezéseivel és intézményeivel, mindenféle congressusaival és conferentiáival semmiben sem járult hozzá a nemzetiségi ellentétek enyhítéséhez, ámbár a gazdasági és szellemi érintkezés a nemzetek között óriási mér-tékben fejlődött. Sőt be kell ismernünk, hogy a socialismus, mely Oroszországban legújabbán oly gyökeresen markolt bele az események menetébe, a maga nemzetközi szervezetével, a nationalismust sokszor gúnyoló ideológiájával s állítólagos antimilitarismusával sehoh sem volt képes a nemzeti áramlat-nak ellene szegülni, sőt a legtöbb esetben éppen háborús patrio-tismussá változott, nemcsak ott, a hol a nemzeti birtokállomány védelme volt szóban, — mint a központi hatalmagnál, — hanem sajnos, gyakorta ott is épp úgy, a hol az agressiv nationalis politika élesztette a háborút s ma is kitart foly-tatása mellett.

A változás, mely — mint megjegyeztem — a nemzetiségi elv egyre gyarapodó hatásának jellegében és irányában az utóbbi időben észrevehető, véleményem szerint abban áll, hogy míg ez elv a XIX. század folyamán kiválóképpen egyesítő hatását éreztette s nagyobb állami egységek alakulásához vezetett, újabbán ez elvnek inkább differentióló, bomlasztó, szét-daraboló ereje lép előtérbe.

A nemzetiségi elv egyesítő erejének legnagyobb eredményei minden esetre a Német-birodalom létrejötte s az egységes Itália kialakulása voltak. Oly eredmények ezek, melyek csak sok particularis érdek leküzdése árán voltak elérhetőek. Nemzeti alapon állami egységre való erőteljes törekvést látunk e háborúban Bulgáriánál.

Ezzel szemben az utóbbi évtizedekben s kiváltkép napjainkban mind több és több jelenség mutatja a nemzetiségi elv bomlasztó erejét.

Helvetia, mely valósággal iskolai példája volt a nemzetiségi különbségek problémája szerencsés megoldásának az állami egység mellett, újabban egymást sokszorosan keresztező, szétágazó nemzetiségi törekvések képét mutatja. Belgiumban a nyelvi harc közvetlenül a háború előtt mind élesebben lépett előtérbe, a kétnyelvűség szigorú keresztülvitele ellenére; hol a flamandok, hol a vallonok elégedetlenkedtek és saját tapasztalásom alapján állíthatom, hogy míg első ottani utam idején, igen fiatal koromban, Belgium csaknem tiszta franczia országnak tetszett, későbbi látogatásaim alkalmával a kétnyelvűség, sőt a tényleg túlsúlyban lévő flamand elem túlnyomó uralomra jutása mindinkább szembetűnővé vált. Spanyolországban látni, a mint a catalánok mind merevebben különválnak a többi spanyoloktól, a baszkok újabban nyílt panaszra fakadnak sajátos nemzetiségüknek elnyomása miatt, a Pyrenéktől északra a francziák, délre a spanyolok által. A lithvánok 1830-ban, a lengyel szabadságharcban együtt küzdöttek a lengyelekkel, most pedig határozottan érvényre juttatják régi különállásukat. Régen a Home rule-t az összes irországiak közös nemzeti ügyének nézték, újabban sikerült a főképp csak vallás tekintetében és gazdaságilag különvált ulsteriek által az ireket kettéválasztani s az önkormányzat keresztülvitelét meggátolni. Nálunk is csak újabban élesült ki politikai jelentőségűvé a lengyel és az ukrán-ruthén nemzetiségek közötti viszály, mint a katolikus horvátok és orthodox szerbek közötti is; sőt Felső-Magyarországon is kezdenek a gorálok, mint lengyel törzs, elkülönülni a tótoktól. S látjuk, mily léptekkel halad előre a differentiálódás a nyelv terén is, a tiszta nemzetiségi idiomma uralomrajutásával, például az ireknél, a provençaloknál, sőt a skandináv népeknél is.

A legnagyobb romboló hatást azonban a nemzetiségi elv évtizedek óta a Balkánon s legújabbban Oroszországban fejtette ki. Egyelőre mindkét helyen csak a beállott bomlási folyamatot látjuk, a nélkül, hogy az állami tagozódás nemzetiségi alapon végleges kialakulásra vezetett volna. A legutóbbi Balkán-háborúban, 5—6 évvel ezelőtt a szövetséges Balkán-államok csak egy tekintetben értettek egyet: hogy minél több területet ragadjanak el a töröktől, de már a zsákmány felosztásánál viszályba bonyolódtak s a bukaresti béke Bulgáriát orosz pártfogás mellett megfosztotta a nemzetiségileg hozzá tartozó területek legnagyobb részétől. Románia túlnyomóan bolgár területet szállott meg, melyet most elvesztett, s Erdély és Magyarország határos részeinek meghódítására törekedett, de annak idején meg beleyugodott abba, hogy a csaknem tiszta román Bessarabia Oroszországhoz csatoltassék. A Balkán szerb államai az általunk annectált tartományok után nyujtották ki kezüket s a vegyesnyelvű Dél-Magyarorszáért, azonfelül Szerbia bolgár, Montenegro albán területeket hódított, de a mellett megőrizték különállásukat, mint két egyformán szerb Balkán-állam. A tulajdonképeni Albániát három oldalról is megcsonkították s Itália és Anglia görög szigeteket szállt meg. A mi ma Oroszországban végbemegy, egyelőre egy hajdan nagy államnak szintén csak bomlási folyamata, a folyton szaporodó nemzetiségi különféleségek alapján.

Ha ezekkel a gondolkodóba ejtő jelenségekkel szembeállítjuk a népek gazdasági fejlődésének modern irányát, mely egyre nagyobb gazdasági területekre törekszik s ha figyelembe vesszük a mostani háború tapasztalatait, a melyek megmutatták, hogy összeütközés esetén mint bánnak el a nagyhatalmak a kis államokkal és kis népekkel: akkor e szembeállításból a jövő legnagyobb és legnehezebb politikai problémája bontakozik ki: vajon a nemzetiségi elkülönülés iránya, vagy a gazdasági egyesülésé és a nagy államalakulásoké kerekedik-e felül s vajon a nemzetek separatismusa és kölcsönös gyűlölete erősebbnek fog-e mutatkozni a gazdasági és állami érdeknél, a nemzetiségi önállóság becsesebbnek a biztosított létnél és anyagi előnyöknél?

Eddigi tapasztalatainkból, azt hiszem, némi bizonyossággal vezethetjük le az empirikus alaptételeket, hogy 1. a nemzetiségi különállás nem szükségképen és minden körülmények között jogosít fel állami különállóságra. Hogy 2. a nemzetiségi vagy jobban mondva nyelvi közösség, még kevésbé a nyelvi rokonság nem követeli meg föltétlenül az állami összetartozást. Hogy 3. az ethnikai nemzetiség fogalma és a politikai együvértartozás fogalma az államban nem fedhetik egymást minden esetben; és hogy 4. ennek következtében módot kell keresni, a mely szerīnt különféle nemzetiségek, nyelvi és culturális egyéniségük zavartalan kifejtése mellett, mégis megférjenek az állami egység kikerülhetetlen követelményeivel s békén élhessenek együtt egy államban.

A német jog- és államtudomány egyik tekintélye, Liszt Ferencz tanár, egy, a háború elején közrebocsátott röpiratában e gondolatot a következő plastikus alakban fejezte ki: «Az ember egész szívével csügghet anyanyelvén s lelke mélyébe zárhatja a maga néptörzsének culturáját s a mellett mégis jó polgára lehet különböző nemzetiségekből összetett vagy akár túlnyomó részben idegen nyelvű hazájának. Ez régi tapasztalati tény...» Nem kevésbé találón nyilatkozik Zorn Fülöp tanár: «Hogy a nemzetiségi jog a valóságban nem egy maradék nélkül osztható számtani példa, azt mindenki tudja, a ki nem húnnya be szemét a világtörténet előtt.»

Hiszem, hogy ezen a tapasztalati tényen, mint általában az előbb felsorolt elveken a most folyó háború sem fog, ellenségeink minden fáradozása ellenére, változtatni. A nemzetiségi elvnek is, mint minden politikai elvnek, a gyakorlati alkalmazásban meg kell tűrnie bizonyos korlátozásokat, kivételeket és engedményeket, az államok belső politikája terén is, a hová érvényesítése igazában tartozik s a hol sokszor a többségi akarat demokratikus elve áll vele szemben, legalább is kiegyezést követelve.

De még a belpolitika terén is gyakorlatilag lehetetlen érvényt szerezni a szép alapelvnek, hogy: minden egyes nemzetiség a saját nyelvének megfelelő közigazgatásban részesüljön, ott is, a hol csak kis szórványokban van letelepülve.

Bizonyos, hogy a kerek világon élő s folyvást sokasodó

összes nemzetiségi aspirációkat nem lehet kielégíteni, az állam fogalmának teljes tagadása, rettenetes confusió, sőt anarchia nélkül.

Minél kényesebb és minél nehezebb tehát a valóságban a nemzetiségi ellentétek kiegyenlítésének belpolitikai problémája, annál keményebben kell védekeznünk e kérdés terén minden államközi beavatkozás, a nemzetiségi kérdésnek bármiféle internationalisálása ellen. E tekintetben a kísérletek ott kezdődnek, a hol már nemcsak a nemzetközi aknamunka és irodalmi propaganda, hanem hivatalos közegek nyilatkozatai is elismerni látszanak ilyen beavatkozás jogosságát. Az a mód, a mint az európai concert Európa «beteg ember»-ét, t. i. a törököt kezelte a mult század utolsó évtizedeiben, a mennyiben a népek békéje érdekében bizonyos tartományi és nemzetiségi önkormányzatok követeltettek, szívesen látott praecedens volt minden lehető nemzetiségi aspiratio számára, aunnál is inkább, mert az európai pártfogás tényleg a szóban forgó tartományok és nemzetiségek teljes felszabadulására vezetett.

Fanatikus pacifisták — főképen belgák — az interparlamentáris Unió időszaki ülésein ismételten megkísérelték oly indítványok tárgyaltatását, melyek a nemzetiségek önrendelkezési jogának nemzetközi elismertetését célozták: Az Uniónak több belátással bíró elemei azonban még a háború kitörése előtt tartott utolsó conferentián is meg tudták gátolni, hogy ilyféle javaslatok a plenumban csak tárgyalásra is kerüljenek. Mert hiszen át kellett látniok, hogy ily szabályozás a háborút nem hogy feltartóztatná, hanem ellenkezőleg, kitörésére és allandósulására vezetne és hogy egyetlen állam sem szolgáltathatja ki létének vagy legalább is integritásának kérdéseit egy kiszámíthatlan s bizonyára csak a legkritikább esetben igazán pártatlan nemzetközi forum szakadatlan beavatkozásainak.

Ezt a bölcs belátást, sajnos, ellenségeink azóta egészen megtagadták s a háború kitörése óta a nemzetek önrendelkezési jogáról a legképtelenebb elméletek burjánzottak fel, önként értetődőleg mindig ellenünk irányuló éllel, soha az entente-országok rovására pl. Irország, Tunis, Algir, Egyptom vagy Kelet-India javára, a hol mindenütt hangos a panasz az angol, illetőleg a francia önkényuralom ellen. Az addig felelőtlenül

űzött irredentismus Itáliában és Romániában állami dogmává emelkedett, s a fentebb említett «Nemzetiségi konferenciák» határozatokat szövegeztek a leendő békecongressus számára, a melyek valószínűleg soha se jutnak érvényre.

Nem rég visszalépett érdemes külügyministerünk, gróf Czerin, a magyar delegáció külügyi bizottságában tavaly pompásan jellemezte azt a fogalom-zavart, melyet az entente a népek önrendelkezési jogának kérdésében céltudatosan támasztott. «Majd a népek, majd az államok hol alanyai, — úgymond — hol meg tárgyai az önrendelkezési jognak, mely szerfölött változó célokra törekszik, a melyek alkotmányos úton kiküzdött autonómia s egy európai conferentia által adományozott állami önállóság között ingadoznak. E fogalmi zavar kiszákmányolásával a népek önrendelkezési joga az entente-államférfiak beszédeiben lassanként határozottabb alakot öltött. Palástjává lett az entente-hatalmak erőszakos követeléseinek, melyek Ausztria-Magyarország egyes részeinek elszakítására vonatkoznak».

Ezen, az entente által felállított kétszínű és önző értelmezés jogos elutasításával semmi szín alatt sem bonyolódunk ellentmondásba, midőn az orosz béketárgyalások alatt az orosz birodalom nyugati tartományait illetőleg azok önrendelkezése és függetlenségének elvi álláspontjára helyezkedtünk. Először is, ez csak természetes következménye volt az Oroszországban föllépett általános bomlási folyamatnak, hiszen például Finnország, Ukrajna s a régi czári birodalom több más tagjának elszakadása a mi előmozdításunk és megszállásunk nélkül létrejött. Másodsor pedig e nyugati tartományok önállósága — a minek végrehajtását föl kell tételeznünk — megfelel a történelmi előzményeknek és a hagyományoknak, melyek az orosz imperialismus megdőltevel természetesen föllevenültek.

Az orosz imperialismusnak ez a bukása, — a mely valószínűleg egyértelmű a pánszláv eszme eltűnésével s ezen jelentőségé nélfogva a jövőbeli Európa békéjének egyik biztosítéka, — mindenesetre azon győzelmek eredménye, melyeket a négyes szövetség Oroszország fölött kivívott; nem is tagadjuk, hogy ez a nagy rázkódtatás, melyet becsületes és nyílt küzdelemben elősegítettünk, megfelel érdekeinknek, azon mérvben, a melyben

előmozdítja a népek szabadságát. Egészen más a változásban a nyugati entente szerepe. Azok az államok — köztük a köztársasági Franciaország — a csárizmusért lelkesültek, a míg benne a hatalmas és megbízható szövetséges-társat látták, a mely kész volt patakokban ontani véréét francia, angol és olasz érdekekért is. De a mint a hatalmas czár, — talán lelkiismeretétől gyötörve — ingadozni kezdett, rögtön alattomos fondorlatok vették kezdetüket, melyek elősegítették a forradalom kitörését, nyilván abban a reményben, hogy a forradalmi Oroszország szófogadóbb eszközük lesz a háború folytatásában, mint a czári volt, — a mi egyidőre mintha be is teljesült volna. Az entente államférfiai nem is pirultak az orosz eseményekre annak bizonyosságául mutatni rá, hogy ők és nem mi küzdünk a népek szabadságáért. De a játék ellenök fordult, s a forradalom és a népek szabadsága Oroszországot békére kényszerítette s felmondta a szolgálatot a «*guerre à outrance*» tekintetében.

Reménylem, a béke meghozza annak kétségbevonhatlan bizonyosságát, hogy a mi szövetségünk többet tett a népek szabadsága s nemzeti önállása érdekében, mint ellenségeinké, és hogy azok, a kik a szent nemzetiségi elv nevében valósággal csak a mi régi, érdemes monarchiánkat akarták összevázni és zsákmányúl odavetni czinkostársaiknak, nem aratnak egyebet átkoknál a megtévesztett és tönkretett néptörzsek részéről.

A, bár késő, új útra térés az entente részéről e szempontból saját érdekében is kívánatos. Még szükségesebb volna, ha végre tisztába jönnének az iránt, hogy mialatt valósággal tenyésztik a nemzetiségi aspiratiókat, azzal a veszélylyel játszanak, hogy tulajdon házokat gyujtják föl, — a mit Oroszország már tapasztalni volt kénytelen. Az is bizonyos, hogy a nemzetiségi elv, melynek kiváltságos harcossai gyanánt kívánják magukat feltüntetni, semmi által sem buktatható meg könnyebben, mint a nemzeti erőknek a nemzetiségek szaporításával szükségképen együttjáró szétforgácsolásával.

Ennek elmaradása azonban ép oly kívánatos, mint azon veszedelemé, a melylyel bennünket fenyegetnek. Nem szabad annak bekövetkeznie, hogy sikerüljön ellenségeinknek a nemzeti eszmét, a nemzeti ideálokat, melyekért mint eddig, ez után is minden nép legjobbjai és legnemesebbjei

fognak lelkesülni, tuzásaik és izgatásaik által, a dogmává emelt gyűlölködés által compromittálni, s kibékíthetetlen ellentétbe hozni az államélettel és az emberi ideálokkal. A nagy magyar hazafi, gr. Teleki László, a ki 1861-ben nehéz lelkiismereti tusájában tragikus véget ért, azt mondotta egy röpiratában: «A nemzetiségi kérdés sohasem fogja a világ színpadáról leszorítani az ember szabadságának és függetlenségének nagy ügyét». S szintoly bizonyos, hogy a népek jövője sohasem fogja oly mértékben kifejleszteni a nemzetiségi különválást, hogy a bevált szellemi javak kölcsönös értékelése, az összes civilizált népeknek a közös emberi czélokért folytatott közös törekvése es békés versenye áldozatúl essék.

• BERZEVICZY ALBERT.

A NÉPESSÉG ÉS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS.

I.

Az ephesusi Heraklitos 460 évvel Krisztus előtt már azt állította, hogy minden folytonos létesülésben van, vagyis előáll és elenyészik, semmi sem ugyanaz ugyanabban a pillanatban. Minden mozog, minden változik és semmi sem maradandó. Aristoteles mondotta erre, hogy Heraklitos űzte el a világról a békét és a nyugalmat, a mikor az evolúció, a szünet nélküli folytonos fejlődés fenti kifejezését megtalálta. Valóban Heraklitos a forradalmiság bölcsésze, éppen úgy, mint huszonkét évszázad múlva élő társa, Hegel, a ki szintén nem ismer semmi véglegeset, semmi abszolút, hanem mindenben csak a folytonos változást szemléli, mindenhol a levésnek és az elmúlásnak, az alsóbbrendűségből a magasabbrendűségbe való emelkedésnek végnélküli folyamatát mutatja ki, az örök fejlődést, az örök haladást, a mit azután a thesis, antithesis és synthesis, valamint a negatió negatiója sajátos logikai formájában formuláz.¹

Az evolúció nagy elvét így már ismerte a XIX. század, hiszen Heraklitostól kezdve Hegelig sokszor rá mutattak. Ennek a századnak tudományára más feladat vár : a természettudomány feladata lett, hogy az organikus fejlődés indító okát megállapítsa. Ezen a téren jelentős a Charles Darwin felfedezése, még pedig azért, mert ő volt az, a ki az élőlények folytonos átalakulásának és tökéletesebb szervezetekké való átfurmálódásának okát mutatta ki. Ez az indító ok ő szerinte az élőlények létért vívott küzdelme alapján bekövetkező természetes kiválasztás. A fajok eredetének vizsgálata közben

¹ V. ö. Achille Loria *Problèmes sociaux contemporains (A Bibliothèque sociologique internationale VIII. kötete)* Paris, 1897. 136–137. old.

1859-ben kimondott tétele, hogy t. i. a fajok nem állandók, hanem fejlődésen mennek át, s e fejlődés oka a létért való küzdelem, a melyben az alkalmasabbak túlélnek a gyöngébbeket és a kevésbé alkalmasakat a természetes kiválasztás útján, örök igazság is egyszersmind, a mely minden szerves életre érvényes. A mikor azután maga Darwin alkalmazta ezt a tételt az emberre, mint organikus lényre, ez az alkalmazás csak továbbfolytatása, érthető applicatiója volt a más helyen nyert eredményeknek.

A XIX. század másik, nagy fejlődésnek induló tudománya, a társadalmi tudomány s ennek körében speciálisan a sociológia sem késlekedett átvenni a természettudományoknak a fejlődés problémája körüli megállapításait. Ámde az elmélyített kutatás folyamán kiderült, hogy a természettudományok megállapításait nyers alakjukban nem lehet az emberi társadalom életére alkalmazni, mert a természet világa és az ember társadalmi világa között minden hasonlóság mellett is nagyon nagy a különbség.

Utalunk azokra a tévelygő lépésekre, a melyeket az ú. n. organikus sociológia egyes képviselőinek szükségszerűleg kellett tenniök, a mikor az állati és az emberi társadalmak, vagy az egyes organikus lények és az emberi társadalom analógiáit keresték, a mikor egyes talán költői, de tudományosnak nem mondható képeken és metaphorákon túl biztos alapokhoz nem jutottak.

II.

A kik a társadalmi fejlődés problémájával a természettudomány hatása alatt foglalkoztak és a Darwin hatásától sem maradtak távol, azok a társadalmi fejlődés okát egyszerűen a népességben, ennek növekedésében keresték.

A létért vívott harc elsősorban akkor élesedik ki, ha sok ember van a világon s ezeknek verekedniök kell a mindennapi darab kenyérért. A társadalmi fejlődés indító okát a népesség számában és szaporodásában keresni és meg is találni annál könnyebb volt, mert hiszen maga Darwin beszéli el, hogy a létért való küzdelem gondolatára őt a népesedési elmélet megalkotójának, Malthusnak munkája vezette. Darwin csakugyan az *Essay on population* hatása alatt vizsgálta az organikus vi-

lágot és az élőlények tökéletesbülésére vezető okot abban az exorbitáns szaporodási képességben találta, a mely a bacteriumtól kezdve fel egészen az emberig, minden élő lénynek sajátja. Ha azután csak az emberi társadalomról van szó, akkor ezen a nyomon haladva, a fejlődést előidéző ok természetesen a népesség és a népesség szaporodása lesz.

Ezt az álláspontot nagyon sok közgazdasági és népese-dési író mellett, a kik inkább csak a népességnek a társadalmi fejlődés különböző fokain elért sűrűsége kapcsán foglalkoztak ezzel a problémával s a kik szerint minden közgazdasági fejlődési foknak bizonyos népsűrűség felel meg,¹néhány speciálisan erre a kapcsolatra reámutató író képviseli. Ilyen a francia Adolphe Coste, az olasz Achille Loria, az orosz Maxime Kovalewsky, a belga Guillaume de Greef, a lengyel Jan St. Lewinsky stb.,² a kik mind egyértelműleg vallják, hogy a társa-

¹ Ilyen pl. Émile Lavasseur, a ki *La population française. Histoire de la population avant 1789 et démographie de la France comparée à celle des autres nations au XIX-e siècle précédée d'une introduction sur la statistique* című háromkötetes nagy munkája (Paris, 1889—1892.) több helyén (így pl. a III. kötet 473—476. old.) utal a népsűrűség és a közgazdaság fejlettségi foka közti kapcsolatra, vagy Gustav Schmoller, a ki *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre* (I. kötet, 1—III. kiadás, Leipzig, 1900.) című munkájában (183. old.) Ratzel számításai alapján ad képet a népsűrűség és az illető nép gazdasági kulturája közti kapcsolatról.

² Adolphe Coste *Les principes d'une sociologie objective (Bibliothèque de philosophie contemporaine)*. Paris, 1899. *L'expérience des peuples et les prévisions qu'elle autorise.* (Az előző munka második része.) Paris, 1900. *Le facteur Population dans l'évolution sociale* című dolgozata a *Revue internationale de sociologie* IX. évfolyam, Paris, 1901, 8—9. füzetének 569—612. old. Achille Loria *La proprietà fondiaria e la questione sociale*. Verona—Padova, 1897. A fentebb idézett *Problèmes sociaux contemporains*, Paris, 1897. Maxime Kovalewsky *Coup d'oeil sur l'évolution du régime économique et sa division en périodes* (L'çon d'ouverture faite à l'Institut des Hautes Études à Bruxelles) című dolgozata a *Le Devenir Social* II. évfolyam 1896. VI. füzete 481—499. old. Jan St. Lewinsky *L'évolution industrielle de la Belgique* (Az Institut Solvay de Sociologie által kiadott *Études sociales* 7. kötete) Bruxelles 1910. Lásd még az egyes idevágó megjegyzéseket Guillaume de Greef *Sociologie économique* című munkájának 69., 71., 76. old. Émile Durkheim *De la division du travail social*. Paris, 1893. 289. old. Fritz Burgdörfer *Das Bevölkerungsproblem, seine Erfassung durch Familienstatistik und Familienpolitik* stb. München, 1917. 1—2. old.

dalmi fejlődés oka a népesség és ennek szaporodása, vagyis a socialis fejlődés motora nem más, mint a népesség.

«A társadalmi fejlődés motora az egységesült népesség növekedése» — mondja Coste — «ez a két jelenség: haladás és népesség, tulajdonképpen correlativ. Ha arról van szó, melyik előbbrevaló a kettő közül, állítom, hogy a népesség az és hivatkozom a történelemre.»¹ Tényleg Coste a maga állítását először is történeti tényekkel igyekszik igazolni, így pl. azzal, hogy a civilizáció bölcsője s az első szervezett társadalom a nagy völgyek és delták kivételesen termékeny vidékein található, a hol a népesség természettől fogva igen sűrű, mint Egyiptomban, Chaldeában, a Gangesmelléki Indiában és Chinában s hogy Tyrus, Athén, Karthagó, egyszóval a kereskedelmi hódítás városainak hatalma azon népek jelentőségével együtt emelkedett vagy süllyedt, a mely népek e városok befolyása alatt állottak s hogy a népek egységesülése s agglomerálódása a középkoron keresztül is folyton tart. A mikor pedig azután maguk a népek is beleszólnak az egyesítésbe, szövetségre lépnek, összeolvadnak, vagy legalább is önként hozzájárulnak a politikai vagy katonai események által előkészített annexiókhoz, akkor megint csak a népesség növekedése a haladás és a fejlődés oka. Coste a történelmi igazoláson túl elméleti kísérletet is tesz tétéle, bebizonyítására. «Robinson még akkor sem birt volna semmit sem csinálni az elhagyott szigeten, ha egyesítette volna magában Napoleonnak, Wattnak és Homerosnak hármasságát. De ugyanaz a Robinson ezer meg ezer emberrel összeműködve, kétségtelenül fejévé lett volna a tömegnek s ez impulsust adott volna neki. Egy millió emberrel bizonyára nagy és tartós dolgokat vihetett volna véghez. Egy nagy nemzet élén pedig a maga eszméit a megelőző korok eszmekincséhez fűzve s a késő nemzedékek számára hátrahagyott tradíciókba bevésve valószínűleg átalakította volna a világot s a dicsőség és a fény el nem tűnő, mély szántású barázdáját hagyta volna maga után.»²

Mindezek alapján azt állítja Coste, hogy a társadalom tagjainak számbeli növekedése alkotja a társadalom egész fej-

¹ Coste: *Les principes d'une sociologie objective*. 95. old.

² U. o. 96—99. old.

lódésének meghatározó okát. Az egységesült népesség szaporodása egyfelől a képességek és a funckiók különbözővé válását, másfelől pedig az egész különféle részei közti közlekedés könnyebbé válásának növekedését vonja maga után. Végsőleg tehát az embereknek mind jobba és jobba, mind hatalmasabbá és hatalmasabbá váló tevékenységét.¹ Ez a gondolat annyira hatalmában tartja Costeot, hogy egy külön tudományt, — a mit sociometriának keresztel el — igyekszik megalkotni az államok hatalmának és befolyásának népességük száma alapján való megmérésére. A nélkül, hogy terem lenne itt e sociometria tudományos értékével való behatóbb foglalkozásra, felemlítem, hogy a XIX. század utolsó népszámlálása és más adatok alapján Franciaország nemzeti hatalmát 100-nak véve, mintegy geometriai középátlásokban kifejezett indexszám gyanánt s a többi államokét ehhez mérve, Coste Anglia nemzeti hatalmát 155, Oroszországot 136, Németországot 121, az Egyesült Államokét 74, Japánét 73, Ausztria-Magyarországot 70, Olaszországot 49, Törökországot 45 és Spanyolországot 36 egységben állapítja meg. A kis államok közül Belgium szerinte 19, Hollandia 14, Svéd- és Norvégország együtt 11, Románia 9, Portugália 9 és Svájc 5 egységet képvisel. A nagy hatalmak 94-es átlagával tehát a kis hatalmak 13-as átlaga áll szemben. A nemzeti hatalom pedig — mint Coste kifejti — az egymással összehasonlíthatni szokott hadsereg, tengerészet, földművelés, ipar, kereskedelem, közlekedés, az ingó és ingatlan vagyon, az állami költségvetés, a közoktatás stb. stb., mint a collectiv tevékenység nyilvánulása helyett az ezeket mind közvetlenül előidéző okot, a népességet jelenti.²

¹ U. o. 100. old.

² *L'expérience des peuples.* 588—601. old. s több más helyen is. Az összefoglalást lásd e munka 602. old. Coste maga is belátja, hogy «la force d'un état n'est pas proportionnelle à l'importance de sa population absolue... La puissance d'une nation... provient à la fois du nombre des hommes qu'elle emploie et de l'organisation qui lui permet de les mettre en valeur. Plus brièvement, cette organisation sociale, c'est ce que nous appelons d'un mot: la socialité.» Coste szerint azután az egyenlet ez:

$$\text{Puissance} = \text{Population} \times \text{Socialité} \quad \text{és} \quad \text{Socialité} = \frac{\text{Puissance}}{\text{Population.}}$$

(U. o. 602—606. old.).

III.

Bármennyire érdekes legyen is a társadalmi fejlődés okát nyomozó az a kutatás, a mely végsőleg a népesség növekedésében és integrálódásában találja meg a sociális motort s bármennyire világossá igyekezzek is tenni ez a vizsgálat az evolúció folyamatát, a megfigyelt jelenségekből — véleményem szerint — nem helyesen von a mögöttük működő okra következtetést. Ezzel nyilvánvalóan azt akarom mondani, hogy ha a népességnek és a népesség szaporodásának jelentős is a befolyása a társadalmi fejlődésre, e fejlődés ütemére vagy irányára, a népesség és a népesség növekedése magában véve még nem oka a fejlődésnek s a népesség nem az a sociális motor, a minek Coste és társai gondolják.¹

¹ Loria elméletében annyiban van helye a népesség fejlődést okozó szerepének, hogy szerinte «a népesség sűrűsége minden adott fokának határozott gazdasági rendszer felel meg s következésképpen a földtulajdon bizonyos szervezete, a cultura adott foka, valamint adott viszony a tulajdon és a munka között, vagyis röviden a társadalmi vonatkozások egész organismusa. A nemzeti növekedésével s azzal a változással, mely a népesség sűrűségének fokában ezzel együtt létesül, az egész földbirtoki és társadalmi rendszer, a mi a népesség megelőző fokú sűrűségének megfelelt, megszűnik az előállott szükségletek adæquatuma lenni s az új társadalmi állapottal többé össze nem fér.» (*La proprietà fondiaria*. 68—69. old.). Kovalewsky (id. m. 482. old.) hosszas tanulmányok alapján jutott arra a gondolatra, hogy a gazdasági fejlődés főmotorja a népesség szaporodása. De azonnal hozzáteszi, hogy ha elmélete így megegyezik is a Loriaéval, ez az utóbbi, a melyben a gazdasági fejlődés alapja a még le nem foglalt szűz föld eltűnése, hibás és el nem fogadható theória. «Bizonyos ugyan, hogy a kényszerű munka két alakja: a rabszolgaság és a jobbágyság ugyanakkor szűnt meg, a mikor a le nem foglalt és művelésre alkalmas föld utolsó maradványai eltűntek. De ez a két tény nincs az okozatiság viszonyában egymással. Csak az eredetük ugyanaz s ez nem más, mint a népesség szaporodása. A nagyobb népsűrűség kiterjedtebb appropriációt és intenzívebb munkát kíván.» Durkheim (id. m. 289. old.) szerint a «munkamegosztás a társadalmak térfogatával és sűrűségével egyenes arányban áll s ha a társadalmi fejlődés folyamán a munkamegosztás előhalad, annak az az oka, hogy a társadalmak rendszerint sűrűbökké s általában voluminosabbakká lesznek... Nem azt mondjuk, hogy a társadalmak növekedése és sűrűbbé válása megengedi, hanem hogy kikényszeríti a nagyobb munkamegosztást... A népesség növekedése

Ha kisebb körön belül keressük azokat a példákat, amelyek gondolatunk igazolására szolgálnak, könnyen felvethetjük azt a kérdést, hogy a magyar Alföld nagyszámú ember-tömeget összegyűjtő falvai miért nem mutatnak olyan arányú fejlődést, mint a sokkal kisebb lakosságú felvidéki városok? Miért van az, hogy pl. Nagyvárad és Hódmezővásárhely, ez a lakossága számát tekintve körülbelül egyenlőnek vehető két város annyira különböző ütemű és irányú fejlődést mutat? Miért van az, hogy általánosságban véve kisebb a kulturája Olaszországnak, mint Franciaországnak s Olaszországnak mint a Német birodalomnak, holott a három ország közül Olaszország lakossága a legsűrűbb s Franciaországé a legritkább? Miért mutat China és India a maga roppant népszámaival sokkal kisebb arányú fejlődést? Hacsak a népesség abszolút száma és sűrűsége, vagy ha csak a népszaporodás aránya lenne a társadalmi fejlődés egyedüli motora, akkor ezek a példák egészen mást igazolnának. Nem a népesség az oka tehát a társadalmi fejlődésnek, hanem valami más, a mi e mögött van s a minek a népesség száma és szaporodása csak egyik alkotó eleme.

Hogy Nagy-Várad és Hódmező-Vásárhely példájánál maradjunk, nem azért képeesebb a fejlődésre Nagy-Várad, mert valami csekély számmal, körülbelül kétezer lélekkel nagyobb a népessége, hanem mert Nagy-Várad — hogy úgy mondjam — «városias» jellegű, Hódmező-Vásárhely pedig «falusias» jellegű

így nem eszköz, a minek útján a munkamegosztás megvalósul, hanem az ennek meghatározó oka.»

Ezekkel az írókkal szemben de Greef (id. m. 69. és köv. old.) arra utal, hogy ha Kovalewsky a népesség szaporodásának primordiális és præponderans befolyást tulajdonít, akkor elfelejti, hogy a népesség szaporodása legáltalánosabban a népesség táplálkozási forrásaitól, tehát jólététől függ, azaz következőképpen a productivitás mértékétől. Kovalewsky szerint a modern közgazdaság: a termelés, a megosztás és a csere rendszere a fejlődésnek csak múló phasisa. Mindezen változások főtényezője a gazdasági rendben a népesség növekedése. S ha Kovalewsky kritizálja a Loria elméletét, maga is egyoldalú, mert minden fejlődés okának a népesség szaporodását állítja oda. De Greef szerint a terület és a népesség nyilvánvalóan minden socialis jelenség két tényezője s a társadalmi jelenségek egyszerűen e két tényező combinációjából, reciproque viszonyából származnak.

s — hogy a Leopold Lajos kifejezésével éljek — «oknélküli» város.¹ Pedig mind a kettő ugyanazon jogi kategóriába tartozik : mind a kettő törvényhatósági joggal van felruházva. Csakhogy éppen az a kérdés, hogy mi is az a város, mert úgy látszik, hogy a közigazgatási jog kategorizálása ehhez nem elegendő, hiszen e mögött kell még valami olyan tényezőnek lennie, a mi az egyik városból gazdasági és társadalmi tekintetben csakugyan várost fejt ki, a másikat pedig minden jogi nomenclatura ellenére is falunak hagyja meg.

A Werner Sombart közismert definitiója szerint város az az alakulat, a melynek lakossága tulnyomó részben idegen, azaz nem a saját határában folytatott mezőgazdaság termékeire szorul. Hogy ez a meghatározás a magyar Alföld sok-sok városát a falvak sorába süllyeszti le, minden közigazgatási jog ellenére is és hogy ezzel szemben a szentpétervári statisztikai congressus azon meghatározása, hogy a 2000 lakosnál nagyobb agglomerációk statisztikai értelemben véve városok, a magyar Alföldnek csaknem minden jelentékenyebb faluját várossá lépteti elő, — most bennünket egyáltalában nem érdeklő problema. Sokkal fontosabb ellenben az, hogy ha valamely agglomeratio s egyáltalában valamely társadalmi kör a szükségletét maga nem tudja fedezni, hanem ebben a munkájába másokra szorul, akkor a társadalmi vonatkozásoknak és kapcsolatoknak olyan szövedéke áll elő, a mely el sem képzelhető olyan helyen, a ho mindenki önmaga tudja fedezni összes szükségletét. Faluhelyen kiki önmaga vagy családjával együtt termel. Sőt a várostól távol fekvő vidékeken még ipari javakban való szükségletét is nagy részben önmaga állítja elő. Gazdasága így magára utalt, autarchikus kört alkot. A városban mindez másképp van : itt mindenki a piacról él, alig van ember, a kinek szőleje, földje szükségletének fedező eszközeit kitermelné. A termelő a piac, azaz előtte nagyrészt idegen emberek s idegen gazdaságok részére állít elő javakat s a fogyasztó a piacról fedezi, a piacon szerzi be a szükségletének fedezésére megkívánt árukat.

Példánkban a két város : Nagy-Várad és Hódmező-Vásárhely éppen abban különbözik egymástól, hogy amabban sokkal

¹ Ifj. Leopold Lajos : *Elmélet nélkül*. Gazdaságpolitikai tanulmányok, Budapest, 1917. 110. old

nagyobb a piacra utaltság, emebben pedig meg sokkal erősebb a földdel, a tanyával való kapcsolatnak falusias, gazdasági autarchiát biztosító vonása. Már pedig kétségtelen, hogy csak akkor válik szükségessé az összeműködés, az együttműködés, a cooperatio, hogyha az ember másokra, egyéni gazdasága más egyéni gazdaságok termékeire szorul. Csak így és ekkor erősödik, növekszik terjedelem és állandóság tekintetében a társadalmi összetartozásnak előbb csak laza, lassan szövődő, de mind vastagabbá váló szála. Ekkor teremődik kapcsolat, ekkor létesül társadalmi vonatkozás, s keletkezik az egymásra utaltság és az egymásra szorulás olyan viszonya, mi előbb egyszerűen elképzelhetetlen volt.

IV.

Az olyan szükséglet, a melyet az ember önmaga nem, hanem csak mások segítségével tud kielégíteni, impulzust ad a másokkal vonatkozásba kerülésre. Bizonyos, hogy itt tudományosan a közönséges, egyéni elszigetelt munkával is kielégíthető szükséglettől különböző fogalommal van dolgunk. Ezt nevezi Oppenheimer *collectiv* szükségletnek vagy pontosabban körülírva a csak társadalmi összeműködéssel, társadalmi *collectiv* tevékenységgel kielégíthető szükségletnek.¹

A *collectiv* szükséglet mindazon egyéni szükségletek összegét jelenti, a melylyel az illető társadalom egyénei rendelkeznek, a mennyiben azok fedezésére *collectiv* munka, vagyis magának a társadalomnak munkássága szükséges. Tehát a *collectiv* szükséglet nem egyszerű összeadás útján nyert eredménye az összes egyéni szükségleteknek, mert hiszen az ember a maga szükségletei egyrészt mindig közvetlenül elégíti ki a nélkül, hogy a társadalom segítő tevékenységét igénybe vevné. A *collectiv* szükséglet így csak azon része az egyes egyén össz-szükségleteinek, a melynek kielégítésére az egyes egyén gazdasági tevékenysége nem elegendő. A *collectiv* szükséglet kielégítésére a társadalmi összeműködés teremti meg a szükséges eszközöket. E társadalmi *cooperatio* viszont annak alapján létesül, hogy az itt eredményt elérni

¹ Franz Oppenheimer: *Theorie der reinen und politischen Ökonomie*. Berlin, 1910. 91., 350. s több más helyén is.

nem tudó egyéni tevékenységgel szemben a collectiv összeműködés alkotja azt a legkisebb áldozatot, a melynek nagy elve : a gazdaságosság elve, szerint történik minden a gazdálkodó társadalomban. Az összeműködés, a cooperatió, a mi a társadalomnak megosztott és egyesített, differentiált és integrált munkájából áll, így fejlődik a collectiv szükséglet és annak kielégítési lehetősége hatására. Viszont a collectiv szükséglet így lesz a társadalmi fejlődés feltételévé és egyszersmind motorrává is.¹

Hogy a társadalmi fejlődésnek csakugyan a collectiv szükséglet a motora, azt néhány példán igen könnyen lehet szemléltetnünk. Schulze-Gävernitz beszéli el, hogy a XVIII. század végén alkalmazott gépekhez hasonló találmányok már századokkal előbb ismeretesek voltak s ezeket itt-ott használták is, de gazdasági hatással ezek még nem jártak. Tudjuk, hogy a gőzgép sokkal előbb ismeretes volt már, mint a hogy' James Watt 1769-ben feltalálta, mert «firemachine» néven már a XVIII. század elején alkalmazták egyik-másik bányában a vízemelésre és Nagy Péter cár az 1700-as évek elején gőzgépet használt parkjai öntözésére. Beckmann szerint 1579-ben Danzigban már ismerték a mechanikus szövést, a mit Marx is elismer, csupán az időpont tekintetében tér ettől a megállapítástól.² Cugnot mernök a francia forradalom idején a mai automobilo-khoz hasonló szerszámokkal közlekedett Páris utczáin, holott az automobil feltalálása a XIX. század utolsó évtizedének maradt fenntartva.

Miért nem vitte hát forradalomba a világot a gőzgép és a mechanikus szövés feltalálása a maga első, bár csak kivételes alkalmazása idején? Hiszen később, a nagy angol «industrial revolution» alatt, az 1760 - 1815. évek közti időben az egész ipari termelést revolúcióba hozta? Azért nem, mert feltalálása idején egyik találmány sem felelt meg még azoknak a collectiv szükségleteknek, a melyeknek kielégítésére tulajdonképpen alkalmazásba vétetett. Hogyan lehetne másképpen megérteni hogy Venezia és Firenze azonnal elvesztette ipari felsőbbbségét,

¹ U. o. több helyen.

² Gerhard von Schulze-Gävernitz: *Der Grossbetrieb. Ein wirtschaftlicher und sozialer Fortschritt.* Leipzig, 1892. 30. old.

mihelyt az amerikai tengeri utat és a Jóreménység-foka körüli utat felfedezték, pedig mind a kettő sokkal inkább ipari város volt, mint pl. Portugáliának vagy Spanyolországnak azok a városai, a melyek tőle a szövés-fonás gazdasági feladatát elvették. Viszont ez a két ország is éppen így vesztette el gazdasági felsőbbségét Hollandia és Nagy-Britannia javára a collectiv szükséglet növekedésének előbbrehaladtával.¹ Tudjuk, hogy Angliában az ipari termelés technikája még a XVIII. század derekán sem volt fejlettebb, mint Indiában,² és hogy Anglia az egész középkoron keresztül szegény ország volt, csak a XVIII. század utolsó harmadától kezdve növekszik gazdasági jelentőségben, a mi a gazdasági forradalom után a többi országokét túlszárnyaló fokra emelkedik.

De hagyjuk ezt a kérdést, mely részben a közgazdaság történetébe, részint pedig e tudomány elméleti részébe tartozik. Itt a népesedés problémáinak fejtegetése közben bennünket mindebből első sorban csak az érdekel, hogy a társadalmi fejlődés oka nem a létért vívott küzdelem, mint Darwin a szerves világra megállapította, nem is az alkalmasabb által való túlélés, mint azt Herbert Spencer a Darwin természetes kiválasztása helyett mondja, nem is a népesség és annak szaporodása, mint Coste és hívei vallják, hanem a collectiv összeműködéssel kielégíthető szükséglet, a melyet éppen ezért nevezünk collectiv szükségletnek, mint azt Oppenheimer tanítja.

A collectiv szükséglet az individuális szükségletekből áll elő, a mennyiben tudvalevőleg a magára maradó egyéni tevékenységgel nem, hanem csakis társadalmi összeműködéssel elégíthető ki. Így azután a collectiv szükséglet nagyságát az egyéni szükségletek nagysága és ezzel együtt az illető gazdálkodó társadalom száma határozza meg. Az individuális szükségletek természetes feltétele az éghajlat, a népesség számának természetes feltétele pedig a természet bőkezősége. A collectiv szükséglet természetes — és nem társadalmi — feltétele tehát az, hogy az éghajlat szerint minő terjedelmű az individuális szükséglet s hogy mennyi népességet tud befogadni az illető terület, minő

¹ De Greef id. m. 70. old.

² Schulze-Gävernitz id. m. 29. old. Baines: *History of cotton manufacture*. London, 1835. 82. old. után.

capacitása van annak, s mindezen előfeltételek után önként érhetőleg még az is, hogy egyéni szükségleteinek milyen mennyiségét nem tudja az illető népesség önmaga, elszigetelt, egyéni tevékenységével kielégíteni? Mert azok a társadalmak, a melyek kedvező éghajlat alatt, kedvező népességbefogadó képességű területen nagy számot mutatnak fel, de szükségleteiknek túlnyomó részét a függetlenségüket megőrző egyéni vagy családi gazdaság körében ki tudják elégíteni, sohasem juthatnak a társadalmi fejlődés azon fokára, a melyen kevésbé kedvező éghajlat alatt, kisebb népességbefogadó képességű területen élő kisebb társadalom áll, ha szükségletei túlnyomó részének kielégítésében a társadalmi összeműködés játszik szerepet.¹

V.

Így jutottunk el a népességnek a társadalmi fejlődés tekintetében való szerepéhez, a mely nem olyan közvetlen tehát, mint Coste és társai állítják, hanem csak közvetett, mert a társadalmi fejlődés motorának, a collectiv szükségletnek mértékére csupán egyik tényezőként gyakorol a népesség nagysága befolyást. A népesség nagysága maga is a földterület népességbefogadó képességétől függ s a mire meg a népesség nagysága befolyást gyakorol: az individuális szükséglet nagyság még egy másik tényező: az éghajlat befolyása alatt áll. E természetes feltételeken túl ott van a társadalmi feltétel, az, hogy az individuális szükségleteknek minő mértékét tudja az illető társadalom autarchikus egyéne önmaga kielégíteni s minő körben szorul társainak collectiv munkájára? Csak ez a szemlélet helyezi tiszta világításba a népesség számának és növekedésének a társadalmi fejlődésben végzett szerepét s ennek ily módon való tekintetbe vétele nélkül nem tudunk elfogulatlan ítéletet mondani arról a nagy problémáról sem, a mely a háború előtti békeévek demographi i közvéleményét annyira nyugtalanította: a születések arányszáma csökkenéséről s ennek társadalmi jelentőségéről.

A születések arányszáma Európaszerte tapasztalt csökkenésének a társadalmi fejlődés szempontjából csak abban az

¹ V. ö. Oppenheimer id. m. 98—101. old.

esetben van káros következménye, hogyha vele egyetemben a collectiv szükséglet nagysága is kevesbedik, mert hiszen a társadalmi fejlődés üteme annál gyorsabb, aránya annál nagyobb, minél nagyobb a collectiv szükséglet. A születési arány csökkenés magában véve még nem jelenti a collectiv szükséglet nagyságának kevesbedését, mert mint tudjuk, a collectiv szükségletnek nemcsak természetes (a klíma és a föld népességbefogadó képességétől feltételezett népességszám, mint az individuális szükséglet természetes feltétele), hanem társadalmi (az individuális szükségleteknek csak collectiv összeműködéssel kielégíthető része) feltételei is vannak. S bár a születési arányszám csökken — a mi azonban a halálozások arányszámának megfelelő leszorítása esetén a népesség természetes szaporodásának arányában esetleg nem jelent valódi csökkenést — a collectiv szükséglet nem szükségképpen csökken ezzel együtt s így a társadalmi fejlődésnek sem az aránya, sem az üteme nem szenved változást.

Csakhogy a születési arányszám csökkenésének jelentőségét más szempontból szokták rendszerint figyelembe venni és azok, a kik a csökkenő arányú születésekben oly nagy veszedelmet látnak, bizonyára nem a társadalmi fejlődés szempontját tartják szem előtt.

Az a két szem pont, a melyből a születési arányszám csökkenésének folyamatát egyfelől aggodalommal, másfelől pedig nagyobb aggodás nélkül szokták szemlélni, a nemzeti, illetőleg az egyéni érdek szempontja.

A kettő között diametrális az ellentét. A nemzet és ennek jogi formája: az állam, pénzügyi, nemzetgazdasági és katonai szempontból s hatalmi kérdések hatására a minél nagyobb születési arányt kívánja. Minél több az állam polgár a .annál több az adóalany, annál nagyobb az elvégzett munkamennyiség, annál több a katona és ezzel együtt annál nagyobb a többi nemzetek sorában az illető nemzet hatalmi posztója is. — Nem szólok itt arról, hogy kisebb születési arányszám mellett is lehet nagyobb a természetes népességnövekedés, mert bizonyos, hogy a születési arányszám általában tapasztalt csökkenése a népszaporodás arányára is kedvezőtlenül hat. Az egyén ellenben, a kinek társadalombeli posztóját nem az általa végzett munka productivitása hanem a tulajdonában levő vagyon nagysága biztosítja, a maga egyéni érdekei védelmében jut ellentétbe a

nemzeti kívánalommal. És az, a ki a maga vagyoni érdekei védelmében tud dacolni a nemzet és az állam sok egyéni akaratot absorbeáló akaratával, az meg is tudja valósítani a maga individuális törekvéseit, a mint ezt a magasabb osztályok kicsiny születési arányszáma eléggé bizonyítja. A kit ellenben vagyoni érdekei nem ösztönöznek védelemre, mert ilyenekről az ő gazdasági körében csupán kivételesen lehet szó, az a születési arányszám alakulása terén ugyanabban az irányban halad, mint melyet a nemzeti érdek kijelöl, még hogyha nem is e magasabbrendű cél szem előtt tartásával tesz eleget az állam óhajtatásának.¹

A nemzeti szempont ezek szerint kevés tekintettel van az egyes egyén jólétére s ezt csak annyiban méltányolja, a mennyiben a nagyobb születési arányszám magának a nemzetnek további fennmaradását és virulását az egyeseknek okozott gazdasági hátrány által nem veszélyezteti. Az individuális szempont ellenben, a melynek ideálja az egyes egyénnek lehetőleg kielégítő mennyiségű gazdasági jószággal való ellátása, a kisebb gyermekszámot tartja kívánatosnak. A két ellentétes szempont csak abban az esetben egyeztethető össze, ha valaki arra az álláspontra helyezkedik, hogy a népességnek a cultur-államokban sűrűbbé válása még nagyon sokáig nem fogja befolyásolni az egyeseknek a társadalmi jövedelemben való részesedése arányát, mert hiszen az ország népességének sűrűbbé válásával tulajdonképpen az egyes egyén munkájának productivitása emelkedik. Ezt a felfogást képviseli az angol Edwin Cannan, a belga Edouard van der Smissen, a német Franz Eulenburg, Friedrich Naumann, a svéd Pontus E. Fahlbeck és az amerikai Frank Fetter.² Az ő

¹ Szerző *A népesség elmélete (Gazdaságtörténeti és társadalomtudományi kutatások IV. kötet)* Debreczen, 1908. 306—307. old.

² Lásd Edwin Cannan *A history of the theories of production and distribution in English political economy from 1776 to 1848.* II. kiadás. London, 1903. 182. old. Édouard van der Smissen *La population.* Paris—Bruxelles, 1893. 153. old. Franz Eulenburg czikke a *Deutsche Literaturzeitung* 1901. évfolyam 14. szám 2150. old. Id. Julius Wolf *Der Geburtenrückgang. Die Rationalisierung des Sexuallebens in unserer Zeit.* Jena, 1912. 168. old.) Pontus E. Fahlbeck *Der Adel Schwedens (und Finlands). Eine demographische Studie.* Jena, 1903. 314—316. old. Frank Fetter *Versuch einer Bevölkerungslehre ausgehend von einer Kritik des Malthusschen Bevölkerungsprinzips.* Jena, 1894. 41. old. Friedrich Naumann *Neudeutsche Wirtschaftspolitik.* III. kiadás. Berlin-Schöneberg 1911. 24—28. old.

felfogásukon messze túl megy a szintén antimalthusista Franz Oppenheimer, a mint ez a collectiv szükségletnek a társadalmi fejlődésben való szerepéről vallott és fentebb ismertetett tanításából, de meg népesedéelméleti munkájából is kiviláglik.¹

Fölöslegesnek látszik előttem, hogy behatóbban elemezzem azokat a számadatokat, s a hozzájuk fűzött következtetéseket, a melyeket e vélemény képviselői a népesség sűrűbbé válásának és a nemzeti gazdagodásnak szerintök összeeső jelenségére vonatkozólag kimutatnak, a mikor természetesen aggódó gondal figyelik a születések arányszámának folytonos csökkenését. Hiszen véleményem szerint a népesség születési arányának emelkedése vagy csökkenése nem közvetlen, hanem csak közvetett oka lehet a nemzeti vagyonosság növekedésének vagy csökkenésének. A születési arálynak, mint a népszaporodás egyik, de nem egyedüli tényezőjének alakulása pedig már maga is okozat annyiban, hogy kifejezése annak, miképpen irányítódott be az ember szaporodási, fajfenntartási akarata az élelmezési lehetőséggel lépést tartó népesedésre? A születési arány ezek szerint nagyrészt a népesség és az élelem vagy ha romantikusabban, de még rövidebben tetszik: a vér és kenyér egyensúlyának kifejezője. És ezt a kifejezést sötét aláfestésként kíséri a népesedés problémájának — Schmollelrel szólva — keserű tragikum, hogy ha a népesség gyorsabban nő, mint a hogy' az élelem mennyiségét növelni sikerül, akkor ott a fenyegető veszedelem a túlnépesedés alakjában, ha pedig ezt kikerülni akarván, az emberi akarat korlátozza a gyermekszámot, akkor az elnéptelenedés nem kevésbé nagy veszedelme fenyeget. Ezért azután mindenkor élesen el kell választani egymástól a két szempontot: a nemzetit, a melyen állva, csakugyan veszedelmet jelent a születési arányszám csökkenése, hogyha azt a népesség természetes szaporodásának csökkenése is nyomon követi okozat gyanánt, és az egyénit, a mely a saját érdek szempontjából természetesen másképpen gondolkozik a születési arány csökkenésének horderejéről.

Nagyon örvendetes volna, ha csakugyan össze lehetne egyeztetni a két ellentétes szempontot s el lehetne oszlatni a

¹ *Das Bevölkerungsgesetz des T. R. Malthus und der neueren Nationalökonomie. Darstellung und Kritik.* Berlin—Bern, 1901.

nemzeti és az egyéni érdek közötti disharmoniát. Ámde ebben az összeegyeztetésben csak bizonyos optimismussal lehet bízni, mert a tapasztalat szerint az által az elméleti megállapítás által kijelölt útra, hogy a nagyobb gyermekszám által előidézett nagyobb népsűrűség az egyes egyén munkájának productivitását is emeli, a lehető legkivételesebb esetben igyekszik lépni az az egyén, a ki a maga gazdasági, vagyoni és jövedelmi érdekeiben veszélyeztetve, saját bőrén érzi a nagyobb gyermekszám gazdasági hátrányait. És ha tudományos pontossággal akarunk beszélni erről a kérdéstről, mint a hogy csakis így beszélhetünk, akkor a nagyobb számú születés és a népsűrűség emelkedése még nem jelenti ugyanezt, hiszen a születés magában véve még nem szaporodás is egyúttal. Csak a halálozások levonása után fennmaradó születési többlet alkotja a természetes szaporodást s közismert igazság, hogy a nagyobb arányú születéssel rendszeren nagyobb arányú halálozás is jár együtt. Sőt a születések és a halálozások s a kettő egymáshoz való arányából származó természetes szaporodás tekintetében valósággal pazarló és gazdaságos, az emberi étellel könnyelműen bánó és óvatos gazdaságossággal eljáró országok típusát lehet megkülönböztetnünk, mint a hogy ezt Norvégia és Magyarország példája legjobban bizonyítja.¹

VI.

A születések arányának a népesedés és a társadalmi fejlődés kérdésében annyiszor kiemelt csökkenését még egy más szempontból is figyelemre lehet méltatni. Ez a fajjegészségtan szem-

¹ Gazdaságilag a népesség természetes szaporodása ott a legkedvezőbb, a hol az a népességre gazdaságilag és társadalmilag a legsekélyebb áldozatot rója. Minél kisebb a születési és a halálozási arány ugyanazon születési többlet mellett, annál inkább jár el gazdaságosan a népesség. Norvégia pl. a 12·5 ezrelékes születési többletet 1910-ben 26·0 arányszámú élveszületéssel és 13·5 arányszámú halálozással érte el. Ezzel szemben a Magyar birodalomban a 12·1 ezrelékes születési többletchez 35·6 arányszámú élveszületés és 23·5 arányszámú halálozás kellett. A haladás — jól mondja Mombert (*Wirtschaft und Bevölkerung. I. Bevölkerungslehre* című értekezése, *Grundriss der Sozialökonomik*. Tübingen, 1914. II. rész 58. old.) — a születések és a halálozások rationalistikus irányításában áll s ez is hozzájárult azon gazdasági és társadalmi fellendüléshez, a mely az utolsó emberöltő alatt sok államban megfigyelhető.

pontja, a mely a születéseknek a magasabb társadalmi rétegekben beállott nagyarányú csökkenése következtében népességünk faji értékének leromlása miatt aggódik.¹

Ezen aggodalom jogosult vagy jogosulatlan voltának eldöntése végett utalok az alábbi táblázatra, a melyet a hazai népmozgalom eredményének társadalmi rétegek szerint való csoportosítása alapján készítettem.

Sorszám	A társadalmi osztály, illetőleg réteg neve	Az összes népesség száma	
		1900	1910
I. 1.	A földbirtokos osztály gazdaságilag gyengébb rétege	6.465.292	6.905.874
2.	A földművelés proletár rétege	4.249.913	4.098.104
3.	Egyéb őstermelők	446.812	366.144
II. 1.	Az iparforgalmi népesség önálló	1.633.347	1.883.151
2.	Az iparforgalmi népesség segédszemélyzete	1.700.573	2.453.709
III.	A legszegényebb társadalmi osztályok	5.260.033	4.956.550
IV. 1.	Értelmiség (közszolgálat és szabadfoglalkozások) ...	375.928	438.278
2.	Összes értelmiség	574.220	712.536
V.	Véderő	133.315	144.550
VI.	Egyéb és ismeretlen foglalkozások	485.209	655.624
Országos eredmény...		16.838.255	18.264.533

¹ A fajegészségtan a fajt nem a systematikus beosztásokban szereplő faj értelmében teszi kutatás tárgyává, nem a germánok, a turániak vagy a zsidók fajának egészségtanáról beszél, hanem a vitális fajról, azon tartósan élő egységről, a melyet az emberek egymásra következősük folyamán alkotnak.

A fajegészségtan lényegéről jó tájékoztató kis munka Hermann Werner Siemens *Die biologischen Grundlagen der Rassenhygiene und der Bevölkerungspolitik*. München, 1917. A terjedelmes irodalomról pedig kitűnő, sok gonddal összeállított bibliographiát nyújt Géza von Hoffmann *Die Rassenhygiene in den Vereinigten Staaten von Nordamerika*. München, 1913. IV. függelék 151—235. old.

Sor- szám	A társadalmi osztály, illetőleg réteg neve	Az élveszületések			
		száma		arány száma	
		1900/1	1910/11	1900/1	1910/11
I. 1.	A földbirtokos osztály gaz- daságilag gyengébb ré- tege	245.364	225.589	38.0	32.7
2.	A földművelés proletár ré- tege	190.682	195.995	43.9	44.6
3.	Egyéb őstermelők	10.445	8.571	23.4	23.4
II. 1.	Az iparforgalmi népesség önálló	64.618	61.300	39.5	32.6
2.	Az iparforgalmi népesség segédszemélyzete	73.290	88.384	43.0	36.0
III.	A legszegényebb társa- dalmi osztályok	225.659	228.071	39.9	40.9
IV. 1.	Értelmiség (közszolgálat és szabad foglalkozá- sok)	10.564	10.570	28.1	24.1
2.	Összes értelmiség	16.462	16.860	28.6	23.6
V.	Véderő	1.520	1.968	11.4	13.6
VI.	Egyéb és ismeretlen fog- lalkozások	5.648	5.082	11.6	7.8
	Országos eredmény...	646.183	641.052	38.4	35.1

Sor- szám	A társadalmi osztály, illetőleg réteg neve	A halálozások			
		száma		arány száma	
		1900/1	1910/11	1900/1	1910/11
I. 1.	A földbirtokos osztály gaz- daságilag gyengébb ré- tege	170.169	162.080	26.3	23.5
2.	A földművelés proletár ré- tege	124.538	134.610	27.1	28.6
3.	Egyéb őstermelők	6.256	5.329	14.0	14.6
II. 1.	Az iparforgalmi népesség önálló	39.528	36.853	24.2	19.6
2.	Az iparforgalmi népesség segédszemélyzete	37.865	45.466	22.2	18.5
III.	A legszegényebb társa- dalmi osztályok	151.941	159.961	26.9	28.8
IV. 1.	Értelmiség (közszolgálat és szabad foglalkozások)	6.461	7.046	17.2	16.1
2.	Összes értelmiség	9.131	10.334	15.9	14.5
V.	Véderő	936	1.142	7.0	7.9
VI.	Egyéb és ismeretlen fog- lalkozások	18.942	16.228	39.0	24.8
	Országos eredmény...	437.508	440.514	26.0	24.1

Sor- szám	A társadalmi osztály, illetőleg réteg neve	A természetes szaporodás			
		száma		arányzáma	
		1900/1	1910/11	1900/1	1910/11
I. 1.	A földbirtokos osztály gaz- daságilag gyengébb ré- tege	75.195	63.509	11.6	9.2
2.	A földművelés proletár része.....	66.144	61.385	16.8	16.0
3.	Egyéb östermelők.....	4.189	3.242	9.4	8.9
II. 1.	Az iparforgalmi népesség önállóí	25.090	24.447	15.3	13.0
2.	Az iparforgalmi népesség segédszemélyzete	35.425	42.918	20.8	17.5
III.	A legszegényebb társa- dalmi osztályok.....	73.718	68.110	13.0	12.1
IV. 1.	Értelmiség (közszolgálat és szabad foglalkozások.	4.103	3.524	10.9	8.0
2.	Összes értelmiség.....	7.331	6.526	12.7	9.1
V.	Véderő	584	826	4.4	5.7
VI.	Egyéb és ismeretlen foglal- kozások	13.294	11.146	27.4	17.0
Országos eredmény...		208.675	200.538	12.4	11.0

E táblázat¹ egyes számoszlopait elemezve, az élveszületések arányszáma ezrelékekben a szűkebb értelemben vett, azaz Dráván inneni Magyarországon az 1900—1901., illetőleg az 1910—1911. évek átlagában a következőképpen alakult az arányszámnak a két időpont közötti változása százalékának feltüntetésével együtt:

¹ Ezt a táblázatot a *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat 7., 9., 22., 48. és 50. kötetének nyers adatai alapján állítottam össze. Ezt a táblázatot egyébként már közzétettem *A magyar népmozgalom és a Malthus-féle elmélet* című dolgozatomban (*Közgazdasági Szemle*, Budapest, 1917. 57. kötet, 393—425. old.). Erre a dolgozatra válaszolt Hoffmann Géza *A magyar nép elpórtasodása* című bírálatos ismertetésében; *Természettudományi Közöny* Budapest, 1917. XLIX. kötet, 683—684. füzet 708—709. old.

	1900/1 évek	1910/11 átlagában százalékokban	Változás aránya
A földművelés proletár rétege ...	43·9	44·6	+ 1·59
A legszegényebb társadalmi osztályok.....	39·9	40·9	+ 2·50
Az iparforgalmi népesség segéd-személyzete	43·0	36·0	—16·79
A földbirtokos osztály gazdasági-lag gyengébb rétege	38·0	32·7	—13·95
Az iparforgalmi népesség önállói.	39·5	32·6	—17·46
Az értelmiség	28·6	23·6	—17·13
Egyéb őstermelők (beleértve a nagybirtokosokat is).....	23·4	23·4	00·00
A véderő	11·4	13·6	+19·38
Egyéb és ismeretlen foglalkozások	11·6	7·8	—32·78
Országos átlag...	38·4	35·1	— 8·60

Ha a második csoportban említett négy első réteget mint magasabb társadalmi helyzetű osztályt külön vesszük s hozzájuk számítjuk az egyéb foglalkozásukat is, akkor ebben az ötös csoportban az 1900—1901. évek átlagában 98,693, az 1910—1911. évek átlagában pedig 93,781 élveszületés volt. Ha ezzel szemben a négy első réteget mint alacsonyabb társadalmi helyzetű osztálynak számítjuk, akkor ebben 547,490, illetőleg 547,271 élveszületést találunk.¹ Miután pedig a társadalmilag magasabbnak vett osztályban az 1900. évi népszámlálás 3.272,903 egyént talált s így a 16.838,255 főnyi összes népességből a társadalmilag alacsonyabb helyzetű négy rétegre 13.565,352 fő jutott, az élveszületési arányszám ezrelékekben az 1900—1901. évek átlagában a társadalmilag magasabb helyzetű osztálynál 30·1, az alacsonyabb helyzetű osztálynál pedig 40·3 volt. Az 1910-iki népszámlálás alkalmával a magasabb osztály népességszáma

¹ Hoffmann idézett ismertetésében ott követ el tévedést, hogy a legszegényebb társadalmi osztályok néven szereplő réteget önállóan veszi abban az értelemben, hogy nem látja ennek összefoglaló jellegét s elfelejti, hogy ebben a földművelés proletárelemei a napszámósokkal és a házi cselédekkel együtt már bennfoglaltatnak. Így azután, bár a magyarországi összes élveszületések száma az 1910—1911. évek átlagában csak 641,052 volt, ő az alsóbb négy társadalmi rétegben 738,039 élveszületést hoz ki az én adataim alapján s ezzel szemben a felsőbb négy társadalmi rétegben — az ismeretlen osztályhelyzetűeket nem számítva — 88,699. élveszületést állapít meg.

3.762,005, az alacsonyabb társadalmi helyzetű osztályé pedig 14.502,528 volt (az ország egész népessége ekkor 18.264,533 lelket tett), következésképpen az élveszületési arányszám ezrelékekben az 1910–911. évek átlagában a magasabbrendű osztálynál 24·9, az alsóbbrendűnél pedig 37·7 volt. Ebből pedig az tűnik ki, hogy a magasabbrendű rétegek élveszületési arányszáma tíz év alatt 17·12, az alacsonyabbrendűeké ellenben csak 6·46 %-kal csökkent.

De ha nem végezzük ezt az összefoglalást magasabb- és alacsonyabbrendű osztály szerint, hanem külön-külön vesszük az egyes rétegeket, akkor is nyilvánvaló, hogy a születések aránya tíz év alatt jelentékenyen hanyatlott, kivéve a vederőt, a hol azonban az emelkedésnek a miatt nincsen nagyobb jelentősége, mert a születések abszolút száma igen csekély, továbbá a legszegényebb társadalmi osztályokat meg a földművelés proletár rétegét, a hol ugyan nem nagyarányú a születések arányának a növekedése, de a többi rétegek 14–17 %-os csökkenésével szemben mindenesetre feltűnő.

Ezek az adatok számszerűleg igazolják azt, hogy a magyar nép magasabbrendű rétegei nem hoznak világra annyi utódot, mint az alacsonyabbrendű rétegek. «A holnap magyar népe tehát nem lesz azonos összetételű a maival» — mondják a fajegészségtan művelői — «a magyar nép faji értéke ilyen viszonyok között nemzedékről-nemzedékre súlyed. A népesedési politika eddigelé inkább csak az emberek mennyiségével számolt, minőségével nem törődött. Pedig hazánk sorsa attól függ, hogy a jövő nemzedék zöme népünknek melyik rétegéből fakad. Igaz, hogy a halálozások arányszáma lenyomja valamennyire ezeket a számokat, de mivel a természetes szaporodás nagyobb volta elsősorban nem a halálozások alacsonyabb, hanem a születések magasabb száma folytán áll elő, a magasabb rétegek természetes szaporodásának ismét nem kedvező jelenséggel van dolgunk.»¹

Mindenesetre meg kell vizsgálnunk, hogy a különböző társadalmi rétegek halálozási aránya minő s hogy az alsóbbrendű rétegek vélelmezett nagyobb természetes szaporodása csakugyan inkább a születési arány magasabb voltának tudható-e

¹ Hoffmann id. ismertetése 708. old

be vagy inkább annak, hogy az ő halálozási arányuk is a többi rétegekéhez hasonló módon csökkenőben van?

A halálozási arányszám az 1900–1901. és az 1910–1911. évek átlagában ezrelékekben a következő volt az egyes társadalmi rétegeknél:

	1900/1 évek	1910/11 átlagában százalékokban	Változás aránya
A földművelés proletár rétege ...	27·1	28·6	+ 5·53
A legszegényebb társadalmi osztályok.....	26·9	28·8	+ 7·06
Az iparforgalmi népesség segéd-személyzete	22·2	18·5	–16·67
A földbirtokos osztály gazdasági gyengyőbb rétege	26·3	23·5	–10·65
Az iparforgalmi népesség önálló.	24·2	19·6	– 9·01
Az értelmiség	15·9	14·5	– 8·81
Egyéb őstermelők.....	14·0	14·6	+ 4·28
A véderő.....	7·0	7·9	+12·85
Egyéb és ismeretlen foglalkozások	39·0	24·8	–36·42
Országos átlag...	26·0	24·1	– 7·31

Ez a táblázat azt mutatja, hogy a halálozások arányszáma tíz év alatt hazánkban általában csökkenő irányzatú volt. Mert az egyéb őstermelők különben csekély népességszáma (1900-ben 446,812 és 1910-ben 366,144) és csekély abszolút halálozása (1900–1901. évek átlagában 6,256 és 1910–1911. évek átlagában 5,329), valamint a véderő hasonló helyzete (a népesség száma volt 1900-ban 133,315, az 1910. évben pedig 144,550, a halálozások abszolút száma meg az 1900–1910. évek átlagában 936, az 1910–1911. évek átlagában pedig 1,142) nem jelent nagyobb mérvű rosszabbodást halálozási arányszámunk alakulásában, habár a kedvezőtlen irányú változás amott 4·28, emitt pedig 12,85 %-ot tesz is. Ezt a két rosszabbodási esetet tehát minden pontatlanság nélkül elhanyagolhatjuk. Ámde a már sokkal nagyobb népességet magában foglaló két réteg: a földművelés proletár rétege, mely a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkásokat öleli fel és a legszegényebb társadalmi osztályok néven szereplő réteg, a melyben ezeken kívül még a napszámosok és a házi cselédek is bennfoglaltatnak, már világosan mutatja a nagyobb születési

számmal együttjáró nagyobb halálozási arányt. Igaz, hogy ez a változás nem nagy (5 és $\frac{1}{2}$, illetőleg 7%-os csupán), de sokkal nagyobb, mint a mennyivel e két rétegnek elveszületési arányszáma tíz esztendő alatt emelkedett, mert az 1 és $\frac{1}{2}$, illetőleg 2 és $\frac{1}{2}$ százalékot teszen. Ha az előbb említett emelkedéssel állítjuk párhuzamba a születési arányszám terén észlelhető emelkedést, akkor az egyéb őstermelők halálozási aránya 4·28%-os emelkedésével szemben ezek elveszületési aránya tíz év alatt egyáltalában nem változott, a véderő ellenben a 12·85%-os halálozási arány emelkedésének megfelelő módon 19·38%-kal nőtt. És míg az iparforgalmi népesség segédszemélyzetének halálozási aránya 16·67%-os csökkenését e réteg elveszületési arányának 16·79%-os csökkenése éppen úgy paralysálja, mint a hogy körülbelül kiegyenlíti a földbirtokos-osztály gazdaságilag gyengébb rétegének halálozási arányszámában beállott 10·65%-os csökkenést e réteg elveszületési arányának 13·95%-os kevesbedése. Itt ugyan már nagyobb az elveszületési arányszám csökkenése, mint a halálozásoké, az iparforgalmi népesség önállóinál és az értelmiségnél ellenben körülbelül kétszerte annyi az elveszületések arányának sülyedése, mint a halálozásoké. Amott az elveszületések aránya 17·46%-kal kevesbedett, míg a halálozásoké csak 9·01%-kal, emitt pedig a halálozási arány 8·81%-os csökkenésével szemben 17·13% az elveszületések arányszámának csökkenése.

Ha azután ismét két osztályba foglaljuk össze e rétegeket, a magasabbrendű társadalmi osztály az 1900—1901. évek átlagában 74,793 haláleset alapján 22·85, az 1910—1911. évek átlagában pedig 69,886 haláleset alapján 18·57 ezrelék halálozási számarányt mutat. Ezzel szemben az alsóbbrendű társadalmi osztály az 1900—1901. évek átlagában kitüntetett 362,715 haláleset alapján 26·71, az 1910—1911. évek átlaga szerinti 370,628 haláleset alapján pedig 25·55 ezrelék halálozást tüntet fel. A magasabb társadalmi osztály halálozása ezek szerint tíz év alatt 6·45, az alsóbb társadalmi osztály ellenben csak 4·35 %-os csökkenést mutat.

Az egyes társadalmi rétegek természetes szaporodásának arányszámai az 1900—1901. és az 1910—1911. évek átlagában ezrelékekben kifejezve a következő képet mutatják:

	1900/1 évek	1910/11 átlagában százalékokban	Változás aránya
A földművelés proletárrétege	16·8	16·0	— 4·77
A legszegényebb társadalmi osztályok	13·0	12·1	— 6·92
Az iparforgalmi népesség segéd- személyzete	20·8	17·5	—15·87
A földbirtokos osztály gazdasá- gilag gyengébb rétege	11·6	9·2	— 20·69
Az iparforgalmi népesség önállóí.	15·3	13·0	—15·03
Az értelmiség.....	12·7	9·1	—28·35
Egyéb őstermelők.....	9·4	8·9	— 5·32
A véderő.....	4·4	5·7	+29·54
Egyéb és ismeretlen foglalkozások	27·4	17·0	—37·96
Országos átlag...	12·4	11·0	—11·30

A természetes szaporodás arányszámának alakulása a két időpont között az egyetlen véderő kivételével minden rétegben csökkenő irányzatú volt. Mivel azonban a véderő természetes szaporodási arányszáma az országos átlagnak csak a fele körül jár, ez az emelkedés egyáltalában nem jelentős. Az országos átlag 1900–1901-es 12·4 ezrelékes arányát a földbirtokos osztály gazdaságilag gyengébb rétege kivételével az alsóbb társadalmi osztályba tartozó rétegek mind meghaladták és az 1910–1911-es 11·0 ezrelékes arányszámot is. A magasabb társadalmi osztályba tartozó rétegek körében a tíz év alatt az a legjelentékenyebb változás, hogy a míg az 1900–1901. évek átlagát az iparforgalmi népesség önállóinak és az értelmiségnek arányszáma felülmulta, az 1910–1911. évek átlagán már csak az iparforgalmi népesség önállóinak természetes szaporodása tudott felülemelkedni, élénk bizonyosságául annak, hogy az értelmiség kedvező halálozási arányszámalakulása sem elegendő, hogy ha megfelelő élveszületési arányszám nincsen mögötte.

És bár a természetes szaporodás aránya minden rétegnél csökkent a már említett véderő kivételével, a csökkenés az egyébként nem jelentős réteg, az ismeretlen osztályhelyeztetűeken kívül leginkább az értelmiségi réteget érinti, mert ez tíz év előtti természetes szaporodási arányszámával szemben 28·35%-os kevesbedést mutat. Az alacsonyabbrendű rétegek sorából is erős az arányszám csökkenése a földbirtokososztály gazdaságilag gyengébb rétegébe tartozóknál (20·69%), de

mivel itt a földművelés proletárrétege csak 4·77, a legszegényebb társadalmi osztályok neve alá foglalt réteg pedig 6·92%-os csökkenést mutat, nyilvánvaló, hogy az alsóbb társadalmi rétegek természetes szaporodása sokkal erősebb, mint a magasabbrendű rétegeké. Annyival inkább kitűnik ez, mert az iparforgalmi népesség segédszemélyzetének 15·87%-os, azaz elég erős csökkenését teljes tükörképben találjuk meg a magasabbrendű rétegek körében: az iparforgalmi népesség önálló természetes szaporodásának 15·03%-os csökkenésében.

Ha azután ismét két osztályba foglaljuk össze e rétegeket, akkor a felső osztály természetes szaporodási arányszáma az 1900–1901. évek átlagának megfelelő 23·900 születési többlet alapján 7·29 ezreléket mutat, a mivel szemben az alsó osztály ugyanezen időbeli 184,775 születési többlete alapján 13·62 ezreléket tüntet fel. Az 1910–1911. évek átlagában ennek a felső osztálynál 23,895 születési többlet alapján 6·35 ezrelék természetes szaporodási arányszám s az alsó osztálynál 176,643 születési többlet alapján 12·18 ezrelék felel meg. Így a felső osztály természetes szaporodása tíz év alatt 12·90, az alsó osztályé ellenben csak 10·58%-kal csökkent.

Ezek a számítások statisztikailag is azt igazolják, hogy a természetes szaporodás nagyobb aránya elsősorban nem a halálozások alacsonyabb, hanem a születések magasabb arányszáma folytán áll elő. Tehát kétségtelen, hogy hazai népesedésünk alakulásában a magasabbrendű társadalmi rétegek szaporodásának nem kedvező jelenségét kell szemlélnünk. «Ilyen viszonyok mellett azután az alsóbb néposztályok a felsőbbek rovására nagyobb arányban lesznek képviselve az új nemzedékben, mint a minőben vannak a maiban. Viszont megfordítva, a felsőbb osztályok utódai viszonylagosan megfogynak. De népünk társadalmi tagozódása alig változik, vagyis azon néprétegek, a melyeket felsőbb osztályoknak szoktunk nevezni, nem lesznek gyérebbek. A pótlást, mivel ezeknek az osztályoknak saját szaporodásuk elégtelen, az alsóbb osztályok szolgáltatják. A népesedés mérete tehát abban áll, hogy az ügyesebbek, kiválóbbak, tehetségesebbek a társadalom fokozatain emelkednek és idővel kihalnak... A míg a nagy tömegben kiváló változatok vannak, addig sikerül a pótlás, de ha a javát állandóan lefölözzük, akkor az átlag fokról-fokra süllyed és

végre kifogynak, vagy annyira megesapannak a kiváló családok, hogy az illető nép többé nem állja meg a helyét.»¹

Ezért aggasztja a fajegészségtan művelőit a magyar nép szaporodásának a társadalmi rétegek szerinti vizsgálata útján nyert statisztikai eredmény, mert szerintük abban az esetben, hogy ha nem sikerül feltartóztatni azt a kárhozatos kiválasztást, a mely népünk legjobb törzseinek vérét és életét fenyegeti kiszívással, akkor nemzetünk a kipusztulás, vagy legalább is fajunk olyan átalakulása felé halad, a mely senki előtt sem lehet kívánatos.

Azt hiszem, teljesen fölösleges tovább időznünk a fajegészségtan sokat emlegetett «Verpöbelungsgefahr»-ja s a magyarországi népességnek a fenti adatokkal megerősített «elpóriásodása» kérdésénél. Még az is, a kitől távol áll, hogy hazai társadalmunk osztálytagozódása alapján nyert szaporodási arányszámainkból a jövő alakulásra következtetést vonjon le, vagy hogy népességünk jövődjé faji értékéről jóslatokat mondjon, bizonyára sok aggodalommal szemléli a statisztikai számsorok sokat eláruló adatait.

VII.

Csak még egy kérdést vetek fel s igyekszem reá választ adni. Ez az: vajjon az alsóbb néposztályok nagyobb arányú szaporodása nem jár-e, a mitől a politikus és a társadalmi élet vizsgálója elsősorban tart, a társadalom mai súlypontját eltoló tény hatásával?

Ha mint demographus felek erre a kérdésre, akkor válaszom csak az lehet: a népesség egyes rétegeinek társadalmi erőviszonyai bizonyára a nyers számon, az illető osztályhoz tartozók számbeli összegén is alapulnak. Ámde jól tudjuk, hogy a társadalmi rétegek egész dynamikája nem olyan egyszerű, hogy egyfelől csak egy elenyésző kisebbség, másfelől pedig csak egy túlnyomó többség egymáshoz való viszonya határozná meg azt. A két szélső csoport: a társadalmi vezetést kezökben tartóknak bizonyára csekély száma és a — hogy úgy mondjam — «vezetettek»-nek feltétlenül nagy tömege között ott vannak a közbeneső rétegek, a melyek részint az egyik, részint

¹ U. o. 708—709. old.

pedig a másik szélső osztályhoz esnek közelébb. Ezek a közbeneső, széles rétegek nem tarják ugyan kezükben a társadalom vezetését, de nem is állanak olyan mélyen az osztályok hierarchikus rendjében, mint a legalacsonyabb társadalmi színvonalon levő osztály. A felemelkedés e legalsó osztályból ide és csak ezen közbeneső rétegen át történik a generációk hosszú során át magasabbra, de a lesüllyedés is ezen a közbeneső rétegen keresztül megy végbe.

Ennek a közbeneső rétegnek, a mely, ismétlem, nagyon sokfajta belső tagozódást enged meg, a népesedés alakulása szempontjából is végtelenül nagy a fontossága. Hiszen a mikor az egyén ebbe felemelkedik, egészen új milieube kerül, a mely életigényei egyidejű növekedésével együtt nemcsak gazdasági, hanem még sok más hatással is jár. E hatások sorában nem a legkevésbé fontos az, a mely azonnal arra kényszeríti az egyént, hogy életviszonyai megváltozásához alkalmazkodván, faja szaporításának is valamelyes korlátot vessen. A «capillarité sociale» örök törvénye ez, a mely hatásában igen szépen kimutatható a közepső réteg azon családjainál, a melyek a legalsó társadalmi osztály köréből való felemelkedés útján jutottak ide, hogy ha népesedésük menetét néhány nemzedéken át megfigyeljük. A gyermekek számának fokozatos csökkenése és a természetes szaporodás arányának lassúbbá válása néhány nemzedék során át már statistikailag is könnyen igazolható jelenség.

Éppen azért, ha abból indulunk ki, hogy a társadalmi súlypont ott van, a hol a vezetés és irányítás, a min a legfelső osztály és a közepső rétegnek a legfelső osztályhoz közeleső fokozatai osztozkodnak, akkor a társadalom súlypontjának a legalsó osztály nagyarányú születési száma folytán bekövetkező nagyobb mérvű eltolódásától tisztán népesedési szempontokból nem kell tartanunk, még hogy ha figyelembe vesszük is azt, hogy a nagyobbarányú halálozás ellenére is ennek a legalsó társadalmi osztálynak legnagyobb a természetes szaporodása.

Ámde ez a néposztály eddigelé ki volt zárva a társadalom irányításának munkájában való részvételből, a mennyiben ez a politikai vezetést jelenti. Népesedésének a tömeg fokozatos nagyobbodására kedvező alakulása ilyen hatásokkal eddigelé

nem járt és nem is járhatott. Eddig tehát feljebb kellett emelkednie a társadalmi hierarchia lépcsőfokán annak, a ki a társadalom vezetésében részt kívánt magának s az egyéni érvényesülés ezen jelensége akár okozat, akár ok gyanánt a procreatióknak a felemelkedéssel együtt bekövetkező csökkenésével járt karöltve.

Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi súlypontnak mely helyen való elhelyeződése kérdésében más okok döntenek, nem pedig, illetőleg nem csak a demographiaiak. És így bizonyos, hogy gazdasági, politikai vagy más természetű okok következtében ez a súlypont áthelyeződhetik mai helyéről, mint a hogy régi állapotához képest kétségtelenül már is eltolódott. Ez azonban a társadalmi fejlődésnek szükségképeni, nem pedig tisztán csak a demographiai változások eredménye.

KOVÁCS GÁBOR.

MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

Osten-Korff báró, Paszkjevics hadsegéde emlékirataiból³ tudjuk meg, hogy féltek egy esetleges lengyel forradalom kitörésétől, azért a czár azon feltételhez kötötte a segítség megadását, hogy arra az esetre, ha Lengyelországban vagy Galicziában forradalom törne ki, az orosz csapatok azonnal kivonulhassanak Magyarországból.²

Az orosz túlhatalom letörte a magyar szabadságharcot.

Lássuk most, mi lett a sorsa a lengyel légiónak, melyet oly későn, akkor egyesítettek, midőn az orosz beavatkozás szinte kétségtelen volt?

Június második felében a lengyel légió még fönt északon, Sáros megye határán küzdött, honnan az oroszok ellenállhatatlan nyomásának engedve, lassan-lassan dél felé vonult vissza a magyar seregekkel egyetemben.

Az augusztus 9-iki szerencsétlen temesvári csatával megindul a vég kezdete. Ez utolsó csatából becsülettel került ki a lengyel légió, elveszítve két legkiválóbb tisztjét.

A szabadságharc ügye el volt veszve s az általános zűrzavar és bomlás közepett roppant kínossá és fölötte bizonytalanná vált a lengyel légió ügye. Mint minden vesztett ügynél, itt is megkezdődtek a szemrehányások, súrlódások. Wysocki említi emlékirataiban,³ hogy a lelki depressio e napjaiban már nem az óhajtott szövetségeseiket látták a lengyelekben, hanem a béke akadályát, hogy még magasabb rangú magyar tiszték is

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 498. 499. és 500. számaiban.

² Orosz katonai munka az 1849-iki magyarországi hadjáratról. *Vasárnapi Ujság*, 1886. 46. sz. 736. l.

³ Wysocki, 123. l.

szemrehányólag említették, hogy a lengyel tábornokok föl akarják őket áldozni, mert maguknak úgy sincs mit veszíteniök.

Emberi gyengeség, hogy a szerencsétlenségben másokat okolunk a minket ért bajokért.

Látva a helyzet reménytelenségét, Wysocki Lugoson elhatározta, hogy felosztatja a lengyel légiót s a megmaradottakkal török földre menekül. Kérdés volt azonban, merre menjen, Oláhországon keresztül vagy Szerbián át? Mindkettő veszélyesnek látszott, mert Oláhországban orosz hadak voltak, a szerbektől pedig tartani lehetett, hogy bosszút állnak a lengyeleken, kik a magyarokkal együtt küzdöttek.

Wysocki Lugoson találkozott Dembinskivel, Zamoyskival és Bystrzowskiával. E két utóbbi ismerős volt Szerbiában. azért számíthatott segítségükre, a mit ezek meg is ígértek.

Másnap a légió egész tisztikara megjelent Wysocki előtt és kijelentette, hogy idáig egész odaadással harczoltak, de most a magyarok már nem akarnak harczolni, békét óhajtanak s a lengyelekben, kik érettök véreket ontották, a megegyezés akadályait látják. Ez a nézet már a katonaság körében is elterjedt, a mi surlódásokra adott alkalmat a magyar katonaság és a legionáriusok közt. Nem félnek a haláltól, ezt számtalanszor bebizonyították, de most nem akarnak mások miatt az osztrákok vagy oroszok fogságába kerülni. A magyarok tárgyalhatnak, de a lengyelekre nézve nincsenek tárgyalások, sem amnestia ; ily körülmények közt nem marad más hátra, minthogy felmentésüket kérik vagy a légió felosztatását.¹

Wysocki erre elhatározta a légió felosztatását s azt Bemnek be is jelentette, kérve engedelmét, a mit ez rögtön meg is adott. A felosztatásnak aug. 12-én kellett volna megtörténnie, a mikor közben Kossuth megérkezett Aradról. Rögtön magához hivatta Wysockit, ki a beszélgetés folyamán felemlítette, hogy olyan hírek keringnek, mintha a lengyelek volnának akadályai a béke megkötésének, mire Kossuth azt mondta, hogy van benne valami igaz. Wysocki erre kijelentette, hogy ily módon nem marad más hátra, mint hogy rögtön elhagyják Magyarországot, mert nem akar akadályul szolgálni s még az éjszaka elindul a légióval Törökország felé.²

¹ Wysocki, 127. l.

² Wysocki, 128. l.

Este parancsot kapott Wysocki, hogy a lengyel légióval, — melyhez az olaszt is csatolták, — erőltetett menetben siessen Karánsebes felé, ott vegye át az összes jelenlévő csapatok parancsnokságát, hogy az Orsova felé vezető utat védje.¹

Velük együtt utazott Kossuth, valamint Zamoyski és Bystrzonowski ezredesek is. Íme a lengyel és olasz légió voltak utolsó kísérői Magyarország kormányzójának.

Zamoyski és Bystrzonowski előre siettek Szerbiába, hogy kieszközljék a lengyel légió számára a szabad átmenetet, a mi csakugyan sikerült is.

Augusztus 18-án kezdődött a lengyelek áthajózása a Dunán s három napig tartott, míg a 800 lengyel szerb partra került. Wysocki, mielőtt elhagyta volna hazánk földjét, a következő kiáltványt intézte Orsováról a magyar nemzethez :

«A lengyel légió parancsnoka a magyar nemzethez.

A magyar nemzethez szólunk, nem annak kormányához, a magyar nemzethez, melyhez eddig Magyarország függetlenségi harcában tett szolgálatunk főzött bennünket. Nem a kormányhoz, mert a nemzeti képviselő által törvényes úton alkotott kormány megszűnt lenni. E kormány engedett egyik tábornokának, ki az ellenséggel kezdett alkudozások útján akar véget vetni a kedvezőtlen harcnak. Mi egyáltalán nem vehetünk s nem akarunk ez alkudozásokban részt venni. Viszont nem akarjuk ez alkudozások létrejöttét akadályozni, ha a magyar nemzet úgy vélekedik, hogy csak ily egyezkedésben van egyedüli menekülés számára.

A mi feladatunk volt, hogy fenntartsuk és védelmezzük az egyetlen összeköttetést, mely Magyarországot Orsován át idegen országokkal összekapcsolta. E feladatot hűen teljesítettük. A viszonyok azonban olyanok, hogy elkerülhetetlenül szükségessé válik Magyarország földjét elhagynunk s szomszédok kezébe szolgáltatni ama fégyvert, melylyel egy egész éven át a ti ügyetekért harcoltunk.

Együtt harcoltunk veletek, jól tudjátok, nem zsoldosok gyanánt, nem személyes vagy önző érdekből, hanem egyedül ama reményben, hogy a ti szabadságtok kivívása s a mi részvételünk benne további harcnak fogja alapját képezni életünk

¹ Wysocki, 129. l.

végezljának, a Lengyelország függetlenségéért vívandó harcznak, mely nélkül Magyarország függetlensége sem fenn nem tartható, sem célhoz nem vezet. Csakhogy a ti ügyetekért folytatott harczunkban azon célunk is volt, hogy békítők gyanánt szerepeljünk a szláv és román törzsek között, kiket szerencsétlen politika tett ellenségeiteké, kik azonban bölcs belátás és igazságszeretet folytán — mint reméljük — hű és ragaszkodó polgáraivá válnak egykor országotoknak.

Tartsátok meg nemes szívetekben fenyegetett hazátokba jövetelünk emlékét! Őrizzétek meg hozzánk hasonlóan a haza iránti hűséget, valamint a szebb jövő és megszabadítás iránti hitet! Akkor e nagy áldozatok nem mennek veszendőbe, hanem jön idő, midőn — ha Isten akarja — veletek egyesülve e szent harczot megújítjuk. Emlékezzetek akkor igazságszeretetetekre, hogy mindvégig veletek maradtunk.

Ó-Orsova, 1849 augusztus 20.

Wysocki J. tábornok».¹

A szerbek félig udvariasan, félig gyanakodva fogadták a lengyeleket, de rajta voltak, hogy minél hamarabb elhagyják Szerbiát s Bulgáriába jussanak. Zamoyski és Bystrzonowski előre siettek Viddinbe, kieszközölni a pasánál, hogy a lengyel légió ott maradhasson.

Ekkor már ott találták Kossuthot, valamint Dembinskit, Mészárosot és Perczelt. Néhány nap mulva megérkeztek Bem, Stein, Kmety és Guyon tábornokok.

Nem lesz érdektelen vizsgálunk, milyen volt Kossuth és Görgey viszonya a lengyelekhez. Kossuth lengyelbarát volt s a két nemzet szövetségét hasznosnak és szükségesnek tartotta,

¹ Wysocki, 132. l., Danzer, 390. l. Összehasonlítva e kiáltvány szövegét Wysocki és Dembinski emlékirataiban, azt a különös tapasztalatot tesszük, hogy Wysocki kiáltványa a saját emlékirataiban valamivel rövidebb, mint a Dembinskinél közölt szöveg. Ha a kihagyott részeket elolvassuk, mindjárt tisztába jövünk vele, miért hiányzanak ezek a Wysocki-féle szövegből. Ez az orosz censura fondorlata, mely még történeti idézetben sem tűrt meg ily mondatot: «életünk végezejljának, a Lengyelország függetlenségeért vívandó harcznak, mely nélkül Magyarország függetlensége sem fenn nem tartható, sem célhoz nem vezet». Hiányzik még e részlet: «Őrizzétek meg... egészen, hogy mindvégig veletek maradtunk.» Wysocki műve 1899-ben jelent meg Varsóban, mikor az előzetes orosz cenzura még kérlelhetetlen szigorúsággal működött.

főleg a pánszlávismus és az orosz hódító politika ellen való küzdelemben. Ő a magyar függetlenség kérdését össze akarta kapcsolni az észak felől fenyegető pánszláv veszedelem ellen való harcczal, vagyis a független Magyarországot már előre biztosítani akarta e veszedelem ellen azáltal, hogy megerősítve a lengyelséget,¹ gátat emel vele a muszka áradat ellen, úgy mint azt később Andrássy Gyula gróf tervezte.

Kossuth együttértett a lengyelekkel, ki kép úgy küzdöttek az orosz absolutismus ellen, mint a magyarok az osztrák elnyomás ellen.

Az ő erős temperamentuma, gazdag, színes érzelmi világa együtt tudott érezni a szenvedő lengyel nemzettel, a mit bizonyára még jobban fejlesztett benne lengyel származású sógora, Zulauski.

Tekintetbe kell még vennünk azt is, hogy Kossuth zempléni származású volt, hol a lengyel-magyar barátság hagyománya mély gyökeret vert, hol az 1831-iki lengyel forradalom leverése után majd minden nemesi udvarháznak megvolt a maga bujdosó lengyele.

Ezzel szemben Görgey kemény, rideg katona, kinek főleg csak a katonai dolgok iránt van érzéke; nem ábrándos politikus, mint Kossuth s nála a szív, az érzelem nem játszik szerepet. Mint vasfegyelmet tartó, absolut hajlamú, kérlelhetetlen katona nem szerette a politizáló demokrata érzelmű lengyeleket.

¹ Kossuthnak Bemhez írt leveleiből látjuk, hogy ő a magyar függetlenség kivívása után Lengyelország felszabadítására gondolt. 1849 április 1-én kelt levelében olvassuk: «... so lange ich lebe, und unsere Armeen siegen, können Sie darüber ruhig sein, dass ich für die Nation den höchsten Preis der höchsten Anstrengung haben will, und das ist eine vollkommene Selbstständigkeit und Unabhängigkeit; ich glaube keine Macht Europas wird dies überwiegend finden, nach alledem, was man uns gethan!»

«... auch will ich bei gehörigen Zeit Ihnen gerne Hilfsmittel an die Hand geben, um die Freiheitsfrüchte Ihrer Siege auch auf Ihr eigenes Land ausdehnen zu können; Sie werden Ungarn stets dankbar finden; jedoch glaube ich, Sie werden mir selbst beistimmen, dass erst die Sache Ungarns vollkommen ausgefochten sein muss, bevor man an anderwertige Expeditionen denkt. Dies ist der sicherste Weg auch für die Freiheit Polens! — der entgegengesetzte würde Eines verlieren, ohne das Andere zu gewinnen». Makray, 18., 20. l.

Befolyással lehetett reá szepesi származása és családi környezete is. A szepesi nemesi családokban azon időben még igen erős volt a német műveltség befolyása, a szepességi nemesség egészen más típus, ott nincs meg az a hagyományos lengyel barátság, mint az már a szomszédos Sáros megyében is tapasztalható.

A legfőbb ok azonban, úgy látszik, Görgey önérzete volt, ki a lengyel Dembinskiben a gyöngye hadvezért, Bemben esetleg s versenytársát látta. A félig fegyvelmezett lengyeleket sem kedvelte, egy alkalommal azt mondotta: «Könnyű volna Magyarországnak a czárral kiegyezni, ha négy egyént, t. i. Kossuthot, Szemerét, Dembinskit és Bemet kiszolgáltatni akarnák».¹

Midőn a fegyverletétel előtt az Aradon levő lengyelek, kik ott mint tartalék maradtak, Görgey tanácsát kérték, hogy mit tegyenek a fegyverletétel esetére, nyersen ezt válaszolta nekik: «Én benneteket nem kértelek, hogy Magyarországra jöjjetek és eszemágában sincs nektek tanácsot adni. Menjete vissza oda a honnan jöttetek».²

Ez a felelet igen erős volt a vitéz lengyelekkel szemben, mert bár a lengyelek első sorban hazájuk feltámasztása reményében küzdöttek sorainkban, mégis nagy szolgálatokat tettek a magyar ügynek vitézségükkel és elszántságukkal, valamint magasabb rangú tisztjeik katonai ismereteivel. Vitézül küzdöttek, számos csatában tüntették ki magukat s több ütközetet ők döntöttek el javunkra.

Még nagyobb jelentőségű volt az a segítség, melyet a lengyelek nagyszámú képzett katonatiszt szolgáltatásával nyújtottak nekünk. Tudjuk, hogy a magyar kormánynak éppen az okozott nagy gondot, honnan vegyen képzett tiszteket. A régi

¹ Danzer, 387. l. E kijelentés való lehet, mert Görgey nem tiltakozik ellene Demár János álnév alatt írt czikkében *Dembinski emlékiratairól* (*Budapesti Szemle*), hol Dembinszki állításait kritizálja. Nem szerette a lengyeleket azért sem, mert azt tartotta, hogy lengyel politikát üznek s hogy a lengyelekkel való szövetkezés veszélyt hoz. Görgey J. Id. m. II. 349. l.

² Wysocki, 142. l.

osztrák katonai szellemben nevelt tábornokok — mint az a szabadságharcz folyamán is kiderült — oly tehetetleneknek bizonyultak, hogy a kormány nem ok nélkül vonakodott ilyeneket szolgálatába fogadni s azonkívül bizalmatlan is volt iránjukban.¹

Ily körülmények közt a lengyel tiszték, kik közül többen már európai hírnévre tettek szert s tapasztalatokat szereztek már a lengyel forradalomban, igen becses szolgálatokat tettek a magyar ügynek. Elég az egy Bemet említeni, kinek halhatatlan érdemeit szükségtelen magyarázni. Itt legmértőbbnek tartom Kossuthnak Bemhez intézett sorait idézni: «A haza elismeri az Ön nagy érdemeit, nagy hálával tartozik Önnek és kötelességének fogja tartani azt tettel is bebizonyítani. Az Ön neve elválaszthatatlan a magyar történelemtől, azzal összeforrott és örök díszje lesz krónikájuknak!»²

«Magyarország örök hálára van kötelezve ön iránt, tábornok úr. Fejezze be az elvállalt feladat szép művét s önmagán, nagylelkű nemzetén fogja látni, — hogy ha érdemei minden jutalomnál fenségesebbek is, Magyarország szükségét érzi, hogy háláját bebizonyítsa».³

Ha Dembinski nem felelt is meg teljesen a hozzá fűzött reményeknek,⁴ abban a saját hibáján kívül mások is részesek voltak. A mi pedig a szerencsétlen galicziai betörés tervét illeti, abban nem egyedül ő volt a hibás, hisz maga Kossuth is támogatta a tervet s bátorította annak keresztülvitelére. Mi magyarok ép úgy követtünk el hibákat, mint a lengyelek.

A jó szándékot, áldozatkészséget, az ügy iránt való lelkesedést, az önzetlenséget s a magyarság szeretetét nem lehet tőle megtagadni.

Mi magyarok nem minden megilletődés nélkül olvassuk

¹ A. Springer: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden*. 1809. II. 658. l.

² Makray, 88. l.

³ Makray, 6. l.

⁴ Gelich szerint Dembinski tagadhatatlanul tehetséges és csatákban kipróbált tábornok volt, de 18 évi száműzetése megfosztotta fizikai rugékonyságától. Tervei jók voltak, de a kivitelben nagyon nehézkesnek bizonyult. Mogorva és leccskéztető fellépése a fiatal, gyakorlatlan alvezérekkel szemben sok ellenséget szerzett neki. Gelich, II. 454—455. l.

Dembinski emlékiratainak utolsó sorait : «Szerettem ez országot, miként ifjúkori szerelmemet, dobogott a szívem érlette, miként enhazámért Lengyelországért!»¹

Azok a névtelen lengyel hősök, kik ügyünkért harczolva estek el, adóssá tettek bennünket a lengyel nemzettel szemben, azok pedig, kik mint D'Abancout, Woroniecki herczeg, Rulikowski és mások, kik vértanuhalált szenvedtek a magyar szabadságért, az örök hálán kívül a magyar Pantheon lakóinak díszes sorozatát is növelik.

A Törökországba emigrált magyarok és lengyelek sorsa hosszabb ideig bizonytalan volt, mert Ausztria és Magyarország az emigráltak kiadását követelték Törökországtól. A szultán ellene volt ennek, de nem lehetett tudni, hogy a török államtanácsban nem érvényesülnek-e idegen befolyások.

A lengyelekre nézve nagyon előnyös volt Czartoryski herczegnek konstantinápolyi összeköttetése, mely helyzetüket nagyon megkönnyítette.

A török kormány, hogy az orosz- és osztrák kormányvaló kellemetlenségeket elkerülje, mint ismeretes, azt kívánta, hogy az emigránsok vegyék fel a mohammedán vallást s lépjenek be a török hadseregbe. Ennek a felszólításnak több magyaron kívül néhány lengyel is eleget tett, elsősorban Bem tábornok, ki a Murád pasa nevet vette fel.

Oroszország követelte a portától, hogy a lengyel emigránsokat adja ki, de az angol követ erélyes fellépése folytán elállt tőle.

A szultán meghagyta, hogy az iszlám hitre tért magyarok és lengyelek Aleppóba menjenek, a keresztyéneket pedig Kiutahiába küldte. Ide került Kossuth is, kivel együtt a lengyelek közül Dembinski, Wisocki és Bulharyn tábornokok, meg több tiszt osztotta meg a száműzetés szomorú idejét.

Smolka beszéde a magyar alkotmány érdekében.

A magyar szabadságharcz leverését követő nyomasztó önkényuralom szomorú idejében a magyar és a lengyel nemzet kölcsönös rokonszenvének nyilvánulására nem nyílt alk-

¹ Danzer, 393. l.

lom. A szuronyokon nyugvó absolutismus rendőrruralma és kém-rendszere gondoskodott róla, hogy ez ne történhessék meg. Az alkotmányos élet némi kis pirkadásával azonban a régi kapcsolatok ismét felélednek.

A Reichsrat 1861-iki ülészakában az osztrák kormány ministeri jelentést nyújtott be a magyarországi helyzettel szemben elfoglalt álláspontjáról, mire az augusztus 28-iki ülésen fölállott a magyar nemzet régi kipróbált barátja, Smolka Ferencz és másfél óráig tartó megragadó beszédben dicsőítette a magyar álláspontot és rettenthetetlen bátorsággal bírálta a kormány eljárását.

Azzal kezdte beszédét,¹ hogy tizenhárom évvel ezelőtt ily időben magyar küldöttség jelent meg az osztrák birodalmi tanácsban, hogy a felmerült nehézségek megszüntetése végett tanácskozzék. A követséget nem fogadták, mire háború keletkezett s végtelen vérontás és nyomor volt a következménye, a mit valószínűleg el lehetett volna kerülni. Azért említi ezt, mert a jelen helyzet hasonlít az akkorihoz s a ministeri közleményt alaposan meg kell tárgyalni, mert az Ausztria jövőjére döntő fontosságú. Bírálva a ministeri iratot, kijelenti, hogy «a magas háznak nincs jogában olyan határozatok hozatala, melyek Magyarországot köteleznék.» «A magyar ügy — fűzi tovább — olyan természetű, hogy azt a magyar államjog szerint csak a magyar képviselő testületek és a korona közt folytatott értekezlet után lehet elintézni». Nem akar Magyarország ügyvédjeként fellépni, de kénytelen kijelenteni, hogy «a ministeriumnak magyarországi politikája helytelen és romlásba vezet». Azért is felszólal, nehogy a ministérium azt hígye, hogy nincs ellenkező nézet. A ministeri irat azon állításával szemben, hogy Magyarország visszanyerte alkotmányát, jogait, szabadságát, országgyűlését és közigazgatását, meg kell állapítania, hogy ez nem áll. Hivatkozik a magyar törvényekre s többi közt az 1827-ik évi IV-ik törvényezikre, mely kimondja, hogy az adó- és ujonez-

¹ *Magyarország*, 1861 aug. 31., Wanderer vom 29. aug. 1861. Nr. 198. Smolka beszéde megjelent lengyel nyelven is *Mowa Franciszka Smolki deputowanego na sejm wiadenski miana dnia 28. sierpnia 1861. roku* czímmel Párisban L. Martinet könyvnyomdájában. A magyar és a lengyel szöveg közt némi kis eltérés van, a mennyiben a magyar szövegben néhány kifejezés és mondat hiányzik.

megajánlás csak az országgyűlés hatáskörébe tartozik. E törvényt az uralkodó szentesítette s az 1848-as törvényekben is benn van. Ha lehetséges ily kétségbevonhatatlan törvényt elvitatni, akkor jöhet oly ministerium, mely mindezen szabadelvű intézményeket sokkal könnyebben elvitathatja és akkor még könnyebben, ha a magyarok elvett jogait illetőleg elnézéssel volnának. Úgy kellett volna az új törvényeket alakítani, hogy Magyarország joggal fennálló alaptörvényeivel ne ellenkezzenek. A ministerium azt mondja, hogy Magyarországnak el kellett veszítenie alkotmányát, mert a forradalom azt jogilag megsemmisítette. Általánosan ismeretes, hogy Magyarország viszonya Ausztriához szerződés-viszony s hogy Magyarország sem követelt egyebet, mint azt, hogy azt megtartsák.

Magya a minist rium, sőt egy császári rendelet is azt mondja, hogy a debreczeni határozatokat csak egy kis «töredék» hozta s hogy a nép nagy tömege loyálisan viselkedett. Ha így van, jó, büntessék meg azokat, kik a forradalmat szították — s ezt valóban alaposan meg is tették, — de ha egy kis töredék fellázadt, azért mindazoknak, kik szenvedőleg viselték magukat, minden aggnak, asszonymak és gyermeknek s a jövő nemzedéknek kell bűnhődniök? A ministerium következtetései helytelenek s épen az ellenkezőjét bizonyítják. Ha elismerik a magyarok jogait, akkor bizonyára ők is engedtek volna, hiszen nyíltan ki is mondták felirataikban: «Mindarra tekintettel akarunk lenni, mit a birodalom hatalmi állása, az egység és tekintet, a melyvel testvérnépeinknek tartozunk, tőlünk követelni fog.» Királyi előterjesztéseket kellett volna tenni, melyek e változásokat indítványozzák s akkor Magyarország bizonyosan úgy egyezkedett volna királyával, mint a politikai szükségesség kívánja. Ismeretes, mily befolyások érvényesültek, hogy az egyezkedés létre ne jöjjön, mert elhatározták, hogy a magyar államjogot letörlik. «Nem a 48-iki törvények — mondja — okai e külön magyar mozgalomnak, sem a horvátok, románok vagy szerbek, sem a magyarok, hanem e rendszer az oka, mely Magyarországból mindig osztrák tartományt akart faragni!»

Nem helyes a ministerium az n állítása, hogy a magyarok a nemzetiségekkel ki nem békültek volna. «Népek — így folytatja — hamar egyesülnek és tartósan, hacsak azon befolyások megszűnnek, melyek nem szívesen látják, hogy a népek egyesülje-

nek, hogy egyszer egyiket a másik ellen, azután megint ezt amaz ellen centralista vágyak eszközéül használhassák.» Így természetesen minden bizalom megszűnik. Azt hiszik-e, hogy a birodalom egyik felével hosszabban el lehet nyomni a másikat s oly viszonyba kényszeríteni, a melynek ez ellenáll, a melynek ellenállania természete kényszeríti, mert magában hordja ezeréves szervezetét, a belső életerőt, a belső képességet s ennél fogva természet szerű szükség ellentállni. A történelem tanítja, hogy mily bajba jutott Magyarország, valahányszor a hagyományos politika osztrák tartományná akarta alakítani. Magyarország mindig ellentállott s azt hiszem, most sem fogják módját lelni, hogyan lehet Magyarországból osztrák tartományt csinálni.»

A ministeri közlemény Magyarország részéről való hála hivatkozik azon segítségért, melyet a Habsburg-ház és a német birodalom a török járom alól való felszabadításkor nyújtott. A történelem tanúsága szerint Magyarország századokon keresztül védbástyája volt Németországnak és osztrák örökös tartományoknak a török támadásai ellen. Ha tehát Németország és az örökös tartományok e harcban résztvettek, azt saját érdekükben s nem Magyarország iránt való szeretetből tették, mert tudták, hogy ha legyőzi Magyarországot a török, akkor reájuk kerül a sor. Valóban úgy is történt s a törökök már Bécs alatt állottak, melyet csak Sobieski János segítségével mentettek meg. Mikép hálálták meg ezt a lengyel köztársaságnak, tudja mindenki.

Azért jobb, ha a ministeri közlemény nem említi a háladatosságot, különösen pedig nem Magyarországgal szemben, mert a történelem bizonyítja, hogy a magyarok ritka áldozatkészséggel és odaadással állottak királyuk mellé és segítettek elő Ausztria megmentését, mint azt a Moriamur jelenete igazolja. Ezért azonban soha köszönetet nem nyertek, sőt ellenkezőleg, az osztrák államférfiak mindig arra törekedtek, hogy Magyarországot osztrák tartományná tegyék s hogy ez nem sikerült, az csak a magyarság fáradhatatlan kitarlásának, a joghoz és törvényhez való ragaszkodásának és hazaszeregetésének köszönhető. «Uraim — fűzi tovább — én megvallom, hogy a legmelegebb rokonszenvvel vagyok Magyarország nemes népei iránt. Hiszen a közös multban, századokon át egy missiót teljesítettünk az ázsiai barbárok betöréseivel szemben

s a magyarok és lengyelek közt századokon át barátságos viszony állott fenn s közös királyuk is volt.» Azonban «nem egyedül a rokonszenv szólaltatott meg egy igaz jogért küzdő nemzet iránt», hanem a jól felfogott érdek.

Beszédét azzal fejezi be, hogy meg van győződve róla, eg fogják szavazni a feliratot, de az üres padok kiáltó bizalmatlansági szavazatot jelentenek a miniszeriummal szemben.

Smolkának e férfias és talpraesett beszédét roppant lelkesedéssel fogadták Magyarországon s törvényhatóságok siettek Smolkát üdvözölni pompás beszédeért.

Legelsőnek Pest városa foglalkozott Smolka beszédével augusztus 31-én tartott közgyűlésén s forró köszönetet szavazott neki nagyszerű beszédeért. Utána még mintegy harmincz törvényhatóság üdvözli Smolkát.¹

A törvényhatóságok üdvözlő iratait a következő lelkes és emelkedett hangú (magyar és lengyel nyelven írt) levélben² köszönte meg Smolka: «Mélyen tisztelt Közgyűlés! A belső érzélem hozzám intézett nyilatkozatait Magyarország szent ügye védelmében mondott néhány szavamért köszönettel fogadom el, hogy azokat nemzetem kezeibe tegyem le.

Hazám — egész Lengyelország szeret Benneteket és a Ti ügyeteket és én csak hű, bár gyenge tolmácsa valék azon érzelmeknek, melyek mindenki szívében élnek hazánk végtelen rónáján a Wartha és Dnieper között.

A Ti ügyetek a miénk, — a mi ügyünk a Tietek.

A mult időkbén közösen harczoltunk s bőven ontánk vérrünket Európa civilisatiója és szabadsága védelmében.

Európa azonban megfélekedzván arról, mivel tartozik nekünk, úgy Titeket, mint minket martalékul dobott a vég-

¹ Az egykori napilapok a következő törvényhatóságok üdvözlő iratait közölték: Pest városa, Sáros, Győr, Bács-Bodrog, Veszprém, Szatmár, Krassó, Esztergom, Közép-Szolnok megye, Miskolcz városa, Turóc, Nyitra megye, Pozsony és Buda városa, Bihar megye, Jász-Kun kerület, Liptó és Ugocsa megye.

² *Politikai Ujdonságok* 1861. 41. sz., *Pesti Hirnök* 1861. okt. 8., *Magyarország* 1861. okt. 9. lengyelül lásd Smolka beszédének párisi lengyel kiadásához csatolt függelékében.

vonaglásban szenvedő absolutismusnak, mely alatt mi keserűen bár, de büszkén sóhajtozunk.

Legyen bár kezünkben kard vagy kezeinken bilincs, mindenkor a szabadság zászlaja lebeg előttünk, magasan lobogva.

Ezen zászló alatt és csupán ez alatt fogunk legyőzni minden akadályt. Közösen osztjuk a nemzeti szerencsétlenség sorsát, de megjön a vigasztalás kora a mi számunkra is és Isten segítségével Szent István koronája régi fényében fog tündökölni ismét a Jagellók koronájával együtt. A mesterségesen élesztett házi viszályok, melyeket ellenséges kéz szít, szükségkép el fognak enyészni, mert a szabadság egyesíti, nem pedig el választja a népeket. A Ti multatok és a mi multunk tíz százada legyen bizonyságunk, hogy mi szabadságunkért küzdvén, azt másokkal megosztani mindenkor készen vagyunk.

Őseitek nagy hagyományaihoz hiven Ti a mellettetek és Veletek egy földön lakó nemzetiségeket — ebben mi bizonyosak vagyunk — meg fogjátok nyerni s ezek testvéri hajlandóságtokat, valamint a végczélok közösségét és egységét kellőleg felismervén, közösen és egységesen fognak küzdeni a mindkét részről elismert jogokért.

E szavakkal szól hozzátok rajtam keresztül Lengyelország s nyujt Nektek állandóan és örökké tartóan baráti kézszorítást.»

De nemcsak a magyarok körében találtak lelkes visszhangra Smolka bátor szavai, hanem mély benyomást tettek az osztrák s elsősorban a bécsi körökben is. Bizonyosága ennek a bécsi negyedik választókerület (Wieden) szabadelvű választóinak irata ¹ Smolkához, melyben melegen üdvözik őt, mint a haladás és szabadság rettenthetetlen bajnokát.

E beszéd hullámai messze elhagyták a monarchia határait s egész Európában tetszést és elismerést arattak.

Bár Smolka e beszédével nem érte el azt a célját, hogy a kormányt Magyarországgal szemben gyakorolt politikájának helytelenségéről meggyőzze, mégis erősen megingatta a ministerium politikájának alapjait. A *Politikai Ujdonságok* cz.

¹ *Pesti Hírnök* 1861. szept. 10.

lap megjegyzi, hogy e beszéd megrendítheti a ministerium önbizalmát, mely talán a Schmerling úrét kivéve, minden más ministeriumot lemondásra ösztönözné.¹

A lengyel nemzet e nemes gondolkodású, kristálytisztá jellemű, ideális felfogású s az igazságért küzdő harczosának, a magyarság lelkes barátjának ez áldozatkész fellépését minden magyar ember köteles hálás emlékezetében tartani.

A magyarok és az 1863-iki lengyel forradalom.

A rabbilincseit széttörni akaró, elnyomott lengyel nemzet 1863 január 22-én ismét kétségbeesett kísérletet tett szabadságának kivívására. A szerencsétlen nemzetnek küzdelme zsarnoki elnyomójával — az orosz óriással — szemben mély-séges rokonszenvet ébresztett, de az önálló politikai életet nélkülöző magyarságnak nem volt módja reá, hogy a lengyel nemzetnek segítséget nyújtson.

Szabadabb tere nyílt e tekintetben a magyar emigráció-nak s Kossuth nem is késett felhasználni az alkalmat, hogy Lengyelország felszabadításának ügyét összekapcsolja a magyar kérdéssel, mert bár önzetlenül és a legnagyobb lelkesedéssel karolta fel a lengyel szabadság eszméjét, azt hazánk érdekében is gyümölcsöztetni akarta.

Kossuth mindent megmozgatott, hogy az európai hatalmak fölkarolják a vergődő lengyelek ügyét s azt európai kérdéssé tegyék s elsősorban Olaszországot és III. Napoleont igyekezett megnyerni az ügynek.

Röviddel a felkelés kitörése után (február 6-án) levélben fordult Peruzzi Ubaldino olasz belügyministerhez és figyelmeztette, hogy a lengyel felkelés nagy méreteket ölthet s Galicziára is kiterjedhet, mely esetben az olaszok, egyesülve a magyarokkal, kihasználhatják az alkalmat Ausztriával szemben. Felhívja a ministert, foglalkozzék a lengyel kérdéssel nemcsak politikai, hanem általános emberi szempontból is. Irja továbbá, hogy néhány lengyel emigráns volt nála, kik anyagi támogatását kérték, hogy hazautazhassanak a harcztérre, de ő szegény, nem támogathatja őket, azért kéri a mi-

¹ *Politikai Ujdonságok* 1861. 36-ik szám.

nistert, adjon az öreg Idzikowski ezredesnek néhány ezer francot szétosztás czéljából, hogy a fiatal lengyelek hazájukba utazhassanak.¹

Kossuth a lengyel ügy iránt való lelkesedésből lelkes és magasan szárnyaló levelet írt a lengyelekhez (febr. 28-án) s azt Kiss Miklós ezredesnek küldte Párisba a lapokban való közlés czéljából. Kikötötte azonban, hogy nem szabad a cikket megnyirbálni. Jellemző, hogy egyetlen egy párisi lap sem merte a cikket közölni, mely az olasz és angol sajtó útján került a nyilvánosság elé.

A cikk így kezdődik :

«Lengyelország a mint összetöri bilincseit, Lengyelország a mint doronggal és kaszával kezében a colossusra rohan, mely elnyomja őt, nemcsak rokonszenvet parancsol, hanem az emberiség bámulatát is felidézi.

Állítsuk magunk elé a folytonos vértanuságot, melyet kilenczven év óta szenved ez az «élő szobor», mely most élet-halálharcra hívja ki a minden oroszok kényurát, hogy őt felelősségre vonja százados szenvedéseiért és visszaküzdje elévülhetetlen jogát arra, hogy nemzet legyen... ez fenséges, ezerszer oly fenséges, mint Dávid, a pásztor, midőn parittyával kezében Góliáthot harcra hívja ki. Izrael Istene megáldotta a pásztor Dávidnak parittyáját! az igazságnak és könyörületességnek Istene meg fogja áldani annak a második Izraelnek vállalkozását, melynek neve: Lengyelország.»²

A cikk keményen ostromozza azután a felosztó hatalmak eljárását a lengyelekkel szemben s lelkesen bátorítja őket a további küzdelemre.

Meleg szavakkal válaszolt e gyönyörű cikkekre Mickiewicz László, a nagy lengyel költőnek Párisban élő fia. «Köszönet — írja — azon nemes és rokonszenves szavakért, melyeket Ön az imént honfitársaimhoz intézett. Újra kezdődnek a nagy napok, és pedig nemcsak a mi számunkra. El vagyunk határozva végezni az idegen uralommal. A baj elérte tetőpontját: elég üldözést, sanyargatást és megyaláztatást szenvedtünk. A lengyelek vagy szabadok akarnak lenni, vagy meghalnak.»

¹ Kossuth L.: *Irataim az emigrációból.* V. 392. 1.

² Kossuth: *Irataim.* V. 398. 1.

A magyarok és lengyelek évszázadokon át fegyvertársak voltak, hogy a civilisatiót diadalra juttassák: azok voltak 1849-ben és azok lesznek mindig. Mert ügyünk ugyanaz, ellenségeink ugyanazok és hasonló megaláztatásokat kell megbosszulnunk.»¹

De Kossuth nemcsak szóval, hanem tettel is akarta segíteni a lengyel forradalmat.

Az 1859-iki olasz háború kezdetén III. Napoleon húsz-ezer puskát és hozzávaló lőszert szállíttatott Moldvába egy esetleges magyar fölkelés számára. A villafrancai béke azonban megakadályozta, hogy a fegyvereket Ausztria ellen használják fel, de mivel sem a császár, sem a turini kormány, mely az elszállítást közvetítette, nem intézkedett ez irányban, Kossuth e fegyvert a maga rendelkezésére állónak tekintette. Ezen a véleményen volt Couza fejedelem is, ki a fegyver őrzését magára vállalta.

Mivel Kossuth tudta, hogy a lengyeleknek nagy nehézséget okoz a fegyverhiány, Klapka tábornokkal egyetértve felkérte Lubomirski herceget, hogy ez a párisi comité útján tudassa a lengyel forradalmi kormánnyal, hogy a Couza fejedelemnél levő 20 ezer fegyvert neki adományozza, csak eszközölje ki hozzá a császár beleegyezését.²

Egyidejűleg a lengyel ideiglenes kormányhoz jegyzéket intézett, melyben buzdítja a lengyeleket, hogy tartsanak ki a küzdelemben, de egyúttal azt tanácsolja, terjeszszék ki a harczot Galiczia területére is, mert ha a forradalom csak az orosz területre szorítkozik, akkor az európai diplomátia azt csak mint Oroszország belső kérdését fogja tekinteni, melybe nem fog beavatkozni.

Kifejti továbbá, hogy ha a nemzeti kormány beleegyezik, akkor ő mindent elkövet, hogy néhány ezer magyar Lengyelországba menjen, hogy ott mint segítő hadtest küzdjenek magyar zászlóval és parancsnokkal. E hadtest a lengyel forradalmi kormány parancsa alatt állana, mely belátása szerint alkalmazná azt. Csak azt a jogot tartaná fenn magának, hogy ha az ország érdekei követelik, visszavonhassa azt Lengyelországból.

¹ Kossuth, V. 407. 1.

² Kossuth, V. 412. 1.

«Ha Lengyelország — írja — elfogadná ezt az ajánlatot, nem lenne azon veszélynek kitéve, hogy Ausztria ellenségeskedését idézné fel. Tekintve azon magatartást, melyre magát elhatározta, teljesen lehetetlen, hogy néhány ezer magyarnak önkéntes csatlakozása oly mozgalom előmozdítása érdekében, melyet Ausztria maga nyíltan kedvezésben részesít, neki ürügyet szolgáltatthasson arra, hogy Lengyelország ellen forduljon; nem is tehetné ezt a nélkül, hogy egy Galiciában, Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban kitörendő forradalom veszélyének ne tegye ki magát, mely forradalom bizonyára a Mincio partjain háborút idézne fel.

Ha tehát Lengyelország elfogadná javaslatunkat, nem kockáztatna semmit, sőt ellenkezőleg, véghetetlenül sokat nyerne.»

A magyar zászló megjelenése nagy hatást gyakorolna a Galiciában állomásozó magyar ezredekre is, a mi szintén előnyös volna a felkelésre nézve.

Magyar hadtest szervezése Lengyelországban alternatíva elé állítaná Ausztriát: vagy kénytelen volna Lengyelország visszaállítása mellett nyilatkozni és átengedni neki Galiciát, vagy szembenézni a veszedelemmel.

Az első esetben a lengyel forradalom kijutna egy kizárólagosan orosz kérdés szűk keretéből, a második esetben ki lehetne tágítani a forradalom politikai jellegét, kiterjesztvén azt Galiciára.

Kéri a lengyel ideiglenes kormányt, «hogy fogadja el ajánlatát, mert ezzel vagy megkötheti a diplomácia kezét, vagy kombinálva Lengyelország törekvéseit Magyarországéival, solidaritásba hozza a lengyel ügyet a mienkkel és e solidaritás által biztosítja e két ügy állandó sikerét, melyek természetükénél és a két ország földrajzi helyzeténél fogva egymást kölcsönösen garantirozzák.

Mi indítatva érezzük magunkat megtenni ezen ajánlatot első sorban a két ország érdekeinek közösségénél fogva és másodsorban a testvériségnek azon érzete folytán, mely bennünket Lengyelország iránt mindig vezetett. Magyarország alulírt egykori kormányzója ezen érzelmének fényes bizonyítékát adta 1848. és 1849-ben, midőn azon kockázat és veszély dacára, hogy az orosz intervencióra ürügyet szolgáltat, egy

perczig sem habozott Magyarországbán szivesen fogadni a lengyeleket, azokat felfegyverezni, ruházattal ellátni és feljogosítani őket, hogy a lengyel lobogó alatt szervezkedjenek. Nem tőlünk függött, hogy Lengyelország nem volt azon helyzetben, hogy hasznot húzhatott volna ezen hatalmas szervezésből. Bármint legyen is különben, a mi büszke lengyel katonáink hősién harcoltak érettünk s mi érezzük a kötelességet, hogy felajánljuk nekik viszonzásul hasonló szolgálatunkat.»¹

E márczius 18-án kelt ajánlatot Klapka tábornok vitte Párisba a Lubomirski herceg, Branicki gróf és Kaminski ezredesből álló bizottságnak.

Kossuthnak ez ajánlatára Bobrowski István, az ideiglenes kormány biztosa válaszolt, megköszönve nagylelkű ajánlatát, a fegyverek átadását illetőleg, de a légióra vonatkozólag kitérő választ adott, azt mondva, hogy ez idő szerint nem élhetnek nemes ajánlatával és azt a jövőre tartják fenn.²

Ezenkívül a lengyel nemzeti kormány is köszönetét fejezte ki Kossuthnak a fölajánlott fegyverekért s kérte őt, adna írásbeli meghatalmazást, hogy azokat Couza fejedelemtől átvehessék.³

¹ Kossuth, V. 417. l.

² Kossuth, V. 435. l.

³ Kossuth, V. 434. l. A levél szövege a következő:

A lengyel nemzeti kormány Kossuth Lajos urnak

Turinban.

A lengyel nemzeti kormány élénk köszönettel fogadta a segílyt, melyet Ön ügyünknek felajánlott és rögtön foglalkozott azon nehézségek elhárításával, melyek annak kivitelét meggátolhatnak.

Az Ön kívánságához képest az első adományozónál megtörténtek a lépések és azon biztosítást nyertük, hogy ha Couza fejedelem ő fensége ezen irányban kívánatot fejez ki, az teljesülni fog azon czélnek megfelelőleg, melyet kölcsönösen kitűztünk.

Sziveskedjék tehát Uram az Ön részéről a levél átadójának meghatalmazást adni, mely megengedi, hogy Couza fejedelemtől az Oláhországban elhelyezett 20,000 fegyver kérhető legyen.

Midőn kifejezzük köszönetünket Ön iránt ily nemes áldozatért, mely nemzetünk javára hozatott, kötelességünk, Uram, Önt biztosítani, hogy a lengyelek azon fegyverekkel harcolvá függetlenségükért, melyek hagyarország felszabadítására voltak szánva, sohasem fogják elfeledni azon szent adósságot, melylyel terhelve érzik magukat úgy a magyar nemzet, mint Ön iránt, Uram, ki hazája ügyének képviselője.

Nem tudom eldönteni, hogy e fegyvereket valóban átvették-e a lengyelek, mert Kossuth sem ír róla, másutt sem találtam erre vonatkozólag adatot.

Kossuth június 12-én írt hosszú előterjesztésében részletesen tárgyalja a magyar légió ügyét. «Én — írja — egy magyar légió alakításával egy oly politikai lépést hoztam javaslatba, a mely kényszeritené Ausztriát kilépni állítólagos semlegességének kétértelműségéből, a mely meghamisítja a lengyel forradalom célját s okvetlenül romlásra vezet.»¹

A lengyel ügyet európai kérdéssé kell tenni, mert míg az orosz keretből ki nem lép, Lengyelország függetlensége szóba sem jöhet. Ha a felkelést Galicziára is kiterjesztenék, akkor az olaszok és magyarok is tetteleg beavatkozhatnának a lengyel kérdésbe. A lengyel forradalmi kormány politikájának alapeszméjeül fogadta el Ausztria kiméletét, a mivel maga mondott le a lengyel nemzeti lét eszméjéről.

Javasolja egy magyar légió szervezését lengyel földön magyar zászló alatt, mert ezzel kényszerítik Ausztriát, hogy kilépve semlegességéből, szint valljon Lengyelország mellett vagy ellen. Ha mellette foglal állást, akkor le kellene mondania a lengyel függetlenség javára Galiczia birtokáról. A lemondás az egykori Lengyelország helyreállítását vonná maga után, esetleg Habsburg secundogenitura uralma alatt. Ha azonban ellenséges állást foglalna el, akkor a lengyel nemzeti kormány fel volna mentve a kiméletesség kényszere alól s szabadon kiterjeszthetné a felkelést Galicziára, mi által a lengyel kérdést a 'kellő magaslatra emelné. Ez biztosítaná Olaszország közreműködését is.²

A lengyel nemzeti kormánynak azonban aggodalmai voltak e tekintetben és csak oly feltétel alatt volt hajlandó bele-

Szíveskedjék Uram megbocsátani azon titokzatosságot, melylyel kénytelenek vagyunk magunkat körülvenni és higye el, hogy aláírás helyett pecsétünkkel élve, nem kevésbé élénken érezzük azon magas tiszteletet és élénk rokonszenvet, melylyel át vagyunk és voltunk mindig hatva úgy Ön iránt, Uram, mint a magyar nemzet iránt.

Varsó, 1863 május 17.

(P. H.)

¹ Kossuth, V. 435. l.

² Kossuth, V. 435—448. l.

egyezni a magyar légióknak magyar zászló alatt való részvételébe, hogy a harc csak azon területre szorítkozzék, melyet Oroszország foglal el, de remélik, hogy a körülmények meg fogják engedni majd harcsterük kiterjesztését.¹

Kossuthnak Kiss Miklós ezredeshez írt leveléből tudjuk, hogy a lengyel kérdéstről tárgyalt Minghetti olasz miniszterelnökkel, a ki kijelenté, hogy Victor Emánuel is egyetért e tekintetben Kossuth nézetével. Levelében elkeseredetten panaszkodik Napoleon császárra, a miért ez annyira kiméli most Ausztriát s nem akar a lengyelek érdekében semmit sem tenni, bár erre ígéretet tett. «Értse, a ki bírja ezt az észjárást, — írja levelében — én nem bírom érteni. Ápril 10-ki jegyzékében álláspontjának vallotta azt, hogy a lengyel fölkelés azon százados európai betegség symptomája, melyet az 1815-ben s azóta megkísérlett gyógyszerekkel lehetetlen meggyógyítani s ugyanazon jegyzékben a lengyeleket az orosz czár nagylelkűségére és szabadelvűségére, tehát az orosz uralomba belenyugvásra utalja, a mi ellen fegyvert fogtanak s vérök javának feláldozásával küzdenek.»²

Nagyon panaszkodik a franczia sajtóra és társadalomra is, mely nem tudja megérteni a lengyel kérdést.

Kossuth részletesen tárgyalt Minghetti olasz miniszterelnökkel is a lengyel kérdés felől s igyekezett előtte kifejtetni, hogy Olaszországra nézve is előnnyel járna, ha felkarolná a lengyelek ügyét.

Olaszország ugyan nem avatkozott be a lengyelek harczába, de annyi eredménye mégis volt Kossuth fáradozásának, hogy egy kis olasz önkéntescsapat Nullo ezredessel az élén a lengyel harcztérre ment, hol ez utóbbi el is esett.²

Röviddel azután lelkes kiáltványt intézett Kossuth a Galicziában állomásozó magyar katonasághoz, felhíva azokat, hogy ne akadályozzák a lengyel felkelőket, sőt ellenkezőleg, a hol lehet, legyenek segítségükre.

A szokatlan lendülettel írt kiáltvány így kezdődik :
«Vitézek!

¹ *A lengyel nemzeti kormány levele Kossuthoz* 1863. július 14-ikéről Kossuth, V. 449. l.

² Kossuth, V. 453. l.

³ Kossuth, V. 489. l.

A hős lengyelek nemzeti létükért küzdve, szivemelő példa gyanánt állanak az elnyomott népek előtt.

Szenvedéseik részvételre gyulasztanak minden érző keblet: önfeláldozó honszeretetük tiszteletet parancsol, hősiességük ámulatra ragad.

A világ legtávolabb vidékein is buzgó imádság száll fel naponta Istenhez a népek millióinak ajkairól, hogy áldja meg győzelemmel a lengyelek igazságos fegyvereit s adja vissza helyüket a szabad és független nemzetek soraiban, melytől őket a bitor hatalom gonosz erőszakkal megfosztá.

Ha távol népek ily részvétellel kísérik a lengyel szabadságharczot, hogyan maradhatnátok Ti, bajnok magyarok! hidegrészvétlenek szemben a szenvedéssel, önfeláldozással és vitézséggel, melynek közvetlen tanúi vagytok!

Hiszen Ti magyarok vagytok s a magyar gyűlöli az elnyomást, a magyar kebelből kiolthatatlan a szabadság szent szeretete.

Hiszen ti bajnokok vagytok s a vitéz ember becsüli a vitézeket.

És a magyar bajnok kebelhez a lengyel ügy még más hatalmas indokokkal is szól a múltból, jelenből és jövőből.»

Emlékezteti őket azután a magyar szabadságharczra, melyben lengyel vér is folyt hazánkért s hogy a magyar honvédek hamvaival együtt lengyel hősök hamvai is pihennek.

A hála érzetén kívül azonban nemcsak a testvéries részvétel erkölcsi kötelessége, hanem a nemzeti közérdek kapcsa is csatolja a magyarokat a lengyelekhez.

«Ők nekünk — írja — nemcsak szomszédaink, hanem barátaink, testvéreink is, kiknek sorsával érdekeink s jövődönk szoros viszonyban állanak. Ha ők szabadokká lesznek, szabadságuk támaszpontul szolgálанд a mi szabadságunknak.»

Felhívja végül a magyar katonákat, hogy a lehetőség szerint legyenek segítségére a lengyeleknek. «Tartsátok szemetek előtt, — ezek szavai — hogy ők nekünk érdektestvéreink. Vezérelje magatokviseletét irányukban a testvériesség érzete. Ne adjatok nekik okot panaszkodni, hogy barátok helyett még Ti bennetek is ellenségre találtak. Óvakodjatok akadályait növelni, nehézségeiket szaporítani, sőt könnyítések rajtuk, a hol s a miben lehet.»¹

¹ Kossuth, V. 489—493. l. A kiáltvány 1863 július 20-ikán kelt.

A Galicziában fekvő magyar katonaság csakugyan nagyon kedvezett a lengyel felkelőknek s a hol csak lehetett, segítségükre volt. Különösen kitűntek e tekintetben az orosz határhoz közel fekvő Sokalban állomásozó magyar huszárok, kik a felkelők ügyét tőlük telhetőleg támogatták, a mennyiben elősegítették azok érintkezését, szökését stb.

Bár a Kossuth által tervezett magyar légió a lengyel nemzeti kormány vonakodása folytán nem létesült, mégis több száz magyar harczolt a lengyelek oldalán, többi közt Hermann Ottó, Csáky Kálmán, ki igen sok fegyvert vitt át a lengyel felkelőknek, továbbá Péchy Gyula 48-as őrnagy, Bornemissza Zoárd, Egressy, Walisz báró, Nyáry, Türr tábornok és még sokan mások.

A fölkelés leverése után a száműzött lengyelekkel együtt számos magyar csörgette rabbilincseit Szibéria végtelen hómezőin s a felsőmagyarországi nemesi udvarházaknak — úgy mint 1831 után — ismét megvoltak a maguk bujdosó lengyeleik.

A békókba vert szerencsétlen nemzet iránt sehol sem nyilvánult oly őszinte, igaz részvét, mint a magyarság körében.

Kossuthon kívül a magyar emigráció másik nagy vezetője, Klapka György tábornok is résztvett a lengyeleknek nyújtandó olasz-magyar segítség tervezésében.

Mindjárt a lengyel forradalom kitörése után két olasz szabadságharcos, Mordini és Cairoli, tárgyalást kezdett Garibaldi nevében Klapkával egy közös actio ügyében. E tárgyalásokon résztvett Mickiewicz László és Armand Léwi is. E tervek szerint a lengyel fölkelést a magyar követte volna s ezt az olasz szabadság kivívásával kapcsolták volna össze.¹

A legfőbb kérdéseket Torinóban beszéltek meg Cairoli házában, hol Mordini, Klapka és Armand Léwy vettek részt.

A párisi lengyel bizottság összeköttetésbe lépett volna Genfben Klapkával és Garibaldi e két képviselőjével. A meg-

¹ Garibaldi ezt írja 1863 márczius 2-ikán Mordininak és Cairolinak e „Cari amici. Bisogna veder Klapka e dirgli che suscita l'Ungheria a favor, della Polonia ed agire loro stessi, se necessario. Tutto é preparato in Europa: giacche i bravi Polacchi cominciarono, bisogna continuare il moto dovunque. Un abbraccio dal vostro G. Garibaldi.» Michele Rosi: Il risorgimento italiano e l'azione d'un patriota cospiratore e soldato. Roma — Torino, 1906. 291. l.

beszélések szerint a felkeléseknek ily sorrendben kellett volna történniök. Galiczia, Magyarország és a délszláv tartományok.¹

Armand Léwy és Klapka elutazása után Mordini tárgyalásba bocsátkozott Mickiewicz-csel egy olasz bizottságnak szervezése tárgyában, melynek feladata lett volna a lengyel kérdéssel foglalkozni. Lengyelek és magyarok is csatlakoztak volna hozzá, hogy kifejezzék a három nép közös tevékenységét a szabadság és függetlenség érdekében.²

E tervek megfeleltek volna Kossuth szándékainak is, de kivitelükre már nem került a sor.

A kiegyezést követő idők. Gr. Andrássy Gyula lengyel politikája.

Az 1867-ik évi kiegyezés és Ausztriának átalakulása alkotmányos állammá új korszakot teremtett a lengyel-magyar kapcsolatokban. Az osztrák absolutistikus szellem bukásával megszűnt — legalább részben — a magyar-lengyel érdekközösségnek egyik kapcsa. Megkezdődik az alkotmányos élet és hazánk belső kiépítése és megerősítése. A galicziai lengyelek viszont nyelvi és kulturális engedmények kivívásáért harcznak. Annál szorosabb lesz most az érdekközösség az orosz terjeszkedő politika és a fenyegető pánszlávismus ellen való küzdelem terén. Az a körülmény, hogy a magyarság a lengyel-ség egyaránt veszélyeztetve érzi nemzeti létét a moszkovita politikától, közös munkára készíti őket ebben az irányban.

Az a tény, hogy a lengyelség körében nem tudtak gyökeret verni a pánszláv eszmék s hogy a lengyelek első sorban lengyeleknek s csak másodsorban érezték magukat szlávoknak, sőt egyesek minden közösséget megtagadtak a szlávokkal, rendkívül becessé és értékessé tette a lengyeleket a magyarság

¹ «...l'insurrezione in massima sarebbe dovuta procedere così: Gallizia, Ungheria, Provincie slave meridionali.» Rosi, 291. l.

² Partito Armand Léwy il 5 marzo per Parigi, e Klapka il 10 per Ginevra, Mordini tratto con L. Mickiewicz pieno di speranze e si adoperò per la formazione d'un Comitato italiano per la Polonia con aggiungervi elementi polacchi ed ungheresi a significare l'azione comune dei tre popoli per conseguire l'indipendenza e la libertà. Rosi, 291. l.

szemében. Felismerte ezt a legnagyobb magyar államférfiak egyike, Andrássy Gyula gróf s minden erejével azon volt, hogy a kettős monarchiára oly becses elemet erősítse, mert a védőgát szerepét szánta neki a muszka áradattal szemben.

Andrássy már 1866 február 20-ikán a felirati vita alkalmából tartott beszédében kiemelte a lengyel kérdés rendkívüli fontosságát Ausztriára és Magyarországra nézve s hibáztatta Ausztria politikáját a lengyel fölkeléssel szemben. «Legujabb időben — mondá — egy szomszéd nemzet, melyet a gondviselés látszott Ausztria és Magyarország határai mellett mintegy elnyújtani, hogy a szláv foglalási eszméknek legalább némi gátul szolgáljon, Ausztria szeme előtt és akarata ellen vérzett el. Az európai közvélemény általános indignációjával szemben, melyet majdnem minden hatalom nyilatkozata támogatott, habozott a muszka absolutismus is és egy diplomatikus jegyzékben már némileg beismerte, hogy az 1815-iki szerződések aláíróinak joguk van az e szerződésekben megígért autonomia helyreállítását követelni. Ekkor volt egy perc, midőn Lengyelország autonóm fennállását — bizonyos határok között legalább

Ausztriának határozott fellépése megmenthette volna. — Nem harcz kellett elhez, csak határozott erkölcsi föllépés, mert az egész civilisált Európa Ausztria háta mögött állt. De az akkori kormány mással volt elfoglalva . . . A nyugati hatalmak nem támogattatván azon tartomány által, melynek feladata volt volna az összes európai államok által kimondott veto morális erejét érvényre emelni, természetesen elhagyták azon ügyet, mely európai kérdés is volt ugyan, de mindenekelőtt osztrák és magyar kérdés. Ha van, mi vigasztalhat minket a fölött, hogy annyi drága évet veszítettünk nemzetünk életéből, azaz, hogy mint nemzet nem vettünk részt oly politikában, mely erkölcsi tekintetben bűn, politikai tekintetben pedig hiba volt.¹

Midőn az 1867-iki kiegyezéskor Andrássy magyar miniszterelnök lett, több alkalma nyílt a lengyel ügyekkel foglalkozni s tettel is kimutatta, hogy érdekekben kész cselekedni.

Belcredi minisztersége idejében a lengyel tartománygyűlés határozatot hozott a lengyel nyelvnek az iskolába való be-

¹ Lóderer Béla. *Andrássy Gyula beszédei*. I. 169. l.

hozataláról. Azonkívül néhány engedményt kértek Galiczia részére, mint hivatalos nyelvül a lengyelt a hivatalokban és a bíróságoknál s legfőbb törvényszéket tartományi székhelylyel. A tárgyalások nehézségekbe ütköztek, mert az államtanács ellenezte ezek szentesítését. Beust eleinte támogatni látszott a lengyelek kérését, mert szüksége volt arra, hogy a véderő-javaslatnál a lengyelek is reászavazzanak. Midőn ezt megszavazták, a kormány a galicziai tartománygyűlés határozatát halogatta s a lengyelek interpellációjára Giskra minster azt mondta, hogy a határozatot a parlament elé nem terjeszti, mert arra nincs kötelezve s Galiczia levélhordójává nem akar lenni. Berger minster azonban az előterjesztés mellett volt.

Ez már 1869-ben volt s közeledett az országgyűlési időszak bezárásának ideje, a resolútiós bizottság tanácskozásai pedig nagyon lassan haladtak, úgy, hogy tartani lehetett tőle, hogy elkésnek vele. Azért Ziemalkowski, a későbbi minster, — kinek nagy szerepe volt e kérdésben — azt akarta, hogy legalább valami eredményt mutathassanak fel a tartomány előtt, azért arra kérte Beustot, hogy legalább azon kívánságokat teljesítsék, melyeket közigazgatási úton keresztül lehet vinni.

Tudva azt, hogy Andrásynak mily nagy befolyása van az uralkodóra s mily előzékeny a lengyelekkel szemben, elhatározta Ziemalkowski, hogy támogatását kéri ez ügyben. Csakugyan elutazott Pestre s felkeresve Andrásyt, elmondta neki, hogy mit kérnek a lengyelek, többek közt főkép a lengyel nyelvet a bíróságoknál és a hivatalokban. Andrassy megígérte neki, hogy a legelső alkalommal beszélni fog az uralkodóval, ki akkor épen Pesten tartózkodott. Rövid idő múlva Ziemalkowski levelet kapott Czartoryski Vladiszláv hercegtől, melyben ez tudatja vele, hogy Andrassy beszélt ez ügyben az uralkodóval, a ki megígérte, hogy mindjárt Bécsbe való érkezése után foglalkozni fog a dologgal.¹

S valóban összehíva a ministertanácsot, meghagyta, hogy foglalkozzanak a lengyel nyelvnek a bíróságoknál és a hivatalokban való alkalmazásával. A ministertanácson, melyen az

¹ *Pamiętniki Floryana Ziemalkowskiego* Kraków, 1904. 38–39. l. Andrassy bizalmas úton is figyelmeztette az osztrák ministereket, hogy tegyenek engedményeket a lengyeleknek s béküljenek ki velük.

uralkodó elnökölt, elfogadták a javaslatot, Giskra, Herbst és Hasner ministerek ellenkezése és Possinger helytartó lebeszélése ellenére.

Így jött létre az 1869. évi június 4-iki legfelsőbb elhatározás a lengyel nyelvnek a bíróságoknál és hivatalokban való alkalmazásáról.

Ennek keresztülvitelében nagy része volt tehát gr. Andrássy Gyulának, kit az a meggyőződés vezetett, hogy ha a lengyelek nyelvi kedvezményeket kapnak, ragaszkodni fognak a kettős monarchiához és sánczot fognak alkotni az orosz pánszlávismus ellen. Andrássy nagyon jól látta, hogy a lengyelek körében nincs talaja a pánszlávismusnak, mert a lengyelek első sorban lengyeleknek tartják magukat.¹

Nagy meglepédesül és elégtételül szolgált Andrássynak e tekintetben az a beszéd, melyet Czartoryski Vladiszláv herceg a párisi lengyel történet-irodalmi társaság (Towarzystwo Historyczno-Literackie Polskie) 1870 május 3-iki ünnepélyén mondott, hol elvetette a szláv politikát. «Nem fogadhatjuk el — mondá — a nekünk felajánlott szláv politikát. A szlávok árulóinak kiáltanak ki bennünket, mert óvjuk a szlávokat Oroszország hálójától, mert támogatjuk Ausztriát, mert a magyarok barátai vagyunk és nem akarjuk, hogy a czár Konstantinápolyt elragadjon». «Ha választanunk kellene, hogy feláldozzuk a németeket a célból, hogy Ausztriában tisztán szláv uralom létesüljön, nem haboznánk — daczára annyi új és régi sérelemnek — kezet adni a németeknek, mert a németek reánk nézve Európát és a nyugati műveltséget képviselik, míg a szláv politika németellenes irányával ázsziainak és barbárnak tünik fel». «Sarktételeünk Szent István királyságának egysége és teljessége. Ez reánk nézve befejezett és elvitathatatlan tény és minden vitán felül áll». «A jövő épületének alapját Ausztriának Magyarországgal való kiegyezése vetette meg. A magyarok reánk nézve jövőnk épületének alapköve, támaszpontunk, szó-

¹ Igen jellemző erre nézve Ziemalkowskinak levele Szujskihoz, a híres lengyel történetíróhoz: «Mi lengyelek vagyunk; a szlávoknak búcsút mondtunk, mióta abból kiléptünk. A lengyel nép nem ismeri a szláv nevet. Mind a történelem, mind a kortársak csak mint lengyeleket ismernek bennünket...» F. Zweybrück: *Österreichische Essays*, Berlin 1916. 57. l.

vetségünk jó és balsorsban egyaránt. Lehetetlenség a csehekkel tartanunk».¹

E szavak rendkívül mély hatást gyakoroltak Magyarországon ; a sajtó és a közönség el volt ragadtatva s Andrássy Gyula az épp akkor Pesten tartózkodó Kozmian lengyel politikus előtt a legnagyobb elismerés és dicséret hangján nyilatkozott e beszédről.

Andrássynak külügyministerré való kinevezése még szélesebb teret nyitott neki lengyelbarát politikájának folytatására és fejlesztésére. Andrássy a Ballhausplatzon is csak úgy, mint Pesten, hű maradt e politikájához, de természetes, hogy mint külügyministernek sok mindenféle körülményre kellett tekintettel lennie és számolnia a reális étellel, mely nem mindig engedi meg céljaink elérését.

Andrássynak mint külügyministernek lengyel politikájára két tényező gyakorolt befolyást, a Bismarckhoz és Oroszországhoz való viszony, melyek némileg fékező hatással voltak lengyel terveire. A hol azonban a körülmények megengedték, nyíltan és bátran sikraszállt a lengyelek érdekében.

Mindjárt minisiterelnöksége elején történt, hogy Kellersperg báró, ki alkotmányos többség megteremtésével volt megbizva, lengyelelles politikát üzött. Semmit sem akart tudni egy galicziai minister kinevezéséről s hogy megtörje a galicziai lengyelek ellenállását, szövetkezett a ruténekkal és segítőtársul hívta Zembratovics rutén püspököt. Ez nemesak az uralkodó ellenkezésével találkozott, hanem éles ellentétben állott Andrássy szándékaival is, a ki nem akart beleegyezni abba, hogy a lengyelek rovására adjanak a ruténekek kedvezményeket.²

Andrássynak külügyministerré való kinevezése nagy izgalmat idézett elő a Néva partján, mert ismervé lengyel politikáját, azzal vádolták, hogy háborút akar kezdeni Oroszországgal a régi lengyel királyság helyreállítása céljából.

Bár Andrássy politikája határozottan oroszellenes volt, kerülni akarta az Oroszországgal való szakítást és — egyelőre legalább — jó viszonyban óhajtott lenni a czár birodalmával, azért megnyugtatta Bismarck utján Goresakowot, hogy nem

¹ St. Kozmian : *Podróze i polityka*. Kraków, 1905. 74. l.

² Wertheimer, *Id. m.* II. 13. l.

akar Lengyelország ügyeivel törődni s nem fogja megengedni a Galicziából való lengyel izgatást.¹

Pétervárott azonban nagyon érzékenyek voltak a lengyel kérdést illetőleg, mely szemükben «fekete pont» volt.

A czár udvarában azt tartották, hogy Ausztria nagyon engedékeny Galicziával szemben s ezzel növeli a lengyelek függetlenségi törekvéseit.

Nagyfoku idegesség vett erőt az orosz vezető körökön, midőn a Galicziának adandó engedményekről folytak a tárgyalások. Báró Langenau, a kettős monarchia pétervári követe, ki az Oroszországgal való barátság helyreállításán akart dolgozni, aggódva figyelmeztette Andrásst, mily rossz hatást tesz ott a lengyelek iránt való engedékenység s ajánlja, hogy valami módon nyugtassa meg Górcsakowot.²

A galicziai engedmények azonban nemcsak Szentpétervárott, hanem a Spree partján is aggodalmakat keltettek. Bismarck is tartott tőle, hogy a galicziai engedmények megerősítik a lengyel nemzeti törekvéseket Posenben.

Andrássy erre indítatva érezte magát, hogy Berlint megnyugtassa s azért — bár már Salzburgban is kifejtette a kancellár előtt terveit — újra tudatta nézeteit a bécsi német nagykövet — Schweinitz — útján s biztosította, hogy a Galicziának adandó engedmények nem fognak nyugtalanságot előidézni a szomszéd államokban s hogy nem akarja a Németországgal való viszonyt elrontani, de azt senki sem kívánhatja tőle, hogy az egyetlen nem pánszláv érzésű szláv népet elnyomja vagy egyenesen a csehek karjaiba kergesse.³

Andrássy az orosz kormányt is meg akarta nyugtatni, de semmi szín alatt sem akart felvilágosítást adni addig, míg a Galicziával való tárgyalások be nem fejeződtek, mert ez sértette volna a kettős monarchia tekintélyét. Bár kívánta az Oroszországgal való békés viszonyt, mégis kész volt még a háború veszedelmének is kitenni magát, mintsem eltúrje a belső ügyekbe való orosz beavatkozást vagy annak árnyékát is. Csak a meg egyezés befejeztével ismerteti eljárását. «Ámde magától értetődik, — írja Langenau — hogy ama lépésnek, melyre Excellentiádat adott esetben felhatalmaznám, a gyöngeségnek még látszatával sem volna szabad bírnia és kerülnie kellene

¹ Wertheimer, II. 41. l.   ² U. o. II. 43. l.   ³ U. o. II. 45. l.

mindent, a mit egy idegen kormány később példának állíthatna fel, hogy számonkérje tőlünk a kormányzásnak ama törvényhozó vagy belső politikai rendelkezéseit, melyeknek kibocsátását szükségesnek láttuk». ¹

Bár Andrássy külsőleg igyekezett jó viszonyt tartani fenn Oroszországgal, de már ekkor gondolt egy esetleges orosz háborúra, melyben a lengyel királyságot elszakítanák Oroszországtól. Világosan látható ez Andrássy nyilatkozatából, melyet még 1870-ben tett Pesten Kozmian lengyel politikus előtt, midőn kifejezte azt, hogy valószínűleg bekövetkezik egy nagy háború, mely mindent eldönt s melyben a lengyelek sorsa is eldől, azért elsősorban nekik kell a szükséges pénzt a hadicélokra megajánlani. ²

Legprægnansabban fejezte ki ezt azon szavaival, melyeket Goresakownak adott válaszul, mikor ez azt mondta, hogy az út Konstantinápolyba Bécsen visz keresztül: «Az út Szentpétervárra Varsón viz keresztül».

Az orosz-török háború alkalmával Andrássy azt ajánlotta az uralkodónak, hogy szállja meg Lengyelországot és foglalja el azt, mert ez a legtermészetesebb gát lesz a muszka pán-szlávismus ellen, de ajánlatát nem fogadta el az uralkodó, mert Bosznia és Herezegovina megszerzését óhajtotta.

Andrássynak lengyel terveit nagyban akadályozta Bismarck oroszbarát politikája, mert a gyanakvó Bismarckra való tekintettel kénytelen volt engedni erős lengyelbarát politikájából.

Az orosz-török háború és a némettel való szövetség megkötése s Andrássynak visszalépése lezárja e korszakot a magyar-lengyel érintkezésekben.

A következő évtizedekben bizonyos lanyhulás tapasztalható e téren. Ennek oka egyrészt, hogy a lengyel kérdés mint nemzetközi kérdés veszített jelentőségéből s másrészt, hogy a német szövetséges érzékenységre való tekintettel nem akarták magukat a lengyelek érdekében exponálni, nehogy zavarják a hatalmas szövetséggel való viszonyt.

A galicziai lengyelekkel való kapcsolatok is meglazulnak, mert azok széleskörű engedményeket kapva, nem érzik szükségét a magyarok támogatásának.

¹ Wertheimer, II. 46. l.

² Kozmian, 102. l.

A királysági lengyelekkel való érintkezés az orosz absolutismus és rendőrruralom következtében teljesen ki volt zárva.

Magyar részről továbbra is megmaradt a lengyelek iránt való rokonérvés azon az alapon, hogy a lengyelek nem vonzódnak a panszlávismushoz és hogy közös érdekünk az oroszszal szemben való védekezés. Ezt a rokonérvést azonban nem áptottuk, elhanyagoltuk, ennek következtében kisebb-nagyobb surlódások, áll ak elő, melyek zavarólag hatottak a magyar-lengyel jó viszonyra. Mindkét oldalon követtek el tapintatlanságokat, melyeket a körülményeknek s az egymás viszonyainak nem ismerése okozott.

A magyar társadalom elhanyagolta a lengyeleket, sem tudományos, sem politikai, sem társadalmi tekintetben nem igyekezett a lengyelséggel foglalkozni, a minék az volt a következménye, hogy cseh, tót, horvát s más panszláv aknamunka nagyon kedvezőtlenül befolyásolta a lengyelek egy részét irántunk s a magyarság nem tett ez ellen semmit.

Különösen tapásztalható volt e káros hatás Krakóban és Posenben, míg ellenben keleti Galicziában, főképp pedig Lemb rgben a hagyományos lengyel-magyar barátság majdnem zavartalanul fennmaradt. Ennek oka nagyrészt a lengyeleknek a kisoroszokkal való culturharca, a mennyiben segítőtársat keresnek bennünk, de nagyban hozzájárult az otta nilengyel-magyar club elnökének, a fáradhatatlan Stamirowski Tádénak lelkes munkája is e téren.

A krakói kedvezőtlen hangulatot a csehek és tótok közelsége s az a körülmény okozta, hogy itt a lengyelek kényelmesen, minden nemzetiségi harc nélkül élnek.

A poseni lengyelek meg azért haragudtak ránk, mert jó viszonyt tartottunk a poroszokkal, az ő halálos ellenségeikkel.

Az utolsó évtizedben azonban igen jelentős javulás állott be e téren mindkét oldalon, mert szinte előre érezte a lengyelség s a magyarság, hogy közeledik az oroszszal való leszámolás ideje s akkor egyesült erővel kell harcolni a közös nagy ellenség ellen.

Közvetlen a világháború kitörése előtt már igen szívélyes volt ismét a viszony a magyarok és a lengyelek — főleg galicziaiak között.

EGY MAGYARBARÁT ANGOL IRÓ HAZÁNKRÓL 1847-BEN.

John Palgrave Simpson (1807—87), a kinek színművei valamikor igen népszerűek voltak,¹ a negyvenes években ismételtén járt magyar földön. Romantikára hajló lelkére hazánk ezerféle természeti szépsége, történelmi multja, mozgalmas jelene rendkívül mély hatással voltak. Uti benyomásait *Letters from the Danube* című két kötetes művében (1847) írta meg benső melegséggel, színes, eleven nyelven. Az övéhez hasonló lendülettel angol ember aligha írt hazánkról.

«Dunai» leveleiben 1846-iki útját írja le. Nem hazánk politikai állapota érdekli elsősorban, mint előtte például Paget-et vagy Miss Pardoet, nem általános ismertetést akar angol olvasója kezébe adni, Simpson azért jött hozzánk, hogy itt, a magyar faluban, a végtelen Alföldön, erdővel koszorúzott hegyeinkben, a Duna festői tájaiban hangulatot, költészetet találjon. Hogy ezt megtalálta, — nemcsak a természetben, hanem a magyar életben is — azt saját vallomásán kívül leírásainak lendületes, szinte áradozó hangja lépten-nyomon elárulja.

Esztergom megyében egy barátjánál, valami köznemes földbirtokosnál töltött hosszabb időt. A magyar családi élet, a falu, a puszta költészete megértő tolmácsára lelt az angol íróban. A romantikus költő rajongásával festi az Alföldet és típusait: a magyar parasztot, a csikóst, a cigányt. Még a szegénylegényről is bizonyos rokonszenvvel ír. Népéletünkről külföldi író még tán nem rajzolt oly meleg, színes képet, mint Simpson. A harminczas években sokszor olvassuk angol útleírásokban is az unos-untig ismételt vádat a magyarországi

¹ *Gisella* című regényének Magyarország a színhelye.

rabszolgatartásról. Egykori folyóirataink állítása szerint az utazónak rövid ittléte alatt nem is lehetett alkalma meggyőződni a ráfogás valóságáról. Az angol utazó ezt az információt is, mint sok mást, Bécsben kapta. Simpson könyvében egy betű sincs rabszolgatartásról. Szerinte a magyar paraszt sokkal büszkébb, sokkal inkább úr, semhogy szolga lehessen.

Köznemeseink tudatlanságáról és műveletlenségéről hány-szor olvasunk egykori útleírásokban! A «Dunai levelek» írója ezt az osztályt is védelmébe veszi. Sokáig élt közte, jól ismeri: látta mulatozásnál és komoly munkánál. Tanuja volt — nem egyszer — impulsiv lelkesedésének, idealismusának. Hallotta szónokolni szép, hangzatos nyelvén és olykor — cselekedni is látta. A külföld véleményével szemben hangsúlyozza, hogy a köznemesség körében oly műveltséget, tanultságot, széleskörű érdeklődést tapasztalt, a milyent ugyanazon társadalmi osztállynál a külföldön — még Angliában is — hiába keres az ember. .

A magyar vendégszeretetről is rajongva beszél. «A vendégszeretet a magyaroknál több, mint csupán nemzeti szokás, a vendégszeretet náluk hit, sőt vallás!» Egy fogékony lélek élénk impressiói ezek az angol levelek. Írójuk szerencsés adománnyal rendelkezik: phantasiája bearanyoz mindent, csak a szépet látja, a közönségest alig veszi észre.

Simpson politikai életünk nem igen érdekelte. De Pesten lehetetlen volt a kizárólagos «romantical rambling». Látnia kellett és látta is a társadalom felébredt tetterejét és annak hatalmas rugóját: azt a forró nemzeti érzést, mely — mint Simpson mondja — közéletünk legkisebb erét is áthatja.¹ Közvetlen közelből szemlélhette a megindult reformmunkát. Személyesen ismerte gróf Széchenyi Istvánt, sőt vaskapui kirándulásáról visszatérve, együtt utazott vele a gőzösön. Magától a nagy «ex-reformer»-től hallotta annak további terveit a Tisza-szabályozásról és a balatoni gőzhajózásról. Tanuja a «degnagyobb magyar» nagy népszerűségének, bár tudja, hogy újításait sokszor kicsinyeskedéssel, gyanúval fogadják. Ismerte Batthyányi Kázmér grófot is, kit a jelzők egész halmazával dicsér, de a legnagyobb melegséggel mégis báró Eötvös József-

¹ L. különösen IX. levelét.

ról ír. Svábhegyi nyaralójában kereste fel, legkellemesebb pillanatait Pesten az ő társaságában töltötte.

Simpson is, — mint minden angol utazó e korban — jól ismerte Magyarország határozott rokonszenvét Anglia iránt. Ennek az angломániának tüneteit már jóval előtte vették észre magyarok és angolok egyaránt. De Simpson korában ez a sympathia hanyatlóban van. Az ultra-liberálisok nem Angliához, hanem az elnyomott Irországhoz szeretik Magyarországot hasonlítani. «O'Connell egyszerre csak nemzeti hős, sőt fél-Isten lett». Magyarországnak is vannak O'Connell-jei, Simpson még megyegyűlésen is hallott egyet-kettőt. Az ír nemzeti vezér ekkor nálunk népszerűbb, ismertebb volt bármely angol államférfinál.

Simpsonnak még egy tapasztalatát jegyezzük fel. Al-dunai utazása közben értesült a «görög», főleg szerémségi papok céltudatos áskálódásairól, cselszöveiseiről. Titokzatosan jelennek meg, észrevétlenül tűnnek el. Oroszország mozgatja őket, Oroszország, mely a nagy-szláv uniót akarja ilyen módon Magyarország déli határain is megalapozni. Messzenyúló keze még a katolikus Horvátországba is elér.

Irodalmi életünkről, művészetünkről is van néhány feljegyzésre érdemes észrevétele. Különösen a Nemzeti Színház hirtelen fellendülése ejti bámulatba. Közönsége állandóan igen nagy a «magyar színháznak». Valóságos küzdelem folyik a jegyekért nemcsak a saison elején, hanem az egyes napokon is. Még az utolsó állóhelyeket is el szokták kapkodni. A színészekről (Szentpétery, Lendvay, Fánesi, Egressy, Laborfalvi Róza) a legnagyobb elismeréssel szól: bármely elsőrangú külföldi színháznak díszére válnának. Legnépszerűbbek Shakespeare színművei. «Az ő művészete sugaraiban sütikérezik szerző és színész egyaránt». Sokszor és jól adják darabjait. Simpson maga is többet látott. *Romeó és Júlia* előadásáról és rendezéséről azt tartja, hogy abból az angolok is tanulhattak volna e «degenerált korban». Igen szívesen nézte Szigligeti darabjait. Érdekes a későbbi színműrónak az az állítása, hogy typust, jellemet a magyar népeletben, de a közéletben is sokkal inkább találhatni, mint bármely más országban. Ismét a romantikus költő szemével nézett és annak izlésével ítélkezett.

Kevésbé elismerő véleménye a magyar művészetről. Hisz

az gyermekkorát éli, az alkotási vágy türehtetlensége pedig nem válik javára.

Ezek Simpson könyvének legérdekesebb pontjai. Csupa meleg szín, csupa megértés és rokonszenv. Ha van is leírásaiban romantikus túlzás, állításaiban olykor naiv rajongás, az az egy kétségtelen, hogy 1848 előtt Pagettel, Miss Pardoeval egyetemben a *Dunai lerelek* szerzője a magyarságnak egyik leglelkesebb angol barátja.

FEST SÁNDOR.

XIII. LEO PÁPA ÉS A RÓMAI KÉRDÉS.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

XIII. Leo sokkal impulsivabb természet volt, semhogy beérte volna a tiltakozás meddő politikájával. Széleskörű diplomatiái összeköttetéseiben bízva, elég erősnek érezte magát a positiv irányú kezdeményezésre is. Különösen a német birodalom támogatásától remélt sokat. Az 1881. év keserű tapasztalatai után is erősen hitte, hogy Bismarck esetleg áldozatok árán is kész a római kérdés megoldását előmozdítani. B. Schlözer és Galimberti helyettes-államtitkár befolyása még jobban megerősítette őt német-barát érzelmeiben. Annyira igyekezett kezére járni a vaskancellárnak, hogy a mikor a birodalmi gyűlés vonakodott megszavazni a harmadik septennatusi törvényt, Pietro müncheni nuntius útján sietett értésére adni a centrum vezetőinek, hogy nagy örömet szereznének neki, ha a törvényjavaslatot támogatnák.² Közbenjárásának egyelőre nem lett ugyan eredménye, mert a centrum a vezérek taktikázása folytán a septennatus ellen foglalt állást, készségével mégis jelentékenyen fokozta Bismarck békehajlamát és abbéli igyekezetét, hogy a szentszék jóindulatát hasonlóval viszonzza. Még nagyobb meglepődést keltett azzal az elhatározásával, hogy Vilmos császár kilenczvenedik születése napjára (1887 márcz. 22.) külön követ, az udvar és a kancellár előtt nagy kedveltségben álló Galimberti praelatus úján küldötte üdvözlését. Az ügyes praelatus, Kopp püspök és a centrum együttes fáradozása, párosulva Bismarck állandó jóakarásával, hozta létre az ötödik béketörvényt (1887 ápr. 27.), mely megszüntette a májusi törvényhozás utolsó maradványait s végleg

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 500. számában.

² Majunke i. m. II. 232. s kk. II. Böthlingk : i. m. 410. s kk. II. Egelhaaf i. m. 228. s kk. II.

helyreállította az egyház és állam harmonikus viszonyát. A szentatya máj. 23-án mondott consistorialis beszédében végre befejezettnek jelentette ki a culturhareztot.

Galimberti jubileumi küldetésének azonban nem a culturharez végső hullámainak elsimítása volt egyetlen célja, sőt a békeszerzés csak ürügyül szolgált bizonyos távolabbi célok leplezésére, melyek végelemzésben mind a leói egyházpolitika legforróbban óhajtott cél-gondolatában, a világi uralom visszaszerzésében egyesültek. A Rómában kapott utasítások egyebek között azt is lelkére kötötték a diplomata praelatusnak, hogy igyekezzen kipuhatolni, mikor és milyen terjedelemben hajlandó Bismarck a pápai igényeknek érvényt szerezni. A kényes tárgy ápr. 11-én több, mint két óráig tartó beszélgetés folyamán került szónyegre. A kancellár egyebek közt rátért a hármasszövetségre és nyomatékosan biztosította a pápai követet, hogy a szövetség merőben védelmi jellegű. Majd hozzátette, hogy annak idején egyedül a pápára való tekintettel habozott, hogy megkösse-e vagy nem. Ha most Olaszország visszaadná Rómát a pápának, — úgymond — senki sem lenne nála boldogabb, mert a harez megszűnése erősebbé s következőképen hasznosabb szövetségessé is tenné Olaszországot. Ha esetleg úgy látná, — folytatta tovább — hogy a köztársasági eszmék erősödnek, hogy Olaszország a köztársaság és ezzel együtt Franciaország felé hajlik, egy pillanatig sem haboznék a pápa világi uralmának visszaállításán munkálni, sőt szívesen látná a nápolyi király visszatérését is. A mikor pedig Galimberti a pápa kényes helyzetét vázolta előtte, sietett megjegyezni: «Belátom, hogy terület nélkül nincs igazi függetlenség, nincs valóságos souverainitas. De chaque jour a son travail.»¹ Ezzel a méla accorddal megszakadt az érdekes eszmecsere. A beszélgetés más tárgyakra terelődött. Bismarck óvakodott még egyszer visszatérni reá. Galimbertinek pedig nem nyílt többé alkalma újra szóvá tenni. Most is csak az történt tehát, mint 1881-ben: a kancellár udvarias szólamokkal, üres és semmire se kötelező ígéretekkel intézte el a Vatikán számításait. Valójában nem adott és nem is ígért semmit, mégis úgy beszélt, hogy a beléje vetett remények meg ne inogjanak.

¹ Crispolti—Aureli : i. m. 134. és 356. s. k. 1.

A Vatikán erőfeszítései s a német birodalomhoz való viszony kimélyülésének arányában növekvő reményei természetesen nem maradtak rejtve az olasz kormány és közvélemény előtt sem. Már a septennatus ügyébe való beavatkozás is nagy riadalmat okozott a Monte Citorio és a Consulta urainál. Még nagyobb lett a megrökönyödés, a mikor nyilvánosságra jutott Jacobini államtitkárnak ez ügyből kifolyólag Pietro nuniushoz intézett febr. 21-iki második levele, mely többek között ezt a mondatot is tartalmazta: «Azt se felejtse kiemelni, hogy egy katolikus parlamenti párt, a mely az egyház fejének tartahatatlan helyzete iránt részvételt viseltek, felhasználhatja a kínálkozó alkalmat, hogy katolikus honfitársaknak a pápa javát célzó kívánságait kinyilvánítsa és érvényesítse».¹ Ez az egyetlen mondat nagyobb ijedelmet okozott, mint annak idején a *Post* terjedelmes cikksorozata. A római kérdés erőszakos felvetése és a katolikus Németország sorompóba lépése közlelbi lehetőségnek látszott, mint hármikor. Ennek a félelmes lehetőségnek már pusztá valószínűsége erős depressziót gyakorolt az olasz közvéleményre s beláttatta vele a kérdés kölcsönös megegyezésen alapuló rendezésének szükségességét. Az actiót nyomon követte a reactio, az 1886. év szélsőséges kitöréseit az 1887. év békülési kísérletei váltották fel. A garantialis törvények meghozatala óta először történt, hogy szerepet vivő közéleti férfiak, sőt neves államfértiak az 1871-iki rendezésen túlmenő engedmények árán is szükségesnek és lehetségesnek vallották a Vatikánnal való kibékülést. Crispi jóslatának: «A római kérdés csak kétféle módon oldható meg: vagy forradalommal, vagy kiegyezéssel», — első fele hamisnak bizonyult, azért most a másodikkal akartak szerencsét próbálni. Hamarjában egész sereg mego dási mód merült fel, melyek a legellentétebb elvekből indultak ki és ennek megfelelően a legkülönbözőbb eredményekre is jutottak.

Az első kibékülési tervnek Toscanelli képviselő volt a legbuzgóbb szószólója. Abból az alaptételből indult ki, hogy a pápának teljesen igaza van, a mikor túrhetetlennek mondja helyzetét. Szabadsága kizárólag a Vatikánra szorítkozik, azon túl mindenütt az atheista államot találja magával szemben,

¹ Majunke i. m. II. 237. l. j.

mely erős akos módon lábbal tiporja a katolikusok vallási meggyőződését. «Ha elő akarnám számlálni — úgymond — mindazon tetteket, melyek 1860-tól a mai napig a kormány azon törekvését nyilvánítják, hogy Olaszország elkeresztényteleníttessék, egy hétig kellene írnom. Ha a ministerek és képviselők esküvel fogadnák, hogy tisztelik az alkotmányt és megtartanák annak első czikkelyét (mely a katolikus vallást az állam kizárólagos vallásának jelenti ki): ezzel nagy lépés történnék a kibékülés felé. Olaszországban az olasz és az egyetemes egyház a közvetlen érintkezés folytán majdnem összefoly; azért az olasz államnak választania kell a mérséklet és a katholicismus elleni harc között.» A garantialis törvény nem tekinthető kielégítő megoldásnak, mert alamizsnaképen kínálja azt, a mihez a pápának kétségtelen joga van s a minnek sértetlen fenntartását maguk a törvényhozók is szükségesnek és hasznosnak ítélték. Tehát új rendszerre van szükség, a mely nagyobb mértékben számol a pápa egyedülvaló, sui generis állásával. Ez az új rendezés Toscanelli szerint legegyszerűbben úgy valószínűsíthető meg, hogy a pápát tényleges fejedelemnek ismerik el s a Vatikán mellett akkora területet bocsátanak rendelkezésére, a mekkora az egyetemes egyház kormányzatához szükséges intézetek, mint pl. a Propaganda, a generalatusok stb. elhelyezésére szükséges. Az egyházi és világi Róma szigorú elkülönítése Toscanelli véleménye szerint kiküszöbölné a garantialis törvényvel teremtett helyzet nehézségeit és tűrhető existenciát biztosítana az egyház fejének a nélkül, hogy világi hatalmát visszaadnák.¹

Kétségtelen, hogy e békülékeny szellemről és megértésről tanuskodó javaslat keresztülvitele haladást jelentett volna az eddigi állapothoz képest. Enyhített volna a helyzet feszültségén s nagyobb mozgási szabadságot biztosított volna a pápának. De másrészt kétségtelen az is, hogy az új rend újabb bonyodalmak csíráit hintette volna el, mert az elkülönítés két ellenséges Rómát teremtett volna, melyeknek folytonos súrlódásai bizonyára nem a béke ügyét szolgálták volna. Innét magyarázható, hogy a vatikáni körök igen hűvösen fogadták Toscanelli tervezetét.

¹ Füssy i. m. 175. s k. 1.

Toscanelli javaslata mellett igen nagy feltűnést keltett Fazzari Achilles demokrata képviselő tervezete, mely teljesen demokratikus alapon akarta rendezni a római kérdést. Fazzari abból indult ki, hogy a kibékülés ügye nem tartozik a parlament elé; az egyezkedés alaptételeinek megállapítása szerinte a két közvetlenül érdekelt fejedelem, a pápa és az olasz király kizárólagos joga. Azt azonban ő is magától értetődő dolognak tartotta, hogy az új rendezés csak a bevégzett tények alapján mehet végbe; a világi uralom visszaadásáról ép oly kevéssé akart tudni, mint Toscanelli. A mi jogtöbbletet biztosítani akart, az mind a pápa lelki szuveréniségére, nagyobb cselekvési szabadságára, szóval kizárólag egyházfői és nem fejedelmi méltóságára vonatkozott, Toscanelli indítványával szemben azonban teljesen új gondolat volt javaslatában, hogy az alkotmány tételei közé felveendő megegyezést a demokrata és republicanus elveknek megfelelően népszavazással akarta szentesíttetni, hogy ezzel mintegy ellenpróbáját adja a Róma birtokbavételét jóváhagyó plebiscitumnak. Ez a demokratikus máz nagy népszerűséget biztosított az eszmének, egész nagyszabású mozgalom támadt nyomán (fazzarizmo), mely sokáig hullámzásban tartotta a közvéleményt.¹ Sőt egyideig a francia köztársasági kormány is érdeklődött a mozgalom iránt, mivel alkalmas eszközt látott benne a félelmesen megnőtt vatikáni német befolyás ellensúlyozására.²

Írója egyéniségénél fogva, még nagyobb figyelmet ébresztett Ruggero Bonghinak, a garantialis törvényjavaslat egykori előadójának és volt cultusministernek *La conciliazione* című tanulmánya, mely szintén a békés kiegyezés mellett tört lándzsát.³ Az élénken vitatott tanulmány nem annyira általánosságokban mozgó tartalmával, mint inkább annak a ténynek documentálásával keltett általános feltűnést, hogy még egy annyira exponált, multjánál fogva egy határozott állásponthez szögezett politikus is, mint Bonghi, megengedhetőnek,

¹ Füssy i. m. 176. s k. l. Crispolti — Aureli i. m. 377. s kk. II. Fazzari a békekísérllet meghiusulása után 1887. jún. 14. lemondott mandátumáról azzal az indokolással, hogy nem lehet tagja olyan kamarának, mely a katolikusok közreműködése nélkül jött létre.

² Crispolti — Aureli i. m. 377. s kk. II.

³ Nuova Antologia. 1887. III. 545. s kk. II.

sőt szükségesnek hirdeti a garan'ialis törvény egyes pontjainak módosítását, illetve kiegészítését.

De nemcsak az állam részéről akadtak szószólói a kibékülésnek, a papság körében is egyre jobban hódított a békevágy. Az államhoz való közeledés jelei nap-nap után sokasodtak. Így pl. a dogali vereség (1887 január 26.) áldozataiért tartott florenzi gyászistentiszteleten a király és az érsek együtt jelentek meg, a mire eddig még nem volt eset.¹ Még szembetűnőbb jele volt a békemozgalom nagy arányainak és a békevágy őszinteségének, hogy magában a Vatikánban is erős békepárt alakult, melynek legismertebb tagjai voltak Hohenlohe bíborosok, a későbbi német kancellár öcsese, Capecepatro, a tudós oratorianusból lett capuai érsek és bíborosok, a békeszerző Galimberti, ki épen ezidőtájt állott népszerűségének és befolyásának tetőpontján s a ki ügyességéért és kiváló szolgálataiért a pápánál is nagy kegyben állott és végül Tosti Lajos, az egyként tudós és jámbor montecassinói apát és vatikáni alkönyvtárosok. A béke érdekében legtöbbet az utóbbi fáradozott. Tosti egyik kiváló képviselője volt a guelf iskolának, mely pápai hegemonia alatt akarta megvalósítani Olaszország egységét és ezen a réven közel szellemi atyafiságban állott a XIX. század legkiválóbb olasz szellemeivel: Giobertivel, Rosminivel, Carlo Troiával, Gino Capponival, Cesare Balbóval és Cantuval. Már ifjú korában jelentékeny szerepet játszott a nápolyi királyság politikai mozgalmában, a miért hosszabb ideig rendőri felügyelet alatt is állott. Később az egységes Olaszország létrejötte után benső viszonyba lépett az új állam vezető embereivel s összeköttetéseit az 1870-iki nagy átalakulás ellenére is fenntartotta. Guelf érzülete mellett nagy mértékben élvezte a pápa kegyét is. Mint a kormánynál is tekiutélynek és befolyásnak örvendő férfiú, bár nem hivatalos minőségben, több ízben tárgyalt a Vatikán nevében főleg egyházi birtokok kiadása érdekében. 1887 elején is hasonló ügyben fáradozott. A pápa megbízásából ki akarta eszközölni Crispitól, az akkori belügyministertől, hogy a San Paolo fuori le mura bazilika építési céljait szolgáló alap kezelése a szentszékre ruháztassék át. A ministerrel való érintkezésből azt a benyomást nyerte, hogy Crispi nem elvi

¹ Nuova Antologia 1887. III. 576. l.

ellensége a kiegyezésnek. Ez a tapasztalat, valamint a közhangulatban élő egyetemes békevágy arra bátorította Tostit, hogy maga is azok sorába álljon, a kik active is szolgálják a béke ügyét. Tollat ragadott tehát s úgyszólván néhány nap alatt megírta *La conciliazione* című munkáját.¹ A könyv megjelenése egyenesen a sensatio erejével hatott s hihetetlenül megduzzasztotta a békét várók reményeit. Mindenki úgy fogta fel, hogy a pápa előtt különös kegyben álló montecassinói apát könyve a pápa sugalmazásából íratott s ha formája szerint nem is, lényegében a pápa gondolatait tárja a nyilvánosság elé.² A következő napok eseményei részben igazolták is ezt a feltevést. Tényleg úgy állott a dolog, hogy az általános békehajlandóság a legmagasabb helyig, szent Péter trónjáig is felhatott. XIII. Leo pápasága kezdete óta első ízben egészen váratlanul békés hurokat kezdett pengetni.

Mik voltak a pápa elhatározásának közelebbi okai? Erre a kérdésre nagyon nehéz kielégítő feleletet adni. A békekíséret előzményeit és lefolyását meglehetősen sűrű homály borítja. A mi kevés adat rendelkezésünkre áll, az legfeljebb az események külső egymásutánjának megállapítására elegendő, de megközelítőleg sem elegendő a logikai kapcsolatok kinyomozására és az elszigetelten elénk lépő elhatározások psykologi i hátterének felderítésére. Annyi bizonyos, hogy a német viszonyokban beállott fordulat, a kulturharcz teljes liquidálása nagyban élesztette a pápa békehajlamát. A kulturharczos Bismarck lefegyverzése igen nagy diplomatai sikert jelentett: a diplomata pápa méltán büszke lehetett reá s joggal hihette utána, hogy a Németország felett kivívott győzelem eszközei másutt is hasonló eredménnyel alkalmazhatók. Nem volt alaptalan feltevése, hogy a mint Németországban sikerült, kitarással és szívóssággal Olaszországban is diadalra tudja majd juttatni a szentszék álláspontját. Váratlan elhatározásának egyik, mindenestre igen jelentős rúgója tehát a saját diplomata képességeibe és a diplomatai eszközök hatályosságába vetett hitében keresendő. Valószínűleg erősen befolyásolták őt ebbeli meggyőződésében a Bismarckkal szerzett tapasztalatok is; az 1881-iki

¹ Crispolti—Aureli i. m. 156. s kk. 11.

² Crispolti—Aureli i. m. 162. 1.

események után lehetetlen volt be nem látnia, hogy az egyházi állam visszaszerzésére irányuló törekvésében az olasz királysággal szövetséges viszonyban levő német birodalom részéről csak szép szavakra, ígéretekre számíthat, tényleges támogatásra nem. Szinte magától kínálkozott a következtetés, hogy mivel a külföld segítségére nem számíthat, a maga erejével és a maga eszközeivel kísértse meg az égetővé vált probléma megoldását. Erre ösztönözhetette őt az a körülmény is, hogy az uralkon levő Crispi belügyministerben (1887—1891.) méltó ellenfél talált magával szemben. A sicíliai forradalmárból lett államférfi kétségkívül legjellegzetes alakja volt a Cavour utáni sivár, tehetségekben és egyéniségekben szegény politikai arénának. Világosfejű és határozott célok után induló politikus volt, a ki tudott és mert a közvélemény ellenére is cselekedni. A mit egyszer helyesnek és célravezetőnek ismert fel, nem ejtette el csupán azért, mert népszerűségét kockáztatta vele. Crispi sokkal inkább tudatában volt az egyházzal való kibékülés felfrissítő és új erőket fakasztó hasznának, hogysem eszébe jutott volna egy pillanatig is habozni a kínálkozó alkalom megragadásában. Különben is egyénileg nagyrabecsülte és tisztelte a Vatikán ősz foglyát, a kivel nem most érintkezett először. 1878-ban a pápaválasztás mozgalmas napjaiban, mint a Depretis-kormány belügyministere állítólag igen sűrűn levelezett Pecci camerlengóval.¹ Talán éppen ennek az érintkezésnek visszamaradt emlékei ébresztették a volt camerlengóban azt a reményt, hogy Crispi nem fog leküzdhetetlen akadályokat gördíteni a méltányos megegyezés elé. Valószínű azonban, hogy ezeken a külső hatásokon kívül más, imponderabilis természetű tényezők is befolyásolták Leo pápa elhatározásait. Talán a nemzeti érzés lángolt fel szívében, mint a liberalis sajtó ujjongva hirdette. Talán belefáradt a küzdelembe; talán megborzadt az egyház és állam kíméletlen harcának következményeitől.

Leo pápa május 23-iki nevezetes allocu iójában tette az első határozott békenyilatkozatot. Miután beszámolt a német birodalommal folytatott tárgyalások eredményéről, így folytatta beszédét: «Vajha a kibékülésre való törekvés, mely bennünket hivatásunknál fogva minden nemzet irányában lelkesít,

¹ Nuova Antologia, 1887. III. 576. 1.

hasznára válnek Olaszországnak, melyet Isten olyan szoros kötélekkel fűzött össze a római pápasággal s a mely a természetnél fogva olyan kedves szívünknek. Mi bizonyára, mint sokszor kijelentettük, régóta és élénken óhajtjuk, hogy minden olasz biztos békét élvezzen és végre megszűnjék a római pápasággal való viszály, de az igazság és az apostoli szék méltóságának minden sérelme nélkül, melyek nem annyira a nép, mint a titkos társulatok összeesküvése által támadtatnak meg. Ezzel azt óhajtjuk mondani, hogy a kibékülésre vezető útnak a dolgok oly állapotához kell vezetnie, hogy a pápa senki hatalmának ne legyen alávetve, hanem teljes és valódi szabadsága legyen, a mint ezt az igazság követeli. Ebből, a mint azt minden méltányosan gondolkodó ember belátja, Olaszországra nemcsak kár nem háramolnék, hanem ellenkezőleg, a jólét és boldogulás támaszát nyerné benne».¹ A pápai nyilatkozat országszerte nagy örömet keltett. Különösen a liberális sajtó nem tudott betelni dicséretével. Egyenesen úgy ünnepelte, mint a biztos béke előhangját. A hivatalos *Osservatore Romano* és a *La Voce della Verità* hiába hangsúlyozta, hogy a szentatya, bár ez alkalommal kifejezetten nem említette, most is *conditio sine qua non*-nak tekinti a világi uralom kérdésének rendezését; a sajtó tovább folytatta az illusiokeltés könnyelmű munkáját. Tosti szerepéről közölt ellenőrizhetetlen és túlzott híreivel egyenesen úgy tüntette fel a dolgot, mintha már semmi elvi akadálya sem volna a megegyezésnek. Egyes lapok tudni vélték, hogy a montecassinói apát a pápa közvetlen megbízásából írta *sensatio*s könyvét, sőt némelyek egyenesen azt állították, hogy a szentatya már nyomása közben olvasta és jóváhagyta a munka tartalmát és tendenciáját. Mások a Crispivel állítólag folyamatban levő tárgyalásokat élézték ki. Azt írták, hogy a pápa mindenáron szeretne a szt. Pál bazilika birtokába jutni és ennek fejében hajlandó volna messzebbmenő engedményeket is tenni. Mennyi igazság volt ezekben a híresztelésekben, megbízható források hiányában fölötte nehéz megállapítani. Tény azonban, hogy egész Olaszország az enthusiasmus tüzeiben égett. A túlzásokra mindig kész olasz közvélemény a legvérmesebb reményekkel tekintett a gazdag phantasiával

¹ Füssy i. m. 177. l.

kiszínezett jövő elé. A napnként kiszivárgó hírek folyton erősítették hitét. Már arról beszéltek, hogy a Crispivel folytatott tárgyalások első konkrét eredményeként elkészült és csak királyi megerősítésre vár egy decretum, mely ideiglenesen, mintegy átmenetképen Tosti apátot bízta meg a szt. Pál bazilika építési alapjának kezelésével.¹

Minél magasabbra szárnyaltak a békeremények, annál váratlanabbul következett be és annál fájdalmasabban esett a kiábrándulás. Nem is történhetett másként. Mert az olasz közvélemény naiv optimismusában olyan egyszerűnek és olyan könnyen keresztülvihetőnek képzelte a kibékülést, hogy eszébe sem jutott a megértés útjában álló óriási, szinte leküzdhetetlen nehézségeket számbavenni. Csak akkor eszmélt fel, mikor a kegyetlen valóság letépte szeméről a hamis hírek s ínes szálaiból szőtt illuzióleplet és szembe találta magát a hideg tényekkel. A kiábrándulásnak bizonyosán és hamarosan be kellett következnie, mert mihelyt felröppent az első békegalamb, abban a perczben megindult a békekísérlet megfojtását célzó actio is. Léfebvre de Béhaine gróf francia követ mindjárt a május 23-iki allocutió után, kormánya nevében, hivatalos tiltakozást nyújtott be a biboríoki testülethez a pápa szavainak békülékeny tendenciája miatt. Monaco la Valletta, az «engesztelhetetlen» bibornokok vezére nem is késett nyíltan kifejezést adni rosszaló véleményének. Lavigerie kijelentette, hogy a francia köztársaság sohasem fog belenyugodni a pápaság és Olaszország kibékülésébe. A párizsi, brüsszeli és madridi nuntiaturáktól, sőt számos püspöki székhelyről is egymásután érkeztek a tiltakozások.² Valószínű azonban, hogy a pápai kezdeményezés nem ezeken a diplomáciai cselszövényeken, hanem benső nehézségeken szenvedett hajótörést. Még mielőtt formális egyezkedésre kerülhetett volna a sor, kiderült, hogy az ellenfelek álláspontját áthidalhatatlan úr választja el. Crispiék óhajtották a kiegyezést, de lehetőleg minden áldozat nélkül. Világi uralomról semmilyen formában sem akartak tudni: legfeljebb a garanciális törvényekkel megvont korlátokat voltak hajlandók némiképen tágítani. Viszont XIII. Leo magára nézve er-

¹ Crispolti — Aureli i. m. 162. s. k. 1.

² Crispolti — Aureli i. m. 163. l.

kölcsi lehetetlenségnek tartotta a világi uralom elvének f l-
 áldozását. A volt egyházi állam több tartományáról — úgy
 látszik — még csak hajlandó lett volna lemondani, de Rómához
 és egy bizonyos minimális nagyságú területhez feltétlenül
 ragaszkodott. Körülbelül úgy képzelte a dolgot, hogy az új
 egyházi állam a német szövetségi államok módjára simulna
 az olasz királysághoz s belügyeiben teljes függetlenséget, ki-
 felé pedig követküldési jogot élvezne. Mintaképen talán Bajor-
 ország és a német birodalom viszonya lebegett szemei előtt.¹
 Ilyen ellentétes állásfoglalások mellett szó sem lehetett ki-
 egyezésről. Leo hamar észrevette a békekísérlet eredménytelen-
 ségét és sietett visszavonulni, még mielőtt egyetlen lépést tett
 volna előre. Az *Osservatore Romano* június 5-iki száma egy le-
 velet közölt, a melyben Tosti apát kijelentette, hogy könyvével
 nem akart más czélt szolgálni, mint a pápa törekvéseinek elő-
 mozditását. Mivel azonban a Vatikán nem elégedett meg ennyi-
 vel, a jámbor szerzetes egy második levélben ünnepélyesen
 megtagadta a *La conciliazione* tendenciáját és alázatosan
 bocsánatot kért a pápától.²

Az olasz közönség nem értette Tosti visszavonulásának je-
 lentőségét. A *La conciliazione* indexre tételében csupán egyesek
 bosszúját látta s nem az összeegyeztethetetlen elvek egymás-
 lra ütközését. Még mindig békét remélt. Csak a kamara június 10-én
 tartott ülésén elhangzott beszédek ábrándították ki végképen.
 Ezen az ülésen ugyanis Bovio radicalis képviselő egyenesen kér-
 dőre vonta a cultus- és belügyministert a béketárgyalások-
 ról elterjedt hírek dolgában.³ Zanardelli cultusminister sietett
 kijelenteni, hogy az olasz törvények a legteljesebb szabadságot
 biztosítják az egyháznak s neki eltökélt szándéka lelkiismeretesen
 megtartani ezeket a törvényeket. «Azért — így fejezte be be-
 szédét — biztosíthatok mindenkit, hogy a mikor az egyház és
 állam viszonyát illető vitás kérdések merülnek fel, barátja
 vagyok minden komoly, méltányos, szabadelvű vagy akár-
 milyen jelzővel ellátott megoldásnak ; de ugyanakkor nem egyez-

¹ Löffler K.: Papstgeschichte v. der franz. Revolution bis z. Gegen-
 wart. Kempten—München. 1911. 140. l.

² Crispolti—Aureli i. m. 164. s. kk. 11.

³ Schulthess' Europäischer Geschichtskalender. 1887. Hrsg. v. Hans
 Delbrück. Nördlingen, 1888. 370. l.

hetem bele, hogy az állam lemondjon tulajdon elidegeníthetetlen jogairól, lemondjon arról az állandó hivatásáról, hogy terjesztője legyen a felvilágosodásnak, a haladásnak és a civilizációnak». ¹ Crispi felelete még határozottabb volt: «Az alkotmány és az 1871 május 13-iki törvény megállapítják a jogokat és kötelességeket s megszabják az egyház és állam működési köreit, melyeket nincs szándékunkban megsérteni. Mi nem keresünk kiegyezést, nincs is reá szükségünk, mert az állam nincsen háborúban senkivel. Nem tudjuk, nem is akarjuk tudni, hogy a Vatikánban mit gondolnak. XIII. Leo nem közönséges ember. Az idők érlelnek; részben szelidítik, részben kioltják a legerősebb ellenszenveteket is, lehet, hogy egyszer közelebb hozzák az egyházat és az államot is». ²

Ha a Consulta sietett megczáfolni a békehireszteléseket, a Vatikán sem maradt adós a felelettel. Leo pápa június 15-én hosszú levelet intézett új államtitkárához, a február 27-én elhunyt Jacobini utódjához, Rampolla del Tindaro bibornokhoz, melyben részletesen kifejti egyházkormányzati elveit. Fejtegetései során igen behatóan foglalkozott a világi uralom kérdésével is, mint minden békekísérlet elengedhetetlen feltételével. Miután hosszabb történeti kipillantást vet az egyházi állam létrejöttének és fejlődésének körülményeire, így folytatja: «Olyan intézménynek, mely ilyen legitim módon keletkezett magától, melynek tízenhét századon át tartó békés és meg nem támadott birtoklása van, mely hatalmasan közreműködött a hit és a polgárisodás terjesztésében, mely annyi jogot nyert a népek elismerésére: minden másnál több joga van reá, hogy tiszteljék és fenntartsák. És nem mondható, hogy rávonatkozólag megváltozott a Gondviselés terve azért, mert az erőszakoskodások és igazságtalanságok sorozatának sikerült elnyomnia. Sőt, ha tekinjünk, hogy a pápák világi uralma ellen indított harcz mindig az egyház ellenségeinek s a legújabb időben a titkos társulatoknak volt kiváló munkája, a melyek a világi uralom megtámadásával útját akarták egyengetni annak, hogy a pápa lelki hatalmát magát ostromolják: ez világosan bizonyítja, hogy a Gondviselés terve ma is az, hogy a pápák világi feje-

¹ U. o. és Crispolti—Aureli i. m. 167. s k. l.

² Crispolti—Aureli i. m. 168. l.

delemsége rendezve legyen, mint apostoli hatalmuk szabályszerű gyakorlásának, szabadságuk és függetlenségük hathatós alkalmazásának eszköze.» Azután Róma és a pápaság benső viszonyáról beszél s újra csak arra az eredményre jut, hogy a pápának Istentől rendelt székhelyükön tökéletes függetlenséget kell élvezniök. «Őrületség volna feltételezni, hogy ők magok beleegyezzenek abba, hogy a világi suverainitás feláldozásával eldobják azt, a mi nekik legdrágább és legértékesebb, értjük az egyház kormányzatának tulajdonképeni szabadságát, a melyért elődeik minden alkalommal olyan dicsőségesen küzdöttek. Isten segítségével mi nem fogjuk elmulasztani kötelességünket s a megegyezésre és békére nem látunk más utat a valódi és hathatós suverainitásra való visszatérésen kívül, a milyent függetlenségünk és az apostoli szentszék méltósága megkíván.» A továbbiakban kimutatja, hogy minden más megoldási mód hiábavaló és haszontalan próbálkozás, részletesen megegyeztetve a világi uralom ellen felhozott ellenvetéseket s közben az eddig egyetlen megnyilatkozásában sem észlelhető közvetlenséggel és meglető melegséggel ad kifejezést az olasz haza iránt érzett aggodó szeretetének.¹ E nagyszabású, éles logikával s megkapó, helyenként egyenesen s ívhez szóló hangjával nagy feltűnést keltett politikai levelet mintegy kiegészítette és nyomtatékosította Rampolla államtitkárnak egy héttel később, június 22-én kelt körjegyzéke a szentszék diplomáciai képviselőihez, mely hasonló határozottsággal tört lándzsát a valóságos suverainitás, tehát a világi uralom visszakövetelése mellett.²

A nagy reményeket keltett békekísérlet tehát tökéletes kudarcba fulladt. Csak annyi tényleges eredménye lett, hogy még jobban kiélezte az ellenfelek elvi állásfoglalásának összeegyeztethetlen ellentétét. Crispi még egy negyedévvel később a friedrichsruhi első találkozón is (október 2.) csak úgy félvállról beszélt Bismarck előtt a kiegyezési kísérletről. Mindenáron tűnő episcdnak akarta feltüntetni.³ De ez már csak a róka és a

¹ Leonis XIII. allocutiones epist. constitutiones. II. k. 279. s. kk. II. Füssy i. m. 178. s. kk. II.

² Pinchetti—Sanmarchi G. M.: Guida Diplomatica Ecclesiastica Roma, 1903. 141. s. k. I.

³ Die Memoiren Francesco Crispi, s. Hrsg. v. T. Palamenghi—Crispi Deutsch v. W. Wichmann. Berlin, 1912. 231. l.

szülő meséjének megismétlődése volt. Valójában nagyon is fájt neki a kudarc. Bizonyítja ezt 1889 július 28-án Rossi Sándor interpellációjára adott válaszában melancholikus hangja: «Volt egy időpont, kormányrajutásom első napjaiban, mikor jogosultnak látszott a remény, hogy történhetik valami. Eljött hozzám egy kiváló szerzetes, Tosti atya és bemutatta egy kiadandó munkájának első íveit. Azt állította és én joggal elhittem neki, mert egy tiszteletreméltó egyénről volt szó, hogy könyvefent is helyeslésre talált. Szavai után ítélve azt gondoltam, hogy megvan a jóakarát az egyház és állam békéjének helyreállítására. Sajnos, csak lidérczfény volt, mert a derék ember néhány velem folytatott megbeszélés után kénytelen volt visszavonulni».¹

Miután a megegyezés nem sikerült, az olasz kormány, melynek vezetését Depretis halála után (1887 július 29.) Crispi vette át, ismét előbbi politikájához, a folytonos zaklatások és kicsinyes bosszantások rendszeréhez tért vissza. Hogy eszközeiben mily kevésbé volt válogató, arra jellemző példa, hogy Róma város polgármesterét, Torlonia Lipót herceget felfüggesztette, később pedig megfosztotta hivatalától pusztán azért, mert a pápa jubileuma alkalmával a város nevében kifejezte jókívánatait.² A papaelenes tüntetések ismét nagy arányokat öltöttek, a mi annál nagyobb visszatetszést szült világszerte, mivel épen ez időtájt ezrével özönlöttek Rómába a legkülönbözőbb nemzetek zarándokcsapatai, hogy bemutassák hódolatukat az aranymisés szentatyának. Az általános felzúdulás visszhangjaként Schlauch Lőrinc nagyvárad püspök a magyar delegatio november 14-iki ülésén erélyes szavakban sürgette a római kérdés kielégítő rendezését. Felszólalásának azonban ép oly kevés eredménye lett, mint Hauswirth apát beszédének, melyet ugyanazon a napon az osztrák delegatióban mondott.³ A külügyi kormány egyszerűen hallatlanra tette, a többség megértés nélkül, közömbösen hallgatta a két főpap szavait. Rampolla bibornok nem minden ok nélkül vetette szemére Monteluditorenak, hogy a kettős monarchia teljes közömbösséggel és

¹ Crispolti—Aureli i. m. 168. s k. l.

² Hanuy F.: A pápa szuverénsége jogi szempontból. Bpest, 1905. 73. l. 5. j.

³ Schultess' Europäischer Geschichtskalender, 188. 257. s kk. 11.

apathiával viszonyozza a szentszék ismételten megnyilatkozott jóindulatát.¹

A békekísérlet meghiusulása és az olasz kormány újabb erőszakoskodása nem hagyott a Vatikán számára más választást, mint a régi politikai orientációhoz való visszatérést, melynek központjában még mindig Bismarck és a német birodalom állott. A rövid időre elejtett fonál felvételére kedvező alkalmat szolgáltatott az agg császár halála (1888 márczius 9.) és utódjának, I. Frigyesnek trónfoglalása. XIII. Leo elhatározta, hogy külön, rendkívüli követ útján tolmácsolja részvétét és üdvözlését a berlini udvarnak. Választása ez alkalommal is a kipróbált ügyességű Galimbertire esett, a kit a sokféle czelszövény elüthetett a biztosra vett államtitkárságtól, de a pápa bizalmától megfosztani nem tudott. Rampolla bibornok örömet hozzájárult politikai ellenlábasa küldetéséhez, mert a követség háttérben lappangó kényes és nagy körültekintést igénylő feladatok sikeres megoldása csak tapasztalt és a császári udvarnál feltétlen bizalommal örvendő diplomatától volt remélhető. A részvét kifejezése és az új uralkodó üdvözlése ugyanis — mint könnyen elgondolható — csak ürügyül szolgált messzevágó czélok leplezésére. Galimberti küldetése egyebek között hivatva volt ellen-súlyozni Crispi friedrichsruhi látogatását és megnyerni az ingadozó s örökké ígérető Bismarckot a curia politikájának. Hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a követjárásnak, mutatja az a nagyterjedelmű és minden lehetőséget gondosan mérlegelő titkos utasítás, melyet az államtitkár sajátkezűleg állított ki s Merry del Val útján küldött meg a nuntiusnak Bécsbe.² Ez a remekbe készült diplomáciai ügydarab pontosan kijelölte az elérendő czélokat és aprólékosáig körvonalazta a felmerülhető helyzetekben tanúsítandó magatartást.

Galimberti követsége külső tekintetben épen olyan fényesen sikerült, mint az előző évi. Márczius 18-án érkezett Berlinbe és már. 20-án kihallgatásra járulhatott a súlyosan beteg császár elé. A fogadtatás szíves hangja a lehető legjobb benyomást tette a nuntiusra. Ha lehet, még szívélyesebb és közvetlenebb magatartást tanúsított a trónörökös, a kit a követ-

¹ Crispolti — Aureli i. m. 408. s. kk. II.

² Crispolti — Aureli i. m. 419. s. kk. II.

kező napon keresett fel Galimberti. A császári herceg hosszasan és bizalmasan elbeszélgetett a diplomata főpappal, miközben élénken érdeklődött az egyházkormányzat minden kérdése iránt. Augusztus és Victória császárnék is megragadtak minden alkalmat, hogy a pápa és követe iránt érzett nagyrabecsülésüknek kifejezést adjanak. A szinte tüntetően szíves fogadások és a folyásokról kiszivárgott részletek ismét ráterelték a világ figyelmét a római kérdésre. Leo pápaságának kezdete óta másodszor merült fel komolyabb formában a lehetőség, hogy a német birodalom *activ* segítséget nyújt a *curialis* igények megvalósítására. Mint 1881 végén, újra híre kelt, hogy a pápa el akar távozni Rómából, mivel tűrhetetlenné vált helyzetéből nem tud másként szabadulni. A hír makacsul tartotta magát. Sokan hitelt is adtak neki. Így többek között a centrum ősz vezére, Windthorst, a ki sietett figyelmeztetni Galimbertit az önkéntes számkivetés veszélyeire. Az agg harcok azon a véleményen volt, hogy a pápának és a bíborokoknak még egy európai háború esetére sem szabad Rómából távozniok.

Természetes azonban, hogy Galimberti követi küldetésének súlypontja nem ezeken az udvariassági tényeken és a hozzájuk fűzött combinációkon, hanem elsősorban a mindenható kancellárral folytatott megbeszéléseken nyugodott. Bismarck márczius 24-én fogadta hosszabb ideig a nuntiust. Beszélgetések, mint előrelátható volt, a német vallási viszonyokat illető kérdésekből indult ki és csak fokozatosan, Galimberti ügyes irányítása mellett terelődött át a világi uralom kérdésére. Bismarck azonban most is nagyon óvatos volt. Mikor a nuntius utasításának megfelelően leírta a pápa szomorú helyzetét, csak emyit mondott: *mindez igaz, mais il faut savoir attendre*. A további beszélgetés során aztán kifejtette, hogy az egyházi állam visszaállítása a dolgok jelen állása mellett okvetlenül forradalomra vezetne, a forradalom pedig maga után vonná az uralkodóház bukását és az olasz köztársaság megalakulását, mely természetesen a köztársasági Franciaországban keresné támaszát. Már pedig könnyű belátni, hogy ez a köztársasági szövetség sem a szentszéknek, sem az európai béke megóvásának nem kedvezne. De ezt nem tekintve is, Olaszország szövetsége egy orosz-francia támadás esetére nélkülözhetetlen. A schismatikus Oroszország és a köztársasági Franciaország

győzelme bizonyára nem kívánatos a szentszék szempontjából sem. Eddig jutott fejtegetéseiben a kancellár, a mikor Galimberti hirtelen közbevágott egy kérdéssel: «De ha Franciaország azzal a kimondott czéllal kezd háborút Olaszország ellen, hogy visszaszerzi a szentszék függetlenségét, vajjon a katolikus Ausztria akkor is szembeszáll-e majd vele?» Bismarckot nem lepte meg a kérdés. Azonnal kész volt a felelettel: «Először — úgymond — mindenki arra gondol, hogy éljen és csak azután arra, hogy katolikus legyen. Ausztriára nézve Olaszország szövetsége s következésképen az olasz királyság megvédése Franciaország esetleges támadásával szemben életkérdés.» Azután minden külső átmenet nélkül Crispiről kezdett beszélni. Crispi túlzó szavait és tetteit — mondotta — nem szabad egészen komolyan venni; tekintetbe kell venni, hogy a miniszterelnök bizonyos dolgokban kénytelen engedményeket tenni a radicalis pártnak. Miután végigment minden politikai pártárnyalaton, most dictator módjára viselkedik; nem csodálkoznám rajta, ha egyszerre csak katolikusnak csapna fel. Ha Olaszország köztársasággá alakulna át, bizonyára ő lenne a szentszék világi uralmának, sőt talán a nápolyi királyság visszaállításának is első sürgetője. Nagyérdekű beszélgetését azzal a kijelentéssel rekesztette be Bismarck, hogy ő nemcsak nem ellensége a szentszék világi uralmának, hanem ellenkezőleg active is rajta lesz visszaállításán, mihelyt a conservatív elemek győzelme állandóan biztosítja Európa békéjét. De addig il faut savoir attendre.¹ Szóval ismét csak biztatások, fontosaknak látszó, de valójában semmit sem tartalmazó ígéretek, egyéb semmi.

Még el sem halványultak Galimberti második berlini útjának benyomásai, a kivirágzott és elfakult remények még ott lappantak a szívek mélyén és már is újabb reménysugár csillant fel. Alig hogy II. Vilmos átvette atyja örökét, azonnal híre terjedt, hogy az ifjú császár első útját szövetségeseinek meglátogatására akarja felhasználni. A császár római látogatásának lehetősége nagy zavarba hozta a Vatikánt. Hiszen 1870 óta a világi suverainséghez való jogának fenntartására egyik esz-

¹ Galimberti Berlinből küldött részletes beszámolóját Rampolla kibornokhoz l. Crispolti — Aureli i. m. 432—444. II.

közül azt használta, hogy a vele diplomatiái összeköttetésben álló uralkodókra nézve kötelezővé tette, hogy a «jelenlegi körülmények között» elkerülik Rómát.¹ Eddig sikerült is ezt az elvet keresztülvinni. Ualkodó-családok tagjai több ízben felkeresték Rómát, de tényleges uralkodók nem. Ferencz József 1875-ben Velenczében viszonzta II. Victor Emánuel 1873-iki látogatását. I. Vilmos császár ugyanabban az évben Milánóban kereste fel egykori és későbbi szövetségését. 1882-ben az olasz kormány minden követ megmozdított, hogy Ferencz József Rómában adja vissza Umberto és Margit királyné előző évi bécsi látogatását, de hasztalan. Az osztrák-magyar külügyi kormány őszintén megmondotta, hogy az apostoli király a pápa beleegyezése nélkül nem lehet a Quirinál vendége. Így a látogatás viszonzatlan maradt.² De természetes, hogy ilyen szigorúan és következetesen csak katolikus államfőkkel szemben lehetett alkalmazni az elvet. II. Vilmostól, egy lutheranus állam lutheranus uralkodójától nem lehetett várni, hogy kötelezőknek tekintse magára nézve a szentszék kikötéseit. Ha talán történt is kísérlet az út tervének elej étésére, hamar be kellett látni, hogy a berlini és római kormányok közt folyamatban levő tárgyalások előrehaladott állapota mellett sikerre számítani nem lehet. A Vatikán törekvése tehát csak arra irányulhatott, hogy már az út előkészítésénél keresztülvigye a maga álláspontját abban az irányban, hogy az olasz fővárosban tett látogatás egyúttal a pápa előtt való hódolás is legyen. Az erre irányuló tárgyalások Bécsben indultak meg Galimberti vezetése és Kálnoky külügyminister közvetítése mellett és a császári diplomácia teljes loyaltasa folytán rövidesen kielégítő eredményre is vezettek. A berlini udvar minden ellenmondás nélkül magáévá tette a Vatikán óhaját, hogy a szentatyánál való tisztelgés épen olyan hivatalos és ünnepélyes legyen, mint az olasz királynál tett látogatás. Nem emelt kifogást az ellen sem, hogy a császár fogadása ugyanazon szertartás szerint történjék, a minővel annak idején 1883-ban atyját fogadták. (csak azt az egy kikötést tette, hogy a pápa és

¹ Roma capitale non riceverà mai, crediamo, l'onore di visite sovrane solenni ed ufficiali — írta 1875. okt. 26. a *La Voce della Verità* elfelejtve az öreg Metternich mondását, hogy a politikában il ne faut jamais dire jamais.

² Hanuy i. m. 23. s. kk. II. Crispolti—Aureli i. m. 253. s. k. 1.

a császár beszélgetésének tárgyai közt a római kérdés ne szerepeljen. Egyebekben a legteljesebb megértést tanúsította a vatikáni igényekkel szemben. Sőt Bismarck annyira ment előzékenységében, hogy bizalmas úton tudtára adta a pápának, hogy az utazás semmiképen sem érinti eddigi egyházpolitikai programját, következésképen a római kérdéstről vallott felfogását sem, hanem csupán az olasz katonai contingensnek jelentékeny felemelését czélozza.

Mialatt a hivatalos diplomacia lázas hévvel dolgozott a császári utazás előkészítésén, a háttérben, a titkzatosság félhomályában is serényen folyt a munka. Crispi kitűnő kémszervezete révén tökéletesen tájékozva volt a Vatikán hangulatáról és reményeiről. Tudta, hogy bizonyos körök, sőt maga a pápa is nagy várakozással tekintenek a látogatás elé és mélyreható változásokat remélnék tőle. Elhatározta tehát, hogy mindenáron és minden eszközzel megsemmisíti a bimbózó reményeket. Azért a legnagyobb titokban érintkezésbe lépett Bismarck Herberttel, a ki atyja helyett a császár kísérőjéül volt kiszemelve s igyekezett őt megnyerni tervének. A kísérlet sikerült; Bismarck fia megígérte közreműködését az olasz miniszerelnök által élénken kiszínezett veszély elhárításában.

Közben Vilmos császár megindult Berlinből. Először Bécsnek vette útját, a hol több napot szándékozott tölteni. A bécsi tartózkodás egyúttal alkalmul szolgált Galimbertinek és Bismarck Herbertnek, hogy véglegesen tisztázzák a vatikáni látogatás körülményeit. A következőkben állapodtak meg: a quirináli fogadás és a hivatalos bemutatkozások a pápánál teendő látogatás utánra maradnak. A császár a tisztelgés napján a Capranica-palotában Schlözer bárónál villásreggelizik s úgy indul Berlinből hozatott díszfogatán a Vatikánba. A látogatás tehát nem közvetlenül a Quirinálból, hanem a nemzetközi jog értelmében német souverainitas alatt álló követségi épületből történik, a mint különben 1883-ban s azóta is történt fejedelmi személyek fogadásánál. Az etiquette-kérdések elintézése és a fogadás legparányibb részleteinek gondos kidolgozása után a császár tovább folytatta útját az olasz főváros felé. A merre elhaladt, az olasz nép mindenütt nagy lelkesedéssel fogadta, mint az első tényleges uralkodót, a ki 1870 óta Rómát felkereste. Még nagyobb és zajosabb volt a főváros öröme az

okt. 11-iki bevonulásnál; csak az vegyített némi keserűséget az általános örömből, hogy a bevonulás a Vatikánnak tett ígéretnek megfelelően minden különösebb ünnepélyesség nélkül és díszfogatok mellőzésével történt.

A megállapodás szerint a pápánál teendő látogatásnak okt. 12-én kellett végbemennie. A quirináli ünnepélyek programjából ez a nap egyszerűen kiesett, olybá vették, mintha nem létezett volna. A császár pontosan az előírások szerint háromnegyedtizenegykor egy olasz udvari díszhintón indult el a Quirinából a Capranica-palota felé. Csupán öcscsét, Henrik herceget és legszűkebb udvari kíséretét vitte magával. Kevéssel tizenkettő előtt érkezett a palota elé, melynek feljárójánál már várt reá Schlözer báró. Rövid üdvözlés után villásreggelihez ült az egész társaság, nevezetesen: a császár, Henrik herceg, Rampolla bíborosok és helyettese Mocenni, Bismarck Herbert, Hohenlohe bíbornok, Schlözer, Agliardi, a rendkívüli egyházi ügyek congregatiójának titkára, Montel uditore és az udvari kíséret öt tagja. A császár a két bíbornok között foglalt helyet. Az étkezés befejeztével Herbert gróf és a kíséret többi tagja azonnal a Vatikánba ment. Kevéssel utóbb a császár is lejött a palotából és Schlözer társaságában felszállott a négy sötétpej lótól vont császári díszhintóba. A merre elhaladt, az út mentén egész hosszában katonai sorfal állott, mögötte pedig hatalmas embertömeg hullámozott. A Leo-városrész lakói azzal adtak kifejezést anticlericalis éröülöknek és nemtetszésüknek a császár vatikáni útja felett, hogy az Angyalvárra és a fel nem lobogózott házakra óriási plakátokat ragasztottak: «Viva Roma intangibile», «Viva l'Italia», «Viva la Germania» és hasonló felírásokkal.

Mikor a császári fogat begördült a San Damaso udvarra, először Ruspoli Ferencz herceg, a Sacro Ospizio feje, a majordomus, a különböző testörségek parancsnokai és egy csomó előkelő udvari hivatalnok fogadták a fölséges vendéget, a ki a herceg és a majordomus kíséretében azonnal felfelé indult a sala Clementinán a pápa lakosztálya felé. A császár látható felindulás jeleivel arczán állott meg XIII. Leo magánlakosztálya előtt, melynek ajtaja azonnal feltárult előtte, de mindjárt be is zárult mögötte. A két nagy egyéniség találkozott egymással és zárt ajtók megett, tanuk nélkül kicserélhette gondolatait.

Nem alapos volt-e a félelem, hogy olyan ügyes diplomata, mint XIII. Leo, minden elővigyázat ellenére is módot talál a római kérdés szóvátételére? És nem kellett-e joggal félni, hogy a temperamentumos ifjú császár az olasz királyság szempontjából aggasztó kijelentésekre ragadtatja magát?

A megállapodás szerint a pápa és vendége magánbeszélgetésének addig kellett tartani, míg Henrik herceg meg nem jelenik az előszobában és bemutatás céljából bebocsátást nem kér. A ravasz Crispi épen erre alapította számítását. Hogy kényesebb témák felmerülését megakadályozza, Bismarck H. útján rábirta a herceget, hogy a kitűzött időnél jóval korábban jelenjék meg. És tényleg alig egy negyedórával azután, hogy monsig. Della Volpe bezárta a pápai lakosztály ajtaját, a herceg általános meglepetésre az előszobában termett és ellenmondást nem tűrő hangon kérte, hogy bocsássák azonnal a szentatya elé. Della Volpe mentegetőzött, hogy nem teheti, mivel a két souverain beszélgetése még nem ért véget, de Bismarck egész gorombán és olyan fennhangon, hogy bent is meghallhatták, közbevágott: «Egy porosz királyi herceg nem előszobázik». Della Volpe elvesztette lélekjelenlétét, nem tudott mit felelni s nem volt elég erélye a követelést visszautasítani. Halkan felnyitotta az ajtót, de mivel a pápa hangját hallotta, hogy zárja be ismét, újra rá akarta fordítani a kulcsot. Mielőtt azonban ezt tehetné volna, Bismarck mellette termett és szinte erőszakosan feltépte az ajtót és valósággal belökte rajta a herceget. Ez a váratlan, minden etiquette-el, sőt a legközönségesebb udvariassággal is ellenkező fellépés természetesen egy csapással elvágta a bizalmas beszélgetés fonálát. Az ajtó feltárult és most már Bismarck gróf és a császári kíséret is beléphetett rajta. Kísérőinek futólagos bemutatása után a császár leverten és láthatóan bosszús arcczal hagyta el a fogadótermet. A pápa ellenben igyekezett megőrizni hidegvérét; szinte emberfeletti erőfeszítéssel iparkodott elrejteni felháborodását és fájdalmát a vakmerő és mélyen megalázó csíny felett, mely annyi szép reményét tépte szét. De mondják, később sirt Nogaret és Sciarra Colonna merényletének formájában finomabb, de lényegében és következményeiben épen olyan fájdalmas megismétlésén.

Ilyen tragikus fordulattal végződött a vatikáni császár-

látogatás. Crispi és Bismarck Herbert alattomos összeesküvése szétépte a vérmes reményeket, még mielőtt valamilyen concrét ténynyé sűrűsödhettek volna. A mennyire a később nyilvánosságra jutott részletekből meg lehet állapítani, Henrik herczeg közbelépése épen abban a perczen történt, a mikor a pápa kellő előkészítés és bevezetés után készült szóba hozni a római kérdést. Crispi terve tehát nagyszerűen sikerült. A császárlátogatás a római kérdés szöbakerülésének megakadályozása következtében elveszítette minden különleges jelentőségét s egyszerű udvariassági ténynyé sulyedt. A várt és biztosra vett fejedelmi kijelentések és ígéretek elmaradtak; a világi uralom visszaszerzése továbbra is az maradt, a minek az eddigi meddő kísérletek mutatták: szép álom.¹

XIII. Leo sohasem felejtette el az október 12-iki kudarczot. A császár iránt érzett nagyrabecsülését és atyai szeretettel vegyített baráti érzületét továbbra is megőrizte ugyan,² de a kanc ellár politikájának őszinteségébe vetett hite erősen megrendült. Kezdett ráeszmélni, hogy Bismarck tagadhatatlan jóindulata mellett sem gondol komolyan a világi uralom visszaállítására, de nem is gondolhat, mert az egyházi állam visszaadásáról csak az eddig követett külpolitikai irányok tökéletes átformálása és a hármasszövetségi czélok érdekében erősnek és egységesnek óhajtott Olaszország teljes szétzúzása után lehet szó. Világosabban állott előtte, mint bármikor trónralépése óta, hogy a római kérdés megoldásának német részről nem az egyéni jóakarát hiánya a legfőbb akadály, hanem a hármasszövetség megkötésével inaugurált külpolitika. Ez a felismerés nagy és egész későbbi uralkodására kiható változást idézett elő Leo pápa egyházpolitikai és diplomatiái törekvéseinek irányában. Minthogy a hármasszövetségtől semmit sem remélhetett, — a német segítségből a tapasztaltak után teljesen kiábrándult, az osztrák-magyar külügyi kormánytól pedig a Beust-kr. rs. akát jellemző hideg részvétlenség és megértés-hiány óta amúgy sem sokat várt — szükségképen az ellenlábás hatalmi

¹ A látogatás legrészletesebb történetét Crispolti—Aureli adja i. m. 254. s kk. II. és 466. s kk. II. V. ö. még Panchetti—Sanmarchi i. m. 227. s kk. II. Müller i. m. 102. I.

² Baumgarten P. M.: Leo XIII. Pius X. Benedikt XV. Der Vatikan. (Süddeutsche Monatshefte, 1917. márc.) 660. I.

csoporthoz kellett keresnie leghőbb vágya megvalósulásának feltételeit. Az átfordulás folyamata voltaképpen már előbb megindult, de tudatos politikai programmá csak okt. 12-ike után vált. A felülkerekedő francia befolyásnak első szembe-tűnő jele a németpárti Galimberti államtitkárságának meghiusítása és a kimondottan italophob és francziabarát madridi nuntius, Rampolla del Tindaro bibornok kineveztetése volt. Második elhatározó győzelmét az 1887-iki kiegyezési kísérlet meghiusításával aratta a Léfebvre de Béhaine követől mozgott francia irány. De ezek csak elszigetelt jelenségek voltak, melyek nem idéztek elő észrevehető változásokat a diplomatiái cursus németbarát alaptónusán. Október 12-ike után lényegesen megváltozott a helyzet. A francia barátság keresése még áldozatok árán is egyre észrevehetőbben előtérbe nyomult, sőt utóbb kizárólagos célja lett a levi diplomatiának. A történeti fejlődés logikája szükségképpen idevezetett. A császárlátogatás kudarcza után ugyanis csak két lehetőség között választhatott a Vatikán: vagy kitart a német barátság mellett és akkor feláldozza a világi uralom ábrándját, vagy ragaszkodik a világi uralom gondolatához s akkor a hármasszövetséggel szemben álló hatalmi csoporthoz szegődik. A helyzet annyira tiszta és áttekinthető volt, hogy a célok eldöntése után az eszközök megválasztása egy pillanatig sem lehetett kétséges. Az átfordulásnak egyéni tekintetek belejátszása nélkül is, tisztán a dolgok benső összefüggésénél fogva be kellett következnie abban a pillanatban, a melyben világossá lett, hogy a német barátság csak mint esetleg, bizonyos körülmények találkozása után bekövetkező valószínűséget helyezi kilátásba a római kérdés rendezését.¹ A francia külpolitika kimondottan olaszellenes iránya még jobban megkönnyítette és logikailag indokoltabbá tette az új cursusra való átmenetet.

A francia barátsághoz való áthajlással egyidejűleg más nevezetes eltolódás is észlelhető a szentszék diplomatiái törekvéseiben: a nagy északi szláv államhoz, Oroszországhoz való közeledés. XIII. Leo mindjárt trónralépése után megkísérelte, hogy a katolikusok üldözése és erőszakos áttérítése következté-

¹ Cramer—Klett' Th. Frhr. v.: Kardinal Rampolla del Tindaro. Hochland, 1914. ápr. 14. s. 11.

ben megromlott diplomatiái helyzetet valamilyen kiegyezéssel megjavítsa. II. Sándor ezár makacssága azonban sokáig útját állotta a békés megegyezésnek. Csak hosszas alkudozások után sikerült végre tető alá hozni a béke ügyét. (1882 december 24.) Annál barátságosabban alakult a viszony III. Sándor uralkodása alatt. A koronázásra küldött pápai képviselőnek, Vanutelli Seraphinnak sikerült egész terjedelmökben elfogadtatni a czári kormányval a pápa feltételeit. Még nagyobb diplomatiái sikert jelentett, hogy a Vanutelli, majd Galimberti bécsi nuntiusoktól vezetett tárgyalások eredményeképen a czár rászánta magát a régen megszakadt vatikáni képviseltetés felújítására. A fontos positiót elsőnek Iszvolszki nyerte el (1888 január), a ki ettől az időtől fogva jelentékeny tényezője lett a vatikáni diplomatiái irányításának. A czári udvar és a Vatikán szívélyes viszonya különösen meleg és közvetlen kifejezést nyert a pápa jubileuma alkalmával váltott táviratokban, melyeknek bensőséges hangja világszerte feltűnést keltett. A Vatikánban annál szívesebben olvasták a czár üdvözlését, mivel, mint két évvel előbb Bismarck levele, szándékosan a Sire megszólítást használta.¹

Az orosz birodalomhoz való viszony megjavításával azonban nemcsak a lengyel és rutén katolikusok helyzetén akart könnyíteni XIII. Leo. A czár barátságának keresésekor sokkal távolabbi, legállandóbb politikai gondolatával, a világi uralom kérdésével sokkal közvetlenebb vonatkozásban álló célok is lebegtek szemei előtt: siettetni akarta a már folyamatban levő fejlődési folyamatot, mely mintegy a benső kényszerűség erejével egy szövetségbe hajtotta az autokrata monarchiát és a demokrata köztársaságot. És el kell ismernünk, e tekintetben nem közönséges sikert ért el. Mert bármennyire adva voltak a francia-orosz szövetség külső és belső feltételei a nyolczvanas évek diplomatiái fejleményeiben, bizonyos, hogy a pápai közvetítés mint igen számottevő, talán nélkülözhetetlen motorikus erő működött közre létrehozásában. A forradalomban fogant köztársaságnak a Vatikán benső barátsága adta kezébe a legjobb ajánló levelet a pétervári udvarhoz. A demokrata és radic. lis francia politikát a világ legrégebb és legigazibb legitim hatal-

¹ Crispolti — Aureli i. m. 282. s. kk. II.

mának elismerése tette udvarképesé az autokrata elveket valló orosz államférfiak szemében. De nemcsak morális tekintetben, hanem positiv irányban is nagy szolgálatokat tett a vatikáni diplomatia a francia-orosz szövetség ügyének. A keresztény demokratia elveinek hirdetésével, még inkább a francia katolikusokhoz intézett ismételt felszólításaival, hogy hagyjanak fel kilátástalan reactionarius, legitimista, bonapartista és neutralis törekvéseikkel s csatlakozzanak minden fenntartás nélkül a köztársasághoz, nagy mértékben erősítette a francia köztársaság benső állását s közvetve növelte kifelé való actió-képességét.¹

A Franciaországhoz való közeledésnek természetes következménye volt, hogy az olasz királysághoz való viszony még jobban megromlott. Különösen a Giordano Bruno-emlék leplezésekor (1889 június 9.) lejátszódott hatalmas tüntetések mérgeztették el nagyon a helyzetet. Ismét híre kelt, hogy a pápa távozni készül Rómából. A római kérdés erőszakos felvetése ismét a lehető valószínűségek sorába került, csak hogy egészen más combinatióban, mint a korábbi alkalmakkor. Most Franciaország állott mögötte. A köztársaság magatartása ugyanis az egymást követő incidensek következtében annyira harciassá vált, hogy 1889 nyomán Európaszerte komolyan számoltak a francia-olasz háború kitörésének lehetőségével. A Crispi-cabinet lázas hévvel dolgozott a védelem előkészítésén. Mozgósítási terveket készített, védelmi állapotba hozta az erődítményeket, kinevezte az egyes seregrészek vezéreit s érintkezésbe lépett a bécsi és berlini külügyi hivatalokkal a hármasszövetségi szerződésnek katonai és tengerészeti conventiókkal való kiegészítése érdekében. A ministertanácsok s a diplomatákkal és katonákkal folytatott megbeszélések egymást érték.²

Ebben a túlfűtött, kilobbanásig hevített hangulatban terjedt el az a hír, hogy Léfebvre de Béhaine vatikáni francia követ július elején azzal a felhatalmazással tért vissza Párisból, tegyen formális ígéretet a pápának, hogy a köztársaság abban a pillanatban magára vállalja a római kérdés megoldá-

¹ Löffler i. m. 138. l.

² Crispi's Memoiren 415. s. kk. II.

sát, mihelyt a szentatya a Vatikánból való távozásával ürügyet szolgáltat neki a beavatkozásra. A Vatikánból kiszivárgó hírek és a garantialis törvényben tett ígérek ellenére elfogott pápai sürgönyök megerősíteni látszottak ezt a híresztelést. A légkör komoly bonyodalmak, külső és belső veszedelmek izgalmaival és félelmével telt meg. Crispi elérkezettnek látta a pillanatot a cselekvésre. Egyfelől Nigra gróf útján értésére adta Kálnoky külügyministernek, hogy abban az esetben, ha a pápa tényleg távozik, az olasz királyság nevében lefoglalja és államtulajdonnak jelenti ki a Vatikánt (július 20.), másfelől magához kérte Hohenlohe bibornokot és minden székítgetés nélkül kijelentette előtte, hogy a pápának szabadságában áll távozni, de ha távozik, nincsen számára többé visszatérés Rómába (július 24.). A bibornok haladéktalanul tudatta a szentatyával a miniszterelnök kijelentéseit.¹ Bár levelének őszinte szókimondása nagy visszatetszést szült, mégis elérte a kívánt hatást. Leo pápa, mint annyiszor, most is visszariadt a beláthatatlan következményekkel járó elhatározástól és csakhamar elejtette az önkéntes számkivetés gondolatát. A francia válság is elsimult, még mielőtt tényleges kitörésig érlelődött volna. A római kérdés megint lekerült a napirendről. Betöltötte eddig játszott politikai mumus szerepét s azontúl a hivatalos politika nem érdeklődött iránta.

A francia barátság jegyében álló új diplomatiiai tájékozódás ép oly kevéssé zárt ki bizonyos kilengéseket, mint korábban a német birodalom erejében bizakodó irányzat. Az ellenséges érzületű olasz államhoz való közeledés, vagyis a római kérdés belső, idegen támogatás nélkül való rendezésének megkísértése időnkint visszatérő meddő próbálkozás formájában tovább kísértett. Valahányszor kudarczczal végződött egy-egy nagyobb-szabású diplomatiiai kísérlet, természetes reactióként jelentkezett nyomában a békés kiegyezés megpróbálása. Így történt a francia fegyvercsörtetés elmúlása után is. A teljesen soha meg nem szűnt békepárt ismét felütötte fejét. Legtekintélyesebb vezetője ez alkalommal Parocchi bibornok volt, a ki már az 1887-iki nagy kiegyezési kísérlet idején is megpendített egy

¹ Crispi's Memoiren 422. s. kk. II.

megoldási módot, mely azonban csak halála után jutott nyilvánosságra a *Patria* című lap 1903 január 17-iki számában.¹ A harmadszor is miniszerelnökké lett Crispi most is örömmel fogadta a feléje nyújtott békejobbot. Szívesen bocsátkozott a tárgyalásokba, a melyek folyamán az 1894. és 1895. évek fordulóján éjszakánként állítólag személyesen is többször megfordult a Vatikánban.² De az alkudozások megint csak kudarczczal végződtek. Nem is történhetett másként, mert az ellenfelek elvi álláspontja egy hajszállal sem közeledett egymáshoz. Az olasz kormány lehetetlennek tartotta, hogy csak egy négyzetkilométert is kiengedjen fennhatósága alól a hazai földből, viszont a Vatikán még mindig az 1882-iki *allocutió*ban fogalmazott elvhez tartotta magát: «Sohasem jön el az a nap, a melyen a pápa elfogadja azon lealázó megoldást, a mely minden tiltakozása ellenére más akaratának vesse őt alá».³ Parocchi tervezete ép úgy, mint Frigyes badeni nagyherczegnek ugyanezen időtájt készült megoldási terve⁴ a területi *souveranité*s gondolatából indult ki s így már az első lépésnél kiegyenlíthetetlen ellentétbe jutott a kormány által tervbe vett és megengedhetőnek vélt kiegyezés alaptételével. Az elvi állásfoglalások merev különbözőségén hajótörést kellett szenvednie minden egyéni jóakaratsnak s őszinte békevágynak. Az újabb kísérletnek is csak az lett a vége, a mi a továbbiaknak: az egyházellenes érület újabb fellángolása s reactiójaképen a pápa újabb tiltakozása a hatalmi túlkapások ellen és a világi uralom újabb követelése. Különösen a Róma megszállásának negyedszázados évfordulóján lezajlott tüntetések élesítették ki ismét a két ellenséges hatalom viszonyat. Leo pápa 1895 október 8-án Rampolla biborakokhoz intézett újabb levelében lángoló szavakkal bélyegezte meg az ellene irányzott támadásokat s pontificatusa kezdetére emlékeztető erős meggyőződéssel s ügyének igazságába vetett rendületlen hittel követeite vissza a világi uralmat.⁵

A diplomatiái irá yváltoztatás nem hozta meg a kívánt ered-

¹ Pinchetti—Sanmarchi i. m. 427. s kk. 11.

² Egelhaaf i. m. 372. 1.

³ Pinchetti—Sanmarchi i. m. 426. 1.

⁴ Müller i. m. 179. s k. 1.

⁵ Müller i. m. 181. s kk. 11.

ményeket. A Vatikán politikája hova-tovább zsákutczába jutott. A hármasszövetség a benső ellenálló erejét emésztő titkos szű ellenére kifelé erősebbnek látszott, mint bármikor valaha. A szövetséges társak érdekei annyira azonos síkban mozgóknak látszottak, hogy a római kérdésnek német vagy osztrák-magyar részről történő felvetésére még csak gondolni sem lehetett. A Bismarck örökébe lépett államférfiak szinte tüntettek olasz barátságukkal. Tőlük még annyit sem lehetett remélni, mint a nagy kancellártól. A mi valamikor csak eszköz volt, szemökben önczéllá vált. Olyan magasra becsülték az olasz szövetség értékét, hogy kötelességöknek érezték tuskén-bokron át ragaszkodni hozzá. Aggályos lelkiismeretességgel kerülték még a látszatát is minden olyan lépésnek, mely esetleg a kényeztetett szövetséges indokolt vagy indokolatlan nemtetszésével találkozhatott volna. A hármasszövetségtől az október 12-iki csíny és Bismarck bukása után semmit sem remélhetett a Vatikán a római kérdést illetőleg. Még azt a mérsékelt jóindulatot sem várhatta tőle, melyet a nyolczvanas években élvezett. Az elfakult reményeket időnkint új életre galvanisáló német biztatások Bismarck le ünése óta teljesen elhallgattak. De nem vált be a francia barátság sem. A köztársaság önző diplomatiája kíméletlenül kizsaratolta a kényszerű helyzetében mindent tőle váró szentszéket. Készséggel elfogadta kiváltságcs helyzetének előnyeit, mint pl. keleti protectoratusának jelentékeny erősítését, de azonnal a fenyegetések és erőszak fegyveréhez nyúlt, mihelyt a Vatikán önállóan s egyedül a saját érdekeit követve mert cselekedni. Példa reá a pekingi nun iatura felállításának siralmas kísérlete, melyet egyedül a francia köztársaság ellenállása hiúsított meg a keleti keresztýénség nagy kárára.¹ Még fájdalmasabb lehetett az öreg pápára és államtitkárára, hogy az egyház legidősebb leánya a reáhalmozott sok kitüntetés és kedvezés ellenére, napról-napra tovább jutott az élkeresztýentelenedés útján. A kulturharcz előjelei egyre számosabbakká váltak. Leo már nem érte meg a nyílt szakadás bekövetkeztét, de megérte és átszenvedte annak az illusióknak szétfoszlását, hogy Franciaország activ támogatást nyujt majd

¹ Crispolti—Aureli i. m. 183. s. kk. II.

a világi uralom visszaszerzésére. Az olasz-francia feszültség megenyhülése után szó sem lehetett erről s neki sem elég rugékonysága, sem eszköze nem volt többé és az általános helyzet sem engedte meg, hogy új combinatiókba bocsátkozzék. Sőt meg kellett érnie azt is, hogy ellenfele egy jelentékeny nemzetközi kérdésben határozott győzelmet aratott rajta. Az első hágai békeconferencia alkalmával az olasz kormánynak sikerült keresztülerőszakolnia, hogy a szentszék ne kapjon meghívást a conferentiára. Ez volt az első eset, hogy az európai hatalmak magukévá tették az olasz álláspontot, vagyis nemlétezőnek tekintették a pápai scuverainitást.¹ De XIII. Leót nem csüggesztették el a sikertelenségek. Állhatatosan, szinte makacsul ragaszkodott eddigi elveihez s egy pillanatra sem s ünt meg a világi uralom visszaszerzésének lehetőségében bízni. Újra meg újra felemelte tiltakozó szavát az 1871-iki rendezés és a nyomán eláradt szellemi és erkölcsi degeneratio ellen. Még 1902 június 9-én, tehát halála előtt egy esztendővel mondott allocutiójában is erélyes szavakban adott kifejezést panaszainak.² De szava a pusztában kiáltónak szava volt. A világpolitikában megindult új fejlődés és a hatalmak kezdődő új elhelyezkedése más irányba terelték a nemzetek érdeklődését. A római kérdés egy időre lekerült a napirendről.

Ezzel a méla, bizonyos fokig tragikus accorddal zárult XIII. Leo diplomatiái tevékenysége. A római kérdést, mely pedig uralkodása egész folyamán központi problémája maradt diplomatiái erőfeszítéseinek, nem tudta kielégítő megoldásra juttatni. Pedig mennyi időt, mennyi ügyességet pazarolt rá és mennyi balfogást követett el kedvéért! Ha majd egykor az objectiv történe írás szemlét tart élete felett, bizonyára külön fejezetben fogja méltatni a római kérdéshez való viszonyát. De nem fogja elmulasztani szívós kitartásának pszichológiai gyökereit is feltárni annak a körülménynek hangsúlyozásával, hogy Pecci Joachim még teljesen az arcién régime eszmekörében élt s mint pápa sem tudott az ifjú és férfikorában átélt

¹ Hanuy i. m. 50. s kk. 11. Nagy O.: A hágai két békekonferencia. Kassa, 1909. 16. s kk. 11.

² Pinchetti—Sanmarchi i. m. 362. s k. 1.

és megszokott körülmények életfelfogássá izmosodott hatásától szabadulni. Mert csakugyan ez a legmélyebb alapja Leo pápa hősi küzdelmeinek, melyeknek azonban szükségképen kudarczczal kellett végződnieök, mivel a világi uralom bármilyen formában való visszaszerzésének lehetősége teljességgel hiányzott. A szükséges előfeltételek hiányában sisyphusi munka volt minden erőfeszítése. De csak a római kérdéshez való viszonyában, mert egyébként beleilleszkedett abba a nagyszabású diplomatai tevékenységbe, mely XIII. Leo alatt régóta nem élvezett tekintélyt szerzett a pápaságnak.

BALANYI GYÖRGY.

A ROKKANT TISZTEK ÉS AZ ÉRTELMISÉGI ROKKANTAK JÖVŐJE.

A rokkant katonatisztekéről és az értelmiségi rokkantakról a magyar állam eddig igen kevésbé, csak a katonai nyugdíj-törvények alapján gondoskodott. A kiegészítő gondoskodás, melynek főelve a gazdasági munkában való elhelyezés, a volt hivatásos tisztekre, valamint a túlnyomóan tartalékos tiszti rangba jutott értelmiségi rokkantakra nézve eddigelé intézményes megoldást nem talált, holott a legénységi állományba tartozó rokkantakról való gondoskodás terén az Országos Hadigondozó Hivatal munkássága útján elért eredmények biztatók.

A világháború előtt a hivatásos katonatisztekéről való socialis gondoskodás nem volt nagyobb jelentőségű feladat, mert akkor nem volt nehéz a szolgálatban munkabíró és munkakeresetre utalt rokkant katonatiszteknek csekély számuk folytán részint a hadsereg kötelékében, részint a polgári életben munkába helyezni. De már akkor is hiányát érezték a rokkant katonatisztek annak az intézkedésnek, melyet Poroszországban már Nagy Frigyes megvalósított rokkant tisztjei érdekében s melyet a törvényhozás eddig a monarchiában csak a kiszolgált altisztek számára valósított meg azzal, hogy a polgári közszolgálatban is bizonyos állásokra nézve elsőbbségi igényt nyertek. Ezt Poroszországban a rokkant katonatisztek is élvezik a közepes és magasabb tisztviselői állások egész sorára nézve. A porosz hadügyministerium által kiadott *Die Offizier-Zivilversicherung* (E. Mittler u. Sohn, Berlin) cz. munka, mely az alkalmazásra vonatkozó általános irányelvek összefoglalása után részletes jegyzéket tartalmaz mindazon állásokról, a melyet a német birodalmi, porosz állami és községi, valamint a külön hadügyi igazgatással nem rendelkező szövetséges államokban az

ellátásra jogosult katonatisztek számára tartanak fenn, vagy a melyekben bizonyos százalék arányában tartoznak volt tiszteket alkalmazni. Hasonló kiadványokból tájékozódhatunk a külön hadügyigazgatással rendelkező szövetséges államokban fennálló tiszti kiváltságokról. De Németországban is csak ezen háború alatt vált nagyfontosságú tömegproblémává a kérdés, hogy a rokkant katonatiszteket miként foglalkoztassák és használják fel a jövőben a gazdasági foglalkozások körében is, mivel maga a közszolgálat erre elegendő teret nem nyújt.

A világháború ugyanis a hivatásos katonatisztek körét aránytalanul nagyobb számú tartalékos tiszttel bővítette ki, kiknek nemcsak nyugdíjszerű ellátásuk, hanem a polgári jövőjük-ről való gondoskodás is több tekintetben összeesik a hivatásos katonatisztekével. Látni fogjuk a gondozásuk terén mutatkozó ellentétes vonásokat is, de mindkét körből származó rokkantak többnyire a munkapiaczon mint hasonló elhelyezést kereső concurrens munkaerők jelentkeznek. Az elhelyezkedésnek tehát lehetőleg átfogó egységes szempontok szerint kell történnie, hogy az értelmiségi és a gyakorlati pályák között aránytalanul ne oszoljanak meg. Ez nemcsak a rokkantaknak okozna csalódást, hanem terheket hárítana az összességre is, melynek vagy őket, vagy az állásukból kiszorított polgárokat kellene valamely formában eltartani. Legalább is felesleges képzési költségeket kell megtakarítanunk azzal, hogy túlszűfolt pályáktól visszartartjuk őket. Mivel socialis szempontból nem a rokkant tiszt katonai rangja, hanem régebbi foglalkozása, tehetsége és előképzettsége jön számításba, a legénységi állományba tartozó művelt rokkantakat is a katonatisztekéről és tartalékos tiszti rangban levő értelmiségi elemekről való gondoskodás körébe kell vonni. Ide tartoznak nevezetesen a főiskolai és magasabb szakképzettségű rokkantak, kik bár formai jogcímük meg lett volna, késői bevonulásuk, vagy egyéb körülmények következtében a tiszti rangot el nem érték. A mennyiben tehát őket testi sérülés vagy betegség foglalkozásuk változtatására kényszeríti, épúgy meg kell óvni őket a socialis sülyedéstől, mint tisztisorba került pályatársaikat és ezért leghelyesebb a háborúnak az értelmiségi, helyesebben művelt rokkantak körébe sorozható áldozatainak már a pályaválasztását is egységes

elvek alapján s közös tanácsadó és gondozószervek útján irányítani.

A monarchiában azért a kérdés még sem nyert intézményes megoldást, mivel a tiszthiány következtében a legtöbb rokkant katonatisztet továbbra is a hadsereg kötelékében tartják és a mögöttes országrészekben foglalkoztatják. A rokkant katonatisztek (és a művelt rokkantak) ugyanis mint szellemi munkások csak bizonyos sérülések (agy-, hátgerincz- stb. sérülés) illetve belső betegségek esetén válnak a hadsereg és egyúttal a gyakorlati élet számára hasznavehetetlen munkaerőkké. A halogatásnak egyik oka lehetett az is, hogy közgazdasági helyzetünk általános bizonytalansága közepett egyelőre nem kívánatos számos minősített munkaerő jövője dolgában dönteni. Mindazonáltal az eddigi halogatás már is sok kárt okozott. Az értelmiségi rokkantak pályaválasztási irányításánál is van bizonyos lélektani mozzanat, a melyet elmulasztani sok esetben igen súlyos következményekkel jár, de különösen káros azért is, mivel e rokkantoknak részben egészen új, hosszas kiképzést igénylő pályákra kell térniök és ezt a sokszor nagyon alsórendű katonai szolgálat évekkel elodázza. Pedig a lelki gyógyulás, melyre a rokkantnak nem kisebb mértékben van szüksége, mint testi egészségének helyreállítására, épen az érzékenyebb idegzetű, értelmes egyéneknél csak akkor következhetik be teljesen, ha az illető gazdasági jövőjét gondtalannak és biztosnak látja.

A német katonai kormányzat szerencsésebb viszonyok következtében már a háború eleje óta azon az állásponton van, hogy a rokkant katonatisztek jövőjének előkészítését is lehetőleg mielőbb fogantatba kell venni és a polgári életben való elhelyezésük terén már eddig is nagy sikereket ért el. A porosz hadügyministerium már a háború eleje óta útbaigazító irodát (Auskunftsstelle für Ofizierszivilversorgung) tart fenn, melynek feladata, hogy a tiszteket a porosz hadseregből a polgári életbe való átmenetelük esetén támogassa. Tanácsot ad nekik nevezetesen a katonai ellátási kérdésekben, tájékoztatja őket a számbajövő alkalmazások feltételei és kilátásai tekintetében és ráutal az intézetekre, tanfolyamokra és más képzési lehetőségekre; a czélszerűtlen utaktól végül távoltartja a tájékozatlanokat s

egyesekek szerzett tapasztalatait az összesség számára értékesíti. A rokkant tisztek számára bejelentett üres állásokról állásnyilvántartó lapot tesz közzé (Anstellungs-Nachrichten), mely naponként jelenik meg. Ezt a hivatalos tanácsadó-központot támogatják egyfelől a Generalkommandók mellett berendezett útbaigazító irodák, melyek számos helyi szaktanácsadóval és intézménnyel tartanak fenn szoros összeköttetést. Ezen intézmények feladata, hogy az elbocsátott katonatiszteket a birodalmi, állami, községi, valamint magán üzemekben való álláskeresésnél tanácsadással támogassák. Az utóbbi téren tevékeny a *Deutscher Hilfsbund für Kriegsverletzte Offiziere* is, a mennyiben főleg az ipar és kereskedelem terén kínálkozó magánalkalmazásokat közvetíti tagjai részére. Ezen porosz berendezések természetesen azon tartalékos tisztek rendelkezésére is vannak, kik a háborúban szerzett rokkantság következtében pályájukat kénytelenek megváltoztatni, ellenben az olyan értelmiségi rokkantakkal, kik tiszti rangot el nem értek, Németországban az általános rokkantgondozás körében foglalkoznak. Ez azonban a rokkantgondozás erős szakszerű tagozása folytán semmiféle hátrányos következménnyel nem jár. A főiskolai képzettségűek gondozását ugyanis a hivatalos rokkantgondozó szervezettel szorosan összeműködő *Akademischer Hilfsbund* végzi, a mely a főiskolai hatóságokkal és az akademikus hivatási szervezetekkel (ügyvédek, orvosok szövetségei stb.) együtt tart fenn szaktanácsadókat, míg az ipari és kereskedelmi képzettségű rokkantak gondozását az illetékes hivatási szervezetek, illetve azok között létrejött munkaközösségek végzik kellő önállósággal.

Hazánkban tudomásunk szerint a rokkant tisztek gazdasági jövőjének előkészítésével, egyelőre csak általános tanulmányok keretében, egy, a hadügyminisiteriumban a múlt év elején berendezett osztály foglalkozik, de ennek működéséről és a gazdasági társadalommal való kapcsolatáról hírek alig szivárogtak ki. A Hadigondozó Hivatalnak a munkaközvetítésről megjelent jelentése szerint e hivatal munkaközvetítői a rokkant tisztek elhelyezésével csak elvétve foglalkoztak. Mai szervezeteinkben nem is alkalmasak e feladat elvégzésére. A honvédség körébe tartozó rokkant tisztek támogatására létrejött Szurmay-

alap egyelőre a gazdasági önállósítás követelményeire való tekintet nélkül részesíti a rokkant tiszteket számottevő pénzsegélyekben.

A rokkant tisztek és általában a művelt rokkantak gondozásának megalapozásánál főszempontnak kell lennie, hogy az egyént lehetőleg eddigi foglalkozásában tartsuk meg. Ezt az elvet a legnehezebb a hivatásos katonatisztek eseteiben alkalmazni. A katonai szolgálat ugyanis a testi alkalmasság és lelki frissesség tekintetében a legnagyobb követelményeket támasztja. A hadsereg harcképessége a háborúban szerzett tapasztalatok alapján csak kis mértékben engedi meg, hogy a rokkantakat akárcsak katonai igazgatás állásaiban is tömegesen helyezhessék el. E tekintetben a műszaki képzettségű rokkant tisztek szolgálati áthelyezése jár a legkisebb nehézséggel. A rokkant tisztek további alkalmazása a csapatszolgálat körében még számos esetben kevésbé szigorú elbírálás alá esik, mint ezen háború előtt. A tartalekos tiszteknek gyakran akkor is tovább kell folytatniok foglalkozásukat, ha maguk azt az első pillanatban nem tartják lehetségesnek, vagy más életviszonyok közé óhajtanának kerülni. A foglalkozási csere is sokkal nehezebb az activ tisztek, mint a polgári hivatásokból bevonult művelt férfiak számára, a kiknek testi-lelki sérülése következtében pályát kell cserelniök. Ezen esetekben ugyanis minden régebben megszerzett ismeret, tapasztalat, minden képesség értéket jelent. Ellenben a hivatási katonatisztnak kizárólag katonai jellegű előképzettségét alig lehet polgári foglalkozásokban értékesíteni, sőt egyenesen akadályul szolgálhat a gazdasági életben (a speculativ szellem és a számítási tudás hiánya).

A katonatisztné nevelt életfelfogás leginkább kedvez még a közszolgálat polgári ágaiba való átmenetnek, de döntő a foglalkozásuk változtatására utalt hivatásos tisztek eseteiben sem lehet a korábbi foglalkozás, hanem a kor, egészségi állapot, családi viszonyok és különösen az egyéni hajlamok is erősen számba jönnek. A pályaválasztás második irányelve különben, hogy a rokkant tiszteket sem szabad egyszerűen az első kínálkozó állásba elhelyezni. A már említett katonai irodák stb. állásain kívül, a melyeknek száma a haditechnika és a katonaság kereteinek fejlődése folytán nagyon megszaporodott (irodák,

kezelőségek, raktárok), az iparban és kereskedelemben számos állás van (munkára való felügyelet, igazgatás, pénztárszolgálat stb.), hol az emberekkel való érintkezés művészete, a fegyelmi jog gyakorlása stb., önmagukban való értékek. A fiatalabb tiszteket azonban megfelelő szakképzéssel, gyakorlati előkészítéssel és türelmes alkalmazkodás után olyan helyre kellene juttatni, hol képességeiknek és hajlamaiknak megfelelően az összességnek szolgálatot tehetnek. Kellő ismeret megszerzése nélkül természetesen nem lehet azt a megnyugtató érzést megszerezniök, hogy a követelményeknek megfelelnek; pedig önérzetük azt megkívánná. Különösen fiatalabb években levő tiszteknél, a kiknek nincsen családjuk, sok esetben azt kell majd ajánlani, hogy hosszabb előtanulmányokat folytassanak. Mentől könnyebb u. i. valamely munkát megtanulni, annál kisebb a gazdasági és socialis megbecsülése. A hivatásos katonatiszteknek tehát, a mennyiben egészségi állapotuknak megfelelő új, magasabb pályát választanak, ép úgy hozzá kell látniök a szükséges ismeretek megszerzéséhez, mint a fiatal embereknek.

A rokkant katonatiszteket különösen óvni kellene, önálló üzletek alapításától, különösen, ha e célra csekély tőke áll rendelkezésükre. A pályacserére utalt tisztek többsége számára elsősorban a közpályák és magánalkalmazások jönnek tekintetbe. A német főiskolákon már a háború második esztendejében, tekintélyes tanárok és kiváló gyakorlati férfiak közreműködésével pályaválasztási tájékoztató-tanfolyamokat rendeztek, melyeket nyomtatásban is közzétettek.¹ Hasonló tanfolyammal tettek kísérletet 1917 őszén a budapesti tudományegyetemen is, de ez a tanfolyam, több okból bekövetkezett gyér látogatottság folytán, kudarczot vallott. Katonai részről sem a kellő nyomatékkal támogatták, a mellett nálunk a rokkant katonatiszteknek kevés kilátásuk van arra, hogy hamar eltávozhassanak a katonaság kötelékéből. Másrészt az előadások túl-

¹ *Berufswahl*. Ein Ratgeber für kriegsbeschädigte Offiziere und andere gebildete Kriegsbeschädigte sowie für Schüler höherer Lehranstalten. Berlin 1917.

Ratschläge für Berufswahl im Rechtswirtschafts- und Verwaltungsleben. Tübingen 1917.

ságosan általános és elméleti jellegűek voltak, nem a rokkantak különleges szempontjaitól indultak ki, főképp pedig nem utalhattak tárgyilag, az egyes pályákat, nevezetesen a közalkalmazásokat illetőleg olyan elsőbbségi jogokra, minők a Német birodalomban törvényerejűek, sem pedig olyan tanulmányi kedvezményekre, illetve különleges képző berendezésekre, melyek ott részben már a háború előtt megvoltak, részben a háború alatt valósultak.

Nem tekintve a katonai igazgatás és az államszolgálat körében fenntartott és a háború alatt megszaaporodott állásokat, a német kormányzat oly hivatalokba igyekszik őket részben megfelelő rokkanttiszti tanfolyamokkal is, irányítani, melyekben már a háború alatt, de különösen a háború után, emberszükséglet fog mutatkozni (iparfelügyelet, munkaközvetítés, könyvtári, statisztikai, rendőri szolgálat stb.) s ezen pályákra való gyakorlati és részben már elméleti előkészítés idejéből, tehát megfelelő részletes rendelkezésekkel, már számottevő engedményeket tett. Nagy súlyt helyez a korra és természetesen arra is, hogy a községi szolgálat körében megüresedő állások betöltésénél különös tekintetben részesítsék a rokkant tiszteket. A porosz belügyminister már az 1915. október 27-én kelt rendeletében felhívta a községeket, hogy a rokkant tiszteket, mint megbizott előljárókat, (Kommissarische Amtsvorsteher) falusi polgármestereket és tisztviselőket (Amtmänner) alkalmazzák, majd 1916 május 8-án kelt rendeletében felhívta a figyelmet arra, hogy a rokkant tiszteket főhivatásban alkalmazzák mint anyakönyvvezetőket, rendőrbiztosokat és felügyelőket, tűzoltóparancsnokokat, községi jóléti intézmények és egyéb városi intézetek vezetőit.

A kiképzés gyorsítása érdekében a hadbavonultak részére engedélyezett kedvezményeken túlmenően számos hadtest kötelékében a rokkant tisztek javára kedvezményes érettségi tanfolyamokat létesítettek. Az értelmiségi életpályák körébe való átmenet, illetve a különleges szakképzés előkészítése érdekében egyes egyetemeken és műegyetemeken magas színvonalu főiskolai tanfolyamokat rendeztek be; pl. a breslauer egyetemen Berufsberatungskursus und Fachhochschulkurse für Wirtschaft und Verwaltung, a danzigi műegyetemen: Hoch-

schulkursus für kriegsbeschädigte Offiziere, usw., a rokkant tisztek képzésének céljaihoz különösen alkalmazkodtak a Hochschule für soziale und kommunale Verwaltung, az Akademie für Kommunale Verwaltung zu Düsseldorf és a mannheimi Handelshochschule is.

Az egyes közszolgálati és gazdasági életpályák a rokkant-tisztek és általában a művelt rokkantak szempontjából igen különböző értékűek. Egyéni tanácsadás esetében az ezen pályákra vonatkozó tárgyi ismereteket a rokkant személyi körülményeivel együtt kell mérlegelni. A volt közalkalmazottakat természetesen a katonai szolgálati évek megfelelő beszámítása mellett a lehetőséghez képest újra kellene alkalmazni.

Az állami, községi és minden más efajta alkalmazások vállalása egyébként, a melyekre a rokkant katonatiszteknek bizonyos erkölcsi igényük van, következményekkel jár a nyugdíjjogosultságra nézve (a nyugdíj szünetelése stb.). Ezzel szemben azonban a közszolgálat az aggkorra és általában a jövőre nézve nagyobb biztosítékokat nyújt, mivel a magánalkalmazások között ritkán van olyan természetű állás, hogy bármely élet-korban be lehetne tölteni. Ellenben mindenkinek, a ki ott bizonyos teljesítményt fel tud mutatni, — a mi a szak-képzettségen, munkakedven, alaposágon múlik, — általában sokkal több lehetősége van az érvényesülésre és anyagi gyarapodásra, mint a közszolgálat rendes menetében. Különbösen mind a közszolgálati hivatásoknak, mind a gazdasági alkalmazásoknak jövője és kilátásai természetesen többé-kevésbbé kapcsolatban vannak azzal is, hogy miként fejlődnek gazdasági viszonyaink a háború után. A rokkant katona-tisztjeiukről és művelt rokkantjairól való gondoskodást mielőbb intézményesen kell kiépítenünk. E tekintetben a következőkre hívjuk föl a figyelmet.

Nem elégséges a rokkant tiszteknek tájékoztató pályaválasztási tanfolyamok vagy tanácsadókönyvek keretében pontosan kifejteni, milyen természetű alkalmazások léteznek általában az országban a közszolgálat keretében, minő általános érvényű előfeltételekhez vannak kötve és minő kilátásokat nyújtanak az előmenetelre nézve. Hazánkban német példára és a már nálunk is megvalósított altiszti kedvezmények nyomán

a törvényhozásnak a rokkant tisztek számára is mielőbb elsőbbségi, illetőleg részben kizárólagos jogot kell biztosítani a közalkalmazások egy részére. Ezen állások betöltésénél természetesen a hivatásos tiszteket előnyben kell részesíteni a tartalékos tisztekkel szemben. Csak akkor lehet számítani arra, hogy különösen a fiatalabb művelt rokkantak nyugodtan s kedvvel fognak a tanulásba kezdeni. Hogy melyek ezek az állások és hogy nem lehet-e az előkészület tartamát a rokkantak előképzettségéhez képest többé-kevésbé megrövidíteni, azt a kormányhatóságoknak részletes és egységes tanulmány alapján kell eldönteniök. Tekintetbe a közalkalmazás körében elsősorban középső állások jöhetnek, mivel a magasabb állami és községi szolgálatban elvileg súlyt kell helyezni a főiskolai előképzettségre, melynek tartamát nem igen lehet a közérdek kára nélkül tetemesen megrövidíteni. Erre pedig többnyire csak egészen fiatal egyéneknek lesz kedvük időt és tőkét fordítani. Azokat az alkalmazásokat ellenben, melyeknél elsősorban közgazdasági, kereskedelmi, vagy socialpolitikai előképzettség szükséges, nagyobb mértékben lehet az idősebb hadirokkantak számára fenntartani. A rendőrségnek küszöbön levő, a közigazgatásnak talán a közel jövőben elkövetkező államosítása, valamint a modern népjóléti intézmények fejlődése általában kellő teret fog nyújtani azon rokkant tisztek érvényesülésére, a kik a polgári élet munka- és életfelfogásbeli követelményeihez tudnak alkalmazkodni.

Ellenben a magánalkalmazásoknak sokkal nagyobb terén kevésbé lehet akár a hivatásos, akár a nem-hivatásos katonatiszteknek számottevő kedvezményeket, illetve kiváltságokat nyújtani. Arra mindenesetre számítani lehet, hogy az egykori egészséges és megrokkant alkalmazottaknak visszafogadása után is fognak az ipar, kereskedelem és kivált a mezőgazdaság körében hiányok mutatkozni. Itt is keletkeznek új elhelyezkedési lehetőségek olyan rokkant tisztek számára, a kik megfelelő alapos előképzettséggel rendelkeznek. A rokkant tisztekbe nem szabad tehát azt az előítéletet belenevelni, mintha a magánmunkaadókkal szemben is külön jogokat vehetnének igénybe és ezért elvileg minden oly különleges berendezés ellen állást kell foglalnunk, mely az alapos képzés rovására válnék. Különö-

sen az olyan gyorsított tanfolyamokat kell ellenezni, melyek a rokkant tisztekre eleve az alsóbbrendűség bélyegét nyomnák és kartársaik ellenérzését váltanák ki. Inkább arra kellene törekedni, hogy a hiányos képzettségű elemekkel annyira túlterhelt kereskedelmi, irodai pályákon, a rokkant katonatisztek és általában a művelt rokkantak jogosult elsőbbséget vívjanak ki maguknak. Németországban a rokkant tiszteket a kereskedelmi pályákra nem hathetes, illetve háromhónapos gép- és gyorsírási tanfolyamokon képezik ki, hanem lehetőleg kereskedelmi főiskolákra irányítják őket, hol legalább két, de lehetőleg négy félévén keresztül nyernek alapos kiképzést. A műszaki pályákra lépés előtt pedig azt javasolják nekik, hogy műszaki főiskolákat, vagy legalább magasabb gépészeti, illetve építőipari szakiskolákat látogassanak.

Azonban a Németországban a mieinknél sokszorosán magasabb katonai nyugdíjjaradékok sem mindig elegendők arra, hogy ily hosszabb kiképzés költségeit fedezzék. A hadügyminisztérium a rokkant tiszteket, ilyenkor külön kérelemre, havi 100 márkáig menő tanulmányi ösztöndíjjal támogatja. Minthogy hazánkban a jelenlegi katonatiszti nyugdíjak aránytalanul alacsonyabbak, mint Németországban, sőt az új nyugdíjtörvény szerint sem igen fogják a németek összegeit megközelíteni, a súlyos megélhetési viszonyok közepett csak úgy lehetne elvárni, hogy rokkant tisztjeink a bennük rejlő képességeket az összesség számára értékes módon műveljék ki, ha megfelelően magas tanulmányi ösztöndíjakban és az azonfelül esetleg szükséges segélyezésben (Szurmay-alap stb.) részesülnének. A legegyszerűbb volna e tiszteknek tényleges szolgálati illetményeiket a katonai szolgálatban formailag való megtartásuk mellett mindaddig folyósítani, míg a megfelelően ellenőrzött tanulmányi idő után, az életben el nem helyezkedtek. Csak ez esetben lehet azt remélni, hogy a művelt rokkantakat, mint teljes értékű és megbízható munkaerőket fogják a háború után alkalmazni, másrészt ezen az úton lehet majd az alkalmazottak szakegyesületeinek szinte nélkülözhetetlen támogatására már a pályaválasztási tanácsadónál, azután a munkaközvetítésnél és a tisztességes munkafeltételek megóvásánál számítani. Berlinben pl. a Generalkommandónál berendezett

hivatalos tiszti tanácsadó egy rokkant tisztet sem irányít a kereskedelmi és ipari élet körébe, mielőtt a kereskedelmi kamarák által e célra szervezett szakbizottság véleményt nem mondott az illető összes viszonyainak gondos mérlegelése alapján. Hazánkban is nagy mértékben szükség van arra, hogy a művelt rokkantak pályaválasztását is mielőbb az érdekeltség bevonásával szakszerűen tagozott pályaválasztási szerv egységesen irányítsa és azután, esetleges szakképzésük után, munkába helyezését biztosítsa.

Különös tekintettel a magyar fővárosnak az ország ipari és kereskedelmi életében elfoglalt kimagasló jelentőségére, célszerű volna a katonatisztek és művelt (különösen főiskolai végzettségű) rokkantak részére a hivatalos tanácsadást a Népjóléti Központ Rokkantügyi Szakosztályának keretében megszervezni. Ebben a szakosztályban ugyanis az általános rokkantgondozás előmozdítása érdekében már képviselve lesznek az összes érdekelt osztályok és hivatási körök. A gondozó munkát végző irodában külön szakcsoportot lehetne berendezni a művelt rokkantak ügyeinek intézésére. A szakosztály¹ a pályaválasztási tanácsadásnál és a munkaközvetítés munkájánál igénybe venné azután azokat a szakbizottságokat, illetve szaktanácsadókat, melyek a művelt rokkantak számára kínálgó pályákra való tekintettel is a szakosztály munkáját kiegészíteni volnának hivatottak. Ehhez képest pl. az ipari és kereskedelmi munkaadók és alkalmazottak szervezeteiből álló bizottság képviselői működneek közre olyan esetekben, mikor a rokkant katonatisztet stb. az idetartozó pályákra volna célszerű irányítani. Az akadémikus pályákat, képviselőtestületeket, orvosok, ügyvédek, mérnökök érdekszervezetét kellene bevonni annak elbírálásába, hogy valamely megrokkant pályatárs, illetve ezen pályákra készülő főiskolai hallgató alkalmas-e a megkezdett életpályának folytatására és ha igen, minő hivatási támogatás mellett volna erre kilátása. A közpályákra való irányítás cél-

¹ Idevonatkozóan szerző részletes szabályzatot terjesztett a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesülete elnökségének kezdeményére a főváros rectorainak és számos tanárának részvételével 1916. május 10-én tartott értekezlete elé «Tervezet a főiskolai képzettségű rokkantak Antóniuma c. eredményéről» A. M. E. K. VII. füzet május.

jaira a kormányhatóságok, a városi igazgatás és e köztisztviselői szervezetek képviselőiből alakult tanácsadószerv működhetnék közre stb. Csak ha az egészségi gondozás és nyugdíjszerű ellátás mellett a munkaügyi gondozást is intézményesen kiterjesztjük katonatisztjeinkre és művelt rokkantjainkra, lehet majd végső elemzésben a jövőjükéről való gondoskodást megnyugvással a maguk lelkiismeretére és belátására bízni.

F'ERENCZI IMRE.

AZ IFJÚ CZÁR.¹

Az ifjú czár csak nemrégiben foglalta el trónját. Öt héten át szakadatlanul dolgozott, úgy a hogyan a czárok szoktak: meghallgatott jelentéseket, aláírt actákat, fogadta a követeket, a bemutatkozó méltóságokat s szemléket tartott hadserege fölött. És elfáradt ő is, és mint a tikkasztó hőségben ellankadt utas vágyik víz és pihenés után, úgy epekedett ő is hacsak egyetlen, bemutatkozások, beszédek, szemlék nélküli nap után, vagy néhány órai szabad, egyszerű élet után, melyet fiatal, szép, szellemes feleségével tölthetne, a kivel csak egy hónapja esküdött meg. Karácsony vigiliája volt. A fiatal czár ezt az estét teljesen a pihenésre szánta. Előző éjjel sokáig dolgozott actáin, melyeket ministerei terjesztettek elé, reggel megjelent a templomban az isteni tiszteleten, majd a katonai szemlén, ebédig kihallgatásokat adott s aztán még meghallgatta négy ministere jelentését és sok fontos ügyet szentesített. A pénzügy-ministerrel a külföldi árúk vámjának megváltoztatását, mely intézkedés több millió jövedelemtöbbletet jelentett, továbbá a szeszárúknak a birodalom több részében való árusítása ügyében kibocsátott rendeletet erősítette meg, hogy a vásár-községekben a pálinkát hogyan szabad kimérni. Ez is nagy mértékben szaporítani fogja a birodalom bevételeit — borból; — megerősítette az új arany-kölcönt, a mi conversio szempontjából volt nagyon fontos. Az igazságügyministerrel, a ki sürgős ügyeket

¹ Tolsztoj ez elbeszélés tervét 1894-ben, a tragikus sorsú II. Miklós czár trónralépte alkalmával vetette papírra, de a kézirat csak holta után került elő hagyatékából. Nincs kidolgozva, ki vált az álomjelenetek egy része, melyeket itt kisebb betűkkel szedettünk, csak jelezve van. De conceptióján érzene k az oroszán körmök, Tolstoj művészi ereje, s főkép humánus irányzata és gyakorlati hatni-törekvése, az orosz államélet gyarlóságainak ostorozása s a lelkiismeret rajza utján. Ezért találtuk érdemesnek lefordíttatni és közleni, mint írójára igen jellemző alkotást.

terjesztett elébe, intézkedett a Schaten-Schmidec bárók öröksége ügyében s megerősítette azt a szabályzatot, a mely a büntető törvény 1836-ik cikkének megváltoztatásáról, a csavargók büntetéséről szól. — A belügyministernek megerősítette a hátralékok behajtására vonatkozó körrendeletét, a sectariusok megrendszabályozására s velük szemben egyes kerületek fokozottabb megvédésére irányuló rendeletet. A hadügyministerrel aláírta egy új hadtestparancsnok kinevezését, az ujonczok behívásáról szóló rendeletet és a függelen-sértésre vonatkozó szabályzat végrehajtását. Csak ebédkor szabadult; de ez a szabadság sem volt tökéletes, mert az ebédre hivatalos volt néhány méltóság, a kikkel beszélgetnie kellett, de nem arról, a miről szeretett volna, hanem a miről illett.

Végre az unalmas ebéd is véget ért. Mindenki elment. Az ifjú czárné bement szobájába, hogy levesse azt a ruhát, melyben ebédelt, aztán rögtön a czárhoz akart menni.

A czár pedig, a lakások sorfala között szobájába vonulva, ledobta magáról nehéz egyenruháját, kabatot öltött s nemcsak örömet érzett megszabadulása fölött, hanem valami sajátságos meghatottság is erőt vett rajta a szabadságnak és életnek, a boldog, egészséges ifjú életnek és ifjú szerelmének érzése miatt. Czipóstul vetette le magát a kerevetre, fejet karjára hajtotta s nézni kezdte a lámpa tejüvegét. S egyszerre olyasvalamit érzett, a mit gyermekkor óta nem vett észre magán: — kellemes zsidbadtságot s legyőzhetetlen álmodtságot. «Ej, ej, mindjárt itt lesz a feleségem, én meg elalszom. Nem illik aludni» — gondolta magában. Keze lehanyatlott, kinyújtózott és olyan jól, olyan végtelen jól érezte magát, hogy az volt egyetlen vágya, bárcsak senki se háborgatná most. És az történt vele, a mi mindennap mindnyájunkkal meg szokott történni: — elaludt, maga sem tudta, hogyan és mikor, azaz akarától függetlenül egyik öntudatból átjutott a másikba, nem óhajtván ezt s nem sajnálván azt, a melytől megszabadult. Elaludt, mély, halálszerű álomba merült.

Hogy mióta alhatott már, nem emlékezett rá, a mikor egyszerre vállaira nehezedő gyöngéd kezék szelíd nyomására ébredt. «Ó az, a kedves» — gondolta magában. — Hogy szégyellem magam, hogy elaludtam.

D. nem ő volt. Kinyitott, de a világosságtól hunyorgó

szemei előtt nem ő, a kedves szépség állott, a kit látni óhajtott, hanem egy férfi. Ki ez a férfi, nem tudta, de egyáltalán nem esodálkozott rajta, hogy egy soha életében nem látott arcot lát maga előtt. Úgy tetszett neki, mintha már régen ismerné, sőt nemcsak ismeri, hanem szereti is és hisz neki, mint saját magának. Szerelmes hitvesét várta s helyette egy soha nem látott férfi jelent meg s az ifjú czár nemcsak nem rémült meg, nem haragudott, hanem egészen természetesnek és magától értetődőnek találta.

— Gyerünk — szólt hangjának legcsekélyebb rezgése nélkül a jövevény.

— Igen, igen, gyerünk, — szólt az ifjú czár, nem tudva, hová, de tudva, hogy kénytelen vele, s nem képes nem engedelmeskedni a jövevény parancsának.

— Hogyan menjünk? — kérdezte az ifjú czár.

— Hát így ni.

S a jövevény rátette kezét a czár fejére s a czár érezte, hogy egy pillanat alatt elvesztette öntudatát.

Sokáig vagy rövid ideig volt-e ebben az állapotban, a czár maga sem tudta, de mikor föleszmélt, tág mező közepén találta magát, távoli határvidéken. Egyik oldalt, jobb felől krumpliföldek, kihuzgált s rakásra hányt, a fagytól megfeketült krumplirakásokkal, váltakozva zöldelő, őszi búzavetéssel; bal-felől őszi vetések és tarló. Ürös táj mindenfelé; csak a távolban látszottak homályosan egy ember körvonalai: egy fekete alak, puskával vállán, kutya lábai mellett. Ott pedig, a hol az ifjú czár látta magát, egy sorban velük ült egy fiatal zöld sapkás orosz katona, szintén puska a vállán, kezében cigaretta-papiros, melyet dohánynyal akart megtömni. A katona nyilván nem látta sem a czárt, sem utitársát s nem hallotta beszédüket sem. S a mikor a czár megkérdezte közvetlenül a katona feje fölött: «Hol vagyunk?» utitársa így felelt: «a porosz határon» — a katona meg se mozdult, hogy körül nézzen.

De egyszerre csak lövés hangzott messze előttük, a katona fölugrott s meglátva két menekülő, meggörbedő alakot, hirtelen zsebre dugta dohányját s a menekülők után rohant. — «Állj, vagy megöllek,» — kiáltotta a katona. A menekülő futásnak eredt, valamit kiáltott, nyilván átkozódott, vagy gúnyolódott. «Oh, átkozott,» kiáltotta a katona, megállt, féllábával kissé

előre lépett, ránehezült, jobb kezét fölemelte, az irányzékon valamit igazított, ismét a menekülő irányába fordította fegyverét s nyilván elsütötte azt, ha nem hallatszott is a hangja. «Hihetőleg füstnélküli lőpor,» — gondolta a czár s a menekülő után nézve, látta, hogy az egyszerre gyorsabban kalimpál lábaival, egyre jobban és jobban meggörbed, teljesen négykézlábra bukik, így mászik egy darabig s aztán megáll. Társa, a ki előtte futott, visszafordult, odafutott elesett társához, valamit motozott rajta, s tovább futott.

— Mi ez? — kérdezte a czár.

— Ez a határ-őr a vámokra vonatkozó törvény értelmében áll itt. Azért öl, hogy a birodalom jövedelmei kárt ne szenvedjenek.

— Amaz talán meghalt?

Az útitárs ismét rátette kezét a czár fejére, a czár ismét elvesztette öntudatát s mikor fölébredt, egy nem nagy szobában találta magát. Az őrszoba volt, a hol a földön feküdt egy őszülő, ritkás szakállú, görbe orrú hulla, nagyon kidülledt, de szemhéjai által elfödött szemekkel. Kezei szélesek voltak, lábai meztelenek, terpedt, piszkos, nagy ujjakkal, talpai függőlegesen meredtek fölfelé. Az ember oldalán seb tátongott, s a rongyos posztó-kabát s a kék ing foltos volt a megszáradt, megfeketedett s csak itt-ott pirosló vértől. Az asszony, fejkendőjét előre húzva, hogy arca alig látszott, ott állt a falnál, mereven nézett a görbe orra, a felfelé álló talpra, a kidülledő szemgolyókra s hosszú időközönként szabályosan vett lélekzetet, orrát törülte, könnyezett, de aztán lecsillapult. Tizenhárom éves csinos kis leánya ott állt anyja mellett nyitott szájjal s kimeresztett szemekkel. Nyolcz éves fia, belekapaszkodva az anyja szoknyájába, egy pillanatra sem vette le szemét az apja holttestéről.

A szomszéd szobából bejött egy hivatalnok, egy tiszt, egy orvos s egy őrnök, papirosokkal. Utánuk jött a katona, a ki ölt. Hetykén lépdelt a bizottság nyomában, de a mint a halottat meglátta, egyszerre elsápadt, arca megrándult, lehorgasztotta fejét és megmerevedett. A mikor a hivatalnok megkérdezte, ez volt-e az az ember, a ki a határon átfutott s a kit ő lelőtt, nem tudott felelni. Ajkai remegtek s álla rángatódzott. «Igen, ez volt a-a-a-z,» válaszolta, így és nem tudta úgy mondani, a hogy akarta: igenis, nagyságos úr.

A hivatalnokok összenéztek s elkezdtek valamit írni.

S íme ennek az eseménynek «jótékony» következménye:

Egy ízléstelen pompával berendezett szobában ült bor mellett két ember: az egyik öreg, ősz, a másik fiatal, zsidó. Az ifjú egy csomó pénzt tartott a kezében s alkudozott. Megvette a csempészett árút.

— No, ez ugyan nem sokba került magának, — szólt mosolyogva.

— De hát a koczkázat?...

— — — — —

— Ez bizony szörnyű, — szólt az ifjú czár, — de mit te gyünk? Mikor kikerülhetetlen.

Az utas semmit sem felelt: mikor megszólalt, csak annyit mondott: «Menjünk», s ismét rátette kezét a czár fejére.

A mikor megint föleszmélt, egy házbau ernyős lámpával megvilágított nem nagy szobácskában találta magát. Az asztal mellett ült az asszony és varrt; a nyolczéves fiú, a székre térdelve az asztal felé hajolt és rajzolt; a diák fönnhangon olvasott. A szobába halkán belépett az atya és leánya.

— Látod, — aláírtad a rendeletet a bor eladásáról, — mondta az útitárs a czárnak.

— Nos, hogy van? — kérdezte az asszony.

— Aligha marad életben.

— De hát mi történt?

— Megmérgezték pálinkával.

— Nem lehet! — kiáltott a fiú. — Moroskin Vanjkát, hiszen még csak kilencz esztendő.

— Mit tettél? — kérdezte az asszony a férjtől.

— Azt tettem, a mit tehettem: hánytatót adtam neki és mustáros tapaszt tettem rá. A fehér láznak (deliriumnak) összes tünetei jelentkeztek rajta.

— És a házban mindenki, mindenki részeg, egyedül Aniszja áll még — úgy a hogy' — a lábán, de ő is ittas, csak nem egészen — mondta a leány.

— És a te mértékletességi egyesületed? — szólt a diák a nővéréhez.

— De hát mit lehet tenni, ha minden oldalról az orruk elé tartják, kinálgatják nekik. Apa be akarta zárni a kocsmát — s kiderül, hogy ez a törvény értelmében lehetetlen. De többet

mondok: a mikor Vaszilij Jermilint figyelmeztettem, hogy szégyenletes dolog csapszéket fömntartani, ivásra szoktatni a népet, ez — nyilván büszkén arra, hogy a nép előtt becsmérelhet, azt felelte: «Úgyan, a mikor sasos (az állam czímerével ellátott) papiroson ő császári Felsége ad rá engedélyt! Ha ez valami gonosz vállalkozás volna, nem történhetnék czári parancsra».

— Rettenetes! az egész falu három napja részeg s hozzá ünnepnapon. Rettenetes elgondolni. Be van bizonyítva, hogy a pálinka sohasem hasznos, mindig káros; be van bizonyítva, hogy méreg; be van bizonyítva, hogy száz bűntényből 99-et részeg állapotban követnek el; be van bizonyítva, hogy azokban az országokban, a hol a részegeskedés alább hagyott, mint Svédországban, meg nálunk Finnországban, az erkölcsi színvonal és a jólét hamarosan emelkedett és hogy mindezt el lehet érni erkölcsi hatásokkal. Nálunk meg az a hatalom, a melynek a legnagyobb befolyása van, — a kormány, a czár, a hivatalnokok — elősegítik a részegeskedést, fő jövedelmi forrásuk a nép iszákossága és ők maguk is isznak. Felköszöntők kíséretében isznak az egészségért. «Az ezred egészségére iszom!» st b. A pópák, érsekek iszákosak.

A kísérő ismét rátette kezét a fiatal czár fejére és ő ismét elvesztette öntudatát, s mikor magához tért, egy paraszt kalibában találta magát. Vörös arcczal, véraláfutotta szemekkel, lesütött szempillákkal egy negyven éves muzsik öklevel egy öregnek az arcába sújtott. Az öreg egyik kezével védekezett, a másikkal támadója szakállába markolt, azt ránczigálta.

— Agyon ütöd az apádat?

— Bánom is én, ha Szibériába visznek is. Megöllek!

Az asszonyok üvöltöttek, a részeg előljáróság benyomult a kunyhóba s szétválasztotta az apát és fiát. A fiúnak ki volt tépve a szakálla, az apának el volt törve a karja. Az eresz alatt a részeg leány odaadta magát egy részeg öreg muzsiknak.

— De hiszen ezek állatok, — szólta az ifjú czár.

— Nem, gyermekek.

Ismét kézérintés s az ifjú czár ismét új helyen ocsúdott föl. Egy békebírónak a hivatala volt ez. A békebíró, kövér kopasz ember, lefüggő, kettős tokával, épen fölállt s harsány hangon fölolvasta az ítéletet. A korlát mögött muzsikok tömege állott.

Egy rongyos asszony ülve maradt a padon és nem állott föl. A strázsa megtaszigálta. — Elaludt! — Ébredj föl.

Az asszony fölállt.

— Ő felsége a czár nevében, — olvasta a békebíró az ítéletet. Arról volt szó, hogy ez az asszony, elmentében a földbirtokos szerűje mellett, elvitt egy fél kéve zabot. A békebíró elítélte két havi börtönre. Ott volt a földbirtokos maga is, a kitől az asszony a zabot lopta. Mikor a bíró szünetet rendelt, a földbirtokos odament a bíróhoz és kezét nyújtott neki s valamit beszéltek egymással. Szamovárról volt szó.

Azután egy falopás került sorra.

A kerületi törvényszéken parasztok fölött mondtak ítéletet, a kik elűzték a csendbiztost.

Ismét öntudatlan állapot s fölébredés egy faluban. Egy kocsmárosnénak éhes, fagyoskodó gyermekei, a fatolvaj szeretője, egy parasztasszonynak, kinek férje megverte a csendbiztost, gyötrő munkája.

Aztán ismét új kép. Szibériában egy rabsavargót megkorbácsolnak a fegyházban.

Íme az igazságügyminister intézkedésének következményei.

Ujabb öntudatlan állapot és új kép. Egy zsidó órás családját szegénység miatt eltoloncolják. A gyerekek bömbölnek. Izsák nem képes megérteni, mi történik egyszerre vele. A rendőrfőnök elfogadja a sápot, a kormányzó — finomabb formák közt — szintén.

Itt az adót hajtják be. Ott, a faluban egy tehenet adnak el. A szolgabíró sápot kap a gyárostól, a ki nem fizet adót.

Ott a járási törvényszék, s az ítélet végrehajtása — botozás.

— Ilja Vasziljevics, hát nem lehet megszabadulni?

— Nem.

S az elítélt fölzokog.

— Krisztus szenvedett és nekünk is ezt parancsolta.

Sectáriusokat üldöznek. — Nem esketik meg és nem temetik el a lutheránust.

Samott a czár átutazása alkalmából rendezett fogadtatások. Sárban, hidegben étlen-szomjan ott ül a nép s főnhangon szitkozódik.

Mária czárnő alapítványa értelmében intézkedés: a nevelőházak erkölceinek romlása.

Ott egy templomrablás nyomai. Amott a titkos rendőrség, botozás asszonyoknál. Száműzés, várfogság; a kasztófabüntetés az utazó ügynök meggyilkolása miatt.

Íme a hadügyi intézkedések következményei. Egyenruhát hordanak és nevetnek. A rekrutákat képezik ki. Egy családnak az egyetlen fenntartóját behívták, milliomosok fiait elbocsátják, hogy szüleik gondozhassák őket, gyermekeiket. Egyetemi hallgatók, tanítók, muzsikuskok megszabadulnak, de a tehetségeket, a költőket benn tartják.

S ott vannak a fajtalan katona-asszonyok, s a buja katonák, tele nemi nyavaljával.

Az meg megszökött s most ítéletet mondanak fölötte. Ítélnék itt azért is, mert az egyik pofonvágta a tisztet, a ki az ő anyját sértegette. Ki végzik. Amazokat meg azért büntetik meg, mert nem akartak rálőni a többire. Egy másikat, a ki megszökött az elítéltek zászlóaljától, halálra korbácsolnak. Ott egy másikat minden látható ok nélkül megkorbácsolnak s sebeit sózzák, míg meg nem hal. Amott a kincstári pénzt lopják a katonák, — isznak, bujálkodnak, kártyáznak és legénykednek.

És amott a nép jólétének általános ismertető jelei: agyonkínzott gyermekek, elkorcsosult családok, az állatokkal való együttlaks, szakadatlan, butító munka, alázatosság és kétségbeesés.

És íme azok ott, ministerek, kormányzók, — büszkék, nagyra vágyók, hiúk s csak az a vágy fűti őket, hogy megnyerjék a hatalmat és másokat rémületbe ejtsenek.

— Hol vannak hát az emberek?

Hát hol vannak?

Íme magányos, összefagyott és elkeseredett száműzött lények. Ott a fegyház, a hol asszonyokat korbácsolnak. Külön cella Schlüsselburgban; a bebörtönözött nő megőrült. Amott egy másik nő katonák hatalmában.

A legjobb emberek közül sok tizezer van itt. Egyesek ezért, másokat a ferde, gyilkos nevelés és az a törekvés rontott el, hogy olyan emberek váljanak belőlük, a milyenek nekünk kellene. De ez nem érhető el és bármilyenek voltak is, elvesznek. Mintha roszból tatárkát akarnánk csinálni, elveszíténénk a roszot s nem kapnánk tatárkát sem. S így pusztul el az egész világ reménye, egy egész ifjú serdülő fiatalság. De jaj annak, a ki csak a legkisebb hibát is elköveti, a te nevedben, a te törvényeiddel milliók próbáltatnak meg, a kik fölött neked van hatalmad.

— De hát mit tehetek én, — kiáltotta kétségbeesetten a csár. — Hiszen én senkit sem akarok kínozni, korbácsolni, tönkretenni, megölni, én összes alattvalóimnak javát akarom; ha magamnak boldogságot kívánok, nem kevésbé kívánom

az összes embereknek. Hát talán én vagyok felelős mind azért, a mi az én nevemben történik. Mit tehetek én? Hogyan szabadulhatok meg ettől a felelősségtől? Mit kell tennem? Nem lehet az, hogy én volnék felelős mindezért! Ha csak egy századrészéért érezném magam felelősnek, tüstént főbelőnéem magamat, mert így élni lehetetlen. Mivel tudnám én mind ezt a bajt megszüntetni, hiszen ezek a birodalom létevel szoros kapcsolatban vannak s a birodalom élén én állok. Hogyan élhetek így? Megöljem magamat? Vagy elmeneküljek? De akkor meg nem teljesítem kötelességemet. Istenem, Istenem, segíts rajtam!

Fölzokogott s könnyek közt ébredt föl.

«Milyen jó, hogy csak álom volt», ez volt első gondolata. De mikor visszaemlékezett mindarra, a mit látott s összehasonlította a valósággal, belátta, hogy az a kérdés, a mely álmában fölvetődött benne, ébrenlétében is ép oly fontos és megoldhatatlan kérdésnek maradt. Most érezte először az ifjú czár azt az egész felelősséget, mely reá nehezült s megrémült tőle.

A fiatal czárnéra s az est örömeire már egyáltalán nem gondolt s az az elébe tolakodott megfajthetetlen kérdés foglalta le teljesen: hogyan kell hát élnie?

Nyugtalanul kelt föl s bement a szomszéd szobába. Ott találta boldogult atyjának egy barátját és munkatársát, egy öreg udvaronczt, a ki a szoba közepén állt s az ifjú czárnéval beszélgetett. Az asszony elébe ment férjének. Az ifjú czár az öreg úrhoz fordulva elbeszélte, a mit álmában látott és kétségeit is.

— Mindez nagyon szép s csak lelkének páratlan nemességéről tanuskodik, — szólta az öreg. — Bocssásson meg nekem, ha egészen őszinte leszek: Felsőged túlságosan jó ahhoz, hogy czár legyen, s hozzá túlzottan érzi felelősségét. Először is a dolgok általában nem úgy állanak, a mint elképzeli. A nép nem szegény, inkább tehetős s a ki szegény, az magára vessen. A bűnösök megbüntettetnek és ha mégis előfordulnak ki nem kerülhető hibák, hát ez olyan, mint a mennykőütes, — véletlen, vagy Isten akarata. S Felsőgeden a felelősség csak annyi, hogy férfiasan teljesítse kötelességét s megtartsa azt a hatalmat, a mely önnek adatott. Alattvalóinak javát akarja, Isten látja ezt s ha előfordulnak akaratlan tévedések, azért van az ima, s Isten mindent jóra fordít és megbocsát. A földolog, hogy olyan rendkívüli tulajdonságokkal megáldott emberek, mint felsőged és felsőged atyja, még nem voltak és nem lesznek. Azért mi csak

azt az egyet kérjük felségedtől, óvja drága életet, s a mi határtalan odaadásunknak és szeretetünknek feleljen meg kegyelme által és mi mindnyajan, a semmirekellőkön kívül, a kik nem szolgálták meg a boldogságot, boldogok leszünk.

— S mi a te véleményed? — kérdezte az ifjú csár feleségétől.

— Én nem úgy gondolom, — felelt a fiatal, okos asszony, a ki szabad országban nevelkedett. — Én örülök álmodnak; ugyanúgy gondolom, mint te, hogy a vállaidra nehezőlő felelősség szörnyű. Gyakran okozott ez kinokat már nekem is, s mégis úgy tetszik, egyszerű a módja annak, hogy — ha az egész felelősséget nem is, legalább azt a részét, a mely elviselhetetlen rád nézve, letedd magadról. A hatalomnak nagy részét, a melylyel nem tudsz megbírkózni, át kell adnod a népnek, az ő képviselőinek s magad számára csak azt a legfőbb hatalmat tartsd fenn, a mely az ügyek egyöntetű irányításához szükséges.

Be sem tejezhette beszédét az ifjú csárné, az öreg udvaronc szenvedélyesen szembeszállt véleményével s tanulságos, heves vita fejlődött ki.

Az ifjú csár egy darabig hallgatta őket, de azután oda se figyelt, hogy mit beszélnek; még mindig álombéli útitársának hangjára ügyelt, a ki most egyenesen a szívébe beszélt.

— Nemcsak csár vagy, — mondá ez a hang, — sokkal több is vagy mint csár: ember vagy, azaz olyan lény, a ki ma e világra jött s holnap el is tűnhetik innen. Czári kötelességeiden felül, a melyekről ezek itt vitatkoznak, parancsolóbb kötelességeid is vannak, el nem kerülhető emberi kötelességek, nem a czárnak alattvalóival szemben főmálló kötelességei, mert ez csak véletlen kötelesség, hanem örökkévaló kötelességek: az embernek isten iránti kötelessége, saját lelked iránti kötelességed, annak üdve, isten tisztelete, hogy az Ő országa megvalósuljon a világon. Semmi hatalmad sincs a fölött, a mi volt és a mi lesz, csak a fölött van, a mit kötelességed megtenni.

— — — — —
És fölébredt. Felesége költötte föl.

Hogy melyiket választotta a három út közül, ötven év múlva megtudni fogjuk.

1894.

TOLSTOJ után, orosz eredetiből

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

REGINA.

Rá vallok a hogy kelek, járok,
Az egykori szép Dóczy Reginának
Fia, eleven mása én.
Ha durván metszve, elkuszálva,
Itt él rajtam minden vonása,
Egész valója az enyém.

Egy büszke szép magános lélek
Reám maradt dús örökében élek
És gyönyörűket álmodom.
Magasabb életezél irányoz,
Kevés közöm van a világhoz,
Magamnak élek, s gazdagon.

Nem osztály, — kiváltság a részem,
A szenvedések fölemeltek éngem,
A küzdelem el nem gyötört.
Lelkem daczolva nőtt a bajban,
Panaszra nem nyílt soha ajkam,
Amiért mostohám a föld.

S egy csillagom van, semmi másom,
Mely szép világos tiszta éjszakákou
Sugárzó búval int felém ;
Magasan jár és egymagába,
Nincs fényre, tiszta ragyogásra,
Ily csillag több az ég ivén.

Te égi láng! lelkem szerelme,
Szeplőtlen asszony tiszta lelke,
A délre hajló ég-iven
Magános szép Regina csillag,
Kit egykor büszke szenvedőnek hívtak,
Híven kísér az én szívem.

BÁRD MIKLÓS.

SZEMLE.

A Berlii Magyar Tudományos Intézet.

Csak a világháborúban kezdte a külföld Magyarországot teljes erejében megismerni. Ez a most felébredt érdeklődés a magyar nemzet iránt nem szorítkozhatik a magyar nép katonai erényeire, szükségképen békés munkásságára is ki fog terjedni. Azért legelső, feltétlen kötelességünk most arról gondoskodni, hogy hazánk valódi mibenléte Európa előtt tovább idegen ne maradjon. Magyarország történelmének, irodalmának, állami és jogi viszonyainak épen olyan ismereteseeknek kell lenniök minden művelt európai előtt, mint bármely más komoly culturállam élet viszonyainak.

Nagy culturpolitikusunk Eötvös mondta: «Valamely nemzet haladásának előfeltétele a többi nemzetekkel való érintkezés.» Ebben az értelemben Magyarországnak nem szabad többé megelégednie elszigeteltségének eddigi állapotával. A sok értékes kezdet, magyar részről kiadott ismertető könyvek, folyóiratok, előadások becses részletmunkát végeztek, de intézményesen még nem volt szervezve a munka Magyarországnak a külföldön való megismertetésére.

Csak az utóbbi években történtek ez irányban sokat ígérő lépések.

1916 márczius havában, a mikor az egyedüli külföldi magyar egyetemi tanszék, a párisi, a háború következtében beszüntette működését, a berlii egyetemen tanszéket állítottak fel a magyar nyelv és irodalom részére. E tanszék működésének kiegészítésére egyidejűleg egy nyelvi és irodalmi Seminarium is létesült a berlii egyetemen.

Ez a Magyar Seminarium gyors fejlődésnek indult. 1917 február havában három ingyenes tanfolyamot nyitott a magyar nyelv tanítására, több mint száz résztvevővel. Rövid időn belül az osztályok száma ötre, a hallgatóké pedig kétszáznál többre emelkedett.

Napönkint mindenfelől számos könyv és folyóirat érkezett a Magyar Seminariumba, úgy, hogy könyvtára örvendetes módon szaporodott. Ide került a berlini egyetem könyvtárából az 1842-ben alapított «Berlini Magyar Könyvtár»-nak körülbelül ezer kötete, az alapítók: Kossuth, Vörösmarty, Bajza, Erdélyi János, Gyulai Pál és kortársaik sajátkezűen dedicált műveivel és a «Berlini Magyar Egyetemi Ifjak Köré»-nek irataival.

Az illetékes német körök és hivatalok kezdettől fogva meleg érdeklődéssel követték a Magyar Seminarium munkásságát. Hivatalos oldalról és magánfelek részéről mind gyakrabban fordultak hozzá olyan kérdésekben, a melyek Magyarországra vonatkoznak. Egyre világosabban tűnt ki, hogy abban az esetben, ha sikerülne a Magyar Seminariumot mindenképen számottevő intézetté kifejleszteni, ez az intézet lenne leginkább hivatalos arra, hogy culturérdekeink képviselőjében nagy hűzapot töltsön be, hogy Magyarország művelődési és gazdasági értékeit helyes világításba helyezni segítsen, egyszóval arra, hogy a külföldet Magyarország viszonyai és intézményei felől alaposan tájékoztassa.

A Magyar Seminarium ezt a sokféle feladatot eredeti, aránylag szűk keretében nem tölthette be. Ezért az a terv merült fel, hogy jelentékeny anyagi eszközök segítségével a Magyar Seminarium nagyarányú intézetté építtessék ki s hogy ez a «Berlini Magyar Tudományos Intézet» hazánknak a Németbirodalomban, illetőleg tágabb értelemben a külföldön tudományos, culturalis és közgazdasági szempontból való ismertető szerve legyen.

A Berlini Magyar Tudományos Intézet, mely 1917 őszén alapított meg, elsősorban a szigorúan tudományos kutatásnak van szentelve. Tervszerű munkássággal foglalkozik a magyarságra s általában a magyar államra vonatkozó problémákkal. Ezen tevékenységéhez magától kapcsolódik a tanítás, a felvilágosítás munkája, hogy a magyar nemzet életnyilvánulásait a német népnek és általában a külföldnek közvetítse. Minden propagandaszerű tevékenységtől távol maradva, az Intézet a legkiválóbb szakemberek előadásaival világítja meg a hazánkra vonatkozó összes kérdéseket, akár nyelvtudományi és történeti, akár jog-, államtudományi vagy közgazdasági, akár irodalmi vagy művészeti téren. Gondoskodik az Intézet arról is, hogy akár a kebelében végzett kutatások, akár az Intézeten kívül elért tudományos eredmények a külföldi közönség számára közzététessenek.

Másrészt a Berlini Magyar Tudományos Intézet a magyar

diákok külföldi tanulmányait mozdítja elő, tájékoztatja, támogatja őket, s gondoskodik arról, hogy a szigorú német szellemi nevelés minden hasznos forrása megnyiljék előttük. Néhány intenzív tanulmányi év ifjúságunknak és nagy élethivatásuknak, a magyar állam megerősítésének és előbbrevitelének nagy mértékben fog használni.

Tervbe van véve továbbá a berlini magyar colonia iskola-köteles ifjúsága részére szolgáló magyar iskola létesítése is. Az az oktatás, melyet a berlini magyarok gyermekei ezen iskola felállítását előkészítő tanfolyamokon a Berlini Magyar Intézetben már most nyernek, a német iskolákban folytatott tanulmányaiknak magyar szempontból való kiegészítésére szolgál (nyelv, irodalom, történelem, földrajz), s annak a meggátlására van hivatva, hogy ezek a gyermekek — mint a legtöbb esetben észlelhető volt — hazájuktól elidegenedjenek és végre teljesen megértés nélkül álljanak vele szemben. A mintegy 15,000 lelket számláló berlini magyar coloniát tekintve, ez a tény eleget nyom a latban, hogy ily intézetnek létesítését sürgős szükségletnek tüntesse fel. Ezt a kezdetet aztán a Julián-Egyesület iskoláinak módjára más külföldi nagy városokban élő magyar gyermekek számára szervezett iskolák, illetve tanfolyamok létesítésének kell követnie.

Ezzel kapcsolatban a különböző főiskolák hallgatói és más érdeklődők részére is magyar nyelvi tanfolyamokat létesített az intézet, beosztva kezdők és haladók részére, nyelvészeti és irodalomtörténeti gyakorlatokkal.

Az említett czélok mellett legközelebb megkezdődnek hivatott magyar tudósoknak és államférfiaknak rendszeres előadásai hazánknak tudományos, politikai és gazdasági szempontból való ismertetésére. Ezek az előadások, különösen az olyanok, melyek a magyar alkotmányról, a magyar politikáról és alapelveiről, közigazgatásunkról, a magyar jogról, pénzügyről, közlekedésügyről szólnak, részben egyesek, részben összefüggő cursusok lesznek s időszerű kérdéseket fognak lehetőleg legkiválóbb szakemberek által magyar szempontból megvilágítani. (Pl. a délszláv kérdés, a cseh-tót kérdés, a nemzetközi jog, a közgazdaság új problémái). Ezek az előadások a magyar és a német tudomány képviselői és intézményei között személyes érintkezést fognak létrehozni.

Ilyképen megépíthető lesz az a híd a magyar és a külföldi szellemi élet között, a mely a magyar tudományt belekapcsolja a nemzetközi tudományos forgalomba.

A Berliini Magyar Tudományos Intézet főtörekvései ezenkívül több más úton és eszközzel is kifejezésre jutnak. Így

1. létrejött az intézetben egy magyar nyelvtudományi, irodalmi, történelmi, jogi, államtudományi és közgazdasági szakkönyvtár eddig kb. tízezer kötet ;

2. egy levéltár, mely kéziratokat, levelezéseket, fényképeket, dia positiveket és a német lapokban megjelenő magyar vonatkozású újságcikkeket tartalmaz, s a mely valóságos tükré annak, milyen felfogás és kritika nyilvánul a magyar élet minden ágáról ;

3. kiadványok, a melyekben a Magyar Tudományos Intézet egész tevékenységével a nyilvánosság elé lép és a melyek a magyar tudomány és művészet különböző terein megjelent legkiválóbb alkotásokról, valamint az említett előadások eredményeiről fognak beszámolni. Itt jelennek meg a Magyar Tudományos Intézetben vagy ennek megbízásából írt dolgozatok és terjedelmesebb munkák ;

4. egy értesítő és fordító hivatal, a mely minden tudományos kérdésben felvilágosítást nyújt és jelentékeny magyar művek lefordításáról gondoskodik.

Különösen ez utóbbi kezdi már hathatósan támogatni azt a magyar törekvést, hogy a külföld jobban ismerje és értse meg a magyarságot. Hiszen a modern írók, mint Ibsen, Strindberg, Maeterlinck, az oroszok és mások nagy hírüket és elterjedtségüket az egész világon elsősorban a német fordításoknak és tanulmányoknak köszönhetik. A német nyelv mint külföldi kulturák közvetítője, a leghivatottabb arra, hogy a magyar szellemi életnek és termékeinek az őket megillető helyet segítsen kivívni a culturépek sorában.

Ezekben a keretekben kezdte meg működését a Berliini Intézet és ezzel egyszerre tekintélyes műhelyt biztosított a magyar tudományosságnak a német egyetemi életben. A világ egyik legnagyobb egyetemén a főiskolai oktatásnak olyan új, szabadabb formáját hozta be, melyet most más német egyetemek is átvesznek. Az Intézet ugyanis lehetővé teszi, hogy az egyetemi oktatással kapcsolatban szóhoz jussanak olyan kiváló szakemberek is a katedrán, a kik nem professorai az egyetemnek, másrészt hogy az előadásokat ne csak az épen beiratkozott egyetemi hallgatók, hanem az életben már helyüket elfoglalt jogászok, tanárok, hivatalnokok is hallgathassák.

A porosz kultustárca tárgyalásánál a porosz képviselőházban a tárca előadója rámutatott a Berliini Magyar Intézet úttörő

voltára és javaslatot terjesztett elő, hogy az egyetemi seminariu-
mokat ezen Intézet mintájára lassankint hasonló intézetekké
fejlesztsszék ki. (Porosz képviselőház 1918 jun. 7.)

Azok a jelentékeny anyagi eszközök, a melyek a Magyar
Intézet messzire kitűzött céljainak eléréséhez szükségesek, nem
várhatók csupán állami támogatástól. Hogy fogalmat adjunk
arról, milyen költségekkel számol egy intézet, a mely sokszoro-
san tagozott munkafelosztással nemzetközi szempontból végez
tudományos kutató és feldolgozó munkát, közöljük, hogy a kiel
egyetemmel kapcsolatos Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft
az 1918—19. tanévre 519,200 márkát irányoz elő. Ebből 257,000
márka az alkalmazottak és előadók fizetése (tudományos személy-
zet, hivatalnokok, külső munkatársak és levelezők) és 261,600
márka dologi kiadásokra fordíttatik (könyvek, folyóiratok, levél-
tár, könyvkötő, nyomtatási költségek stb.). Ehhez megjegyzi a
kieli intézet vezetősége: «Az 519,200 márka évi költségvetéssel
még korántsem értük el a megkívánt mértéket. Számolnunk
kell azzal, hogy intézetünk belátható idő múlva már kerek egy
millió márka évi költségvetést fog igényelni.»

Ámbár a Magyar Tudományos Intézet nem csupán gazda-
sági tudományokkal foglalkozik, mégis sokkal csekélyebb esz-
közökkel fogja feladatát elérni. De ezeknek a kiadásoknak is
csak kis részét lehet állami támogatástól várni. Tudvalevő, hogy
a fennálló szak-főiskolák, közigazgatási, kereskedelmi főisko-
lák stb. vagy egyáltalában nem, vagy csak elenyésző csekély
részben kapnak államsegélyt Németországban. Ez a helyzet pl.
a budapesti kereskedelmi Akadémiánál is.

Ujabbán a szellemi tudományok számára is mind gyor-
sabb ütemben voltak hajlandók magánosok és testületek intéz-
ményeket létesíteni, különösen Amerikában s néhány évvel a
háború előtt mind sűrűbben Németországban is. Ma már amerikai
mintára a német egyetemek rendelkezésére is számos gazdagon
felszerelt, önkéntes adományokból létrejött gyűjtemény áll fenn.
Itt is jó eredménnyel sikerült ezen az úton a képzettség s a
vagyon közötti szakadékot áthidalni.

A Berlieni Magyar Tudományos Intézet részére szükséges
anyagi eszközöket az Intézet Barátainak Társasága van hivatva
előteremtteni. Ez a Társaság 1917 novemberében alakult meg
Berlinben igen ünnepélyes keretek között. Elnökei a magyar
és a porosz közoktatási minister és a berlini osztrák-magyar
nagykövet. Igazgató-tanácsa és választmányja a magyar és német
politikai, gazdasági és tudományos élet kiváló képviselőiből

akként van összeállítva, hogy három-három tagot a magyar, illetve a porosz közoktatási minister, egyet-egyét a berlini egyetem és a Magyar Tudományos Akadémia delegál, tizennégyet pedig a Társaság közgyűlése választ.

A Társaság tagjai lehetnek személyes (egyes) tagok és testületek (egyesületek, intézetek, czégek stb.), s állanak rendes, pártoló és alapító tagokból. Rendes tagok olyan egyes személyek lehetnek, a kik alkalmasak arra, hogy az intézetet tudományos munkájukkal támogassák. Pártoló- és alapító tagok olyan egyes személyek és testületek lehetnek, a kik s a melyek nagyobb évi járulékkal vagy egyszeri alapítvánnyal támogatják az intézetet munkásságában.

Már a Társaság megalakulása kor a magyar és a német hivatalos, tudományos és gazdasági élet képviselői részéről olyan készséges részvétel nyilvánult, hogy az Intézet munkássága a tervezett keretekben biztosítottnak mondható. A Társaság gyűlésein magas színvonalú előadások mutatták, milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak az illetékes körök az Intézetnek.

Ennek a Társaságnak («Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts zu Berlin», W. 8., Behrenstrasse 70) tagjai fogják mindazon törekvések központját alkotni, a melyek a Magyar Tudományos Intézetnek mint culturalis tényezőnek emelését, fejlesztését czélozzák. Az a körülmény, hogy az Intézet szoros kapcsolatban áll a berlini egyetemmel, olyan nagyszűlyű erkölcsi támogatást jelent, a mely magas czéljainak megvalósítását nagyban meg fogja könnyíteni.

Mit vár a Berlini Magyar Tudományos Intézet a magyar társadalomtól? Segítő- és áldozatkész kezekre van szükség, hogy a megkezdett épület olyan hatalmas és rendületlen legyen, a mint az Magyarország külföldi kulturképviselőéhez méltó. Magyar és német résziől a tudományok minden területéről önzetlen munkatársak jelentkeztek, most a magyar társadalom érdeklődésére és tettekre kész rokonszenvére számítunk. Ha minden érdekelt kiveszi részét az Intézet anyagi és erkölcsi fellendítésére irányozott munkából, akkor szilárd lesz ez a híd, a mely a nyelvi-leg elszigetelt magyar culturát az európai culturákkal össze fogja kötni.

A Berlini Magyar Tudományos Intézet első évi működéséről az Intézet Évkönyvének nemsokára megjelenő első kötete fog részletesen beszámolni.

Gragger Róbert.

ÉRTESÍTŐ.

B. Wlassics Gyula egy új tanulmánya.

B. Wlassics Gyula : *A tízéves hatásköri bíróság*. Megjelent a *Jogállam* 1918. évi 5–6. füzetében és mint a *Jogállam* könyvtárának 11. füzete.

A közigazgatási bíróság nagyérdemű elnöke, báró Wlassics Gyula a hatásköri bíróság teljes ülésében beszédet mondott e bíróság tíz éves fennállása alkalmából.

E beszéd gazdag tartalmánál és befejezett irodalmi tökélyénél fogva magasan kiemelkedik a szokásos jubiláris beszédek fölé. Szerzője nagy hálára kötelezett bennünket, hogy sajtó útján szélesebb körök számára is hozzáférhetővé tette.

A hatásköri bíróság alkotmányunk egyik igen jelentős biztosítója, bírósági szervezetünknek pedig legutoljára kialakult, legmagasabb fokú tagozata. Nagy dolog volt megalkotni az 1869 : IV. törvénycikket a bírói hatalom gya korlásáról és ennek alapján megszervezni a polgári és büntető bírászkodás elsőfokú közegeit. A szervezés munkája azonban ezzel nem ért véget. A további nagy lépés a közigazgatási bíróság felállítása volt, mely kitűnő elnökeinek — Wekerle és Wlassics — vezetése alatt rövid két évtizeden belül oly tiszteletet és amnyi bizalmat vívott ki magának, mintha csak százados hagyományok állanának mögötte. A betetőzés a hatásköri bíróság szervezése volt, melyet az 1907 : LXI. t.-cz. hozott létre.

E bíróság megalkotása sokáig váratott magára, addig is az 1869 : IV. t.-cz. a bíróságok és közigazgatási hatóságok közötti hatásköri összeüt közések eldöntését a ministertanácsra bízta. És habár e testület, mint Wlassics erre igen helyesen rámutat, politikai állásánál fogva legkevésbé volt alkalmas arra, hogy mint bíróság működjék, feladatát egész időn át kitűnően oldotta meg, soha sem tett kísérletet arra, hogy bírói hatalmát politikai célokra felhasználja.

Ez az állapot azonban még sem lehetett maradandó, a törvényhozás sem tekintette annak. A mai állami élet egyik leg-

kiemelkedőbb tulajdonsága, hogy teljesen áthatja a jog eszméje. Ez az eszme nemcsak a magán- és büntetőjog terén kíván független bíróságokat, hanem megkívánja azokat a közigazgatás körében is a bíróságok és közigazgatási hatóságok egymáshoz való vonatkozásainak megítélésében is. Ezért nálunk is a hatásköri bíróság felállítása csak idő kérdése lehetett. Az irodalomban az első nagyobb jelentőségű lépést e bíróság felállításáért éppen Wlassics tette meg. «A hatásköri összeütkezés ügye» (Nagykanizsa 1880.) címen röpiratot tett közzé, melyben élénk színekkel és találó jogász érvekkel mutatja ki, mennyire helytelen, sőt veszedelmes a hatásköri összeütkezések elbírálását a ministertanácsra bízni. A fiatalos hévvel megírt komoly és nagy készültségre valló dolgozat ma is igen vonzó, érdekes olvasmány. És habár a röpirat irodalmi körökben visszhangra talált, a bíróság felállítása bizony még jó sokáig késett.

A hosszas várakozásért azonban az ország bőséges kárpótlást kapott, mert végre a hatásköri bíróságot igen szerencsés formában sikerült megalkotni. E bíróság egyik fele részben a kir. Curia, másik fele részben pedig a kir. közigazgatási bíróság tagjaiból áll, három évenként a kir. Curia és kir. közigazgatási bíróság elnökének váltakozó elnökségével. A közigazgatási bíróság tehát, eltérően sok idegen példától, minden ízében a teljesen független bíróság biztosítékaival van ellátva, mi kétségkívül igen nagy előny. Nagyon czélszerűnek bizonyult, bár ez ellen a törvény megalkotásakor aggodalmak, merültek fel, a hivatalból való eljárás is. A hatóságok a hatásköri összeütkezés kiegyenlítésére hivatalból teszik meg a szükséges lépéseket. A törvény ugyan nem zárja ki a felek kezdeményezését sem, de a hatósági kezdeményezés mégis előtérben áll, s ez a gyakorlatban igen hasznosnak bizonyult.

Vannak azonban a hatásköri bíróság szervezetében hiányok is. A törvény csak a «rendes bíróságok» és a «közigazgatási hatóságok», valamint a «közigazgatási bíróság» közötti hatásköri összeütkezésről rendelkezik, de nem szól arról, ha ilyen összeütkezés rendes bíróság vagy közigazgatási hatóság és valamely különös bíróság közt keletkezik, minő pl. a szabadalmi vagy a munkásbiztosítási bíróság. Ebből a gyakorlatban jelentékeny nehézségek támadtak. Ismét Wlassics nagy érdeme, hogy erre a hiányra legelőször hívta fel a figyelmet *Forrástanulmányi jegyzeteimből* című értekezésében (*Jogállam* IX. évf. 6.). A kormánynál is sürgette a megfelelő törvényhozási intézkedés kezdeményezését. A kormány azonban egyelőre arra az álláspontra helyezkedett, hogy a hatásköri bíróság kísérelje meg valamely elvi megállapodás

útján a hiányt pótolni. Ámde e bíróság ez elől elzárkózott, úgy, hogy a törvényhozási intézkedés még sem lesz elkerülhető.

A hatásköri bíróság tíz év alatt igen érdemes munkát végzett. Határozatai már nyolcz vaskos kötetet tesznek ki. Hogy ily nagy tevékenységet kellett kifejtenie, ennek oka az, hogy bíróságaink és közigazgatási hatóságaink közt igen nagy a sűrűlódási felület. Törvényeink az idők folyamán nagyon eltértek az 1869 : IV. t.-cz.-nek attól az elvi álláspontjától, hogy a bírászkodás a közigazgatástól elválasztandó, a mennyiben mind több és több, a bírászkodás körébe tartozó ügyet a közigazgatási hatóságok elé utaltak. Igaz, hogy az elválasztás oly mereven, mint a hogyan az említett törvény gondolta, nem vihető keresztül, de Wlassics egészen a lelkemből beszél, mikor kiemeli, hogy a törvényhozás e részben a kellő határokon túlment és gyakran minden elfogadható ok nélkül utalt bírászkodás alá tartozó ügyeket közigazgatási hatóságok elé. E miatt igen gyakran merül fel a kérdés, hogy a törvény valamely ügyet a közigazgatási hatóság elé utal-e vagy sem. Az összeütöközés alkalmait az ide vonatkozó törvények gyakran tapasztalható homályos vagy hiányos szerkezete még csak növeli.

Egészen véve hatásköri bíróságunk tíz évi multjára teljes megalégedéssel tekinthetünk vissza. Egyik jól megszervezett intézményünk egy évtizedre visszanyuló eredményes működése áll előttünk s abban a nálunk kivételesen szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a hatásköri bíróság tíz évi fennállása után nem kell gondolnunk annak «gyökeres» reformjára.

Mindezt, a mit itt papírra vetettem, elmondja bővebben és mesteri közvetlenséggel Wlassics is. Nincs értekezésének egy pontja sem, a melyben a hatásköri bíróság megítélésében vele egyet nem értenék. Neki pedig különös megnyugvására szolgálhat, hogy ő, a ki hatásköri bíróságunk felállításáért legtöbbet küzdött, most mint e bíróság elnöke emlékezhett meg annak tíz évi sikeres működéséről.

Magyary Géza.

Könyv az erdőről.

Bársony István: *Az erdő könyve*. Erdei élmények és elbeszélések. Budapest, Singer és Wolfner kiadása. Év nélkül (1918). 8-r. 157 l. Ár 6 K.

Bársony István mint elbeszélő is számot tesz irodalmunkban. Előkelő, választékos hangon beszél el jól megcomponált történeteket, s nagy gondja van arra, hogy hőseinek viselkedését

lelki mozgalmakból fejtse meg. Sajátos helyzetét azonban természeti képeinek köszöni, azoknak az éles szemmel és finom ecsettel megfestett képeknek, melyeket az erdő, a mező, a láp világából bemutat. Szenvedélyes és biztos kezű vadász, ezért a nagyváros lármáját öröme fölcsereéli a természet csöndjével, s szabad idejét hegyek között, réteken és szántóföldeken tölti, a hol a vad tanyázik. Mialatt azonban sűrű erdők között, rejtett cserkész-utakon zsákmányra les, a várakozás hosszú óráiban van ideje elmerülni a természet szépségeibe s az állat- meg növényvilág bája iránt fogékony lelke megtelik gyönyörűséggel. Annyira odaadja magát ennek a lebilincselő érzésnek, hogy a vadász izgalmán győzedelmeskedik a természetimádó rajongása, s ha föl is ugrik előtte a királyi vad, a hatalmas szarvasbika, akárhányszor nem csettenti el fegyvere ravaszát, hogy meg ne zavarja hangulatát. Ezeknek az élményeknek rajza, egy kis vadásztörténet beleállítva a környezet részletező festésébe és elárasztva rajta a pillanat hangulatát, Bársonynak mint írónak igazi eleme. Ebben mai írónk között párja nélkül áll. Ebbe a világba vezet legújabb kötete is.

Az erdő könyvé-nek húsz kis rajza kétségkívül finom, ízléses munka. Nincs bennük semmi bántó, semmi harag. A mi miatt a vadászoknak, akárcsak a messziről jött embereknek, rossz hírét költik, nincs bennük nyoma sem: dicsekvés, túlzás, a jámbor ta pasztalatlan olvasóknak elkápráztatása hihetetlen kalandokkal távol van az ő igaz lelkétől. A mit elmond, az utolsó betűig nemcsak megtörténhetett, hanem érezzük, hogy meg is történt, úgy, a mint elmondja; minden hangulatáról magunk megállapíthatjuk, hogy átsuhant a lelkén; természeti képeinek minden színe, minden vonala saját szemléletéből került írásába: nem a képzelet játéka van előttünk, hanem élmények emléke.

Az élményekből papírra áttett képek igazsága csak egyik érdeme a könyvnek: a másik, az előbbivel megalapozva, a rajz biztossága és finomsága. Hogy azonban Bársony képeit találóknak, színeseknek, formásaknak és gazdagoknak érezzük, abban egy másik tényező is munkás, már említett természet-érzéke. A fák alakját, a virágok és levelek színét, a táji fölszín domborulatait, szóval a tájék egész valóját meglátni és írásban megrögzíteni nem elég jól fölvertezett szem és írói gyakorlat — együtt kell élni a természettel annak, a ki erre vállalkozik. Bársonyban megvan az az adomány, hogy egész lelkét belevigye a természet szemlélésébe: a természetet nemcsak látja, hanem annál a nagy szeretetnél fogva, meg is érti. Megakad a szeme apró jellemző

vonáson, a melyen más, közömbös emberé elsiklik, fölfödözi a változatosságot, érdekességet ott, a hol más nem talál megkülönböztető, figyelmet magára vonó jelenséget.

E kiválóságai ellenére Bársony kötete nem hat úgy, a mint a benne nyilvánuló írói értékek alapján várnók. A rajzok önmagukban is kissé bágyadtak, együtt pedig, kötétté verődve, az egyhangúság érzését keltik. E hatás okát nem nehéz megjelölni: a műfaj sajátos természetéből következik. Bársony «élmények és elbeszélések» foglalatának nevezi munkáját, de az elnevezés első fele félreérthető, a második meg nem talál. Élmények valóban, mert az író, a mint föntebb magam is megállapítottam, átélt dolgokat értékesít, de csak átélt hangulatokat és nem átélt eseményeket; elbeszélő elem ugyan van egyik-másik rajzban, de igen kevés, s a mi van, az is rendkívül egyszerű, egy pár mozzanatra terjed csak s ezek folyton ismétlődnek, úgy, hogy alig két-három típus alakul ki belőlük. Itt megbosszulja magát az író finomlelkűsége és tudatos tartózkodása. Nem akarta kiszínezni élményeit, hogy ne legyenek ríkítóvá és ne vonják el a természeti képektől a figyelmet, de súlyos árat fizetett érte: a táj festésébe foglalt történecskéi nem keltenek elég érdeket, nemcsak vadász-embernek nem mondanak újat, hanem még a fegyverhez nem szokott, de olvasott városi embernek sem. Csak egyetlen egyszer készletti tollát merészebb föladataira: mikor egy megveszett sas hősies halálát beszéli el s ez az elbeszélés-szerű rajza, *Egy szárnyas hősről*, valóban a kötetnek legérdekesebb, legmozgalmasabb darabja, s olyan mély állat-psychológiával van dolgozva, hogy minden olvasója sajnálja, mért nem többször gyönyörködtetett ilyen természetű élményeivel bennünket az író.

Bársony azonban nyilván a leíró, tájképi részleteket tartja műve fontosabb elemének. Ezen a ponton azonban szembe kell helyezkednem a kiváló íróval. A természetfestés, a mint Gyulai Petőfi költészetéről szólva, szinte classikus formában kifejtette, része lehet ugyan bármilyen fajú költeménynek, önmagában azonban még nem költészet, vagy lyrába kell olvadnia, ha nem, elbeszéléssé vagy genre-képpé kell alakulnia. Így a verses formájú költészetben; prózában még nehezebb értékesíteni, mert itt nem érvényesül a költői hatás egyik lényeges eleme, versszerűsége, s még azt is pótolni kellene. A prózai leírás, ha festéssé emelkedik, nagyon támogatja az elbeszélés hatását — gondoljunk Jókai kitünő tájképeire — de hogy önmagában, mint pusztán tájkép hasson, ahhoz a képzeletnek olyan szárnyalása, az elképzeltető és átlelkésítő erőnek akkora mértéke kell, a milyennel

rodalmunkban megint csak Jókai bírt. S mennyivel könnyebb dolga volt Jókainak, mint Bársonynak! Ő hazánk legjellemzőbb, legkülönösebb, szinte egyéni tájairól adott képeket, csupa egymástól, különböző formációban, térszínben, növény- és állatvilágban messze eltérő vidékről, az Aldunáról és a Hortobágyról, a Szent Anna-taváról és a Tiszáról stb. — mondai, mythosi elemekkel élénkítette a rajzot és belevitte a maga egész subjectivismusát, Bársony pedig jóformán az erdő világában marad s olyan vidékeket fest, a melyek gyönyörködtetik a szemet-lelket, de egyéni vonásai nincsenek. Írásából kibontakozik ugyan kép, de nem egy bizonyos erdő képe, hanem az erdőé, s az olvasó nem annak a vidéknek képét kapja, a melyben az író bolyongott, hanem az erdőnek a maga lelkében, sok régi benyomásból le- szűrődött képét.

Így vagyunk e rajzok hangulatával is. A képekben van hangulat, de nem az illető vidéknek az író lelkében visszatükröződő sajátos, egyéni hangulata, hanem magának a költőnek a vadászat izgalmától s a tájkép szépségétől keltett hangulata. Ismét festést, érzelemfestést kapunk, melyben magának a természetnek objectiv elemei csak megindítják az író érzelemfolyamatait, a lelke tovább rezeg, de már mintegy magától, elvesztve a kapcsolatot azzal a tényezővel, mely meghihlette. S mert a környezet és a helyzet kevésbé változatos az író hangulata is nagyjában állandó, rajzai hangulat tekintetében sem eléggé változatosak.

Szeretném, ha szavaim nem hangzanának el nyomtalanul, ha az író az ő éles szemét, erős természetérzékét, leíró- és jellemző képességét nem önmagában értékesítené, hanem összekapcsolná a lelki mozzanatok megfigyelésében és föltárásában nyilvánuló tehetségével, s tájképeit csak keretül használná érdekes vadászkalandjai elbeszélésére. Ne féljen a színezéstől, sőt — Uram bocsá! — a füllentéstől sem, szívlelje meg Vojtina mester tanácsát

Mendacem oportet esse memorem . . .

Költőknek ezt ajánlani merem.

r. r.

Egy revanche-regény.

Maurice Barrés: Au service de l'Allemagne. (Nouvelle édition.) Paris, 1916, 304.

Maurice Barrés a politikai revanche-törekvések költői átformálója. Régi mestere, Taine ellen lázadva, az egotismus

elemnyesztő hirdetője, a körülmények, az élet, az emberek, e barbárok egyéniség-rontó hatásai elől irodalmi dandysmusában a magánosságba, a pusztán álló elefántcsont-toronyba menekül. Elemnyesztő, bágyasztó mélabú, kifejezhetetlen vágyak beteges illata szállong művein.

Lassú érzelmi elhajlással a szülőföldből felszálló emlékek szárnyain a holtak tiszteletének költője lesz. A culte des morts, a velünk egygyé olvadó ősök alkotásai, szenvedései, törekvéseik cultusa sodorja lotharingiai lelkét a revanchard-ok piaczi lármájára felé. Taine-nel, Renan-nal szemben szakít az Ecole normale pseudo-hellen, antikatholikus és germanophil hagyományaival.

A *Le roman de l'énergie nationale* három kötetében, a *Colette Baudoche*-ban és az *Au service de l'Allemagne* című regényében száll síkra a revanche eszméjeért. Ez utóbbiban egy elsassi ifjú, Paul Ehrmann, önkéntesi évének apró élményeit mondja el a költőnek, a ki Lotharingia és Elsass földjeit járva, az ősök nagy cultusának hódolva találkozik vele először Marsalban, egy vendégfogadó ívszobájában, azután grófi vendéglátó gazdája kastélyában, végül az Ottilienberg őszi keretében.

Paul Ehrmann felső-rajnai gyáros család gyermeke, a colmari gymnasiumba járt, de otthon francia szón nevelkedett, kissé tetszelegve, talán hívalkodva mondja el a figyelő költőnek katonászkodása eseményeit. Elbeszélésén naivul síklik végig a francia superiorité gondolata. A nagylelkűség, finomság, altruismus, szolgálatkész odaadás mindmegannyi francia tulajdonságok, melyekkel szemben áll a németek durvasága, nehézkessége, lélekhiánya. Paul Ehrmann nehezen tudja megszokni a kaszánya-életet. Első este szökésre gondol, de visszatartja lelkiismerete, homályos sejtelve annak, hogy Elsass elvénhedt földjén hivatást teljesít, hogy a francia gondolatnak előretolt őre, kinek szenvedések árán is a helyén kell maradnia.

Lassan rájön, mit kell tennie. Összeszorított fogakkal szolgálni és nehézkes bajtársaival szemben érvényre juttatni francia felsőbbségét.

Ha társai erősebbek nála, ő az izomerőt hajlékony ügyességével pótolja. A megaláztatást szó nélkül tűri, de lényéből egy hajszálnyit sem enged. Polgári ruhában jár ki, francziául czimezteti levelét. Hiába minden megrovás. Ebből nem enged.

Bajtársai mind németek. Jó fiúk, de nem tud köztük felmelegedni. Van valami merev, valami szívtelen vonás bennök, a mely ösztönszerűleg eltávolítja tőlük. Szolgalelkűek fellebbvalóikkal és

arrogánsa k alantasaikkal szemben. Honnan jönnek ezek a gógös, merev poroszok? — kérdi Ehrmann és Barrés hangján mondja: «Nagy szürke rónákon, hol sovány legelők váltakoznak alvó vízű tavakkal s komor fenyőerdőkkel, még félig szabad parasztok élnek». Ezekről a rideg tájakról jönnek a fagyos lelkű, merevtestű prussienek és Ehrmann úgy látja, hogy egyik porosz társában benne él az egész germán-szláv barbárság. Szörnyűködve kiált fel: Micsoda falók! Micsoda ivók! Micsoda dohányosok! Falánk gyomruk mohón szed magába mindent!

Ehrmann tovább fűzi emlékeit s tetszelegve szól szolgálatkészségéről, nagylelkű finomságáról. A hadnagyának bátran megmondja, hogy rokonai közül többen szolgálnak a francia hadseregben. Mint orvostanhallgatóna k hat hóna pot kell szolgálnia. A búcsúzás pillanatában újra kijelenti hadnagya előtt, hogy nem óhajt tiszt lenni. Feljebbvalója hiába fakad ki Franciaország ellen, mely egyre jobban süllyed, mely kigúnyolja hadseregét, vallását és sárba gázol minden tekintélyt, Ehrmann nem alázkodik meg. Hadnagyának tehetetlen dühe még büszkébbé teszi.

Barrés szerint egy frivol párisi talán mulatott volna azon a nai v boldogságon, melylyel Ehrmann feltárta francia erkölceit, de az ő szemében Ehrmann viselkedésének sokkal mélyebb értelme van, semhogy a pró félszégeken mulasson. Barrés könyvének fő része az, melyben a revanche költői transponálásával a költői hatások ezernyi finom eszközével rezgetteti meg lelkünköt.

A revanche mint politikai gondolat lehet gyűlöletes előttünk, a háborúra úszítás a mult feltámasztásáért, a múlt revisiójáért lehet bűnös szemünkben, de gondolatainak s természetfestésének mélabúra hangoló bájától nem lehet a szépséget elvitatni. A költő fájdalommal állapítja meg a tudós Pfisterrel, hogy a nyelvhatár e keleti határvidéken egyre romlik a francziák rovására. A német barbárság huszonnyolczszor árasztotta el Franciaország keleti tartományait és rettentő energia-tengere még most is folyton nyaldossa és omlasztja a francia nyelvterület partjait. A francia cultura megóvásában hivatást lát. Sainte-Odile hegyén jár és ott keres ihletet az elszász-lotharingiaiak védőszentjének hegyén. A historia Odile-ja leánya volt Adalric, elsassi hercegnek, a ki a VII. század második felében kormányozta Elsass földjét a Merovingek fennhatósága alatt. Politikai okokból kínhalálra ítélte szent Léger-t és szent Germain-t. Nagy lelki gyötrelmek bántották és megépítette bűnei engeszteléséül a kolostort, melynek Odile lett első apátnője.

Az Ottilienbergen elcsüggedve kiált fel: «Hogyan tudnám

én éreztetővé, láthatóvá tenni egy hosszú ősznek magánosságát, örömeit és halk muzsikáját Sainte-Odile hegyén?» Gyönyörű rhythmusokban zengett feléje a szépség, Siena, Korfu és Toledo tájain és nem akar meghalni, míg el nem vitte hódolatát a távol kelet város-souverainjeinek, mégis kevésre becsüli e ragyogó idegenek szerelmét az Ottilienberg gyönyörűségeivel szemben. Goethe is ello vagolt az Ottilienbergig és ragyogó színekkel dicsőíti a mindig változatlan és mégis mindig új Elsassst.

Sainte-Odile hegye élő symbolunként áll Barrés előtt, tilalomkőként a Franciaországra törő barbárság ellen. Régen az ostromló és hódító barbárokat megtanította arra, hogy csak úgy képesek Galliát kormányozni, ha át veszik hagyományait. A kereszténység tanításait kellett elfogadniok és a mily mértékben elfogadták azokat, olyan mértékben romanizálódtak. Ma is állandó érintkezésben állanak a germán s a román elemek az Ottilienberg gazdag környékén. A probléma, mely itt vajudott, sok évszázados változatlanságában tovább él ma is. Azok, a kik e falakat, e köveket, e menhireket emelték, régen halottak már, de cselekvésük gondolata ma is él még. Az elsass-lotharingiai ember állandó törekvése ma is a germánok romanizálása. A meghódítottak meg fogják hódítani kemény hódítókat finom szellemükkel. «Főnséges misék! A míg élek, lelkemben zsong az Ottilienberg rétjeinek őszi virágos hangulata és az alatta nyugvó halottak a karatának szava.»

Barrés a revanche veszedelmes, pusztító gondolatát a költői eszközök változatosságával lopja be a lelkebbe, virágsziromban a mérget. Könyve, a milyen veszedelmes, olyan szép leíró és hangulatos részleteiben. Mindenesetre érdekes tanúsága korunknak.

Petrich Béla.

Egy modern iskolai dráma.

Kapitány György. Drámai költemény történeti zenével és énekekkel. Irta Gorzó Gellért. Rozsnyó, a «Sajó-Vidék» betűivel, 1917. 8-r. 73 l. Ára 5 K.

Az iskolai drámát, a letűnt századoknak inkább hosszú, mint nagy múltú műfaját újítja meg Gorzó Gellért, rozsnyói tanár drámai költeménye. Mai közönségünk jóformán azt sem tudja, mi volt az iskolai dráma, s az irodalomtörténet tudósai is bizonyos kicsinyléssel szólnak e műfaj XVII—XVIII. századi termékeiről. Nem ok nélkül. Az iskolai dráma ugyan ép úgy nyilvános előadásra szánt mű volt, mint az igazi dráma, de szerzői nem ihletett költők voltak, hanem

tanárok, a kik jobbára kényszerűségből adták fejüket a drámaírásra, előadói nem hivatásos színészek, hanem gyakorlatlan ifjak, sőt gyermekek, s közönségük elfogulatlan ítéletű nézők helyett az előadók szülőiből s az iskola barátaiból telt ki. Maga az iskolai dráma pedig szorosan beleilleszkedvén az iskola munkájába, a tanítás és nevelés szolgálatába állott, ennek követeléseit háttérbe szorították vagy éppen elnyomták a költői érdeket. Így az iskolai dráma, noha nem szükségképen æsthetikai jelentőségű különbségek határolták el a művészi drámától, kezdettől fogva csekélyebb becsű műfaj volt, s alkotásai ma is az irodalomtörténet kertjének legbozótosabb részeinek lappanganak.

Irodalomtörténeti jelentőségük azonban jóval nagyobb æsthetikai értéküknél, főként a mi irodalmunkban. Két évszázadon keresztül ezek a szerény iskolai előadások pótolták a hiányzó művészi drámát, s mikor a XVIII. század legvégén Pesten és Kolozsvárt fejlődésnek indult a világi dráma, éltető nedveit jórészt az iskolai drámából szította.

Emnek a divatja múlta műfajnak legfrissebb hajtása a *Kapitány György*. Szerzőjét, egy képzett és lelkes szerzetes tanárt, merész gondolat hevítette: meg akarta kísérteni, nem lehetne-e az iskolai dráma avult, színehagyott kereteit újszerű tartalommal kitölteni, az ódon formát friss szellemmel áthatni, s így a műfajt közelebb hozni az élethez, a művészethez. A főadat súlypontja nyilván az volt, mennyiben sikerül az iskolai előadások kettős célját, a gyakorlatit és költőt, harmóniába hozni, a föltétele pedig az, hogy költői lélek, művészi kéz valósítsa meg. Mert, hogy még az iskola súlyos pædagogiai és erkölcsi követeléseit sem raknak lebírhatatlan járnót a szerző tehetségére, azt fényesen igazolja Racine példája, a kinek egyik legértékesebb tragédiája, az *Athalie*, tudvalevőleg iskolai előadás céljára készült.

Fiatal, kezdő írótól nem várhatjuk, hogy főadatát minden tekintetben sikerrel oldja meg, de két elismeréssel tartozunk neki. Az egyik, hogy az iskola követeléseit positive is, negative is kielégítette: a mit nyújtott, az határozottan javára vált a tanuló ifjúságnak, és semmi olyan nincs drámájában, a mi a legkisebbet is sértené az iskola kényes szellemét. A másik fontosabb. Gorzó igen jó érzékkel megtartotta az iskolai dráma évszázados hagyományait, s külsőségekben, szerkezeti fölépítésben, alkotásmódban hozzájuk simulva a régi keretek közé modern szellemű alkotást szorított. Tárnya történeti, mint az iskolai drámákban rendszerint, sőt azok legkedveltebb köréből, a XVI. századi török-magyar harcok idejéből van merítve. De míg a régieknél az érdek politikai, s az előtérben valami

állam-actio vagy vitézkedés áll, nála Kapitány Györgynek, a híres törökverő daliának, párharcza a török Hubiás agával a háttérben marad, s az érdek emberi: a dráma tengelye a hős szerelme Lossonczy István nevelt leánya, Éva iránt, s a cselekvény nem a táborban, hanem egy régi magyar úri házban pereg le. Emberibb és költőibb így a dráma, egy színvonalon áll akármilyen modern drámával. A két fiatal lélek szerelme kedvesen és vonzóan bemutatott fejlemény, de erősebb bonyodalom híján tulontúl egyszerűs az az intrika, a melylyel egy fiatal asszony meg akarja gátolni boldogságát, nagyon is átlátszó, egészen a XVIII. századi jezsuita drámák módjára elgondolt és kivitt. A szenvedélyek legfőllebb a lélek mélyében viharzanak, de nem törnek ki — nyilván az iskola közönségére való tekintettel. A jellemrajz is elnagyolt, körvonalakat kapunk inkább, mint azt kitöltő lelki életet — ezt is valószínűleg a műfaj rovására kell írunk. Hogy nem a szerző tehetségén múlt, azt bizonyítja, hogy pár vonással is szemünk elé tudja állítani alakjait s egész sorát lépteti föl az ügyesen rajzolt typosoknak, a melyeknek arra ugyan nincs hatalmuk, hogy erős főcselekvényt bogozzanak össze, de visznek a drámába életet, mozgalmasságot.

A kis dráma értéke mégis elsősorban egyes helyzeteinek és a dictiójának csinosságában rejlik. Látszik, hogy a szerzőt nem fölsőbb parancs készítette drámaírásra, mint elődeit, a XVII—XVIII. századi iskolai drámák szerzőit, hanem a hivatottság érzete. Lossonczyné párbeszéde Évával kint a vár előtt, egy erdővezte tisztáson, Lossonczy leányának évődése a lantos Tinódival, megállnák helyüket komolyczélú drámában is, s a dialogus helyenként olyan tisztán és nemesen, annyi költőiséggel cseng, hogy igazi költészetnek érezzük. Szinte kíváncsivá tesz bennünket a dráma, mit tudott volna szerzője nyújtani, ha képzeletére nem tesz féket a hely, melynek számára műve készült. Így kis drámája az igazi drámáknak hatalmas áradattal hömpölygő folyamai mellett olyan, mint a tisztavizű, de sekély patak, mely egykor a messze jövőben nagyra dagadhat ugyan s zugó morájával megrendíthet, most azonban, szeliden csobogva, csak szóra koztat.

A párbeszédék át meg át vannak szöve énekekkel, melyeket a szerző úgy vett kölcsön a magyar irodalom gazdag tőkéjéből. Egy részük egykorú vagy közel egykorú a dráma cselekvényének idejével, jobbára Tinódi szerzeményei, más részük újabb, sőt legújabb korú. Az kétségtelen, hogy mind illik a helyzethez, sőt egyenesen onnan látszik sarjadni, az is bizonyos, hogy pædagogiai szempontból igen hatásosak s nemcsak a tanulóknak, hanem a nézőközönség irodalmi

műveltségét is emelik, de æsthetikai hatás szempontjából mind a régiek, mind az újak alkalmazása ellen merülhet föl aggodalom. Amazok ódon színükkel, nehézkes előadásukkal nagyon elűtnek a dráma friss, könnyed dictiójától, emezek gondolataik modernsége által hatnak idegenszerűen, s a szakember rögtön észreveszi a fölhasználásukban nyilvánuló anachronismust. De a *Kapitány György* alapjában iskolai dráma, s ha megtéríti a réven, a mi elvész a vámon, nincs jogunk panaszra.

K. E.

Könyv a meséről.

Nógrády László: *A mese*. Kiadja a Magyar Gyermektanulmányi Társaság. Budapest, 1917, 232 l. + XXXII l. (Függelék.)

Nógrády László szépirodalmi dolgozatokkal lépett fel, de munkásságát néhány év óta gyermektanulmányoknak szenteli. Munkái között ki vált *A gyermek és a játék* (1915) keltett feltűnést. Őszinte szeretet a gyermek iránt s a gyermeklélektan iránt való érzék tűnnek föl újabban megjelent könyvében, *A mesében* is.

A mesét az akaratteljesülések korlátlan terének tekinti, a könnyed cselekvések műfajának. Kiemeli, hogy a gyermeket épen ez a cselekvéses mozgalmasság ragadja meg, így az ő életében a mesének nagy élettani jelentősége van.

Röviden foglalkozik a mese keletkezésére vonatkozó elméletekkel. A szerző maga azt a nézetet vallja, hogy a mese eredete élettani okokkal magyarázható. Fejtegeti a mese indítékait: a jelképi, a nemi motivumokat, az álméit, a varázslást, a kívánságok, a természet és a való élet szolgáltatata mozzanatok.

Széptani szempontból is méltatja. A mesét minden irodalmi műfaj ősenek tekinti: tárgya történes, de a lyrai sajátságot sem lehet tőle megtagadni. Észreveszi, hogy az erős akaratú tartalom a mesének drámai jelleget ad. De eredetét tekintve, leginkább az epossszal tartja rokonnak. Párhuzamot von a nép- és irodalmi mese között is. Az oktató mesékről szólta kor azt az elvet hangoztatja, hogy gyermekmesékül csak az írói művészettel jeleskedőket szabad elfogadnunk.

Szól a meséskönyvekről. Erősen kárhoztatja a «nehézkos gyurmák»-ból, a legképtelenebb mesékből összerótt mesekönyveket, másrészt Jókai Mórról, Fáy Andrásról, La Fontaine-ról s Andersenről dicsérettel emlékszik.

Gondosan tárgyalja, mi a mese értéke a nevelésben. A mese ellen felmerülő vádakat sorra veszi. Nem tapasztalta, hogy a mese a gyermek képzeletét túlfeszíti. Kikel Biedenkapp száraz gépies meséi ellen. Visszautasítja azt a panaszt, hogy a mese a gyermeket durvává és elfogulttá teszi, de azt már nem tagadja, hogy egyes mesék a gyermekben félelmet keltenek. Arra utal, hogy a gyermek a mindenhatóság érzésével jött a világra s így a mindenhatósági erőt sugározató mese pompásan megfelel neki; a mese hősének erős akarata edzi az ő lelkét is; hat reá az is, hogy a mese győztes hőse mindig erkölcsös, értékes egyén; azzal, hogy a mese különféle helyeket (erdőt, mezőt, stb.) tár fel előtte, bővül tapasztalati anyaga; csudálkozva látja azt is, hogy mennyiféle ember van a világon; a hős tetteinek szemlélésekor meggyőződésekhöz s értékítéletekhez jut; a meséből népe lelkét is megismeri; nemzeti és egyetemes erkölcsi érzésének alapját a mese teremti meg; vallási érzését is irányítja; fejleszti nyelv-ízlését s művészi megértő képességét.

A *Gyermektanulmányi Társaság* ötezer adatot gyűjtött össze arról, milyen hatással vannak a mesék a gyermekekre. Az adatokat Nógrády ebben a könyvben dolgozza fel. Megállapítja belőlük, hogy a gyermekek hároméves koruktól a hatodikig nagyon szeretik a mesét, mintegy élettani szükségletüket elégítik ki velük, de a félelmes érzést keltőket életösztönük ellenszenvesekül mutatja nekik. Kiderül, hogy a gyermek akkor is gyönyörködik a mesében, mikor tartalma nem igaz voltáról már meggyőződött; különösen a 7—11 éves kor az, melyben a gyermek a mesét nem mint igazat, hanem mint költészetet élvezi, de a félelmet — boszorkányokról, ördögökről szólókat — épen nem kedveli. Kimutatja, hogy a leánygyermekeknél a mesének játékra indító hatása erősebb, mint a fiúknál; erkölcsi gyümölcsözése mindkét nemnél jelentős.

Majd az író egy gyermekkori meseemlékének gondos lélektani elemzését olvassuk. Megkapóan mondja el, hogyan él lelkében Genovéva szenvedéseinek gyermekkoraiban hallott története: az események fordulóra, a leglényegesebb mozzanatokra jól visszaemlékszik, míg az érzelmeket és a leírásokat elfelejtette. Ezt nagyon természetesnek találja, mert a gyermek, mint az egyszerű ember is, cselekvényt akar.

A megállapítások alapján tanácsokat ad, hogy egyes korokban az iskolában milyen meséket adjunk a gyermeknek. Jól látja a mesék sugalmazó erejét, az érzelmek megszilárdítására való alkalmasságát, erkölcsi fogalmakra s ítéletekre nevelő erejét. De óvatosságot s tapintatot kíván a mesetársadalom feltüntetésében, a jutalmazás és büntetés igazságos osztogatásában. A nyelv- és irodalmi ízlés nevelésében is fontos hivatást szán a meséknek az iskolai oktatásban. Hasznát látja a történelem és a természettudományok tanításában is.

Sajnálja, hogy a mese a családból kiszorul, pedig kivált ennek van módjában, hogy a mesét a gyermek egyéni nevelésére fordítsa.

Úgy találja, hogy a gyermekre hatásosabb a mese, ha hallgatja, mint ha olvassa. Meggyőzőn tárgyalja, hogy a mesemondás módját épen úgy meg kell tanulni, mint a színésznek a maga mesterségét. Irónk meseházzról is ábrándozik: ha az felépülne, kevesebb volna a mozgósínházlátogató és kószáló gyermek.

Nógrády könyve a mese neveléstani anyagának tüzetes és sokszempontú megvilágításával jeleskedik. Okosan szemlélő, élesen vizsgáló s helyesen következtető elme eredményeit nyújtja. Inductióval dolgozik, az adatok tekintélyes, noha latolgatva megválasztott tömegére épít. Mindazt, a mit a mese a nevelésnek és az oktatásnak szolgáltathat, szélesen fejtegeti s meggyőző, olykor axiomaszerű ítéletekben fejezi ki. Noha a mesét minden sebre jó ezerjófűnek feltüntető eszményi lelkesége helylyelközzel kételyt támaszt is majd egyik-másik tamáskodó nevelőben, mégis tagadhatatlan, hogy valahányszor arról lesz szó, mikép kell értékesíteni a mesét a nevelésben, vagy arról, hogy a gyermeklélektani kutatás milyen eredményeket nyomozott ki a gyermek és a mese viszonyáról, a kutatók Nógrády László könyvére, mint a szakirodalom egyik számottevő termékére fognak hivatkozni.

Jól sikerült még a mese indítékairól írott fejezet, gondos az esztetikai méltatás is. Kifogásolható, hogy a meseelméleteket rövidre fogja, egyeseket másodkézből ismertet, a híres finn folklóristának, Antti Aarnenek elmemozdító földrajzi és történeti módszeréről szót nem ejt (*Vergleichende Märchenforschungen*, Helsingfors, 1908; *Leitfaden der vergleichenden Märchenforschug*, Hamina, 1913, stb.).

Bizonyára tollhiba, hogy a *Vadrózsák* kiadójául Kriza János helyett Kis Jánost írja (62. l.). Feltűnő, hogy a magyar

mesegyűjtemények fonalán Berze Nagy János és Ipolyi Arnold meseköteteiről nem tesz említést. Nógrády hite szerint a Kisfaludy-Társaság *Népköltési Gyűjteményét* most is Vargha Gyula szerkeszti, pedig a szerkesztés évek óta Sebestyén Gyula kezében van.

Könnyed, friss modorban ír, nyelve nem egyszer meleg, de néha a dagály határán jár (27. s 38. l.) *Felesleges* idegen szavai (kulturált, tendenciózus, moralitás, motiváció, fuser, kvalitás(!), reagál, consonans, stb.) sajnálatos szépségfoltjai különben eléggé vonzó stílusának.

Nem szabad meglepedkeznünk a könyvhöz függelékül csatolt tanulságos graphikonokról és táblázatokról sem, melyek a mű nyers anyagát tartalmazzák.

Ha Nógrády könyvének van is néhány fogyatkozása, gyermeklélektani és nevelési vonatkozásokban mutatkozó jelességei ezeket könnyen feledtetik velünk. Nem hallgathatjuk el, hogy könyvét Beöthy Zsoltnak, a «nagy tanár»-nak ajánlja. Nem csodáljuk, hogy Beöthy Zsoltra annyian gondolnak nemes vonzódással s mély hálával az alma matertől való távoztuk után eltelt évtizedek múltán is, így Nógrády László, mert fürkésző kedvük lelkes serkentőjét s kutató munkájuk szíves méltatóját látják a szeretett mesterben.

Elek Oszkár.

Egy német háborús regény.

Clara Viebig: *Töchter der Hekuba*. Ein Roman aus unserer Zeit. 8°. 347 l. 12-ik kiadás. Berlin, Fleischel, 1917.

Az anyai szív fájdalmának örök jelképei közül Hekuba az, a ki gyermekeit honáért adta sorban nehéz halálnak. Clara Viebig tovább megy a jelképezésben: Hekuba fájdalmas leányainak mondja ma nemcsak az anyákat, hanem a feleségek, testvérek, arák végtelen légióit, a kiknek, mint hajdan Hekubának, legkedvesebbjeiket kell a halál kapujába engedniök.

A kedvelt író itt a legközvetlenebb mából meríti tárgyát; nem csoda, ha úgy hozzá tud férni a közönség szívéhez. De ő népszerűségét sohsem köszönte csupán annak, hogy időszerű tárgyakat keresett. Akár a rajnai megporosz világfelfogás küzdelmeit rajzolta, akár Kelet-Németország germán-szláv összeközéseit, akár a ma annyira felszínre került különleges asszonyi

problemákat oldozta: igaz, hogy részben a közfelfogásban való előkészítettségének köszönhető a meleg visszhangot, melyre alkotásai leltek, de másrészt Viebig oly themákkal aratta első sikerét, melyeknek világa távol esett a közkinccsésé vált eszmeáramlatoktól, és bármely tárgyhoz nyult, mindig egyformán művészi eszközökkel dolgozott; tárgyát az igaz költészet színvonalára emelte, olcsó hatás vadászat, valóságérítlen, czélzatos kidomborítások helyett művészi összehatás elérésére törekedett.

Írói eljárásának erős példája új regénye. Időszerű themához nyúl, de nem ott keresi azt, a hol a legtöbb háborús regényíró; nem ott, a hol káprázatos pályafutások váltak lehetővé, a hol a sors változandósága és változatosága sebesen pergeti az új eseményeket, a hol a háború legregényesebb fejezeteit keresné a közönséges képzelet. Viebig jól tudja, hogy a külsőre csendes környezetben néha a legmegkapóbb drámák szövődnek s hogy a legjelentéktelenebb sorsok is csupa sajátos, meglepő, egyetemes emberi érdekű problémák annak, a ki beléjük tud tekinteni, és meg tudja őket világtani.

A legférfiasabb világtényben, a háborúban ő nem a férfit követi a maga súlyos, de nagyszerű küzdelmeibe, hanem mintegy visszafordul azokhoz, a kik itthon maradnak, naponkint egyre nehezedő, hétköznapi, jeltelen gondban, és a kiknek a maguk kicsinyes, szűk világában kell hordaniok keresztjeiket, megoldaniok a mindent-elviselésnek nehéz feladatát. Asszonyok a háborúban. Ez lehetne a regény jelkép nélkül való címe.

Egy Berlin melletti kis előváros háborús évei peregnék le szemünk előtt, a mint a község asszonyainak, Hekuba minden rendű-rangú leányának kell ez éveket elviselniök. Nem egy alak körül forognak az események, a regény hőse maga a háborús asszonyi szenvedés. Sorban vonulnak el e szenvedés hordozói előttünk: a különféle sorsok, jellemek és világnézetek, a mint valamennyiben más és másképen tükröződik a rettentő világszerencsétlenség. És bármily elütők e sorsok, van valami testvéri bennük; bármily sokféle színben rajzolódnak szemünk elé: mindre egyforma, finom szürke árnyék esik: a háborúé.

Jellemző Viebig emberismeretére, művészetére, hogy háborús regénye elsősorban nem honleányi, hanem emberi mivoltukban állítja be hőseit: elsősorban a nőt, az övéit féltő nőt látja bennük, kivált az anyákban.

Két anyát látunk, mintegy párhuzamba állítva: egyet, a ki erős volt, kérlelhetlen, még akkor is, mikor fiát a halálba engedte. Nem engedte, hogy feleségül vegye a szegény leányt, a ki már ugyis

az övé volt. Egy anya, a ki haragvó neheztelésben válik meg gyermekétől. Milyen rettentő vesszőfutás vár reá! A várakozásnak, rettegésnek, önvádnak és önmegalázásnak véghetetlen órái, esztendei. És csak akkor emelheti föl a fejét, mikor az elhagyott leányon jóvá teszi, a mit meghalt fia ellen vétkezett. Ebben a sorsban megkapó az igazságszolgáltatásnak ereje, a hogy' a mindennapi életből ismerjük ezt a felsőbb, igazságosztókezet.

Mindjárt e rajzhoz kapcsolódik a másik anyáé: azé, a ki előtt intő például lebeg a szigorú anya sorsa, s a ki önmagát meggyőzve, büszke anyai álmait eltemetve, mindenbe beletöri lelkét, a mit a háborúban szinte kegyetlenül önzővé keményült gyermekei követelnek. És ez az anya felmagasztalódik övéinek boldogságában.

Az ellentétek e megkapó kiélezését látni a regény többi alakjában, ott is, a hol a szerelem és nem az anyai érzés az érzelmi tényező. Viebig ifjú nőalakjai általában nagyobb érdekekkel és optimismussal kísérik a háborút, nem tekintve saját sorsukat, azt, a mi a háború által rájuk hárulhat. Kettő is tükre közülük a nemzeti érzéseknek. Kivált egyik adja meg a regény rikitőbb hazafias színezetét, a mennyiben nehéz összeütközésbe kerül lelkében a hitvesi érzelem és a honszeretet. Egy német tábornokleány vergődését látjuk, a ki Olaszországba ment férjhez, és most szíve a két haza közt csak hosszú gyötrelmek, lelki vereségek sorozata után forr vissza végkép a régihez, az elsőhöz, igazihoz.

Szűkebb világukban talán még meghatóbbak a regény szegényember-tragédiái. És van egy valóban sajátos alakja a regénynek: egy fiatal leány, a ki költőileg kiélezett jelképe annak a sok millió leányszívnek, mely ma remény nélkül tekint az életbe, a jövőbe; élő vádként a vétkes emberiség ellen, hogy a rettentő bűn: a háború örökre megfosztja őket isteni rendeltetésök betöltésétől. Gretchen, a kis táviróleány, ez az alak: a ki, bár nem volt soha vőlegénye, mindig a vőlegényét várja haza a háborúból; a ki esküvői ruhát varrat filléreiből, és abban szalad el a mezőkre... aztán az örültek házában végzi; uráról, gyermekeiről képzelődve haláláig. Mint egy új Opheliáé, úgy rendít meg e leányszív tragédiája.

Ilyen különböző életsorsok rajzolása természetesen magával hozza, hogy a külön, önállóan kifejlő sorsok nem fonódhatnak egyöntetű kerek egészszé és nem válhatnak teljesen egységes compositiónak egymáson keresztül, egymással szorosán összeforrvá szövődőtényezőivé. Viebig egyáltalán realista és nála a valóságosság fontosabb a kikerekítettégnél. Regényének belső formája mégis sikerült: szinte bámulatos művészettel hagyja félbe alakjainak sorsát épen ott, a hol földereng bennünk a sejtelem: mi vár rájuk. Valódi vég-

kifejlésig úgysem vihette regényének szálait, hiszen még foly az istenítélet, a mely alatt hősei reszketve állanak.

A regénynek czélzata nincs. Mégis, az egészből valami fájdalomosan büszke német szellem árad felénk. Több kitartással, mint csüggedéssel, keményebb türelemmel, nagyobb önmegtágadással és beletörődéssel, mint lázadozással: így viselik egészben ez asszonyok sorsukat. Nemcsak a forró fellángolásban, hanem nehéz szívvel is meghozzák áldozataikat; a legnagyobb gyötrelmekben a még többet szenvedők példáján erősítik magukat. Mindez, oly múnél, a mely tisztán realis életszemléletről tanuskodik, és semmikép se tűzte czélul azt, hogy nemzete erényeit hangsúlyozza, valóban megilletődést vált ki abban, a ki idegen szemmel nyer e regény nyomán betekintést a német nép és főleg a német nő lelkivilágába.

Berde Mária.

Régi horvát írók.

Djela Matije Antuna Reljkovića. Priredio za štampu i uvod napisao T. Matić. Na svijet irdala Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu, 1916. — *Stari pisci Hrvatski*, knjiga XXIII. (Reljković Máttyás Antal művei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Matić T. Kiadta a Délszláv művészeti és tudományos Akadémia. Zágráb, 1916. — *Régi Horvát Írók* XXIII. k., 8°, XXXVIII. f. 679. l.

A régi horvát írók tárának 23-ik kötetéül nyújtja a zágrábi Délszláv Akadémia Reljkovic Máttyás Antal műveit.

Reljković (1732—1798) a horvátok Bessenyeije: első költőjük, a ki körükben a francia felvilágosodás eszméit hirdeti és nemzetének művelődését nemzeti nyelven igyekszik emelni. Katona-család sarja, maga is katonatiszt; a hétéves háborúban (1756) az egész bródi ezreddel fogságba esik, mint hadifogoly elkerül az Ódera menti Frankfurtba, ott elsajátítja a francia nyelvet, elmerül korának francia és német irodalmába; fájdalommal látja, hogy művelődés tekintetében mily elmaradott az ő nemzete a nyugateurópai népekhez képest és az ő lelkében is támad oly elhatározás, a minő Bessenyei Györgyöt készítette írói munkásságra Bécsben. Még hadifogságában írja első munkáját, a *Satir iliti divji čovik* (A satir vagyis vadember) című tanító költeményt, egy satirban rajzolva a hagyományoktól és szokásoktól mentes, természetes emberi értelem, a rationalismus képviselőjét, a ki kioktatja a szlavóniai elmaradott, a török uralomtól megrontott, hagyományoktól és szokásoktól szellemileg elvakított embert a rationalis életre, könyv és iskola megbecsülésére, gazdasági

és művelődési emelkedésért küzdő törekvésre. A munka tíz évvel korábban jelenik meg (Drezdában, 1762), mint Bessenyei *Agis*-a és rendkívüli népszerűsége tesz szert. Hatásának ellensúlyozására egy ferenczrendi szerzetes, Rapić György is ír egy *Satírt* (Eszék, 1765.), melyben a satir oktatást nyer a keresztyén vallás tanaiban és megkeresztelkedik; ugyanily czélzattal jelenik meg névtelenül a *Tamburaš slavonski* (1767); mindkettőre Došen Vid duboviki plébános válaszol, védelmébe véve Reljković munkáját, majd pedig Blagojević Adám Tádé a *Pjesnik-putnik*-ban (Bécs 1771) támadja a clerust és főleg a ferenczieket, kik minden erejükkel küzdeni akarnak a josephinismus ellen. Így indul meg verses alkotásokkal a horvát felvilágosodási vitázó irodalom, mely a XVIII. század végéig néhány figyelemreméltó prózai alkotást is tud felmutatni. Reljković látva, hogy *Satír*jának első kiadása teljesen elfogyott és a könyv egyre keresettebbé lesz, új kiadáshoz lát; de átdolgozva, bővíti, alkalmazkodik a kulturális fejlődéshez, mely Szlavóniában másfél évtized alatt jelentkezett.

Napjainkig a *Satír* 13 kiadást ért, ezek közül kettő cyrill betűkkel jelent meg (1793 és 1807, Budán), a mi arról tanúskodik, hogy ez a munka a felvilágosodás iránt a horvátságnál kevésbé fogékony szerbség körében is korán vált népszerűvé, olvasottá. Buzgóbban olvasták tehát horvátok és szerbek, mint mi olvastuk Bessenyeinek legügyesebb és legnépszerűbb alkotását, *A filozófust*.

Ennek a nagy népszerűségnek oka nem csupán az, hogy Reljkovićban minden rationalismus mellett is a költői tehetség nagyobb erővel jelentkezik, mint Bessenyeiben, hanem az a körülmény is, hogy Reljković a hadifogságból kiszabadulva, népe körében élt s megtalálta a módot, hogyan nyujthassa ennek a népnek leginkább elfogadhatóan az új eszméket; míg Bessenyei Bécsből a francia irodalom műfajaiban igyekszik szólni a magyar nemességhez, addig Reljković a délszláv népepos formáját választja és ennek a költészetnek számos motivumát is bele tudja vinni a *Satír*-ba.

Főműve mellett egyéb munkái jelentéktelenek, csupán arra jellemzettek, hogyan igyekszik a rationalismust terjeszteni, a kulturát és gazdasági életet fejleszteni. Műveit manap már csak tudományos érdeklődésből keressük; csak *Satír*-ja általánosan ismert a horvát értelmiség körében s ez is csak azért, mert a horvát középfokú iskolák kötelező házi olvasmányul karolják fel. Így tehát teljesen helyes a Délszláv Akadémia eljárása, hogy Reljković műveit a *Stari pisci Hrvatski* vállalatába felvette. A kiadás gondozását a neves Reljković-kutatóra, Matić T.-re bízta, a ki valóban kritikai kiadást nyújtott: azoknál a munkáknál, a melyek még a költőnek életében

jelentek meg, szigorúan ragaszkodik a Reljković gondozta utolsó kiadáshoz és vonal alatti jegyzetben utal a vinkovcii kéziratban mutatkozó eltérésekre; azoknál pedig, a melyeket a költő kéziratban hagyott reánk, ragaszkodik a fentebb említett kézirathoz, mely Reljković hagyatékából a vinkovcii gymnasium tulajdonába ment át; gondosan jelzi és szigorú kritikával pótolja azokat a hiányokat, melyek a kéziratban egerek pusztítása következtében mutatkoznak. Sajnos, — és nem tudjuk, miért történt — hogy a Délszláv Akadémia a *Stari Pisci Hrvatski* tárában Reljkovićnak csak egy kötetet szánt és így a kiadás nem teljes; hiányzik u. is nyelvtana, mely pedig már csak azért is fontos, mert benne az író megjelölte a horvát szókön a hangsúlyt és így értékes adalékokat tartalmaz a horvát-szerb nyelvben bonyolult, manap a szlavistikában sokat kutatott hangsúlyozás történetéhez; nem öleli fel ez a kiadás Reljković levelezését sem.

A Matic T. nyújtotta bevezetés sem olyan, hogy kielégítené mindazokat az igényeket, a melyeket manap egy tudományos akadémiától vállalt ily kiadáshoz méltán fűzhetünk. Épen csak az életrajz kielégítő ily szempontból; ez felkarol mindent, a mit e körül a hagyomány és kutatás 1822-től kezdve, a mikor Filipović Ádám a *Satir* kiadásához a költőnek verses életrajzát adta — napjainkig nyújtott s szigorú kritikával megrostál mindent és helyreigazít sok téves adatot. Bibliographiailag pontosan ismerteti a költő munkáinak egyes kiadásait, a vinkovcii kéziratot, az író orthographiáját is; de természetesen ez még távolról sem minden, a mit a tudományos irodalomtörténet ily kiadástól elvár, a mikor Reljkovićről van szó. A Reljković műveihez fűződő irodalomtörténeti problémákra vonatkozólag be kell itt érnünkazzal, hogy Matic T. bennünket az ezekkel foglalkozó irodalom hiányos egybeállítására utal. Ide vágó értékes cikkek azonban nemcsak oly tudományos folyóiratokban és szépirodalmi lapokban jelentek meg, melyekről feltehető, hogy minden horvát középiskolai tanári könyvtárban is megvannak, hanem szerb folyóiratokban, szerb szakmunkákban, sőt horvát és szerb politikai napilapokban is, melyeket csak a legnagyobb könyvtárakban találunk gondosan egybegyűjtve. Ezt az anyagot, mely szinte kínálkozik teljes feldolgozásra, a kiadónak — egyszerű ráutalás helyett — fel kellett volna dolgoznia, hogy itt teljes képet nyerhesünk Reljković írói működéséről. Sőt teljes ez a kép csak akkor lett volna, ha megtalálnók itt a *Satir*-t támadó és védő munkákat is, melyeknek egy-egy példánya ma már a legnagyobb ritkaság. Ma már csak ily bevezetés méltó Reljković műveinek akadémiai kiadásához; a szűk keretre szorító bevezetés, a minő a *Stari*

Pisci több más kötetében is található, indokolt csak akkor, a mikor a méltatás még nem támaszkodhatik gazdag előmunkálatra és a kiadott alkotásokhoz problémák még nem fűződnek.

Szegedy Rezső.

Magyar ifjak olasz iskolázása.

Fontes rerum Hungaricarum. Tom. I—II. (I. *Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. Volumen primum: Padova 1264—1864. Collegit et edidit dr. Andreas Veress. Sumptus toleravit Carolus de Hornig. Budapest, 1915. — Volumen secundum: *Roma Collegium Germanicum et Hungaricum*. I. *Matricula*. 1559—1917. Edidit dr. Andreas Veress. Sumptibus e alumnorum eiusdem collegii Hungarorum. Budapest, 1917.) — N. 8-r., XVIII, 344; XXIV, 331 l. Mindkét kötet számos illustrációval. Ára 10, illetve 20 korona.

Egy lustrum múlt el azóta, hogy Veress Endre *Fontes rerum Transsylvanicarum* cz. vállalatát — melynek azóta négy kötete jelent meg — megindította. A díszes kiállítású, nagy gonddal szerkesztett kötetek mellé most testvérvállalatul egy negyven kötetre tervezett *Fontes rerum Hungaricarum* cz. forrásgyűjteménynek első két kötete hagyta el a sajtót, melyek egyike néhai Hornig Károly bíboros, másika pedig a római Collegium Germanicum et Hungaricum volt tanítványai, köztük Boromisza, Majláth, Prohászka és Rott püspökök költségén látott napvilágot. Régi műveltségünk eredetének documentumaihoz vannak e lapokon évtizedes munka eredményeikül nagyjelentőségű adatok összegyűjtve.

Az olasz egyetemeken már a XIII. századból is vannak emlékeink, melyek diákjaink ottjártát bizonyítják. A M. Tud. Akadémia s különösen Fraknoi Vilmos fáradozásai már elvégezték az úttörő munkát, hogy hazai ifjúságunk régi külföldi iskoláztatásának képe megrajzolható legyen. De a teljes anyaggyűjtéstől még messze vagyunk. A munka szálai az osztrák, német, olasz, hollandus és angol egyetemekig vezetnek. Mindenüvé más cél vonzotta, más eszközök vezették ifjainkat, a kik más-más eredményekkel is tértek haza. Nemcsak a tudomány, a társadalmi élet is mindenkor nagy hatással volt rájuk s általuk egész művelődésünkre. Életüknek minden kis adata sokkal fontosabb tehát, mint az az első tekintetre látszik.

Itália földje régi zárandokhelye a magyarságnak. Egy évezrede járja e földet a magyar. A kalandozások ideje óta, a mikor — mint Tóth Rezső megírta — először itatta meg lovát a Brenta és a Pó vizében — Nagy Lajos boszuló hadjáratán, Pázmány diadalmenetén,

Janus Pannonius, Szenci Molnár Albert vagy Zrínyi a költő mohó tudnívágásán, Kisfaludy Sándor fogságajutásán, Széchenyi tanulmányútján át a világháború napjaiig; a «majlándi» katonáskodás bús emlékeitől a tolmeini áttörésig, mikor csapataink újból Velenceze és Pádva felé közelednek, ezernyi kapcsolat fűzi a multat e föld emlékeihez.

A magyarországi tanulók külföldi iskolázásának története terén nagy lépés történt Veress Endre vállalatának most megjelent új sorozatával. Az olaszországi iskolázás emlékeinek rendszeres gyűjteményét hozza e vállalat első köteteiben. Több évtizedes munka szorgalmasan összehordott adatai teljes és megbízható képét adják az első kötetben a padovai egyetem magyar diákjai sorozatának, a másodikban a római Collegium Germanicum et Hungaricum magyar tanulói anyakönyveinek.

Az 1222-ben, az aranybulla évében alapított padovai főiskolának már 1231-ben volt magyar hallgatója s már az Árpádok korából 9, az Anjouk idejéből 17, Zsigmond éveiből 22, Mátyás királyig 31 tanuló nevét sikerült megmenteni. Az Olaszországba járás valószínűleg divat volt s a páduai egyetem sok hírneves, kiváló tanára volt a vonzerő, mely tudnívágyó ifjainkat egyre nagyobb számban és épen ide csábította.

A róluk szóló adatok jórésze kutatóink előtt eddig sem volt teljesen ismeretlen. Fraknoi, Berzeviczy és többen mások, e forrásokat maguk is használták, de csak esetenként s a mennyire szükségük volt rá. Veress Endre teljességükben összegyűjtötte és kiadta őket. Kiterjeszkedett minden föllelhető megbízható adatra; nem elégedett meg a tanulók anyakönyvi adataival, hanem régi jegyzőkönyvekből, iratokból, könyvekből, síriratokból és följegyzésekből is felhasznált minden idetartozót. Kikutatta, hogy az egyes tanulók honnan jöttek a paduai egyetemre s innen hova távoztak, közli, a mennyire rendelkezésére voltak, leveleiket, Paduában megjelent műveik előszavát, vizsgálati jegyzőkönyveket, doctori diplomákat s egyéb rájuk vonatkozó hivatalos iratokat. Részben nyomtatott forrásból (így Gloria András *Monumenti*-jából), részben s leginkább levéltári kutatás alapján dolgozott. Sok becses adatot nyújtott pl. a Révayak kisselmecezi levéltára, Kornis György, Szamosközi István levelei, melyekből kiadatlan is akadt. Hazai oklevelekben is akadt sok használható.

Szorosabb határok között marad a második kötet, a római Collegium Germanicum et Hungaricum anyakönyvi adatainak gyűjteménye: itt csak a collegium növendékeiről van szó. E növendékek sorában azonban a XVI. század óta Szántó (Aratos) Istvántól

kezdve Kizdy Benedeken, Lippayn, Szelepcsényin, Szegedy Ferencz Léránton, Pyber Lászlón, Eszterházy Imrén, Patachich Ádámon, Eszterházy Károlyon, Batthyányi Ignácson át Prohászka Ottokárig a magyar történelemnek és culturának sok nagy nevét olvassuk, a melyek e kötetet is jelentős forrássá emelik. A Collegium életéről már Prohászka is megkapó képet festett. Veress Endre lelkiismeretesen azokra az adatokra is kiterjeszkedik, a melyek egyelőre még hozzáférhetetlenek: a collegium élő növendékeire. Levelektől, kutatásokból egészíti ki művét, teljességre törekedve.

A bevezetésben a Collegium szervezetéről és történetéről ad vázlatot. Beszámol forrásairól, az anyakönyvekről, azok vezetéséről. A neveket megeleveníti, midőn pályájukról, esetleg irodalmi munkásságukról is számot ad. Felhasználta a gyulatejérvári Batthyaneum adatait, kutatott a garamszentkereszti püspöki könyvtárban is (a hol Zerdahelyi Gábornak 50 kötetre menő iratai, közte nyomtatványok, versek, akták, kéziratok vannak összefogva) s így hozta létre e pompás kötetet.

A mű második része — a gyűjtemény IV. kötetéül jelezve — a Collegiumra vonatkozó actákat és leveleket fogja hozni. A gyűjtemény további kötetei között várjuk a többi olasz egyetem tanulóiról szóló adatokat, a Révay-fiúk hazai és külföldi iskolákból hazairt leveleit, olasz irott ujságok cikkeit erdélyi ügyekről, bolognai magyar iratokat, Szamosközi István följegyzéseit stb. Czimnek is sokat ígérő munkák; hogy mielőbbi megjelenésük mennyire kívánatos, azt nem kell hangsúlyoznunk.

Gálos Rezső.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

499. SZÁM

1918 JULIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AUSZTRIÁNAK VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ. — Báró Wlassics Gyulától — — — — —	1
II. A KEZELTI BÉKE POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI JELEN-TÖSÉGE. — Nagy Ferencztől — — — — —	15
III. PONORI THEWREWK EMIL EMLÉKEZETE. — Csengeri Jánostól — — — — —	20
IV. MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. (II.) — Divéky Adorjántól — — — — —	51
V. TOMPA MIHÁLY 'FEKETE KÖNYVE' — — — — —	77
VI. PENELOPE. — Költemény. — Kozma Andortól — — — — —	136
VII. SZEMLE: <i>Színházi szemle.</i> (Szomorú Dezső: <i>II. József császár.</i> — Hevesi Sándor: <i>Görögtűz.</i> — Régi darabok új szereplőkkel: <i>Romeo és Julia.</i> Hejermans: <i>A remény.</i> — Hevesi Sándor: <i>A kőszivű ember fia.</i>) — V. G.-től — — — — —	138
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Pekár Gyula új könyvei.</i> (Pekár Gyula: <i>Don Juan.</i> <i>A szép Pongrátné krinolinja.</i> <i>A mezitlábás grófkisasszony.</i>) — K. Gy.-től	
2. <i>Az első isonzói csata.</i> (Báró Lukachich Géza: <i>A Doberdo védelme az első isonzói csatában.</i>) — d.-től	
3. <i>A lelki élet.</i> (Kornis Gyula: <i>A lelki élet. I.</i>) — Nagy Józseftől	148

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

500. SZÁM

1918 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. AZ ORVOS FELADATA A HÁBORÚ ALATT ÉS A HÁBORÚ UTÁN A NÉPERŐ MEGMENTÉSÉRE ÉS HELYREÁLLÍTÁSÁRA. — Grósz Emiltől	161
II. XIII. LEO PÁPA ÉS A RÓMAI KÉRDÉS. — (I.) Balanyi Györgytől	171
III. HOGYAN ÍRTAK ÉS BESZÉLTEK A RÉGI FRANCFIÁK? — Haraszti Gyulától	196
IV. MAGYAR KÖLTŐI VERSENYEK. — Kéky Lajostól	217
V. MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. (III.) — Divéky Adorjántól	243
VI. A VÖRÖS VIRÁG. — Garsin (Mihajlovics Wsendolov) után. — Sz.	273
VII. LÉVAY JÓZSEF UTOLSÓ KÖLTEMÉNYEIBŐL: 1. <i>Lemegy a nap.</i> — 2. <i>Végtelen színjáték.</i> — 3. <i>Az ősztön...</i> (Teterrima causa belli... — Horatius.)	290
VIII. SZEMLE: <i>Lévay József.</i> —	296
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Világpolitika.</i> — (Balanyi György: <i>A világtörténet legújabb fejezete</i>) (1871—1914). — d.-től	
2. <i>Háború és költészet.</i> — (Sikabonyi Antal: <i>Az alkotó lélek és a háború.</i> — Gömöri Jenő: <i>A nagy háború katonanótái</i>) — s.-től	
3. <i>Angol-magyar érintkezések.</i> — (Fest Sándor: <i>Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István föllépéséig</i>) — Zolnai Bélától	
4. <i>Giordano Bruno.</i> — S. K.-tól	300

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

501. SZÁM

1918 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS A HÁBORÚ. — Berzeviczy Alberttől	321
II. A NÉPESSÉG ÉS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS. — Kovács Gábortól	336
III. MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. (III.) — Divéky Adorjántól	364
IV. EGY MAGYARBARÁT ANGOL ÍRÓ HAZÁNKRÓL 1847-BEN. — Fest Sándortól	394
V. XIII. LEÓ PÁPA ÉS A RÓMAI KÉRDÉS. (II.) — Balanyi Györgytől	398
VI. A ROKKANT TISZTEK ÉS AZ ÉRTELMISÉGI ROKKANTAK JÖVŐJE. — Ferenczi Imrétől	428
VII. AZ IFJÚ CZÁR. — Elbeszélés. — Tolsztoj Leo után oroszról. Trócsányi Zoltántól	440
VIII. REGINA. — Költemény. — Bárd Miklóstól	450
IX. SZEMLE: <i>A Berlini Magyar Tudományos Intézet.</i> — Gragger Róberttől	452
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>B. Wlassics Gyula egy új tanulmánya.</i> — (Báró Wlassics Gyula: <i>A tízéves hatásköri bíróság.</i>) — Magyary Gézától. 2. <i>Könyv az erdőről.</i> — (Bárony István: <i>Az erdő könyve.</i>) — r. r.-től. 3. <i>Egy revanche-regény.</i> — (Maurice Barrés: <i>Au service de l'Allemagne.</i>) — Petrich Bélától. 4. <i>Egy modern iskolai dráma.</i> — (Gorzó Gellért: <i>Kapitány György</i>) K. E.-től. 5. <i>Könyv a meséről.</i> — (Nógrády László: <i>A mese.</i>) — Elek Oszkártól. 6. <i>Egy német háborús regény.</i> — (Clara Viebeg: <i>Töchter der Hekula.</i>) — Berde Máriától. 7. <i>Magyar ifjak olasz iskolázása.</i> (Veress Endre: <i>Fontes rerum hungaricarum.</i> I—II.) — Gálos Rezsőtől.	458

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkészer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 6 korona

KISS ÖDÖN

ELŐADÁSOK A TERMÉSZETFILOZÓFIA KÖRÉBŐL

Ára 4 korona

GEREVICH TIBOR

A KRAKÓI CZARTORYSKI-KÉPTÁR OLASZ MESTEREI

* 25 táblával és 105 képpel a szövegben

Ára 60 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. **Sas Andor dr.**

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította **Trócsányi Zoltán**.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

EGYMÁS KÖZT

Elbeszélések

Ára 8 korona

SZINI GYULA

ZSOLDOS LÁSZLÓ

PORCELLÁN MUZSIKA

AZ ÜRGE

Regény

Regény

Ára 6 korona

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

BOLDOGSÁG

Színjáték 4 felvonásban

Ára 3 kor. 50 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

- 889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés. Fordította *Tomsányi János.*
891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb víg történetek.
- 892—893. **Nagy Endre.** A Mágocsy-csirkék története.
894. **Riedl Frigyes.** Arany lelki élete.
- 895—896. **Conan Doyle.** A pesti ezüst fokok és egyéb történetek. Fordította *Kisléghi Kálmán.*
- 897—898. **Szini Gyula.** Elbeszélések.

A **Franklin-Társulat** kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 6 korona

KISS ÖDÖN

ELŐADÁSOK A TERMÉSZETFILOZÓFIA KÖRÉBŐL

Ára 4 korona

GEREVICH TIBOR

A KRAKÓI CZARTORYSKI-KÉPTÁR OLASZ MESTEREI

25 táblával és 105 képpel a szövegben

Ára 60 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan munda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. *Sas Andor dr.*

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította *Trócsányi Zoltán*.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

EGYMÁS KÖZT

Elbeszélések

Ára 8 korona

SZINI GYULA

PORCELLÁN MUZSIKA

Regény

Ára 6 korona

ZSOLDOS LÁSZLÓ

AZ ÜRGE

Regény

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

BOLDOGSÁG

Szinjáték 4 felvonásban

Ára 3 kor. 50 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés. Fordította *Tomesányi János.*

891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre.** A Mágocsy-csirkék története.

894. **Riedl Frigyes.** Arany lelki élete.

895—896. **Conan Doyle.** A pesti ezüst fokok és egyéb történetek. Fordította *Kisléghi Kálmán.*

897—898. **Szini Gyula.** Elbeszélések.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható ;

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ara kötve 6 korona

KISS ÖDÖN

ELŐADÁSOK A TERMÉSZETFILOZÓFIA KÖRÉBŐL

Ara 4 korona

BATTHYÁNY TIVADAR GRÓF

NÉPJÓLÉTI MINISZTERIUM

Ara 3 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. **Sas Andor dr.**

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította **Trócsányi Zoltán**.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD
EGYMÁS KÖZT

Elbeszélések

Ara 8 korona

SZINI GYULA PORCELLÁN MUZSIKA Regény Ara 6 korona	KÓBOR TAMÁS BUDAPEST Regény Második kiadás Ara 8 korona
ZSOLDOS LÁSZLÓ AZ ÜRGE Regény Ara 5 korona	SZEMERE GYÖRGY KÉT LEÁNY Regény Két kötet Ara 10 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés. Fordította *Tomcsányi János.*

891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre.** A Mágocsy-csirkék története.

894. **Riedl Frigyes.** Arany lelki élete.

895—896. **Conan Doyle.** A pesti ezüst fokok és egyéb történetek. Fordította *Kisléghi Kálmán.*

897—898. **Szini Gyula.** Elbeszélések.